

**The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library**

Presented by

5

8 7 6 4 8

VIZIANAGRAM SANSKRIT

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. Dxon.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARAS.

THE

NYAYASUTRAS

WITH

VĀTSYAYANA'S BHĀSHYA

AND

EXTRACTS FROM THE NYĀYAVĀRTTIKĀ
AND THE TĀTPARYATĪKĀ

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYAYA GĀṄGĀDHARA'S

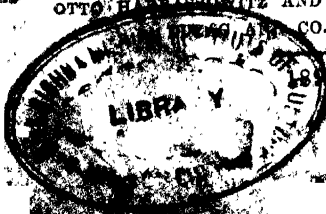
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARAS.

VOLUME IX.

PRINTED, PUBLISHED AND
E. J. LAZARUS & CO.

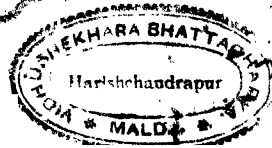
MAY BE HAD ALSO FROM GANESH DAS
JAYESTHARAM MUKUNDJI
OTTO HARRASSOWITZ AND M.

श्रीमन्महर्षिगीतमप्रणीतन्यायसूत्राणां
श्रीमन्महर्षिधात्स्यायनविरचितं ।

न्यायभाष्यम् ।

—400 X 000—

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

उद्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकान् सर्वनक्षस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्र-
विरचितन्यायवार्त्तिकतात्पर्यटकायाश्च

अत्युपयुक्तभागं शब्दतत्तात्पर्यतत्त्वानूद्य पूरितया टिप्पण्या
समलङ्घन्य संशोधितम् ।

काश्याम्

जे. लालरामकृष्णशास्त्रेण स्वमुद्रालये मुद्रितम् ।

संस्कृत १८५३ ।

॥ श्रीः ॥ न्यायभाष्यस्य भूमिका ।

अथेदमुपक्रम्यते श्रीमन्महर्षिगौतमप्रणीतानां न्यायसूत्राणां श्रीमः
न्महर्षिवात्स्यायनविरचितं भाष्यं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । इदं हि कलि-
कातानगरे चिवारं मुद्रितमपि मन्ये प्रथममेकमेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्रितं
तदनु तस्यैव मुद्रितस्य पुस्तकस्य साहाय्येन द्विमुद्रितं येन तन्न सम्पूर्णं
परिशुद्धिमाप यतः “पाचचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव इति सूचं सर्वेष्वेव मुद्रित-
पुस्तकेषु नेपलभ्यते । यतस्तत्त्वजिज्ञासुना च मया कलिकातास्थपशियाटिक
सोसाइटीसमाजसंगृहीतं वात्स्यायनभाष्यपुस्तकं समानाद्य दृष्टं तत् खण्डितं
शुद्धं च तत्रैव लेखकप्रमादेन प्रदर्शितसूचसहितो ग्रन्थभागस्तुटितो यन्मू-
लकता मुद्रणस्य तदपरिशुद्धेश्च तर्क्यते यतश्च श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृत-
गौतमसूचवृत्ताविदं सूचं पृश्यतां भाष्ये चापश्यतां केषां चिद् युरोपदेशस्य-
महाशयानां महान् भ्रमः समपद्यतेति तदीयलेखादवगम्यते । तत्रेतद्भा-
लोच्य नानादेशस्य बहुलपुस्तकसाहायकावलम्बनेन सुपरिशुद्धपुस्तकप्रकाशन-
कामैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः श्रीमदार्थवेनिससा-
हिब्रमहाशयेराटौ पुण्यशामस्यपुस्तकालयस्थमेकं पुस्तकमानागतं परं तु
तन्न परिशोधितमिति लेखकानवधानजनितानुपयुक्तसंगतार्थपाठभेदबाहु-
ल्यप्रदर्शकं विद्वदायासमाचफलकं मन्यमानेन मया न सर्वेषोपयोजितम् ।
तदनु प्रवृत्ते परिशुद्धपुस्तकान्वेषणे पुरा पुण्यनगरीपरिवृढसभास्तरमुख्यानां
प्रसिद्धवेदुषीविभवानीं श्रीमेरुशास्त्रिणां काशीनिवासिनां परिशुद्धं संपूर्णं
जीयै चेक* पुस्तकमासादितं यत्प्रतिलिपिर्मुद्रणार्थमुपायोज्यत । अपरं चाच-
त्यपुस्तकालयप्रधानाध्यक्षपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाददत्तं संपूर्णं नातिशुद्धं
नातिप्राचीनं च† । अन्यच्च मदीयगुरुवरश्रीधराजगरामशास्त्रिचरणसब्रह्म-
चारिणां सर्वशास्त्रपारगानां श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्गपूर्णाश्रमस्वामि-

* अत्र पुस्तके लिपिकालो नास्ति ।

† अत्रापि लिपिकाङ्क्षो नास्ति ।

श्रृंगानां स्वहस्तलिखितं संपूर्णं परिशुद्धतमं च * । इतरच्च पाठशास्त्र-
 ध्येः संपादितं प्राचीनतमसंपूर्णं च † । चरमं च मदीयशिष्यलब्धव्याक-
 रणाचार्यपदवीकनित्यानन्दपन्तशर्मणा स्वाभिजनकूर्माचलप्रदेशादानायितं
 संपूर्णं प्राचीनं शुद्धं च ‡ । तदेवं पुस्तकपट्टं लिखितं मुद्रितं च पुस्तकद्वय-
 माश्रित्य मुद्रणे प्रवृत्तौ ऽहं न्यायभाष्यस्यातिनिगूढाशयतया तत्रोपयुक्तसंक्षि-
 प्रटिप्पणीसंयोजनायाद्विष्टः प्रभुवरैः कलिकातानगरमुद्रितमोद्योतकरन्यायवा-
 न्तिकस्य प्रथमखण्डमात्रं वङ्गाक्षरलिखितावपरिपूर्णां तृतीयचतुर्थीध्यायो च श्री-
 वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्तिककृत्याप्यर्थटीकायाः कलिकातास्यपुस्तकालयादा-
 नीतान् प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमानत्यन्तमशुद्धानध्यायाऽन्यत्पुस्तकालयस्य
 च खण्डितं तात्पर्यटीकापुस्तकं॥मासाद्यापि पूर्णस्यैकस्यापि पुस्तकस्याला-
 भेन मन्थरप्रवृत्तिर्वार्तिकस्य द्वितीयपञ्चमावध्यायाश्चानाम्य ददता नित्या-
 नन्दपन्तशर्मणा पुस्तकात्तरप्रदानेन प्रथमतृतीयचतुर्थीध्यायान् पूरयद्विर्वि-
 न्योश्चरिप्रसादद्विवेदिमिश्रश्च संपादितसंपूर्णवार्तिकपुस्तको महता प्रयासेना-
 न्विष्य महिसुरनगरात्तात्पर्यटीकाया द्वितीयतृतीयचतुर्थीध्यायानां ** प्रथमा-
 ध्यायस्य चान्यतस्य संपूर्णं शुद्धतमं च पुस्तकमर्पयद्विः प्रभुवरैः सानुग्रहं समे-
 धितोत्साहः काशीनिवासिना विविधसंस्कृतपुस्तकसंपादनरसिकेन श्रीगोवि-
 न्ददासगुप्तमहोदयेनापरं तात्पर्यटीकायाः श्रीमदुदयनाचार्यविरचिततात्पर्य-
 परिशुद्धेश्च नवीनमशोधितं संपूर्णप्रायं पुस्तकं वितरता विरचितानुकूल्यः
 प्रस्तुतमहानिबन्धानां विस्तृततया वार्तिकस्य मुद्रणमागतया तात्पर्यटीकाश्च
 मयेव प्रभुवरनिदेशेन मुद्रयिष्यमास्तया च तत्रत्यमुपयुक्ततमं भागं शब्द-
 तस्तात्पर्यतश्चानुद्य संपादितेयं टिप्पणी ।

अथास्य मुद्रणे प्रवृत्ते तत्पर्यालोचिनामवगच्छसौकर्याय सूत्राणि स्थूल-
 तमाचरैः स्थापितानि । सूत्रनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन वार्तिकं
 निर्ममे यन्नाम संप्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीयव्याकरणे सूत्रभाष्येयार-

* अत्रापि लिपिकालो नास्ति ।

† अत्र लिपिकालो नास्ति ।

‡ अस्य लिपिकालो नास्ति ।

** अस्य लिपिकालः सं० १४५८ ।

† अस्य लिपिकालः सं० १५६२ ।

§ अस्य लिपिकालः सं० १६०३ ।

¶ अस्य लिपिकालो नास्ति ।

अपरा कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चात्त्यैनां मतेन वार्तिकवचनानि सूत्रार्थो
वर्णयते यत्र पदैः सूत्रासुसारिभिः स्वपदानि च वर्णयन्ते भाष्यं भाष्यविदो
विकुरिति भाष्यलक्षणासारेण भाष्यकारीयाण्येव सूत्रोपर्यन्तेपतत्रिरासक-
पाणि स्वैनेव व्याख्यातार्थानि वचनानीमानैति मन्यमानानां सांप्रदायिकानां
दृष्ट्या भाष्यकृत्संक्षिप्तवाक्यानि मध्याक्षरैः स्थापितानि, अन्यद् भाष्यं सूक्ष्मा-
क्षरैर्न्यवेश्यत । टिप्पण्यामपि वार्तिकतात्पर्यैकीकरणविकलः शब्दसंदर्भः
सूक्ष्मतराक्षरैस्ततात्पर्यमात्रानुवादेो मत्प्रतिभातविषयश्च सूक्ष्मतराक्षरैर्निवे-
शितः । प्रदर्शिताश्च पाठभेदा उपरिनिर्दिष्टपुस्तकक्रमेण संयोजिता, च
वर्णक्रमेण विषयसूची । पृथक् सूत्रपाठश्च वाचस्पतिमिश्रकृतसूत्रोद्धारना-
मकं बङ्गाक्षरलिखितमेकं नातिप्राचीनं पुस्तकमालोच्य संयोजितः ।

गोतमसूत्रनिर्माणकाले वात्स्यायनभाष्यनिर्माणकालश्च नाद्यापि दृढ-
प्रमाणेनावधारित इति विचारपथवर्तिनममुं विज्ञापनान्तरे प्रकाशयितास्मः ।

तदेवं महान्तमायासमनुभूय संपादिते ऽस्मिन् कार्ये न्यायदर्शनेदुरु-
हतायाः सुप्रसिद्धतया मन्वतेरपाटवेन सीसकाक्षरयोजकदोषेण च सुलभानि
स्थलितानि क्षाम्यन्तो गुणैकदृशो दर्शनरसिका आस्वादयन्तु प्राचीनतम-
दर्शनप्रतिपादनशैलीसमालोचनसमुत्थं प्रमोदं प्रसीदतु च सर्वान्तर्यामौ
भागवाननेन व्यापारेण श्रीकाशीविश्वेश्वर इति शम् ॥

चेचवदि ० शुक्ले सं० १६५२ ।

{

महामहोपाध्यायो

गङ्गाधरशास्त्री ।

गौतमसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

प्र. आ.	सू.	अ.
३	७६	अणुश्रयामत. नित्यत्ववदेतत्स्यात् ।
४	९	अणुश्रयामतानित्यत्ववद्वा ।
२	९	४४ अत्थन्तप्राये रुदेशमाधर्म्यादुपमा- नसिद्धयेथोक्तदोषानुपपत्तिः ।
१	९	५ अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पू- र्यवच्छेदयत्सामान्यतो दृष्टं च ।
२	२	२७ अध्यापनादप्रतिषेधः ।
२	३	४ अनर्थापत्तावर्थापस्यभिमानात् ।
४	२	२५ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुप- पत्तेरन्वयप्रतिषेधः ।
२	२	४६ अनवस्थार्यत्वे च वर्णापन- वत्तद्विकारोपपत्तिः ।
५	२	२२ अनियतस्थाने नियतस्थानाभि- योगो निरनुयोज्यानुयौगः ।
३	२	२४ अनित्यत्वपक्षाद्दुर्लभ्यन्तरादि- नाशः शब्दयेत् ।
४	९	२२ अनिमित्ततो भ.वोत्पत्तिः कण्ट- कतिल्लययातिदशनात् ।
४	९	२३ अनिमित्तनिमित्तत्वाच्चानिमित्ततः ।
२	२	५२ अनियमे नियमाच्चानियमः ।
५	९	२२ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपप- त्तिरनुक्तत्वादनेकान्तिकत्वाच्चा- र्थापत्तेः ।
३	२	२९ अनुपपन्मात्मकत्वादनुपलब्धेर- हेतुः ।
४	९	३० अनुपपन्मात्मकत्वादनुपलब्धेर- हेतुः ।
१०	२	२० अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसङ्गादा- च्चावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ।
१	६०	अनुव. दोषपत्तेरिव ।
१	३६	अने रुद्रव्यमवधायानुपपत्तिशेषाच्च रूपोपलब्धिः ।
२	५	अने. नान्तिरुः सव्यभिवारः ।
२	२०	अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणा- न्तरवचनादकार्यं तदभायः ।
२	३०	अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदि- त्यन्यतामभिः ।

प्र. आ.	सू.	अ.
३	९	१५ अपरिसंख्यानाच्च म्मतिविषयस्य ।
१	९	३९ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेष- परितोषमभ्युपगमांसिद्धन्तः ।
४	२	४३ अपयगं ऽप्यत्र ऽसः ।
३	९	६२ अप्रमेयाद्यूनां पूर्वं पूर्वमपेक्षा- काशस्यान्तरः ।
३	९	४६ अप्रतीघातात्सन्निकर्षोपपत्तिः ।
३	२	७ अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तर- व्यासङ्गात् ।
३	२	५ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ।
३	९	४४ अप्राप्य ग्रहणं काचाभपटलस्कटि- कान्तरितोपलब्धेः ।
४	९	१४ अभावाच्च.वोत्पत्तिर्नानुपपन्न- प्रादुर्भवात् ।
३	९	४२ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ।
२	२	२६ अभ्यासात् ।
२	९	५६ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ।
३	९	२३ अयसो ऽयस्कांताभिगमनवत्तदुप- सर्पणम् ।
४	२	४२ अरण्यगुहापुलिनादिवु.योगाभ्या- सोपदेशः ।
५	२	१५ अर्थाटापवस्य स्वशब्देन पुनर्यव- नम् ।
५	९	२९ अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्था- पत्तिसमः ।
२	२	३ अर्थोपतिरप्रमाणमनेकान्तिक- त्वात् ।
३	२	६९ अलातवक्रादशून्यतदुपलब्धिरा- शुसंचारात् ।
३	९	१० अवयवनः शो ऽप्यवयव्युपलब्धेर- हेतुः ।
५	२	११ अवयवविपर्ययावयवनमप्राप्तका- लम् ।
४	२	१२ अवयवान्तराभावे ऽप्यनृतेरहेतुः ।
४	२	१५ अवयवावयवविपर्ययसङ्गच्छे.मा.पल- यात् ।
१	९	४० अविज्ञातसत्त्वे ऽयं कारणोपपत्ति- तस्तत्त्वज्ञानार्थमूह्यकः ।

- अ. आ. सू.
 ५ २ १७ अविज्ञानं चाज्ञानम् ।
 १ २ १२ अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रा-
 यादर्थान्तरकल्पना वाक्य-
 लम् ।
 १ २ १७ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादे-
 कच्छलप्रवृत्तः ।
 ५ २ ६ अविशेषोक्ते हेतोः प्रतिषेधे विशे-
 षमिच्छतो हेत्वन्तरात् ।
 ३ २ ४५ अत्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्दि-
 द्युत्संपाते रूपाद्यत्यक्तग्रहण-
 वत् ।
 ३ १ ३८ अव्यभिचारोऽप्युपनिघातो भेति-
 कधर्मः ।
 २ १ ४ अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वा-
 द्वाच्यवस्थायाः ।
 ४ २ २२ अव्यवस्थितव्यवस्थितानि चा-
 काशधर्माः ।
 २ २ ३३ अव्यवस्थाकारणानुपलब्धेः सततश-
 वणप्रसङ्गः ।
 २ २ ६ असत्यर्थे नाभाव इति चेत् नान्य-
 लक्षणोपपत्तेः ।
 २ २ २२ अस्पष्टत्वात् ।
 २ २ ३७ अस्पष्टत्वादप्रतिषेधः ।

आ.

- ४ २ १८ आकाशव्यतिभेदान्ननुपपत्तिः ।
 ४ २ १९ आकाशासर्वगतत्वं वा ।
 २ २ ६५ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ।
 २ २ ६० आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यव-
 स्थानसिद्धेः ।
 ४ १ १० आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ।
 ३ २ ३१ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञाताभिप्रेत-
 न संयोगविशेषः ।
 १ १ ६ आत्मशरीरेन्द्रियार्थजुद्धिमनःप्रवृ-
 त्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-
 वर्गस्तु प्रमेयम् ।
 ३ १ ४६ आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभावा-
 द्रूपोपलब्धियत्तदुपलब्धिः ।
 ३ १ ४७ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरिते-
 ऽपि दास्ये ऽविधातात् ।
 २ २ १३ आदिमत्वादेन्द्रियकत्वात्कृतकव-
 द्रुपचाराच्च ।
 १ १ ७ आपोपदेशः शब्दः ।
 २ १ ५२ आपोपदेशसौमन्यच्छब्दादर्थसं-
 प्रत्ययः ।

- अ. आ. सू.
 ४ १ ५१ आप्रयाव्यतिरेकाद्वृत्तफलोत्पत्ति-
 वदित्युक्तेतुः ।

इ.

- १ १ १० इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञाना-
 न्यात्मनो लिङ्गमिति ।
 ३ १ १२ इन्द्रियान्तरविकारात् ।
 ३ १ ५५ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ।
 १ १ ४ इन्द्रियार्थनिरूपणात्पञ्चं ज्ञानमव्य-
 पदेश्यमव्यभिचारि व्यवसा-
 यात्मकं प्रत्यक्षम् ।
 ३ २ २१ इन्द्रियमनसः सच्चिद्रूपभावात्त-
 दनुत्पत्तिः ।

ई.

- ४ १ १६ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मफलव-
 र्जनात् ।

उ.

- ५ २ १८ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।
 ४ १ ४६ उत्पादव्ययदर्शनात् ।
 १ १ ३५ उदाहरणसाधर्म्यत्वात्साध्यसाधनं
 हेतुः ।
 १ १ ३८ उदाहरणपेक्षस्तथेयुःसंहारो न
 तथेति वा साध्यस्यापनयः ।
 ५ १ २६ उपपत्तिकारणान्यनुज्ञानादप्रति-
 षेधः ।
 ३ २ ७१ उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मत्वयो-
 पपत्तेः ।
 २ १ ५० उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ।
 २ २ ३४ उपलब्धमाने चानुपलब्धेरसत्त्वा-
 दनपदेशः ।
 ५ १ २५ उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ।
 ५ १ १६ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियाप्रसिद्धेः
 एकारणसमः ।

ऊ.

- ४ १ ५६ ऊष्णकेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गा-
 भावः ।

ए.

- ५ १ २३ एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेष-
 प्रसङ्गात्सम्भावोपपत्तेरविशेष-
 समः ।
 ३ १ ६ एकविनाशे द्वितीयविनाशावच्छे-
 त्वम् ।

- श्री. श्री. सू.
४ २ १९ एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्र-
योगानुपपत्तेरप्रश्नः ।
३ १ ६४ एकैकशेनोत्तरात्तत्तुगुणसद्भावाद्दु-
त्तराणां तदनुपलब्धिः ।
३ २ ७० एतेनानिधमः प्रत्युक्तः ।

ऐ.

- ३ २ ५८ ऐन्द्रियकत्वाद्गुणादीनामप्रति-
षेधः ।

क.

- ३ १ ३७ कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्युहः
पुरुषार्थतन्त्रः ।
३ २ १ कर्माकाशसाधर्म्यास्तंशयः ।
३ २ ४४ कर्मानवस्थापिणहणात् ।
२ २ १७ कारणाद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधा-
नाच्चित्येव्यव्यभिचार इति ।
५ १ २८ कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेर-
प्रतिषेधः ।
५ २ १६ कार्यव्यासङ्गात्काव्यच्छेदो वि-
ज्ञेयः ।
५ १ ३८ कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपल-
ब्धिप्रकारोपपत्तेः ।
१ २ ६ कालात्ययापट्टिष्टः कालातीतः ।
४ १ ४६ कालान्तरणान्व्यतिष्ठेत्तुविना-
शात् ।
५ १ ५ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्ध-
र्म्यादप्रतिषेधः ।
३ १ ४५ कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ।
३ २ ३८ कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ।
२ १ ४३ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तुभयथा य-
हणम् ।
४ २ ७ कस्मैकशेनावृत्तित्वाद्ययवानाम-
वयवभावः ।
३ १ ३० कस्यासारे सत्पुलम्भाद् व्यतिरि-
च्य चोपलम्भात् संशयः ।
३ २ ५४ केशनखादिष्वनुपलब्धेः ।
४ २ १३ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्त-
दुपलब्धिः ।
४ १ १८ क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ।
३ २ ६ क्रमवृत्तित्वाद्युपपत्तदुहणम् ।
५ १ २४ क्व चित्तत्तमानुपपत्तेः क्व चित्तोप-
पत्तेः प्रतिषेधाभावः ।
३ २ १७ क्व चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्व
चित्तोपलब्धेरनेकान्तः ।

- श्री. श्री. सू.
३ २ १३ क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धि-
च्छब्दव्युत्पत्तिः ।
४ २ ४० क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ।

ग.

- ३ १ ५९ गन्धस्वादव्यतिरेकाद्गन्धादीनाम-
प्रतिषेधः ।
३ १ ६१ गन्धरसरूपस्यशब्दानां स्वशेष-
र्यन्तीः पृथिव्याः ।
१ १ १४ गन्धरसरूपस्यशब्दानां पृथिव्या-
दिगुणास्तदर्थः ।
२ २ ५४ गुणान्तरापत्युपमर्दज्ञासृष्टि-
शब्देनैवमस्तु विकारोपपत्तेर्व-
र्णविकाराः ।
५ १ ३ गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ।
३ २ ४७ यद्यपि हेतुविकल्पाद्गुणविकल्पो
न वृद्धिविकल्पात् ।

घ.

- ५ १ ८ घटादिनिष्पत्तिदर्शनात्प्रीहने चा-
भिचारादप्रतिषेधः ।
१ १ १२ घ्राणरसनचक्षुस्तत्त्वज्ञानादीन्द्रि-
याणि भूतभ्यः ।

च.

- १ १ ११ चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ।

ज.

- २ १ ५६ जातिविशेषे चानियमात् ।
३ २ ३५ जस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भ-
निवृत्त्याः ।
३ १ १७ ज्ञातृज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभे-
दमात्रम् ।
४ २ ४७ ज्ञानयहणाभ्यासस्तद्विशेष सप्त
संवादः ।
३ १ २३ ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ।
५ १ ३१ ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसं-
वेदनादध्यात्मम् ।
३ २ २५ ज्ञानसमवेतात्मप्रवेशसन्निकर्षा-
न्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदु-
त्पत्तिः ।
३ २ ५६ ज्ञानायोगपद्यावेकं मनः ।

त.

- ४ १ २१ तत्कारितत्वादहेतुः ।

अ. भा. सू.

- १ २ ११ तत्त्रिविधं याकृच्छ्रं सामान्यच्छ-
लमुपचारच्छ्रं चेति ।
- ४ १ ३ तत्तेरात्रयं रागद्वेषमोहाद्यान्तरभा-
धात् ।
- ४ २ ३७ तत्प्रधानभेदाच्च मिथ्यामुच्छेदं
विद्वेषोपपत्तिः ।
- २ २ १५ तत्प्रभाक्तयोर्नानात्वविभागाद-
व्यभिचारः ।
- ४ २ ५० तत्साध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्प-
व्रित्तगच्छे श्रीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकशालावरणत्वं ।
- २ १ १४ तत्प्रामाण्ये बाल्य सर्वप्रमाणवृ-
त्तिविषयः ।
- २ २ ६ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्यप्रामा-
ण्यम् ।
- ४ १ ५४ तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तौषु
फलवदुपचारः ।
- २ २ १० तत्सिद्धेरनन्तित्वहेतुः ।
- ४ १ ५ तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसुत्याप-
पत्तेः ।
- ४ १ २ तथा दोषाः ।
- ५ १ १३ तथा भावादुत्पत्तयः कारणोप-
पत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ।
- १ १ ३५ तथा वैधर्म्यात् ।
- ३ २ ६७ तथा ऽऽहःस्थः ।
- २ १ ४८ तथेत्युपसंहारादुपपत्तिसिद्धेर्ना-
विशेषः ।
- १ १ २३ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ।
- ३ २ ७२ तददृष्टकारितमिति चेत्युप-
पत्त्यसङ्गोऽपवर्गः ।
- ४ १ २७ तदनित्यत्वमनुवृत्त्यां विनाश-
नुविनाशवत् ।
- ५ १ २६ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसि-
द्धौ तद्विपरितापपत्तेरनुप-
लब्धिसमः ।
- २ २ १६ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरोप-
पत्तिः ।
- ३ १ ३३ तदनुपलब्धेरहेतुः ।
- २ २ २६ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ।
- २ १ ५७ तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुन-
स्तदोष्यः ।
- ४ २ ४५ तदभावश्चापवर्गः ।
- ३ १ ५ तदभावः सात्म्यकप्रकाशेऽपि त-
त्त्वित्यस्यात् ।

अ. भा. सू.

- २ २ ३१ तदभावे नास्त्यनन्वता तयोरित-
रेतरापेक्षसिद्धेः ।
- २ १ २४ तदयोग्यत्वात्तद्वत्त्वं न मनसः ।
- ४ २ ४६ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसं-
स्कारो योग्याव्याख्यात्मवि-
ध्युपायैः ।
- २ २ ५६ तदर्थं व्यत्याक्ततज्ज्ञातिसिद्धिधा-
युपचारात्संशयः ।
- ४ २ ५ तदसंशयः पूर्वहेतुसिद्धत्वात् ।
- ३ २ २० तदस्मगुणात्त्वंऽपि तुल्यम् ।
- ३ १ १४ तदात्मगुणसद्भावाद्प्रतिषेधः ।
- ४ २ २८ तदाश्रयत्वादप्यग्रहणम् ।
- ३ १ ७३ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैध-
र्म्यम् ।
- १ २ २० तद्विकल्पाज्जातिनिरुहस्थानसमु-
त्पत्त्यम् ।
- २ १ १८ तद्विनिर्मुक्त्या प्रमाणसिद्धि-
त्वमेवसिद्धिः ।
- १ १ ३७ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ।
- ३ १ ६६ तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वम् ।
- ३ १ ३ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावाद्प्र-
तिषेधः ।
- १ १ २६ तन्वाधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः
सिद्धान्तः ।
- ४ २ ३ तन्निमित्तं स्ववपश्यमिमानः ।
- २ १ ४० तयोरव्यभाधां वतमानाभावे
तदपेक्षत्वात् ।
- ४ १ ३१ तल्लक्षणावरोधाद्प्रतिषेधः ।
- ३ २ ३६ तल्लिङ्गत्वाद्विष्काद्वेषाः पारि-
त्यादौप्रतिषेधः ।
- ४ २ ४८ तं शिष्यगुरुमन्त्रक-
ारिविशिष्टमे-
वार्थभिरननुपुभिरभ्युपेयात् ।
- ४ २ ५१ ताभ्यां विग्रहः कथनम् ।
- ३ १ ७१ तेनैव तस्यापहणाच्च ।
- २ २ ५५ ते विभक्त्यन्ताः पदम् ।
- ४ १ ६ तेषां मोक्षः पापीयानामूढस्ये-
तात्पत्तेः ।
- ४ २ ८ तेषु चातुर्नैरवयव्यभावः ।
- २ १ २७ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषादप्याम् ।
- २ १ १५ त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातो-
कासिद्धिस्तत्सिद्धेः ।
- २ १ १२ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ।
- ५ १ १८ त्रैकाल्यासिद्धेस्तैरहेतुसमः ।
- ३ २ ५५ त्वत्कथनं तत्प्राकट्योरस्य किञ्चन-
काद्विषयप्रसङ्गः ।

सू. भा. सू.

३ १ ५३ स्वगव्यतिरेकात् ।

द.

३ १ १६ दर्शनस्य शर्तनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ।

२ १ २२ दिग्देशकलाशेषव्ययं प्रमहः ।

१ १ २ दुःखजन्यप्रवृत्तिदेवमिव्याजाना-
नामुत्तरोत्तरावये तदनन्तरा-
भावावपवर्गः ।

४ १ ५८ दुःखविशेषं सुखमिमानाच्च ।

३ १ ५० दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधा-
नुपपत्तिः ।

३ १ ११ दृष्टान्तिरिधाप्रतिषेधः ।

५ १ ६ दृष्टान्तस्य कारणापदेशात् प्र-
त्ययस्यानाञ्च प्रतिदृष्टान्त-
प्रमहप्रतिदृष्टान्तसमा ।

५ १ ३४ दृष्टान्तं च साध्यसाधनभावेन
धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य बोधय-
थाभावाच्च विशेषः ।

४ २ २ दौषनिमित्तकगदये विवशाः
सङ्कल्पकताः ।

४ २ १ दौषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्का-
रनिवृत्तिः ।

३ १ ३५ द्रव्यगुणधर्मभेदाज्ञापलक्षित-
यमः ।

२ २ ४३ द्रव्यकारे शेषस्य प्रद्वर्णवि-
कारविकल्पः ।

३ २ ४८ द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ।

ध.

१ २ १४ धर्मविकल्पनिर्देशे र्थसद्भावप्रति-
षेध उपचारच्छेदम् ।

२ १ ३५ धारणाकर्षणोपपत्तेरर्थः ।

न.

३ २ ७३ न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ।

२ १ ५८ न कर्मकर्तृसाधनवैगुणयात् ।

२ २ ३३ न कर्मनित्यत्वात् ।

४ १ ४२ न कारणावयवभावात् ।

३ १ ६ न कारणावयवकर्तृत्वात् ।

३ १ ४३ न कर्तृवर्यनरश्मिदर्शनाच्च ।

४ १ ६५ न क्लेशसम्भवेः स्वाभाविकत्वात् ।

३ २ ८ न गत्यभावात् ।

४ १ १२ न घटाद् घटानिपत्तेः ।

२ ६ १४ न घटाभावसामान्यनित्यत्वाच्च-
त्येव्यनित्यवदुपचाराच्च ।

सू. भा. सू.

३ २ १ न वस्तुष्वमेतद्व्याप्यप्रतिबंधा-
भावप्रामाण्यत्वात् ।

४ २ १० न चावयवव्यवस्थाः ।

२ १ ३२ न चैतद्विशेषजिह्वारवयवसिद्धि-
त्वात् ।

२ २ ५८ न तदनवस्थात्वात् ।

३ १ ५६ न तदर्थव्यवस्थत्वात् ।

१ २ १६ न तद्व्याप्यभावात् ।

३ २ २६ न तदाशुक्तिरान्तरात्मनः ।

४ १ ८ न दौषनक्षणादौषान्तरात् ।

४ २ ४४ न निष्पत्त्यावयवभावित्वात् ।

३ २ १५ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादु-
र्भावात् ।

३ २ ५१ न पाकजगुणान्तरात्पत्तेः ।

३ १ ६७ न पार्थिवव्ययेः प्रत्यक्षत्वात् ।

४ १ ५३ न पत्रपुष्पस्त्रोपरिच्छदहिरण्य-
चाटिफलनिर्देशात् ।

४ १ २० न पुरुषकर्मानां विफलानिपत्तेः ।

२ १ ३१ न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपल-
म्भात् ।

२ १ १८ न प्रदीपकाशसिद्धिप्रतत्सिद्धेः ।

४ २ १६ न प्रलयाद्युसद्भावात् ।

४ १ ६४ न प्रवृत्तिः प्रतिसंस्थान्तरा-
होनु-
क्लेशस्य ।

३ १ ५६ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याक-
तिजातिपञ्चत्वस्यः ।

३ २ ४० न युगपदग्रहणात् ।

३ २ ६० न युगपदनेकक्रियुपलब्धेः ।

३ १ ५३ न युगपदर्थानुपलब्धेः ।

३ १ ४० न रात्राव्यनुपलब्धेः ।

३ २ ५७ न रूपादीनामिदं तदर्थधर्मात् ।

२ २ ११ न लक्षणावस्थेः प्रेक्षादिभिः ।

२ २ ४४ न विकाधर्मोपपत्तेः ।

४ १ १२ न विनष्टस्यानिपत्तेः ।

३ १ २ न विषयव्यवस्थानात् ।

४ १ ३३ न व्यग्रस्यानुपपत्तेः ।

३ १ ७२ न शब्दगुणोपलब्धेः ।

४ १ ४५ न सद्यः कालान्तरावभाष्यत्वात् ।

३ १ ६३ न सर्वगुणानुपलब्धेः ।

४ १ ६० न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादी-
नाम् ।

३ १ २७ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ।

३ २ ६५ न साध्यसमत्वात् ।

४ १ ५६ न सुखस्यान्तरालनिपत्तेः ।

३ २ ३० न स्मरणकालानियमात् ।

१	११	पञ्चासिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमे- यसिद्धिः ।
२	३५	पाणिनिमित्तप्रलेपाच्छब्दाभावे मानुषलब्धिः ।
४	६२	पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फला- भावः ।
३	२८	पार्थिवं गुणान्तरौपलब्धेः ।
१	१६	पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ।
२	५३	पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ।
३	६३	पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ।
४	४१	पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ।
३	६८	पूर्वपूर्वगुणात्कर्तृपातन सधानम् ।
२	६	पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थस- चिकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ।
३	१६	पूर्वाभ्यस्तमन्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ।
४	६	पृथक्त्वावयवभ्यां श्रुतेः ।
१	१३	पृथिव्यापस्तेजा वायुराकाशमिति भूतानि ।
५	१०	पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थम- पार्थक्यम् ।
५	७	प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्था- न्तरम् ।
२	४०	प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ।
२	५१	प्रकृत्यनियमादुपविकाराणाम् ।
३	४३	प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्ष- णासादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितस- म्बन्धानन्तर्यवियोगिककार्यवि- रोधातिशयप्राप्त्यवधानमु- खदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रि- यारागधर्माधर्मनिमित्तभ्यः ।
३	३३	प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुग- पद्भावादयुगपत्स्मरणम् ।
१	३२	प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमना- न्यवयवाः ।
५	३	प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पा- त्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ।
५	५	१ प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रति- ज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकम् विज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननु- भाषणमज्ञानमप्रतिभा विलेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षेणं

१	१	निरनुयोज्यानुयोगोऽप्रसिद्धा- नोहेत्वाभासाश्च निरप- स्थानानि ।
५	४	प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञावि- रोधः ।
५	२	प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञाहानिः ।
५	११	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
३	५२	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
४	४६	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	११	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४१	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४२	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४३	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४४	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४५	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४६	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४७	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४८	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	४९	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५०	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५१	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५२	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५३	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५४	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५५	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५६	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५७	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५८	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	५९	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।
५	६०	प्रतिज्ञाहानिहेतुत्वे च नाहेतुर्दृ- ष्टान्तः ।

द्वितीयः ।

अ. आ. सू.

१ २ १ प्रमाणतर्कनाधनोपासम्भः सि-
द्धान्ताश्रयः पञ्चावयवो-
पपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहा-
भाटः ।

४ ३ २६ प्रमाणतर्कनाधनोपासम्भः ।

२ १ १७ प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां
प्रमाणान्तर्गताः सिद्धिप्रसङ्गाः ।

१ १ १ प्रमाणप्रमेयसंश्लेषप्रयोजनदृष्टा-
न्तसिद्धन्ताः प्रमेयतर्कनिर्णय-
साधनत्वप्रतिपक्षद्वैतत्वानाम-
च्छन्नजातिः प्रकृत्यनानां
तत्त्वज्ञानविशेषः साधनत्वः ।

४ २ १० प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ।

४ १ १६ प्रमेयास्तुलाप्रामाण्यवत् ।

४ १ ३७ प्रथमतः यानकत्वात् कार्यसमः ।

१ १ १८ प्रयत्नानुसङ्गादोषाः ।

१ १ २० प्रसिद्धाप्रजननाः अर्थः फलम् ।

४ १ १ प्रत्युत्तिष्ठयथा ।

१ १ १७ प्रत्युत्तिष्ठयथाऽतिशयोक्तिरस्ति ।

१ १ ६ प्रसिद्धसाध्यस्य साध्यसाधनमुप-
मानम् ।

४ १ ४५ प्रसिद्धसाध्यस्य दुपमानसिद्धिर्दोषो-
क्तदोषानुपपत्तिः ।

४ १ ६६ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्त्वाभा-
विकेऽप्यनित्यत्वम् ।

२ २ १८ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्त्वाभा-
विकेऽप्यनित्यत्वम् ।

२ २ १२ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्त्वाभा-
विकेऽप्यनित्यत्वम् ।

४ १ १२ प्रागुत्पत्तेः कारणभावादनित्यत्व-
समः ।

४ १ ४७ प्रागुत्पत्तेः कारणभावादनित्यत्व-
समः ।

३ २ ३६ प्रतिभयत्तु प्रतिपक्षनाशप्रसङ्गे
स्मात्तं योगप्रसङ्गः ।

३ २ ६८ प्राप्तिरानित्यमात्रम् ।

४ १ ७ प्राप्यसाध्यमप्राप्यत्वाद्दोषः प्रा-
प्यसाध्यमप्राप्यत्वाद्दोषः प्राप्यसाध्य-
मप्राप्यत्वाद्दोषः ।

४ १ ५२ प्रतिगतासाध्यत्वादप्रतिपक्षः ।

३ १ २२ प्रत्याहारभावादनित्यत्ववत्त्वाभा-
विकेऽप्यनित्यत्वम् ।

अ.

४ १ ५७ बाधनानित्यत्वेऽदयतः पक्षप्रतिपक्ष-
वादप्रतिपक्षः ।

अ. आ. सू.

१ १ २१ बाधनानित्यत्वेऽदयतः पक्षप्रतिपक्ष-
वादप्रतिपक्षः ।

३ १ ४१ बाधनानित्यत्वेऽदयतः पक्षप्रतिपक्ष-
वादप्रतिपक्षः ।

१ १ १५ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्त-
रम् ।

४ १ ५० बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्त-
रम् ।

४ २ ३६ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्त-
रम् ।

४ २ २६ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्त-
रम् ।

अ.

३ १ ६० भूतगुणविशेषोपलब्ध्युत्पादा-
त्म्यम् ।

३ २ ६४ भूतगुणविशेषोपलब्ध्युत्पादा-
त्म्यम् ।

अ.

३ १ ३६ मन्त्रानित्यत्वाद्दोषाशानुपलब्धि-
वत्तदनुपपत्तिः ।

३ २ ७४ मनःसंनिमित्तत्वाच्च संयोगा-
नुच्छेदः ।

२ १ ६८ मन्त्रानुपपत्तेरभावानित्यत्ववत्त्वाभा-
विकेऽप्यनित्यत्वम् ।

३ १ ३१ मन्त्रानुपपत्तेरभावानित्यत्ववत्त्वाभा-
विकेऽप्यनित्यत्वम् ।

४ २ ३२ मायागन्धर्वनागमृगसृष्टिकादृष्टा-
नुच्छेदः ।

४ २ ३५ मिथ्यपञ्चविनाशस्तत्त्वज्ञा-
नात्स्वप्रतिपक्षविमानप्रणा-
शस्तत्त्वप्रतिपक्षः ।

४ २ २३ मूर्तिमतां तु संस्थानोपपत्तेरव-
यवत्वाच्च ।

अ.

२ १ ७ यत्र संग्रहस्तत्रोत्पत्तेरनुपपत्तिः ।

१ १ ३० यत्सिद्धावयवप्रकरणसिद्धिः सो-
पक्षप्रतिपक्षः ।

३ २ ६२ यथाकहेतुत्वाच्च ।

३ २ ४० यथाकहेतुत्वाच्च ।

२ १ ६ यथाकहेतुत्वाच्च ।

२ १ ६ यथाकहेतुत्वाच्च ।

- १ २ २ यथेष्टोपपञ्चलजातिनिग्रह-
स्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ।
१ २ २७ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्तयो-
जनम् ।
१ २ ७ यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्ण-
यार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ।
३ २ ५० पावच्छरीरभावित्वाद्गुणादीनाम् ।
३ २ ५१ याशब्दसमूहस्यागपरिग्रहसंख्या-
वृत्त्युपपन्नयवर्गसमासानुबन्धा-
नां व्यक्तावुपचाराद्व्याक्तः ।
१ १ १६ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसा लिङ्गम् ।
३ २ १६ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ।
२ १ ११ युगपदसिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात्
क्रमवृत्तित्वाभावा बुद्धीनाम् ।

र.

- ३ १ ३२ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्वहणम् ।
२ १ ३० रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचा-
रादनुमानमप्रमाणम् ।

ल.

- ४ १ ३६ लक्षणाव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ।
२ २ ८ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षि-
तानां तत्प्रत्येयसिद्धेः ।
३ २ १४ लिङ्गज्ञो ग्रहणाच्चानुपलब्धिः ।
१ १ २५ लौकिकपञ्चकक्षायां यस्मिन्ध-
रुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ।

व.

- १ २ १० वचनविधानो र्थविकल्पोप-
न्या क्लमम् ।
५ २ ८ वर्यक्रमनिर्देशविवर्धकम् ।
२ १ ३६ वर्तमानाभावः पततः पतितप-
तितव्यक्तानां पततेः ।
२ १ ४२ वर्तमानाभावः सर्वार्थहृणं प्रत्यक्षा-
नुपपत्तेः ।
१ २ १५ वाक्कलमवोपचारच्छलं तद्वि-
शेषात् ।
२ १ ६१ वृत्त्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ।
२ २ ५० विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात्
कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चा-
प्रतिषेधः ।
२ २ ४५ विकारप्राप्तानामपुनरावृत्तेः ।
२ २ ३६ विकारादेशोपदेशात्संशयः ।

- ५ २ १६ विज्ञातस्य परिग्रहा त्रिरभिहिते-
स्यावप्रसुच्छाराणमनुभाष-
णम् ।
४ २ ४ विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ।
२ १ ६३ विधिविधायाः ।
२ १ ६५ त्रिविधव्यहितस्यानुवचनमनुवादः ।
२ १ ६२ विध्यर्थवादः नुवादवचनविनियो-
गात् ।
२ २ ३६ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्था-
ने तच्चित्यत्वप्रसङ्गः ।
३ २ २३ विनाशकारणानुपलब्धेश्चा-
वस्थाने तच्चित्यत्वप्रसङ्गः ।
२ २ ३२ विनाशकारणानुपलब्धेः ।
१ २ १६ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च नियत-
स्थानम् ।
२ १ ३ विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः ।
२ १ २ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थायवसाधात् ।
३ १ ५४ विप्रतिपेधाच्च न त्वगका ।
२ २ ३८ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समाप्तेः ।
१ १ ४१ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थाव-
धारणं निर्णयः ।
४ १ ५५ विविधब्रह्मभाषायोगाद्बुद्धमेव ज-
न्मात्यतः ।
३ १ ५८ विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ।
३ २ २ विषयस्यैव विज्ञानात् ।
३ १ ६६ विष्टं ह्यपरं परेण ।
३ १ २५ धातरागजन्मादर्शनात् ।
४ २ ६ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तद्वि न संशयः ।
४ २ १३ व्यक्तादृष्टनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ।
४ १ ११ व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यतात् ।
२ २ ६४ व्यक्तिसंज्ञाविशेषाधयो मूर्तिः ।
२ २ ६३ व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थः ।
२ २ ६५ व्यक्ताकृतियुक्तेऽव्ययमज्ञात् प्रा-
णादीनां मद्भवके जातिः ।
४ १ ५५ व्यभिचारादहेतुः ।
४ १ १५ व्याघातादप्रयोगः ।
३ २ ३० व्यासक्तमनसः पादव्यवनेन संयो-
गविशेषेण समानम् ।
४ १ ४० व्याहृतत्वादयुक्तम् ।
२ १ २८ व्याहृतत्वादहेतुः ।
४ २ २७ व्याहृतत्वादहेतुः ।
३ २ १६ व्याहान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्वयनि-
वृत्तिरनुमानात् ।

श.

- अ. भा. सू.
२ २ २ शब्दरेतिहायैः तर्भावाटनुमाने
ध्यापत्तिसम्भवाभावापर्यान्त-
रभावाच्छाप्रतिषेधः ।
४ २ २१ शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ।
५ २ १४ शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तम-
न्यत्रानुवादात् ।
२ १ ५४ शब्दार्थव्यवस्थानाटप्रतिषेधः ।
२ १ ४६ शब्दाः अनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनु-
मेयत्वात् ।
३ १ ५६ शरीरगुणवैधर्म्यात् ।
३ १ ४ शरीरदाहे पातकाभावात् ।
३ २ ५३ शरीरव्यापित्वात् ।
३ २ ६६ शरीरात्पत्तिनिमित्तवत्संयोगोत्प-
त्तिनिमित्तं कर्म ।
२ १ ६७ शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासाच्चा-
विशेषः ।
३ १ २६ श्रुतिप्रामाण्यपञ्च ।

स.

- ३ १ २६ सगुणद्रव्यं त्वत्पत्तिवस्तुत्पत्तिः ।
३ १ ७० सगुणानामिन्द्रियभावात् ।
४ १ ४४ सद्यः कालान्तरे च निष्पत्तेः संशयः ।
१ १ ८ स द्विविधा दृष्टादृष्टार्थत्वात् ।
१ २ ३ स प्रतिपक्षस्थापनाह्मिना वितपडा ।
४ २ ३८ समाधिप्रश्लेषाभ्यासात् ।
१ १ २६ समानतन्त्रासिद्धेः परतन्त्रसिद्धेः
प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ।
२ २ ६६ समानप्रसाधिका जातिः ।
२ १ १ समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतर-
धर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ।
१ १ ३३ समानानेकधर्मापत्तेर्विप्रतिपत्ते-
रुपलब्धन्युपलब्धव्यवस्थात-
श्च विशेषापेक्षो विमर्शः
संशयः ।
४ १ ६१ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ।
१ १ २७ सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपा-
मस्थित्यर्थान्तरभावात् ।
१ १ २८ सर्वतन्त्राधिकरुक्तसन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः
सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
५ १ ४० सर्वत्रैवम् ।
४ १ २६ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ।
४ १ ३४ सर्वं पृथग्भावलक्षणाप्युक्तत्वात् ।
२ १ १३ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधा-
नुपपत्तिः ।

अ. भा. सू.

- ४ १ २५ सर्वमनित्यमुत्पत्तिविज्ञादधर्मक-
त्वात् ।
४ १ ३७ सर्वमभावो भावेऽप्यनित्यताभावा-
सिद्धेः ।
२ १ ३४ सर्वोपहृण्यवयव्यसिद्धेः ।
३ १ ७ सव्यवृष्टस्यतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ।
१ २ ४ सव्यभिचारविरुद्धपकरणासमसा-
ध्यसमकालांताता हेत्वामा-
साः ।
२ २ ५६ सहचरणास्थानतादर्थ्यवृत्तमानधा-
रणाभिमोक्षयोः गसाधनाधिप-
त्यभ्यां ब्राह्मणमन्त्रकटराज-
सक्तुचन्दनगङ्गाशाटकाचपुरुषे-
ष्यतद्वावेऽपि तदुपपादाः ।
४ १ ४१ संख्यैकान्तानिमिद्धिः कारणानुपप-
त्त्युपपत्तिभ्याम् ।
२ २ १६ सन्नानुमानविशेषणात् ।
२ २ २५ सम्यदानात् ।
२ १ ५१ सम्बन्धाच्च ।
१ २ १३ सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययो-
गादसम्भूतार्थकल्पना सामा-
न्यच्छलम् ।
४ २ २४ संशेगोपपत्तेश्च ।
३ १ ६४ संसर्गाच्चानेकगुणयहणम् ।
५ १ २ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्व-
र्गसंश्लेषोपपत्तेः साधर्म्यवैध-
र्म्यसमा ।
१ २ १८ साधर्म्यावैधर्म्यां प्रत्यवस्थान-
जातिः ।
५ १ १ साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्तृप्राक्प्रवयव-
ययविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्ति-
प्रसङ्गदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्र-
पकरणाहेत्वार्थापत्त्यविशेषोप-
पत्त्युपलब्धन्युपलब्धनित्यानि-
नित्यकार्यसमाः ।
५ १ ३० साधर्म्यान्तुल्यधर्मापत्तेः सर्वानि-
त्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ।
५ १ १५ साधर्म्यासंशये न संशये वैध-
र्म्यादुभयथा वा संशयेऽन्यन-
संशयप्रसङ्गा नित्यत्वान्भ्युप-
गमाच्च सामान्यत्वाप्रतिषेधः ।
५ १ ३३ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः
प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ।
२ १ ३३ साध्यत्वादवयवविनि संदेहः ।

क्र.	भा.	सू.	वृत्तम्
१	२	२७	साध्यत्वादहेतुः ।
१	१	४	साध्यदृष्टान्तयोधर्मविकल्पादुभय- साध्यत्वाच्छात्कर्षापक्षेदेयर्था वर्णयविकल्पसाध्यसमाः ।
१	१	३३	साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ।
३	२	३	साध्यसमत्वाद्हेतुः ।
१	१	३६	साध्यसाधर्म्यान्तद्धर्मभायी दृष्टा- न्त उदाहरणम् ।
५	१	६	साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ।
१	२	८	साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्य- समः ।
२	१	५५	सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्य- यस्य ।
५	१	१४	सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकृत्ये समाने नित्यानित्यसाधर्म्यासं- शयसमः ।
१	२	६	सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधां विरु- द्धः ।
५	२	२३	सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिवृत्त्यात् क- थाप्रसङ्गाः प्रसिद्धान्तः ।
२	१	२६	सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थ- यो संनिकर्षनिमित्तत्वात् ।
३	२	४४	सुखरोगादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ।
४	१	६३	सुपुप्तस्य स्वप्नादग्नेः क्लेशभा- वात्तदवगमः ।
२	१	३६	सेनावनयद्वहणमिति चेन्नाती- न्द्रियत्वादगुणम् ।
३	१	६४	स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प- इत्यर्थवादः ।
३	१	५१	स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविना- स्यसंशयः ।

क्र.	भा.	सू.	वृत्तम्
१	२	६	स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्व- त्वाभिमानः ।
३	२	१०	स्फटिके व्यपरापरोत्यन्तेः सगुण- त्वाद् व्यक्तीनामहेतुः ।
३	२	४२	सुरगुणं त्वात्मना ज्ञत्वाभाष्यात्
३	२	२८	स्मृतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रति- षेधः ।
४	२	३४	स्मृतिर्न कल्पवृक्षः स्वप्रविषया- भिधानः ।
५	२	२०	स्वपक्षेदेय भयगमात्परपक्षे दो- षप्रसङ्गा मत्तानुज्ञा ।
५	१	४३	स्वपक्षेदेयभाष्येदोषोपपत्तेरहेतु- हेतुर्निर्देशः परपक्षेदेयभाष्ये मात्सम्यगे दोष इति ।
४	२	३१	स्वप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाण- प्रमेयाभिमानः ।
४	२	१४	स्वप्रविषयानतिक्रमेणोन्द्रियस्य पद- मन्त्रभाष्यद्विषयपक्षगस्य तथा- भाष्या नाविषये प्रवृत्तिः ।
हृ.			
५	२	१२	हीनमन्यतमेनावयवयवेन न्यूनम् ।
५	२	१३	हेतुदाहरणाधिकमधिकम् ।
३	२	४४	हेतुपादानात्प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ।
१	१	३६	हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ।
४	२	३३	हेत्वभाषावच्छिन्ना ।
५	२	२४	हेत्वाभाषाश्च यथोक्ताः ।
इति ।			

अत्र टिप्पण्याम् औद्भोतकरं वार्तिकम् ।
वाचस्पतिमिश्रकृता न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ।
उदयनाचार्यकृता तात्पर्यपरिशुद्धिः ।
विश्वनाथपञ्चाननकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।
एते ग्रन्थाः प्रमाणत्वेनाश्रिताः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा ।

लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगौतममतं महत् ॥ १ ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवत-
र्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्था-
नानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः ॥ २ ॥
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं
प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥ अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छे-
षवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ५ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसा-
धनमुपमानम् ॥ ६ ॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥ स द्वि-
विधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धि-
मनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

अत्र टिप्पण्यां येषां सूत्रत्वे प्रमाणमुपलब्धं तदभावे वा तयोद्वर्शनं
वा तदुपपन्नस्यते ।

१ तासां खखासां सद्भिधानामिति भाष्येण सूत्रमवतार्य पठितमिति तात्प-
र्यटीका । २ तदनन्तरापायादिति पा । क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रमिति वार्तिकम् ।
३ अष्टोद्विष्टविभागद्वारेण सूत्रमिति वार्तिकम् । ४ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमि-
त्यादिसूत्रमिति वार्तिकम् । ५ अनुमानविशेषणार्थं सूत्रमिति वार्तिकम् ।
६ सूत्रार्थः पूर्ववदिति वार्तिकम् । ७ न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् ।
८ इदं सूत्रं बङ्गादरलिखितपुस्तके अतिष्ठत् । स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादि-
त्यस्य सूत्रस्य तात्पर्यमाहेति तात्पर्यटीकायां दर्शनात्सूत्रमेवम् । ९ एतदर्थ-
प्रकाशनायात्मादिसूत्रमिति वार्तिकम् । १० अत्रेति शब्दः सूत्रानन्तर्गत एव
भाष्ये अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्यः कथम् इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो
लिङ्गमिति हेतुत्वार्थकतया संगतत्वात् स्थापितः । इदं सूत्रमिति वार्तिकम् ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥ प्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायु-
 राकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः
 पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमि-
 त्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥ युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लि-
 ङ्गम् ॥ १६ ॥ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥
 प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्य-
 भावः ॥ १९ ॥ प्रवृत्तिदोषजनिता ऽर्थः फलम् ॥ २० ॥
 बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥ तदत्यन्तविमोक्षो ऽप-
 वर्गः ॥ २२ ॥ समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्य-
 नुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥
 यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥ लौकिक-
 परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥
 तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ सर्वत-

११ शरीरं लक्षयितुं सूत्रं चेष्टेत्यादीति ता. टी. । १२ लक्षणसूत्राणि समानास-
 मानजातीयविशेषणार्थानि सर्वाणीति सूत्रार्थो द्रष्टव्य इति वार्तिकम् । १३ अत्र
 २६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १४ एतत्सूत्रमिति वार्तिकम् । १५ बुद्धेरवसर-
 प्राप्ताया लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रमिति वार्तिकम् । १६ यस्मादिन्द्रियार्थसंनिर्गमं
 सत्यपि युगपज् ज्ञानानि न भवन्ति अतो गम्यते अस्ति तदिन्द्रियसंयोगि सहकारि
 निमित्तान्तरप्रव्यापि यस्य संनिधानासंनिधानानुविधानाज् ज्ञानस्योत्पत्त्यनुत्पत्ती
 भवत इति कुतः कारणवैकल्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् ।
 १७ तात्पर्यटीकापुस्तकेषु यत्र २ सूत्रं लिखितं तत्रैवाग्रन्तात्तराणि दृश्यन्ते । अत्र
 प्रवृ-भः इति लेखदर्शनादिति शब्दः सूत्रानन्तर्गत एव भाष्यपुस्तकेषु तथा दर्शना-
 दिवेशितः । १८ दोषलक्षणं प्रव-बा इति तात्पर्यटीका । १९ प्रेत्यभावं लक्षयति
 पुन- व इति ता. टी. । २० प्रवृ-लमिति. ता. टी. । २१ दुःखलक्षणं बाध-
 खमिति ता. टी. । अत इति शब्दः सूत्रानन्तर्गतः । २२ तद-गं इति ता. टी. ।
 २३ समानानेकधर्मापपत्तेरिति सूत्रमिति वार्तिकम् । २४ प्रयोजनलक्षणं यम-न-
 मिति ता. टी. । २५ लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रमिति वार्तिकम् । २६-२७
 अत्र ३६-३७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

गौतमसूत्रम् ।

प्रतिज्ञातन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥
 सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥ समानमन्त्रासिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतिज्ञासिद्धान्तः ॥ २९ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥ उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधने हेतुः ॥ ३४ ॥ तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥ साध्यसाधर्म्यात्तद्वैधर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥ हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥ अविज्ञाततन्त्रे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

इति गौतमसूत्रे प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नश्चलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥

२८ सर्व-न्त इति ता० टी० । २९ समा-न्त इति ता० टी० । ३० यत्सि-
 न्त इति ता० टी० । ३१ अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणसूत्रम् अ-न्त इति ता० टी० ।
 ३२ अवयवानां विभागोद्वेशाद्यं सूत्रमिति धार्तिकम् । ३३ साध्य-ज्ञा इति ता०
 टी० । ३४ अत्र ४० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३५ सूत्रान्तरप्रवृत्तारयति किमेता-
 वदिति तैथा-त् इति ता० टी० । ३६ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । ३७ अत्र ४२
 पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३८ उद-य इति ता० टी० । ३९ हेत्व-नमिति ता०
 टी० । ४० इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । ४१ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् ।

१ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । २ समानजातिभ्यां बादवितण्ड्याभ्याम-
 समानजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छेदः सचार्थ इति ता० टी० ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीना वितण्डा ॥ ३ ॥ सव्यभिचार-
 विरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥
 अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्वि-
 रोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥ यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थ-
 मपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ७ ॥ साध्याविशिष्टः साध्यत्वा-
 त्साध्यसमः ॥ ८ ॥ कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥
 वचनविधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥ तत्त्रि-
 विधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥
 अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्-
 छलम् ॥ १२ ॥ संभवतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसंभू-
 तार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥ धर्मविकल्पनिर्देशे
 ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥ वाक्छलमे-
 वोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥ न तदर्थान्तर-
 भावात् ॥ १६ ॥ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छ-
 लप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं
 जातिः ॥ १८ ॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्या-
 नम् ॥ १९ ॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्यानबहुत्वम् ॥ २० ॥

इति गौतमसूत्रे प्रथमाध्यायः ॥ १ ॥

३ सप्र-डा इति ताः टी० । ४ विभागोद्वेषपरं सूत्रं सव्य-सा इति
 ताः टी० । ५ अनैकान्तः इति वङ्गाक्षरसूत्रपुस्तकपाठः । अने-र इति ताः टी० ।
 ६ को ऽस्य सूत्रस्यार्थ इति वार्तिकम् । ७ यस्मात्प्रकरणचिन्तयुक्तं सूत्रज्ञता ।
 ताः टी० । ८ साध्या-म इति ताः टी० । ९ अत्र ५४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 १० वच-लमिति ताः टी० । ११ विभागसूत्रमवतारयतीति ताः टी० । १२ अत्रि-
 लमिति ताः टी० । १३ संभ-लमिति ताः टी० । १४ धर्म-लमिति ताः टी० ।
 १५ इदं सूत्रमिति वार्तिकम् । १६ सिद्धान्तसूत्रं न तद-त् इति ताः टी० ।
 १७ कोस्य सूत्रस्यार्थ इति वार्तिकम् । १८ सूत्रार्थस्तु यथावतीति वार्तिकम् ।
 १९ विप्र-नमिति ताः टी० । २० सूत्रान्तरमवतारयितुं भाष्यकार आहति ताः टी० ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न
संशयः ॥ १ ॥ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥
विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ अव्यवस्थात्मनि व्यव-
स्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥ तथात्यन्तसंशयस्तदुर्मसा-
तत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापे-
क्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र
संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षादीनाम-
प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ
नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥ पश्चात्सिद्धौ
न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्य-
र्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावे बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥
त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥ सर्वप्रमा-
णप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥ तत्प्रा-
माण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ त्रैका-
ल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥
प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥ प्रमाणतः
सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

१ समानानेकधर्माध्यवसायादित्यादिसूत्रमिति वार्तिकम् । २ अस्य सूत्रत्वे
विश्वनाथपञ्चाननवृत्तिः प्रमाणम् । ३ अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
४ अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५ अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
६ अत्रैवकारो वङ्गाक्षरलिखितपुस्तके नास्ति । अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
७ अत्र ६४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ८ प्रमाणसामान्यात्तेषां सूत्रम् । ९ अत्र
६४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १० पश्चात्सिद्धाविति सूत्रमिति वार्तिकम् ।
११ युगपत्सिद्धाविति सूत्रमिति वार्तिकम् । १२ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः ।
अयमपि प्रतिषेधस्त्रिष्वपि कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थ इति वार्तिकम् ।
१३ अस्य सूत्रत्वे प्रमाण-नोपलभ्यते । १४ इदं सूत्रमिति परिशुद्धिः । १५ इदं
सूत्रमिति वार्तिकम् । १६ अस्य वार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रमिति वार्तिकम् ।
१७ पूर्वप्रसङ्गसूत्रमिति वृत्तिः ।

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥ न प्रदी-
पप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिर-
समग्रवचनात् ॥ २० ॥ नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्य-
क्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥ दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥
ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो ज्ञानवरोधः ॥ २३ ॥ तदयौगपद्यलि-
ङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः
सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम् ॥ २५ ॥ सुप्रव्यासक्तमनसां
चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥ तैश्चापदेशो
ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥ व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २८ ॥
नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २९ ॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेश-
ग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥ न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपल-
म्भात् ॥ ३१ ॥ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥
साध्यत्वादवयविनि संदेहः ॥ ३३ ॥ सर्वाग्रहणमवयव्यसि-
द्धेः ॥ ३४ ॥ धारणाकर्षणोपपत्तिश्च ॥ ३५ ॥ सेनावन-
घद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादगूनाम् ॥ ३६ ॥ रोधा-
पघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

१८ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १९ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः एतदये
क्व विविधवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्व चिदनेकान्तः ॥ इति सूत्रमस्ति तत्र ७२
पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । तत्सिद्धिः इति वं पु पाठः । २० प्रत्य-त् इति ता-
टी पूर्वपक्षसूत्रमिति परिशुद्धिः । २१ नात्ममनसोरित्यादिसूत्रमिति ता- टी ।
२२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २३ ज्ञान-ध इति ता- टी । २४ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते अनवरोध इति वर्तत इति भाष्येण सूत्रत्वं प्रतीयते ।
२५ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । २६ अत्र ७५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २७ तैश्चा-
णामिति ता- टी । २८ व्याह-तुरिति ता- टी । २९ परिहारसूत्रं नार्थ-त्
इति ता- टी । ३० पूर्वपक्षसूत्रमिति परिशुद्धिः । ३१ तदेतत्सूत्रं वार्तिककारो
व्याचष्टे इति ता- टी । ३२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३३ साध्य-
त्वादिति यथाश्रुतं सूत्रं गृहीत्विति ता- टी । ३४ संशयापाकरणार्थं सूत्रमिति
वार्तिकम् । ३५ धार-श्चेति ता- टी । ३६ आशङ्कान्तरसूत्रमिति ता-
टी । ३७ अत्र ८६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

गोतमसूत्रम् ।

नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तकभावात् ॥ ३८ ॥ वर्तमाना-
भावाः पतंतः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३९ ॥ तयोरप्य-
भावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥ नातीतानागत-
योरितरेतरापेक्षासिद्धिः ॥ ४१ ॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं
प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेश्च भयथा ग्रह-
णम् ॥ ४३ ॥ अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथो-
क्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४४ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथो-
क्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥
नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४७ ॥
तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥ शब्दो
ऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥ उपलब्धेर-
द्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥ संबन्धाच्च ॥ ५१ ॥ आपोपदे-
शसामर्थ्याच्छब्दादर्शसंप्रत्ययः ॥ ५२ ॥ पूरणप्रदाहपाटना-
नुपलब्धेश्च संबन्धाभावः ॥ ५३ ॥ शब्दार्थव्यवस्थाना-
दप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥ सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्यय-
स्य ॥ ५५ ॥ जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥ तद-
प्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५७ ॥ न कर्म-
कर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

३८ अत्र ८७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३९ वर्तमानकालप्रतिषेधार्थं सूत्र-
मिति धार्तिकम् । ४० एतदनुज्ञापनार्थं सूत्रमिति धार्तिकम् । ४१ अत्र
८८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२ अत्र ८९ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४३ अत्र ८९ पृष्ठे
टिप्पणी द्रष्टव्या । ४४ अत्य-द्विरिति ता. टी. । ४५ प्रसि-तिरिति ता. टी. ।
४६ प्रत्य-द्वेरिति ता. टी. । ४७-४८ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
४९ अत्र ९१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
५१ अत्र ९२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५२ अत्र ९२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
५३-५४-५५ अत्र सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५६ जाति-त् इति ता. टी. ।
५७ तद-भ्य इति ता. टी. । ५८ सिद्धान्तसूत्रमिति धृतिः ।

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवृत्तनात् ॥ ५९ ॥ अनुवादाप्य-
 सेषश्च ॥ ६० ॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६१ ॥
 विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥ विधिवि-
 धायकः ॥ ६३ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
 वादः ॥ ६४ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६५ ॥
 नानुवादपुनस्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥ शी-
 घ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥ मन्त्रायुर्वेद-
 प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्रामाण्यात् ॥ ६८ ॥

इति गीतमसूत्रे द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

न चतुष्टुमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥
 शब्दयेतिह्यार्थान्तर्भावादनुमाने ऽर्थापत्तिसंभवाभावानर्था-
 प्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्ति-
 कत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्तावर्थापस्यभिमानात् ॥ ४ ॥
 प्रतिषेधप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ तत्प्रामाण्ये
 वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमे-
 यासिद्धेः ॥ ७ ॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां
 तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेद् नान्य-
 लक्षणापपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

५९-६०-६१-६२-६३-६४-एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ६५ विधि-द
 इति ता. टी. । ६६ कोऽस्य सूत्रस्यार्थ इति वार्तिकम् । ६७ शीघ्र-व इति ता. टी. ।
 ६८ मन्तरसूत्रावतारणपरं भाष्यं किं पुनः प्रतिषेधेति ता. टी. ।

१ अत्र १०० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २ अत्र १०१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ३ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ४ सौमं दूषणमाहेति ता. टी. । घं. पुं.
 (मनैकान्तिकत्वमर्थापत्तेरित्यादावधिकः पाठः) । ५ प्रति-त इति ता. टी. ।
 ६ अत्र १०२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ७ नाभा-द्वेरिति ता. टी. ।
 ८ तत्प्रामाण्येकाभिधप्रपञ्चस्योदाहरणार्थं सूत्रमिति वार्तिकम् । ९ अत्र १०३
 पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १० तदनुपलब्धेरर्थसिद्धिरलक्षितेष्वहेतुः । एवं कं-
 तु पाठः । अत्र १०४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

नैलक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपप-
त्तेश्च ॥ १२ ॥ आदिमत्त्वादौन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचारा-
च्च ॥ १३ ॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यव-
दुपचाराच्च ॥ १४ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वमिभागादव्यभिचा-
रः ॥ १५ ॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥ कारणद्रव्य-
स्य प्रदेशशब्देनाभिधानाद् नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥
प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणादनुपलब्धेश्च ॥ १८ ॥ तद-
नुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥ अनुपलम्भाद-
प्यनुपलब्धिसद्भावाद्भावावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥
अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥ अस्पर्शत्वा-
त् ॥ २२ ॥ न कर्मनित्यत्वात् ॥ २३ ॥ नाणुनित्यत्वात् ॥ २४ ॥
संप्रदानात् ॥ २५ ॥ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥
अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ अभ्यासात् ॥ २८ ॥ नान्यत्वे
ऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ २९ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वदन-
न्यदित्यन्यताभावः ॥ ३० ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोः रि-
तरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३१ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३२ ॥
अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥
उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३४ ॥

११ अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रमिति धार्तिकम् । १२ अस्य सूत्रत्वे
प्रमाणं नोपलभ्यते । १३ कृतकवदुपचारादित्यनेन सूत्रेणेति धार्तिकम् ।
१४ अत्र १०६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १५-१६-१७ तत्त्वभाक्तयोः संतानानुमा-
न-कारणद्रव्यस्येति सूत्रेति ता टी । १८ अत्र १०८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
१९-२० अत्र १०९ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २१ अत्र ११० पृष्ठे टिप्पणी
द्रष्टव्या । २२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २३ अत्र ११० पृष्ठे
टिप्पणी-द्रष्टव्या । २४ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २५ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २६ अत्र १११ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
२७ सिद्धान्तसूत्रमिति धृतिः । २८ पूर्वपक्षसूत्रमिति धृतिः । २९ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३०-३१ अत्र ११२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
३२-३३-३४ इषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३५ ॥
 विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥
 अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च स-
 माप्ते ॥ ३८ ॥ विकारादेशोपदेशात्संशयः ॥ ३९ ॥ प्रकृ-
 तिविवृद्धौ विकारवृद्धेः ॥ ४० ॥ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्वि-
 काराणामहेतुः ॥ ४१ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पा-
 त् ॥ ४२ ॥ द्रव्यविकारे वैषम्यवद् वर्णविकारविकल्पः ॥ ४३ ॥
 न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४४ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरा-
 पत्तेः ॥ ४५ ॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४६ ॥
 नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ४७ ॥ नि-
 त्यानामतीन्द्रियत्वात्तदुर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रति-
 षेधः ॥ ४८ ॥ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारो-
 पपत्तिः ॥ ४९ ॥ विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे
 विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५० ॥ प्रकृत्यनियमाद्वर्णवि-
 काराणाम् ॥ ५१ ॥ अनियमे नियमाज्ञानियमः ॥ ५२ ॥
 नियमानियमविरोधादनियमे नियमाज्ञाप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥
 गुणान्तरापस्युपमर्दहासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपप-

३५ उक्तार्थे सूत्रमिति वार्तिकम् । ३६ सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरमिति वृत्तिः ।
 ३७ अत्र ११५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३८ विभ-से इति सूत्रव्याख्ययैव भाष्यवा-
 त्तिके व्याख्याते इति ता. टी. । ३९ अत्र ११६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४० अत्र
 ११७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४१ अत्र १३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२ अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४३ अत्र ११७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४४ अत्र
 ११८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । अपुनरावृत्तेः ।
 इति पा. ४६ अत्र ११८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । एतदुत्तरं तद्विकार-
 णाणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । इत्येकमेव सूत्रं सूत्रोद्गारे दृश्यते । सूत्रत्रयं मुद्रित-
 पुस्तके तेषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४७-४८-४९ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । ५० अत्र १२० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपल-
 भ्यते । ५२ अत्र १२० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५३ अत्र १३१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

सर्वेषां विकाराः ॥ ५४ ॥ ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५५ ॥
 सदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात्संशयः ॥ ५६ ॥
 याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृक्ष्युपचयवर्णसमासानुब-
 ध्यानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ५७ ॥ . . . न तदनवस्था-
 नात् ॥ ५८ ॥ सहचरशस्यानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसा-
 मीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्जुकटं राजसक्तुचन्द-
 नगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ५९ ॥
 आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६० ॥ व्यक्त्या-
 कृतियुक्ते ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६१ ॥
 नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६२ ॥ व्यक्त्याकृ-
 तिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६३ ॥ व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो
 मूर्तिः ॥ ६४ ॥ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६५ ॥ समा-
 नप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६६ ॥

इति गीतमसूत्रे द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥ न विष-
 यव्यवस्थानात् ॥ २ ॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्र-
 तिषेधः ॥ ३ ॥ शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

५४ अत्र १५१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५५ तेषु-द्विमिति ता. टी. । ५६ अस्य
 सूत्रस्य वृत्तिहेतोः ऽपि संशयः । ५७ अत्र १२२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५८ अत्र
 १२२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५९ सहचरणादिसूत्रमिति वार्तिकम् ।

६० अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ६१ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । ६२ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ६३ पारमर्षसूत्रं व्यक्त्या-
 कृतिजातयस्तु पदार्थ इति ता. टी. । ६४ व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिरिति
 सूत्रमिति वार्तिकम् । ६५ आङ्ग-ख्या इति ता. टी. । ६६ समा-तिरिति
 ता. टी. । १ अत्र १२८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २ वि-त इति ता. टी. ।
 ३ तद्व्य-ध इति ता. टी. । तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेध इति सूत्रमिति
 वार्तिकम् । ४ अत्र १३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥ न
 कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥ सव्यदृष्ट्येतरेण प्रत्यभिज्ञा-
 नात् ॥ ७ ॥ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमा-
 नात् ॥ ८ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशनैकत्वम् ॥ ९ ॥
 अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥ दृष्टान्तविरो-
 धादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥ न स्मृ-
 तेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥ तदात्मगुणसद्भावादप्रति-
 षेधः ॥ १४ ॥ अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥ ना-
 त्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवात् ॥ १६ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसा-
 धनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥ नियमश्च निरनु-
 मानः ॥ १८ ॥ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्ज्ञातस्य हर्षभय-
 शोकसंप्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥ पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनवि-
 कारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥ नाप्यशीतवर्षकालनिमित्तत्वात्
 पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात्
 स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥ अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत्त-
 दुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

५ तद-त् इति ता. टी. । ६ न कार्याश्रयकर्तृवधात् इति सूत्रमिति वार्ति-
 कम् । ७ सव्येन वस्तुषा दृष्टमितरेण प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रमिति वार्तिकम् ।
 सव्य-त् इति ता. टी. । ८ नैक-त् इति ता. टी. । इदं सूत्रमिति वार्तिकम् ।
 ९ एक-त्वमिति ता. टी. । १० अपरे तु अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति
 परिहारान्तरं वर्णयन्ति तस्योत्तरं दृष्टान्तविरोधादिति सूत्रमिति वार्तिकादस्य
 सूत्रत्वे मूलं चिन्त्यम् । ११ अस्य सूत्रत्वे पूर्वसूत्रस्यवार्तिकप्रमाणम् । १२ इन्द्रि-
 या-त् इति ता. टी. प्रतिसंधानं प्रकारान्तरेण सूत्रयतीति परिशुद्धिः । १३ अस्या-
 स्तेपसूत्रमिति ता. टी. । १४ तदा-ध इति ता. टी. । १५ व. पु. पञ्चदशसूत्रं
 नास्ति । अस्यसूत्रत्वे वृत्तिकृता ऽपि संशयः । १६-१७-१८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं
 नोपलभ्यते । १९ अस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पूर्वाभ्यस्तस्यादि सूत्रमिति वार्तिकम् ।
 २० अत्र १३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २१ नाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसंमीलनवि-
 कार इति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । २२ अत्र १३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २३ अत्र
 १३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २४ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।

धीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥ न संकल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥ पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥ कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात्संशयः ॥ ३० ॥ महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥ अनिकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥ कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥ अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥ मध्यन्दिनेल्लकाप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥ न रात्रावय्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥ अभिव्यक्तौ चाभिववात् ॥ ४२ ॥ नक्तंचरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

२५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । २६ अनैकान्तिकपक्षे सूत्रमिति वार्तिकम् । २७ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । २८ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । अस्यापि वङ्गात्तरलिखितपुस्तके पार्थिववाप्यतैजसं तद्रुणोपलब्धेः १ । निःश्वासेच्छ्वासेऽपलब्धेरचातुर्भौतिकम् २ । गन्धस्वेदपाकव्यूहावकाशशानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ३ । सूत्रत्रयमस्ति तद्वैतप्रप्रणीतं न भवतीति भाष्यालोचनात्प्रतीयते । २९ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ३० संशयप्रतिपादनार्थं सूत्रमिति वार्तिकम् । ३१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ३२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ३३ अत्र १४३ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३४ एवं तर्हीदं सूत्रं नेपलब्धेः कारणाप्रतिपादकमिति वार्तिकम् । ३५ शेषं भाष्ये इति वार्तिकस्वरसादस्य सूत्रत्वं सिध्यति । ३६ एवं च सूत्रमिति वार्तिकम् । अत्र १४४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३७ शेषं भाष्ये इति वार्तिकस्वरसादस्य सूत्रत्वं सिध्यति । ३८-३९ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ४० अत्र १४५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४१ अत्र १४५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२ अभिव्यक्तिरिति ता टी । ४३ नक्तंचररश्मिदर्शनाच्चेति दृष्टान्तसूत्रम् इति वार्तिकम् ।

अप्राप्यग्रहणं काश्चाश्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥
 कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥ अप्रतीघातात्सन्नि-
 कर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि
 दाह्येऽविघातात् ॥ ४७ ॥ नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥
 आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवन्तदुपल-
 ब्धिः ॥ ४९ ॥ दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपप-
 त्तिः ॥ ५० ॥ स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थान-
 त्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥ त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥ न युगप-
 दर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥
 इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥
 गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥ विष-
 यत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठा-
 नगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥ भूतगुणविशेषोपल-
 ब्धेस्तदात्म्यम् ॥ ६० ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्श-
 पर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥ अप्रेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपो-
 ह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६२ ॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

४४ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४५ अस्य सूत्रत्वे शेषं भाष्यइति वा-
 र्तिकस्वरसो मानम् । नुपलब्धेरहेतुरिति वङ्गाक्षरलिखितपुस्तकपाठः । ४६ अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४७ अस्य सूत्रत्वे शेषं भाष्यइति वार्तिकं मानम् ।
 ४८ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४९ अस्य सूत्रत्वे शेषं भाष्यइति वार्तिकं प्रमा-
 णम् । ५० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५१ प्रश्नपूर्वकं सूत्रमवतारयतीति
 ता. टी. । ५२ त्वग-त् इति ता. टी. त्वगव्यतिरेकादित्यस्य सूत्रतां सूचयतीति
 परिशुद्धिः । ५३ सौचं सिद्धान्तमाहेति ता. टी. । ५४ शेषं भाष्यइति वार्तिक-
 स्वरसादस्य सूत्रत्वम् । ५५ इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रमिति वार्तिकम् ।
 ५६ पूर्वपक्षिणः सूत्रं न त-त् इति ता. टी. । ५७ अस्योत्तरद्वारात् सूत्रमिति
 वार्तिकम् । ५८ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५९ इदं सूत्रमिति वार्ति-
 कम् । ६० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६१-६२ अत्र १५४ पृष्ठे टिप्पणी
 द्रष्टव्या । ६३ न स-ब्धेरिति ता. टी. ।

येकैकश्येनेत्तरेत्तरगुणसद्भावाद्युत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६४ ॥
 संसर्गाङ्गानेकगुणग्रहणम् ॥ ६५ ॥ विष्टं ह्यपरं परे-
 ण ॥ ६६ ॥ न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६७ ॥ पूर्व-
 पूर्वगुणोत्कर्षात्तत्प्रधानम् ॥ ६८ ॥ तद्व्यवस्थानं तु भूय-
 स्त्वात् ॥ ६९ ॥ सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७० ॥ तेनैव
 तस्याग्रहणाच्च ॥ ७१ ॥ न शब्दगुणोपलब्धिः ॥ ७२ ॥
 तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७३ ॥

इति श्रीगौतमसूत्रे तृतीयाध्यायस्यादमाङ्गिकम् ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात्संशयः ॥ १ ॥ विषयप्रत्य-
 भिज्ञानात् ॥ २ ॥ साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥ न युग-
 पदग्रहणात् ॥ ४ ॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रस-
 ङ्गः ॥ ५ ॥ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥ अप्र-
 त्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥ न गत्यभा-
 वात् ॥ ८ ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमा-
 नः ॥ ९ ॥ स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्युत्पत्तीनाम-
 हेतुः ॥ १० ॥ नियमहेत्वभावादाद्यादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥
 नात्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिः ॥ १२ ॥ क्षीरविनाशे

६४ ऐकैकश्येनेति सूत्रं निर्देश इति वार्तिकम् । ६५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं
 नोपलभ्यते । ६६ विष्टं-ण इति ता. टी. । ६७ अस्य सूत्रस्य विकल्पतो ऽनेकः
 सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । ६८ पूर्व-नम् इति ता. टी. । ६९ इदं सूत्रमिति वा-
 र्तिकम् । ७०-७१-७२ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ७३ इदं सूत्रमिति वार्तिकम् ।

१ संशयप्रदर्शनाय सूत्रमिति वृत्तिः । २-३ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । ४-५ अत्र १६० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ६ वृत्तिवृत्तिमतोर्ना-
 नात्वादिति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । ७ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ८ अत्र १६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ९ इदं सूत्रमिति वार्तिकम् । १० स्फटि-
 के-तुरिति ता. टी. । ११ सिद्धान्तसूत्रमिति ता. टी. । १२ उत्तरं सूत्रमव-
 साद्यतीति ता. टी. ।

कारणानुपलब्धिवद्व्युत्पत्तिः ॥ १३ ॥ लिङ्गतो ग्रहणा-
 न्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रस-
 र्भावात् ॥ १५ ॥ व्यूहान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्ति-
 रनुमानात् ॥ १६ ॥ क्व चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्व
 चिन्नोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १७ ॥ नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेपि
 ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥ युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च न
 मनसः ॥ १९ ॥ तदात्मगुणत्वेपि तुल्यम् ॥ २० ॥
 इन्द्रियैर्मनसः समिकर्षाभवात्तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥ नात्प-
 त्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥ विनाशकारणानुपलब्धे-
 श्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥ अनित्यत्वग्रहा-
 द्बुद्धेर्बुद्धान्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥ ज्ञानसमवेतात्मप्र-
 देशसमिकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपद्व्युत्पत्तिः ॥ २५ ॥
 नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥ साध्यत्वादहे-
 तुः ॥ २७ ॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥
 न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥ न स्मरणकालानिय-
 मात् ॥ ३० ॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगवि-
 शेषः ॥ ३१ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण
 समानम् ॥ ३२ ॥ ग्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्वावा-

१३-१४ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । १६ शेषं भाष्ये इति वार्तिकस्वरसादस्य सूत्रत्वम् । १७ सिद्धान्तिनः
 सूत्रमिति वृत्तिः । १८ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । १९ युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च
 न मनस इति पूर्वसूत्रस्यस्येति परिशुद्धिः । २० तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यमिति
 सूत्रमेवेति परिशुद्धिः । २१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २२ अत्र १६९
 पृष्ठे ठिप्पणी द्रष्टव्या । २३ विना-श इति ता. टी. । २४-२५-२६ एषां सूत्रत्वे
 प्रमाणं नोपलभ्यते । २७ साध्य-तुरिति ता. टी. । २८ स्म-रण इति ता. टी. ।
 २९ न त-स इति ता. टी. । ३० न स्मरत-इति ता. टी. । ३१ आत्मव्य-
 इति ता. टी. । ३२ व्यास-नम् इति ता. टी. ।

दयुगपत्स्मरणम् ॥ ३३ ॥ प्रातिभवत्तु प्रणिधानादनपेक्षे
स्मार्तं यौगपदप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥ जस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादा-
रम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥ तल्लिङ्गत्वाद्विच्छाद्वेषयोः पार्थि-
वादिष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ परश्वादावारम्भनिवृत्तिदर्शना-
त् ॥ ३७ ॥ कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३८ ॥ नियमा-
नियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३९ ॥ यथोक्तहेतुत्वात्पार-
तन्त्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४० ॥ परिशेषाद-
योक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४१ ॥ स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभा-
व्यात् ॥ ४२ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्य-
परिग्रहाश्रयाश्रितसंबन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिश-
यप्राप्तिव्यवधानमुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माध-
र्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४३ ॥ कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४४ ॥
अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्संपाति रूपादव्यक्तग्रह-
णवत् ॥ ४५ ॥ हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४६ ॥
ग्रहणे हेतुविकल्पाद् ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पा-
त् ॥ ४७ ॥ प्रदीपार्थिः संतत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रह-
णम् ॥ ४८ ॥ द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४९ ॥
यावच्छरीरभावित्वादूपादीनाम् ॥ ५० ॥ न पाकजगुणा-

खं. पु. चतुस्त्रिंशत्तमं सूत्रं नास्ति । खं. पु. अष्टत्रिंशत्तममपि नास्ति ।
खं. पु. चतुश्चत्वारिंशत्तमसूत्रं नास्ति ।

३३-३४ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३५ ज्ञातुर्वेच्छादय इति
सूत्रार्थे इति वार्तिकम् । ३६ अत्र १७४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३७ अस्य सूत्रत्वे
प्रमाणं नास्ति । ३८ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नास्ति । ३९ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
लभ्यते । ४० यथो-स इति ता. टी. । ४१-४२ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
४३ प्रणिधानादिसूत्रमिति वार्तिकम् । १७८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४४ कर्मानव-
स्थायिग्रहणादिति सूत्रमिति वार्तिकम् । ४५-४६-४७-४८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं
नोपलभ्यते । ४९ इदं सूत्रमिति वार्तिकम् । ५० अत्र १८२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

क्षरोत्पत्तेः ॥ ५१ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषे-
 धः ॥ ५२ ॥ शरीरव्यापित्वात् ॥ ५३ ॥ केशनखादिष्व-
 नुपलब्धेः ॥ ५४ ॥ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादि-
 ष्वप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५६ ॥ न रूपा-
 दीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥ ऐन्द्रियकत्वादूपादीनाम-
 प्रतिषेधः ॥ ५८ ॥ ज्ञानायौगपद्यादिकं मनः ॥ ५९ ॥ न युग-
 पदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६० ॥ अलातचक्रदर्शनवत्तदुपल-
 ष्ठिराशुसंचारात् ॥ ६१ ॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६२ ॥
 पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६३ ॥ भूतेभ्यो मृत्युपा-
 दानवत्तदुपादानम् ॥ ६४ ॥ न साध्यसमत्वात् ॥ ६५ ॥
 नेत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६६ ॥ तथाहार-
 स्य ॥ ६७ ॥ प्राप्नौ चानियमात् ॥ ६८ ॥ शरीरोत्प-
 त्तिनिमित्तवत्संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ६९ ॥ एतेनानि-
 थमः प्रत्युक्तः ॥ ७० ॥ उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोप-
 पत्तेः ॥ ७१ ॥ तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गो
 उपवर्गः ॥ ७२ ॥ न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७३ ॥
 मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७४ ॥ नित्यत्वप्र-

५१ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । ५२ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । ५३ शरीर-
 व्यापित्वादित्यस्य सूत्रस्येति परिशुद्धिः । ५४ अत्र १८४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ५५ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्येति सूत्रव्याघातादिति परिशुद्धिः । ५६-५७ अनयोः
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५८ उक्तः सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । ५९ अस्य सूत्रत्वे
 प्रमाणं नोपलभ्यते । ६० शेषं भाष्ये इति वार्तिकस्वरस्यादस्य सूत्रत्वम् ।
 ६१ अस्योत्तरद्वारकं सूत्रमिति वार्तिकम् । ६२ इदं सूत्रमिति परिशुद्धिः ।
 ६३ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६४ अत्र १८७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ६५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६६-६७ पूर्वसूत्रप्रतीकेन पूरयतीति
 तात्पर्यटीकादर्शनादनयोः सूत्रत्वम् । ६८ प्राप्नौ-त् इति तां टी ।
 ६९ प्राप्तस्सर्हि इत्यधिकः वं पु । अस्योत्तरद्वारकं सूत्रमिति वार्तिकम् । ७० इदं
 सूत्रमिति परिशुद्धिः । ७१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ७२-७३-७४ एषां
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

सङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७५ ॥ अणुश्यामतानित्यत्वव-
देतत्स्यात् ॥ ७६ ॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

इति गौतमसूत्रे तृतीयेऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषाः ॥ २ ॥ तत्त्वै-
राशयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥ नैकप्रत्यनीक-
भावात् ॥ ४ ॥ व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥ तेषां मोहः पापी-
यान्नामूढस्येतरेत्पत्तेः ॥ ६ ॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थ-
न्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोह-
स्य ॥ ८ ॥ नित्यनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानाम-
प्रतिषेधः ॥ ९ ॥ आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥
व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥ न घटाद् घटा-
निष्पत्तेः ॥ १२ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥
अभावद्वावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥ व्याघा-
तादप्रयोगः ॥ १५ ॥ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयो-
गात् ॥ १६ ॥ न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥ क्रमनिर्दे-
शादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्श-
नात् ॥ १९ ॥ न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥
तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥ अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः

७५-७६ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नापलभ्यते । ७७ अत्र १९२ एष्टे टिप्पणी
द्रष्टव्या । १ शङ्कानिराकरणाय सूत्रमित्यादेति ता टी । २ प्रवृत्तिदोष-
सूत्राभ्यामिति परिशुद्धिः । ३ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । ४-५-६-७-८-९
एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नापलभ्यते । १० सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । ११ रूपादि-
मत्सामुषीपूर्वकं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । १२-१३-१४-१५-१६
एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नापलभ्यते । १७ अत्र १९८ एष्टे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
१८ पूर्वं बीजविनाशः पश्चादङ्करोत्पत्तिरिति सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । १९ सूत्र-
मिति ईश्वर इतीति परिशुद्धिः । २० सिद्धान्तसूत्रमिति, परिशुद्धिः । २१ सूत्र-
सूत्रं योजयति तत्कारितत्वादिति परिशुद्धिः ।

विनाशात् ॥ ४६ ॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत्स्यात् ॥ ४७ ॥
 नांसन्न सन्न सदसत्सदसतोर्विधर्म्यात् ॥ ४८ ॥ उत्पादव्ययद-
 र्शनात् ॥ ४९ ॥ बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥ आश्रया-
 व्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥ प्रीतिरात्मा-
 श्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिर-
 ययान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥ तत्संबन्धात् फलनिष्पत्ते-
 स्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥ विविधबाधनायोगाद् दुःख-
 मेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥ न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥
 बाधनानिर्वृत्तेर्विदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥
 दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥ अणुक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धा-
 दपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवा-
 दा निन्दाप्रशंसापपत्तेः ॥ ६० ॥ समारोपणादात्मन्यप्रति-
 षेधः ॥ ६१ ॥ पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥
 सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥ न प्रवृत्तिः
 प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥ न क्लेशसन्ततेः स्वा-
 भाविकत्वात् ॥ ६५ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभावि-
 केऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥ अणुश्रयामतानित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥
 न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीगोतमसूत्रे चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

४६-४७ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । वं पुं एकोनपञ्चाशत्तमं सूत्रं ना-
 स्ति । ४७ वं पुं न अधिकमस्ति । ४८ सूत्रमेवं योजनीयमिति परिशुद्धिः ।
 ४९-५०-५१ उत्पादव्ययदर्शनाद् बुद्धिसिद्धं तु तदसदित्यनयोरपि सूत्रत्वं सिद्धं भव-
 तीति परिशुद्धिः । ५२ आश्रयव्यतिरेकानु सिद्ध इति सूत्रार्थः इति धार्तिकम् । ५३-५४
 सूत्रार्थकथनेनेष भाष्यवार्तिके व्याख्यात इति ता टी । ५५-५६ अनयोः सूत्रत्वे
 प्रमाणं नोपलभ्यते । ५७-५८ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५९ अपवर्गः प्रत्या-
 ख्यायते ऽनेन सूत्रेणैव धार्तिकम् । ६० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६१-६२
 समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इति सूत्रेण पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव इत्यनेनापि
 इति परिशुद्धिः । ६३-६४-६५-६६-६७-६८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥
 दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥ तन्नि-
 मित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥ विद्याविद्याद्वैविध्यात्संश-
 यः ॥ ४ ॥ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ वृत्त्य-
 नुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥ कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वा-
 दवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥ तेषु चावृत्तेरवयव्यभा-
 वः ॥ ८ ॥ पृथक् चावयवेभ्यो ऽवृत्तेः ॥ ९ ॥ न चावयव्य-
 वयवाः ॥ १० ॥ एकस्मिन्भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुप-
 पत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥ अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥
 केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥ स्वविष-
 यानतिक्रमेणोद्भियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभा-
 वो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ अवयवावयविप्रसङ्गश्चैव-
 मा प्रलयात् ॥ १५ ॥ न प्रलयो ऽणुसंद्वावात् ॥ १६ ॥ परं
 त्वा त्रुटिः ॥ १७ ॥ आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥
 आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥ अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य
 कारणान्तरवचनादकार्यं तदभावः ॥ २० ॥ शब्दसंयोगवि-
 भवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥ अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चा-
 काशधर्माः । ॥ २२ ॥ सूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयव-

वं पुं विंशतितमं सूत्रं नास्ति ।

१ अत्र २२५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २ सूत्रं दोषनिमित्तमित्यादि ता. टी. ।
 ३ सूत्रं तन्निमित्तमिति ता. टी. । ४ संशयप्रदर्शनाय सूत्रमिति वृत्तिः ।
 ५ ६-७ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ८ अस्य सूत्रत्वे वृत्तिकृता ऽपि
 संशयः । ९ पूर्ववत्सूत्रमिति वृत्तिः । १० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ११ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । १२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १३ इदं
 सूत्रमिति ता. टी. । १४ पुंवृत्तिः इति वं. पु. । अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 १५ दोषान्तराभिधानाय सूत्रमिति वृत्तिः । अत्र २३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 १६-१७ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १८-१९ संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानुव्यत-
 इति वार्तिकादस्योत्तरस्य च सूत्रत्वम् । २०-२१-२२ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

सद्भावः ॥ २३ ॥ संयोगोपपत्तिश्च ॥ २४ ॥ अनवस्था-
कारित्वदनवस्थानुपपत्तिश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥ बुद्ध्या वि-
वेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तत्त्वपकर्षणे पटस-
द्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥ व्याहृतत्वादहे-
तुः ॥ २७ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्रहणम् ॥ २८ ॥ प्रमाण-
तश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्या-
म् ॥ ३० ॥ स्वप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमा-
नः ॥ ३१ ॥ मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥
हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥ स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्रविषया-
भिमानः ॥ ३४ ॥ मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्र-
विषयाभिमानप्रणाशवत्प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥ बुद्धेश्चैवं नि-
मित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्या-
बुद्धेर्द्विविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥ समाधिर्विशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥
नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥ क्षुदादिभिः प्रवर्तना-
च्च ॥ ४० ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥ अर-
ण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥ अपवर्ग-
प्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥ न निष्पन्नावश्यंभावित्वात् ॥ ४४ ॥
तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्म-

२३ अस्य सूत्रत्वे ननु इदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनैव चरितार्थमित्युत्तरसू-
त्रस्य वार्तिकं प्रमाणम् । २४ अस्य सूत्रत्वे संयोगित्वादिति सूत्रार्थ इति वार्तिकं
प्रमाणम् । २५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । २६ वं. पु. तदनुपलब्धिरिति
नास्ति । पूर्वपक्षसूत्रमिति वृत्तिः । २७-२८-२९-३०-३१ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं
नेपलभ्यते । ३२-३३ अनयोः सूत्रत्वे शङ्कते सूत्राभ्यामिति वृत्तिर्मूलम् । वं. पु.
द्वुर्वाचंशुसमादिसूत्रद्वयं नास्ति । ३४-३५-३६-३७-३८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नेप-
लभ्यते । ३९ अस्योत्तरसूत्रमिति ता. टी. । ४० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेप-
लभ्यते । ४१ अत्र २३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२-४३ अनयोः सूत्रत्वे
प्रमाणं नेपलभ्यते । ४४ अत्र २३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४५ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते ।

संस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥ ज्ञानग्रहणा-
भ्यासस्तद्विद्वैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥ तं शिष्यगुरुसङ्ग-
चारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिर्भ्युपेयात् ॥ ४८ ॥ प्रति-
पक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥ तत्त्वाध्यव-
सायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्ट-
कशाखावरणवत् ॥ ५० ॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

इति गौतमसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्रा-
प्त्यप्राप्तिप्रसङ्गदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापस्य-
विशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वैधर्म्यविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्य-
वैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ गोत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥
साध्यदृष्टान्तयोर्द्वैधर्म्यविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चात्कर्षापकर्षव-

४६-४७-४८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४९ अत्र २४० पृष्ठे टिप्पणी
दृष्टव्या । ५० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५१ अत्र २४० पृष्ठे टिप्पणी
दृष्टव्या । १ साधर्म्याद्विसूत्रमिति वार्तिकम् । जातिविशेषलक्षणावतारहेतुतया
संगतेन विभागसूत्रेण सह त्रिभिः सूत्रैः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणं लक्षणात्तरसूत्र-
संक्षिप्तने त्रिभिः सूत्रैः साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिषट्कप्रकरणं तथा
द्विसूत्रकं प्राप्यप्राप्तियुगनद्वयाहिविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणं तथा त्रिभिः सूत्रै-
र्व्यवस्थिताव्यवस्थितोपक्रमजातिद्वयप्रकरणं तथा द्विद्विसूत्रकाव्येकैकजातिकानि
द्वादश प्रकरणानि कथाभासरूपषट्पक्षीप्रकरणं चेति प्रथमाह्निके सप्तदश प्रकर-
णानि । अथ विभागसूत्रेण सह षड्विः सूत्रैः प्रतिज्ञोपलक्षितोक्तमात्राश्रयनियहस्या-
नपञ्चकप्रकरणं तथा चतुर्भिः सूत्रैः प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्यनियह-
स्थानचतुष्कप्रकरणं तथा त्रिसूत्रकं स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनियहस्थानत्रिकप्र-
करणं तथा द्विसूत्रकं पुनरुक्तनियहस्थानप्रकरणं तथा चतुःसूत्रमनुत्तरफलनियह-
स्थानचतुष्कप्रकरणं तथा त्रिसूत्रकं भ्रान्तोत्तरनियहस्थानत्रिकप्रकरणं तथा द्विसूत्रकं
प्रमाणान्तरोपनयनप्रयासोद्भाव्यनियहस्थानद्विकप्रकरणमित्येवं द्वितीयाह्निके सप्त-
प्रकरणानीति परिशुद्धिदर्शनात् पञ्चमाध्यायसूत्रनिर्णयः ।

२-३ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

ध्यादर्थ्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥ किञ्चित्साधर्म्यदुपसं-
हारसिद्धेरधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ साध्यातिदेशञ्च दृष्टा-
न्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या
ऽविशिष्टत्वादप्राप्या ऽसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥
घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥
दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्ति-
वत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वं च नाहेतुर्दृष्टा-
न्तः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥
तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥
सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्या-
त्संशयसमः ॥ १४ ॥ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा
वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गे नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामा-
न्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियाप्रसिद्धेः
प्रकरणसमः ॥ १६ ॥ प्रतिपक्षात्प्रकरणप्रसिद्धेः प्रतिषेधा-
नुपपत्तिः ॥ १७ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतेर्न हेतुसमः ॥ १८ ॥
न हेतुतः कार्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥ प्रतिषेधानुप-
पत्तेः प्रतिषेदुर्व्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥ अर्थापत्तितः प्रतिपक्ष-
सिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानिरु-

११ बं पु. च नास्ति १६ बं पु. प्रसिद्धेरित्यत्र हेति नास्ति । १७ बं पु.
प्रकरणप्रसिद्धेरित्यत्र प्रोत नास्ति । प्रतिपक्षोपपत्तेः इति सूत्ररूपमस्ति ।

४ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ५ हेत्वर्थोपरिज्ञानादिति सूत्रार्थ इति
वार्तिकम् । ६-७ अनयोः सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ८ इदं सूत्रमिति
ता. टी. ९-१०-११-१२-१३-१४ एषां सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । १५ अत्र २४७
पृष्ठे टिप्पणी दृष्टव्या । १६-१७-१८ एषां सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते ।
१९ बं पु. कार्येत्यत्र साध्येत्यस्ति । विरोधः सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । २० अस्य
सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । २१ उदाहरणपुरःसरं सूत्रं योजयतीति ता. टी. ।

पपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥ एक-
 धर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्वाधोपपत्तेरविशेष-
 समः ॥ २३ ॥ क्व चित्तदुर्मानुपपत्तेः क्व चिच्चोपपत्तेः प्रति-
 षेधाभावः ॥ २४ ॥ उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥
 उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ निर्दिष्टका-
 रणाभावेऽप्युपलम्भाद् उपलब्धिसमः ॥ २७ ॥ कारणान्तरा-
 दपि तदुर्मापपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥ तदनुपलब्धेरनुपल-
 म्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥
 अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥ ज्ञानविक-
 रूपानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥ साधर्म्या-
 तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥
 साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥
 कृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य
 चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥ नित्यमनित्यभावादनि-
 त्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥ प्रतिषेध्ये नित्यमनि-
 त्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥
 प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥ कार्यान्यत्वे प्रयत्ना-
 हेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥ प्रतिषेधेऽपि समा-

३४ घं. पु. प्रज्ञातव्यत्यधिकमस्ति ।

२२ अस्य प्रत्यादेशसूत्रमिति वार्तिकम् । २३ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते ।
 २४ घं. पु. क्व चिच्चोपपत्तेरिति नास्ति । अस्य प्रत्यादेशसूत्रमिति ता. टी. । २५ अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । २६ विरोधः सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । २७ अस्य सूत्रत्वे
 प्रमाणं नेपलभ्यते । २८ घं. पु. रनुपलब्धिसमः इत्यत्र प्रतिषेधः इत्येव पाठः ।
 अस्य प्रत्याख्यानसूत्रमिति ता. टी. । २९-३० अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते ।
 ३१ ममापि तु सर्वजनप्रत्यात्मवेदनीयेत्याह सूत्रकार इति ता. टी. । ३२ घं. पु. च
 नास्ति । अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ३३ अस्य प्रत्याख्यानसूत्रमिति ता. टी. ।
 ३४-३५ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ३६ अस्य प्रत्याख्यानसूत्रमिति ता. टी. ।
 ३७ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नेपलभ्यते । ३८ सूत्रं कार्यान्यत्वे इति ता. टी. ।

नो दोषः ॥ ३९ ॥ सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥ प्रतिषेधविप्रतिषेधे
प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥ प्रतिषेधं सदाशमभ्युपेत्य प्रति-
षेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥ स्वप-
क्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपग-
मात्समानो दोष इति ॥ ४३ ॥

इति गौतमसूत्रे पञ्चमाध्यायस्याद्वयमाह्निकम् ॥

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्या-
सो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्त-
कालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञे-
पो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसि-
द्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्यानानि ॥ १ ॥ प्रतिदृष्टान्त-
धर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञा हानिः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थ-
प्रतिषेधे धर्मविकल्पान्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥
प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥ पक्षप्रतिषेधे प्र-
तिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतौ
प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥ प्रकृतादर्थादप्र-
तिसंबद्धान्तरमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥
८ ॥ परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञा-
तार्थम् ॥ ९ ॥ पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धान्तरमपार्थक्यम् ॥
१० ॥ अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥ हीनमन्य-

३९ तदेतत्सूत्रावतारपरं भाष्यमिति ता. टी. । ४० सर्वसु जातिष्वेवैयं युक्तिरिति
सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । ४१-४२-४३ एषां सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते ।

६ वं. पु. मिच्छन्ने इति अस्ति ।

एतद्वान्हिकस्यसूत्राणां सूत्रस्य वृत्तिवार्तिकतात्पर्यं टीकासु विशिष्य प्रमाणं
नोपलभ्यते ऽद्यापि निग्रहस्यानविभागतद्विशेषलक्षणपरत्वेनैषां सूत्रस्य निर्विवादम् ।

९ अपि नास्ति वं. पु. ।

११ वचनं नास्ति वं. पु. ।

तमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥ हेतूदाहरणाधिकमधिक-
 म् ॥ १३ ॥ शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादा-
 त् ॥ १४ ॥ अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥ विज्ञा-
 तस्य परिषदाः त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाष-
 णम् ॥ १६ ॥ अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १७ ॥ उत्तरस्याप्रतिप-
 त्तिरप्रतिभा ॥ १८ ॥ कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥
 १९ ॥ स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥
 २० ॥ निग्रहस्थानप्रसत्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥
 २१ ॥ अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानु-
 योगः ॥ २२ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गो ऽप-
 सिद्धान्तः ॥ २३ ॥ हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २४ ॥

इति गौतमसूत्रे पञ्चमाध्यायः ॥

॥ इति न्यायसूत्राणि ॥

१५ आपन्नस्येत्यर्थापत्तमानस्येत्यस्ति वचनमित्यत्राभिधानमस्ति वं. पु. ।

१६ आदौ अविज्ञानस्येत्यस्ति वं. पु. ।

१७ अविज्ञातवतो ऽज्ञानम् इत्याकारकम् वं. पु. ।

॥ श्रीः ॥ न्यायभाष्यस्य सूचीपत्रम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
२६३	२१	अज्ञानलक्षणम् ।
८८	७	अतीतानागतकालसिद्धेः परस्परानपेक्षत्वम् ।
३८	७	अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम् ।
२६२	३	अधिकलक्षणम् ।
२६२	१६	अनुभाषणलक्षणम् ।
२५३	१	अनित्यसमनिराकरणम् ।
२५२	१८	अनित्यसमलक्षणम् ।
२०२	१	अनिमित्ततो भावोत्पत्तिनिरासः ।
२४६	८	अनुत्तिसमनिराकरणम् ।
२४६	३	अनुत्तिसमलक्षणम् ।
४५२	१	अनुपलब्धिसमनिराकरणम् ।
४५१	११	अनुपलब्धिसमलक्षणम् ।
८६	३	अनुमानप्रामाण्यवाक्षेपः ।
८७	३	अनुमानप्रामाण्यवाक्षेपनिरासः ।
१७	१	अनुमानलक्षणविभागी ।
६८	५	अनुवादपुनरुक्तयोर्वैलक्षण्योपपादनम् ।
६७	१३	अनुवादलक्षणम् ।
३०	६	अपवर्गनिरूपणम् ।
२६३	२०	अपसिद्धान्तलक्षणम् ।
२६१	१०	अपार्थक्यलक्षणम् ।
२६३	१	अप्रातिभालक्षणम् ।
२६१	१५	अप्राप्तकाललक्षणम् ।
१०३	१	अभावप्रामाण्यवाक्षेपः ।
१०३	४	अभावस्य व्युत्पत्त्यवस्थापनम् ।
१६८	४	अभावाद् भावोत्पत्तिनिरासः ।
३६	१	अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम् ।
६६	२०	अर्थवादविभागः ।
२६०	११	अर्थान्तरलक्षणम् ।
१०२	८	अर्थोपपत्तिप्रामाण्यप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
२४६	३	अर्थोपपत्तिसमनिराकरणम् ।
२४८	१८	अर्थोपपत्तिसमलक्षणम् ।
१०१	१२	अर्थोपपत्तेरप्रामाण्यवाक्षेपः ।
१०१	१६	अर्थोपपत्तेरप्रामाण्यवाक्षेपपरिहारः ।
३६	८	अवयवविभागः ।
७६	१३	अवयवविनि पूर्वपक्षः ।
२२७	१६	अवयवविनि पूर्वपक्षः ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
८२	१	अवयवविभाजनम् ।
८२	६	अवयवविभोऽवयवभ्योऽर्थान्तरत्वे युक्तिः ।
८५	४	अवयवविन्यासेपरिहारो ।
२०८	४	अवयवविन्यासोपपादनम् ।
७८	१३	अवयवसंज्ञाव्योपपादनम् ।
८३	६	अवयवसंज्ञाभ्युपगमे प्रत्यक्षानुपपत्तिः ।
२०६	४	अवयवसंज्ञाभ्युपगमोपपादनम् ।
२६१	५	अविज्ञातार्थलक्षणम् ।
२४६	१७	अविशेषसमनिराकरणम् ।
२४६	११	अविशेषसमलक्षणम् ।
२४८	१०	अहेतुसमनिराकरणम् ।
२४८	४	अहेतुसमलक्षणम् ।
१२३	१८	आकृतिमात्रस्य पदवाच्यत्वपूर्वपक्षः ।
१२६	१	आकृतिलक्षणम् ।
१७१	१	आत्ममनःसंयोगस्य शरीरान्तःस्थित्यम् ।
१३७	३	आत्मनित्यत्वहेतावाक्षेपः ।
१३६	५	आत्मनित्यत्वे युक्तान्तरम् ।
१३८	१	आत्मनित्यत्वे हेतुान्तरम् ।
१२८	१	आत्मनो देहादित्यतिरिक्तत्वम् ।
१३३	१०	आत्मनो देहादित्यतिरिक्तत्वे युक्तिः ।
१३६	१४	आत्मनो नित्यत्वहेतुः ।
१३१	४	आत्मनो नित्यत्वेऽपि हिंसादोषोपपत्तिः ।
२४	७	आत्मानुमाषकानि ।
११०	३	आवरणनिरासः ।
१०६	११	आवरणाक्षेपः ।
१३२	१	इन्द्रियचैतन्यनिरासः ।
१२६	१	इन्द्रियचैतन्यपूर्वपक्षतन्निरासो ।
१५१	७	इन्द्रियपञ्चत्वसाधनम् ।
२६	४	इन्द्रियपरिगणनम् ।
१४५	१	इन्द्रियभौतिकत्वे युक्तिः ।
१४३	१	इन्द्रियभुत्वेऽनुपपत्तिः ।
१४६	६	इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वम् ।
१४७	४	इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वे आक्षेपनिरासः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
१४२	६	इन्द्रियाणां भौतिकत्वसाधनम् ।
१४३	१०	इन्द्रियाणामाध्यात्मिकत्वनिरासः ।
२७	१	इन्द्रियार्थनिरूपणम् ।
७६	१०	इन्द्रियार्थनिरूपणप्रवेष्टादात्रे युक्तिः ।
१४४	१२	इन्द्रियैकत्वनिरासः ।
१४६	७	इन्द्रियैकत्वपूर्वपक्षः ।
१४२	१३	इन्द्रियैकत्वमाध्यात्मिकत्वनिरासः ।
२००	१	इन्द्रियस्वरूपनिरूपणम् ।
१०८	१४	उच्चारणात्माकं शब्दाभासः ।
२४४	३	उत्कर्षसमाप्तिनिराकरणम् ।
२४३	७	उत्कर्षसमाप्तिनिरूपणम् ।
४१	८	उदाहरणलक्षणम् ।
४७	११	उपधारकलक्षणम् ।
४३	६	उपपत्तिनिरूपणम् ।
२४०	१५	उपपत्तिसमनिराकरणम् ।
२४०	११	उपपत्तिसमलक्षणम् ।
२१	२	उपमानफलम् ।
२०	८	उपमानलक्षणम् । ४/७४४
६०	८	उपमानसाधनम् ।
६०	३	उपमानसिद्धिः पूर्वपक्षः ।
६०	१७	उपमानस्यानुमानवैलक्षण्योपपाद- नम् ।
६०	१३	उपमानस्यानुमानान्तर्भावोप- पत्तिः ।
२४१	३	उपलब्धिसमनिराकरणम् ।
२४०	२२	उपलब्धिसमलक्षणम् ।
८४	१	एकत्वमहत्त्वप्रत्यक्षाभ्यामवयवि- सिद्धिः ।
२२१	१०	ऐकाग्र्यनिरासः युक्तिः ।
१०१	१	ऐतिह्यादीनां प्रमाणचतुष्टयान्त- र्भावः ।
१००	७	ऐतिह्यादीनां प्रमाणान्तरत्वाज्ञेयः ।
२४४	१७	कार्यसमनिराकरणम् ।
२४४	१०	कार्यसमलक्षणम् ।
५४	१	कालातीतलक्षणम् ।
१६४	४	क्षणिकत्ववादेऽनुपपत्तिः ।
१६५	१	क्षणिकभावनिराकरणम् ।
१५४	१	गन्धादीनामाश्रयनिरूपणम् ।
७१	१	गोचरकृत्ययास्त्यसमावेशोदाहर- णम् ।
१५६	१६	घ्राणादीनां गन्धादिग्रहणसामर्थ्यम् ।
१५७	१४	घ्राणादीनां स्पर्शगतगुणायाहकत्वम् ।
१३३	१	वस्तुनिष्ठयद्वैकत्वम् ।
५८	४	कलद्रुत्वाज्ञेयपरिहारः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
५५	७	कललक्षणम् ।
५५	१०	कलविभागः ।
५०	४	जल्पलक्षणम् ।
२४०	८	जन्यविशेषादयोः प्रयोगावसरनिरु- पणम् ।
१२४	५	जातिमात्रस्य पदवाच्यत्वपूर्वपक्षः ।
५८	१८	जातिलक्षणम् ।
१२६	७	जातिलक्षणम् ।
२४१	४	जात्युत्तरविभागः ।
२	१०	ज्ञातव्यपदार्थनिरूपणम् ।
१८१	४	ज्ञानगतव्यक्तत्वाव्यक्तव्यहेतुनिरु- पणम् ।
१६६	७	ज्ञानयोग्यनिरासः ।
१६८	१०	ज्ञानस्य मनोगुणत्वनिरासः ।
१७७	३	ज्ञानस्यात्मगुणत्वोपसंहारः ।
१७३	२०	ज्ञानेच्छाद्वेषादीनामेकगुणत्वम् ।
२२५	१५	तत्त्वज्ञानफलम् ।
२२४	८	तत्त्वज्ञानविषयविचारः ।
७	११	तत्त्वज्ञानस्याप्यर्थं क्रमेणोपयोगः ।
२३७	१४	तत्त्वज्ञानोपायकथनम् ।
६	३	तर्कनिरूपणोपयोगः ।
४५	१२	तर्कलक्षणम् ।
४६	७	तर्कापयोगनिरूपणम् ।
२१५	४	दुःखपरीक्षा ।
३०	३	दुःखलक्षणम् ।
२१६	६	दुःखस्य सुखाभावमात्रत्वनिरासः ।
३६	४	दृष्टान्तलक्षणम् ।
१६५	२	दोषत्रित्यवस्थापनम् ।
२८	१२	दोषलक्षणम् ।
४४	१	निगमनलक्षणम् ।
५६	१०	निग्रहस्यानवबुद्धत्वम् ।
५६	४	निग्रहस्यानलक्षणम् ।
२४७	१७	निग्रहस्यानविभागः ।
४७	६	निर्णयलक्षणम् ।
४८	११	निर्णये सर्वत्र विमर्शानावश्यक- त्वम् ।
२५३	१८	नित्यसमनिराकरणम् ।
२५३	१३	नित्यसमलक्षणम् ।
३१	४	नित्यसुखाभिध्यतिनिरासः ।
३३	१५	नित्यसुखाभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तिः ।
२६३	१६	निरतुयाज्यानुयोगलक्षणम् ।
२६१	१	निरर्थकलक्षणम् ।
२६१	१८	न्यूनलक्षणम् ।

सूचीपत्रम् ।

३

पृ.	पं.	विषयाः ।	पृ.	पं.	विषयाः ।
५	७	पञ्चावयवनिरूपणोपयोगः ।	२४	६	प्रमेयविभागः ।
१५५	१	पञ्चावयवप्रयोजनम् ।	३५	१७	प्रयोजनलक्षणम् ।
१२९	१५५	पदलक्षणम् ।	१६४	३	प्रयुक्तिदोषपरीक्षा ।
२३४	६	पदार्थानां प्रातीतिकमात्रत्वनिरासः ।	२८	८	प्रयुक्तिलक्षणम् ।
२३६	८	पदार्थानां प्रातीतिकमात्रत्वनिरासमुक्तिः ।	२४५	१९	प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तरसमनिराकरणम् ।
२६३	१२	पर्यनुयोपेक्षणलक्षणम् ।	२४५	३	प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमलक्षणे ।
२३९	१	परमाणुनिरवयवत्वे आक्षेपः ।	२४४	१७	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमनिराकरणम् ।
२३२	६	परमाणुसावयवत्वाभ्युपगमे युक्तिः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२३०	६	परमाणुस्यरूपनिरूपणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२३३	९	परमाणुनां सावयवत्वनिरासः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१६६	५	परिणामवादनिरासः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२६२	६	पुनरुक्तलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१८	३	पूर्ववदनुमानोदाहरणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२४७	१६	प्रकरणसमनिराकरणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
५३	१	प्रकरणसमलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२४७	१२	प्रकरणसमलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२५८	६	प्रतिज्ञान्तरलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
४०	८	प्रतिज्ञालक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२५६	३	प्रतिज्ञाविरोधलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२५६	६	प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२५८	१	प्रतिज्ञाहानिलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
३८	१	प्रतिपक्षसिद्धान्तलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१९	१९	प्रत्यक्षलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१५	३	प्रत्यक्षलक्षणम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१२	३	प्रत्यक्षलक्षणसूत्रस्यपदकृत्यम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१३	४	प्रत्यक्षलक्षणसूत्रस्यपदकृत्यम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१४	६	प्रत्यक्षलक्षणसूत्रस्यपदकृत्यम् ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
७३	६	प्रत्यक्षलक्षणाक्षेपः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
७५	५	प्रत्यक्षलक्षणाक्षेपपरिहारः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
७४	७	प्रत्यक्षलक्षणे हेत्यन्तरानुक्त्यापुनरुपपत्तिः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
७८	१	प्रत्यक्षस्यानुमानत्वनिरासः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
७७	१	प्रत्यक्षस्यानुमातृत्वाक्षेपः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
६४	१९	प्रमाणपरोक्षात्मः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
६७	३	प्रमाणमात्रानभ्युपगमे प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तिः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१०	१	प्रमाणविभागः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
२३५	४	प्रमाणादिप्रतीतिर्मिथ्यात्वनिरासः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
७०	१४	प्रमाणीः प्रमाणसाधने ऽनवस्था ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
६८	३	प्रमाणीकदेशः अभ्युपगमे प्रामाण्यमात्राक्षेपासंभयः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।
१२७	१	प्रमेयपरीक्षात्मः ।	२४४	१९	प्राप्त्यप्राप्तिरूपसमलक्षणे ।

पृ.	पं.	विषयः ।
१४१	१३	मानुषशरीरस्य पार्थिवत्वे प्रमाणा- न्तरम् ।
१४०	१७	मानुषशरीराणां पार्थिवत्वसाध- नम् ।
८	१	मिथ्याज्ञानस्वरूपकृत्ते ।
१६३	५	मुक्तेरनन्तरं शरीराभावे हेतुः ।
२३८	१७	मातृदशायामपि ज्ञानापत्तिपूर्व- पक्षः ।
२२०	११	मोक्षप्रतिपादकपुतिनिरूपणम् ।
२३६	१	मोक्षस्वरूपनिरूपणम् ।
२२३	१५	मोक्षे क्षणसन्तत्युच्छेदः ।
२२२	१८	मोक्षे क्षणानुबन्धविक्षेदउदाहर- णम् ।
२१७	१५	मोक्षे पूर्वपक्षः ।
२१८	४	मोक्षे पूर्वपक्षनिरासः ।
१६१	४	मोक्षोपपत्तिः ।
३२	७	योगजधर्मस्य नित्यत्वनिरासः ।
१४४	१	रूपोपलब्धिहेतुनिरूपणम् ।
१२०	१५	वर्णविकारत्वावगमे अनुपपन्न्यन्त- रम् ।
११६	६	वर्णानां नित्यत्वे नित्यत्वे च विकारत्वाभावे युक्तिः ।
१०७	५	वर्णानां विकारत्वनिरासः ।
११८	१	वर्णानां विकारत्वहेतुनिरासः ।
११६	१	वर्णं विकारत्वादेशत्वसंशयः ।
८७	१८	वर्तमानकालसाधनम् ।
८६	११	वर्तमानकालसाधनोपसंहारः ।
८७	१३	वर्तमानकालाक्षेपः ।
८६	३	वर्तमानकालानभ्युपगमे सर्वप्रमा- णावलोपपत्तिः ।
५५	१२	वाक्कुललक्षणम् ।
४६	१	वाटलक्षणम् ।
२६३	३	विशेषलक्षणम् ।
४	१	वित्तगहायाः प्रयोजनविचारः ।
५१	१	वित्तगडालक्षणम् ।
६६	१७	विधिलक्षणम् ।
६१	३	विप्रतिपत्तेः संशयाहेतुत्वम् ।
५२	६	घिरुडलक्षणम् ।
१६२	१	वृत्तिनानात्वाभावपूर्वपक्षः ।
१६०	२०	वृत्तिवृत्तिभेदाभेदनिरासः ।
१६१	१०	वृत्तीनामन्तःकरणधर्मत्वनिरासः ।
६४	१३	वेदप्रामाण्यक्षेपः ।
६५	६	वेदप्रामाण्यक्षेपप्रतिहारः ।
६८	१५	वेदप्रामाण्यवगमोपायः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
६६	१४	वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यनिरासः ।
४२	७	वैधर्म्यादाह्वानलक्षणम् ।
१६७	३	व्यक्तिभ्रुक्तोत्पत्तिनिरासः ।
१२२	५	व्यक्तिमात्रस्य पदवाच्यत्वपूर्वपक्षः ।
१२५	११	व्यक्तिनक्षणम् ।
१२५	४	व्यक्ताकृतजज्ञातीनां पदवाच्यत्वम् ।
११०	६	शब्दनित्यत्वहेतोर्व्यभिचारः ।
११२	१	शब्दनित्यत्वहेत्वन्तरनिरासः ।
११३	४	शब्दनित्यत्वे अनुपपत्तिः ।
१११	२	शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरम् ।
२२	५	शब्दप्रमाणनिरूपणम् ।
२३	१०	शब्दविभागः ।
११४	७	शब्दसंतानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरू- पणम् ।
११५	७	शब्दस्याकाशगुणत्वम् ।
६२	५	शब्दस्यानुमानात्पार्थक्यम् ।
६१	६	शब्दस्यानुमानत्वाक्षेपः ।
६१	१४	शब्दस्यानुमानत्वे युक्तिः ।
१०४	१३	शब्दानित्यत्वसाधनम् ।
१०६	१४	शब्दानित्यत्वहेतोर्व्यभिचारशङ्का ।
१०७	६	शब्दानित्यत्वहेतोर्व्यभिचारनि- रासः ।
६३	११	शब्दार्थव्यवस्थायाः समयकारित- त्वम् ।
६३	७	शब्दार्थसंबन्धसाधनम् ।
६२	१८	शब्दार्थसंबन्धाक्षेपः ।
१३०	८	शरीरचित्तन्यनिरासः ।
१८३	६	शरीरचित्तन्यनिरासः ।
१८२	७	शरीरचित्तन्यपूर्वपक्षः ।
१८४	१०	शरीरचित्तन्याभावे हेत्वन्तरम् ।
२५	११	शरीरलक्षणम् ।
१८८	१३	शरीराणां कर्त्रनिमित्तकत्वम् ।
१६०	६	शरीराणां कर्मनिमित्तकत्वे उप- पत्तिः ।
१८६	१३	शरीराणां प्रत्यात्मनियतत्वे हेतुः ।
१८७	१०	शरीरात्पत्तिविचारः ।
६	६	शास्त्रप्रवृत्तेस्त्वे विध्यम् ।
१६	२	शेषवदनुमानलक्षणोदाहरणम् ।
२५५	८	श्रद्धापूर्वकनिरूपणम् ।
२१०	३	संख्यैकान्तनिरासः ।
२११	४	संख्यैकान्तनिरासहेतावाक्षेपः ।
६०	३	संशयपरीक्षा ।
६४	७	संशयपरीक्षाप्रतिहारः ।
३४	४	संशयलक्षणम् ।

सूचीपत्रम् ।

५

पृ.	पं.	विषयाः ।
२४७	३	संशयसमनिराकरणम् ।
२४६	१३	संशयसमलक्षणम् ।
६९	१६	संशयाक्षेपपरिहारः ।
३	३	संशयादिनिरूपणोपयोगप्रदर्शनम् ।
६०	१२	संशयानुपपत्तिः ।
३७	८	सर्वतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम् ।
२०३	११	सर्वानित्यत्वनिरासः ।
२०४	१	सर्वानित्यत्वनिरासे हेतुः ।
२०५	३	सर्वानित्यत्वनिरासे हेत्वन्तरम् ।
२०६	५	सर्ववृत्तत्वनिरासः ।
२०२	१४	सर्वानित्यत्वनिरासः ।
२०७	३	सर्वाभावत्वनिरासः ।
२०८	४	सर्वाभावत्वनिरासे युक्तिः ।
५९	१२	सर्व्यभिचारलक्षणम् ।
२४२	१३	साधर्म्यवैधर्म्यसमनिराकरणम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
२४९	१९	साधर्म्यवैधर्म्यसमलक्षणे ।
५३	१३	साध्यसमलक्षणम् ।
५६	१४	सामान्यच्छललक्षणम् ।
३८	१४	सिद्धान्तलक्षणम् ।
३७	५	सिद्धान्तविभागः ।
१७६	१	स्मृतिहेतुनिरूपणम् ।
१७०	८	स्मृत्ययोगपट्टहेत्वन्तरनिरासः ।
१७२	१८	स्मृत्ययोगपट्टहेतुनिरूपणम् ।
१३४	१	स्मृत्याः आत्मस्यैवैकसाधनम् ।
४०	११	हेतुलक्षणम् ।
२५६	१४	हेत्वन्तरलक्षणम् ।
५९	६	हेत्वाभासविभागः ।
२६४	१६	हेत्वाभासानां नियहस्त्यानत्वम् ।
२२६	५	हेतोपादेयभावनानिरूपणम् ।

न्यायभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

ए.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	ए.	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२	१२	निःश्रेयसा	निःश्रेयसा	१२८	८	वषय	विषय
८	१	जन्मा	जन्मो	१३५	२६	मन्नः	मन्तुः
८	७	छासत्येषां	{ छासूयेष्यति पाठान्तरम् ।	१३८	३	कय यु	कया यु
११	१०	लक्षणमिति	{ लक्षणवचनमि- ति पाठान्तरम्	१३९	३१	नि दर्शन	निदर्शन
१४	२	{ दर्शज्ञानं विशि- ष्यते	{ दर्शज्ञानाच्च वि- शिष्यतइति पा ।	१४०	२९	विप्रतिपत्ते	विप्रतिपत्ते
१४	१९	शब्दार्थव्याध-	शब्दानुव्याध-	१४५	२८	नुाह	नुयह
२२	१	माषपर्णी	माषपर्णी	१४७	२७	द्रव्यस्य-	द्रव्यस्य
२३	१३	वेदनायस्य	वेदनीयस्य	१४९	१९	व्याहृत	व्याहन
२४	१७	घटादिवद्द्रागा	घटादिवद् द्रागा	१४९	२१	प्राप्य	प्राप्य
३८	१५	द्विर्धः ।	द्वित्यर्थः	१५६	२६	गृह्यरन्	गृह्यरन्
३४	२	विकल्पतइति	विकल्पतइति	१५८	११	तृतीयस्या	तृतीयस्या
३६	३८	सूत्रम्	सूत्रम्	१६४	१९	साधये	साधये
३८	१	तन्त्रासिद्धः	तन्त्रसिद्धः	१६४	२४	मनोवर्ध	मनो वर्ध
५१	१	हीनोचितवडा	हीनो चितवडा	१६७	२७	धर्म्य	धर्म्य
५१	१९	सिद्ध	सिद्ध-	१७०	२८	वैशिष्टिक	वैशिष्टिक
६१	१३	नष्टय	नायम-पा-	१७९	१३	रसिभतो	रसिप्रभतो
६३	५	जनितो ऽयं	जनितो यो पा-	१८२	२२	दित्यनेन	दित्यनेन
६३	१०	स्य समाख्या	{ स्य संप्रतिपत्ति- शब्दे समाख्या पा-	१८४	४	शरीर	शरीर
६३	१५	प्रतिषेध्यते	प्रतिषेध्यते	१८४	१६	ईाज्ञेतना	ईाज्ञेतना
७०	५	नमपि	ख्यानमपि	१९०	१७	त्यातः	त्यतिः
७२	१३	दर्शनात्	दर्शनात्	१९१	९	निमित्त	निमित्तं
८९	२६	सीता	सीता	१९२	६	त्यतो	त्यतो
८९	१	इति	इति	१९४	८	प्रवर्तते	प्रवर्तन्ते
८९	३१	प्रत्यक्षे	प्रत्यक्षे	१९९	११	बहुस्यां	बहु स्यां
८९	३१	भ्यासेने	भ्यासे ने	२००	३५	बाह्या	बाह्या
८७	३	मेवे	मेवे	२०१	२३	नुकम्या	नुकम्या
११०	१५	नाणुनित्य	नाणुनित्य	२०३	१७	यस्यत्यति	सस्योत्यति
११४	१६	{ इत् आरभ्य ५३ पर्यन्तम्	{ इत्यादयः ५३ पर्यन्तम् ।	२०७	१०	प्रतिज्ञाभावे	प्रतिज्ञा भावे
११५	१७	साच्च	सच्चि	२०९	१३	छीर्ध	छीर्ध-
१२८	३	आस्यार्ध	आस्यार्ध	२१२	२८	पङ्क्ति	पङ्क्ति
				२१३	१७	त्यत्तर्विद्य	त्यत्तर्विद्य
				२१४	२	रितिप्रागु	रिति प्रागु
				२२२	१६	दुःखनु	दुःखानु
				२२६	१३	संज्ञाप्रहा	संज्ञा प्रहा
				२३३	२९	वेद्यास्य	वेदनस्य
				२३४	२३	भेदापि	भेदापि
				२३५	९	विषयायाभि	विषयाभि
				२३६	१७	नात्यद्यन्त	नात्यद्यन्ते

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।
२३८	६	अस्यत
२५४	१७	का' ।
२५६	७	लाभ्यः
२६०	६	ठानात्
२६४	१	विपर्ययात्
२६४	३	सतो
२६४	१२	मद्वि

शुद्धम् ।
अस्येत
कार्या
लाभ्यः
ठानात्
विपर्ययात्
सतो
मद्वि

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
		अङ्कपङ्क्ति ।	
८१	सू०	३४	सू० ३३
१०३	आ०	१	आ० २
११७	३८-४२		३६-४५
११६	४३-४८		४४-४६
१६३	७६		७५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

नमः श्रीगौतमाय ।

न्यायभाष्यम् ।

प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्* ।

प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् ।
प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाता ऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा । तस्ये-
प्साजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते । सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेना-
भिसंबन्धः समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन्वा तमर्थमाप्नोति जहाति
वा । अर्थस्तु सुखं सुखहेतुश्च दुःखं दुःखहेतुश्च । सो ऽयं प्रमाणार्थो ऽपरिसं-
ख्येयः प्राणभृद्देदस्यापरिसंख्येयत्वात् । अर्थवति च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमि-
तिरित्यर्थवन्ति भवन्ति । कस्मात् अन्यतमापाये ऽर्थस्यानुपपत्तेः । तच्च यस्ये-
प्साजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थे प्रमिणोति तत्प्रमाणं
योऽर्थः प्रमीयते तत्प्रमेयं यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः चतसृषु चैवंविधा-
स्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते† । किं पुनस्तत्त्वम् ।

* प्रमाणं प्रत्यक्षादि अर्थवद् अर्थाव्यभिचारि प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् ।
प्रवृत्तिजनकतायामवान्तरव्यापारः प्रमाणजन्याऽर्थप्रतीतिः । तथा च संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन
प्रामाण्यमनुमीयतइति बोधयितुमिदं वाक्यम् । अतश्च विषयमात्रावभासकस्य ज्ञानस्य स्वयाह-
कत्वस्याप्यभावेन स्वधर्मिकप्रमात्ववाहकताया अमंभवेन ज्ञानान्तरस्य चासिद्धप्रमाणाभासस्य
पूर्वज्ञानप्रामाण्यवाहकत्वायोगात् प्रामाण्यमुभयथापि दुर्यहमिति शास्त्रं कथं पदार्थतत्त्वज्ञानं
जनयेदिति तदद्वारेण तस्य निःश्रेयसापायता न संभवतीति शङ्का निराकृता भवति । न्या. वा-
ता. टी. ।

प्रमाणत इति तसिन् हेतुत्वकरणत्वयोरुभयोरपि एकस्य द्वयोर्बहुनां च प्रमाणाणां संघ-
र्हार्यः । न्या. वा. ।

*† प्रमाणेऽर्थवति विषयाव्यभिचारिणि सति प्रमाताऽर्थवान् प्राप्तविषयः प्रमेयं चार्थ-
वज् ज्ञापमानरूपविशिष्टं प्रमितिप्रचार्थवती तन्निष्ठविषयताका भवतीत्यर्थः । प्रमाणाभासेन
विषयप्रदर्शने प्रदर्शितप्रकाराभावात् । अन्यथाख्यातिरूपनेयाविकसिद्धान्ते प्रमाणाभासजनित-
ज्ञानविषयताया धर्म्यवृत्तिप्रकारवृत्तित्वात् ।

• ‡ तत्त्वपरिसमाप्तिश्च विनियोगयोग्यता उपेक्ष्यता वा । न्या. वा. सुखसाध-
नत्वेन दुःखसाधनत्वेन वा पूर्वं दृष्टीते वस्तुनि प्रमाणेनोपदर्शिते संवादिप्रवृत्त्यवधत्प्रमाणभा-

सतश्च सद्भावो ऽसतश्चासद्भावः । सत्सदिति गृह्यमाणं यथा-
भूतमविपरीतं तत्त्वं भवति* । अवज्ञासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं भवति । कथमुत्तरस्य प्रमाणेनोपलब्धिरिति ।

सत्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः† प्रदीपवत् । यथा दर्शकेन
दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यदिदमिव व्यञ्जा-
स्यत विज्ञानाभावाद्नास्तीति (एवं प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते
तन्नास्ति यद्यभविष्यदिदमिव व्यञ्जास्यत विज्ञानाभावाद्नास्तीति) । तदेवं
सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति । सच्च खलु षोडशधा‡ व्यूढमुपदे-
क्ष्यते । तासां खल्वासां सद्विधानाम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदूष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-
निरणयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थाना-
नां तत्त्वज्ञानान्निः श्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

‡ निर्देशे यथावचनं विग्रहः । चार्थे द्वन्द्वरूपाः॥ । प्रमाणादीनां तत्त्व-
मिति शेषिकी षष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठ्यो ।
तथावन्तो विद्यमानार्थाः एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः । सो ऽयमनव-
यवेन॥ तन्त्वार्थे उद्दिष्टो वेदितव्यः । आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूचेणानूद्यतइति । हेयं तस्य निर्वर्तकं** हानमात्य-

वेन तेन तद्रूपवैशिष्ट्येन यादृक्ते तज्जातीये सुखसाधनत्वस्मरणेनोपादानं दुःखसाधनत्वस्मरणेन
परिहार उभयत्रैकत्वस्मरणेनोपेक्षा चेति फलं परिसमाप्तिरिति यावत् । क्व चित्प्रतिबन्धेनो-
पादानाद्यभावेऽपि तत्त्वसमाप्तिर्मा विधानीति योग्यताग्रहणम् । ता. टी. । अर्थतत्त्वमित्यत्रार्थेति
३ पु. नास्ति ।

* सद् भावरूपं यस्तु सदिति प्रतीयमानं भावरूपेण नायमानं यथाभूतं यद्रूपवैशिष्ट्यं
वस्तुतस्ततोऽन्यरूपेणाज्ञातं तत्त्वमित्युच्यतइत्यर्थः । एवमर्थोऽपि ।

† तदनुपलब्धेरिति ३ पु. पाठः ।

( ) यत्तद्विग्रहमध्यस्थपाठः २ । ४ पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ असतां प्रमाणाविषयत्वेऽपि तेषां भावपरतन्त्रत्याज्यतुल्यगानन्तर्भावाद्वा भावप्रपञ्चने-
वाभावप्रपञ्चस्याप्युद्दिष्टप्रायत्वाद्वा सद्देहा नोच्यन्ते । व्यूहः संक्षेपः । न्या. वा. ।

§ अत्र त एते सद्देहा इति सूत्रमिति वार्तिके तात्पर्यटीकायां च दृश्यते ।

॥ सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः समास इति वार्तिकतात्पर्यटीकायोः संमतः पाठः ।

* अनवयवेन साकल्येन ।

** हेयं दुःखं तस्य निर्वर्तकमविद्यावृणो धर्माधर्मविति । न्या. वा. ।

नितकं तस्योपायो ऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि* सम्यग्बुद्धा
निःश्रेयसमधिगच्छति ।

तच्च संशयादीनां पृथक्खचनमनर्थकम् । संशयादयो यथासम्भवं
प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्तइति । सत्यमेतत् । इमांस्तु च-
तस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमा-
न्वीक्षिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः† संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथ-
क्खचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामात्रमयं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात्संशयादि-
भिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते । तच्च नानुपलब्धे न निर्णीते ऽर्थे न्यायः‡ प्रवर्तते
किं तर्हि संशयिते ऽर्थे । यथोक्तं विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः॥
इति । विमर्शः संशयः पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः श्रद्धावधारणं निर्णयस्तत्त्व-
ज्ञानमिति । स चायं किं स्वदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः
प्रमेये ऽन्तर्भवन्नेवमर्थे पृथगुच्यते । अथ प्रयोजनम् । येन प्रयुक्तः॥ प्रवर्तते तत्प्र-
योजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिहासन्वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः स-
र्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्राः तदाश्रयश्च*** न्यायः प्रवर्तते । कः पुन-
रयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः†† । प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा
प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्ततइत्यान्वीक्षिकी न्या-
यविद्या न्यायशास्त्रम् । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं‡‡ न्यायाभासः स

* अर्थपदानि शास्त्रप्रतिपाद्या विषयाः ।

† पृथक्प्रस्थानाः प्रतिपाद्यविषययेलक्षणविशिष्टाः । अग्निहोत्रहवनादिप्रस्थाना
त्रयी । इलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्यमात्यभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः ।
संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीक्षिकी । न्या. वा. ।

‡ आत्मेति ४ । २ पुस्तकयोः पाठः ।

§ पञ्चरूपश्वतूपैवा हेतुर्न्यायः । प्रतिज्ञाद्वयव्यवसमूहो वा न्यायः ।
नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति । ता. टी. ।

॥ न्या. सू. अ. १ आ. १ सू. ४१ ।

॥ यद्विच्छाजनितकृतिमानित्यर्थः । यत्पदार्थो धर्मार्थकाममोक्षा इति के चित् ।
सुखाप्तिदुःखहाने इति न्या. वा. ।

** उपकारकत्वमाश्रयार्थः न्या. वा. उल्लेख्यत्वमिति तदर्थः ।

†† प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलाः प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवाः प्रमाणानि तैरर्थस्य
लिङ्गस्य परीक्षणम् । ता. टी. ।

‡‡ उपमानविरुद्धं च प्रत्यक्षागमविरुद्धोक्तमिति ५ एवमुक्तम् । न्या. वा. ।

इति । तच्च यादजल्यो सप्रयोजनो वितण्डा तु परीक्ष्यते* । वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः । स प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते सो ऽस्य पक्षः सो ऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति । अथ न प्रतिपद्यते नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते । अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति यत्तदपि तादृगेव । यो ज्ञापयति यो जानाति येन ज्ञाप्यते यच्च प्रतिपद्यते यदि तदा वैतण्डिकत्वं जहाति अथ न प्रतिपद्यते परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति । वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा तस्य यदाभिधेयं प्रतिपद्यते सो ऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति अथ न प्रतिपद्यते प्रलापमात्रमनर्थकं भवति वितण्डात्वं निवर्तत इति । अथ दृष्टान्तः प्रत्यक्षविषयो ऽर्थः यच्च लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते स च प्रमेयम् । तस्य पृथग्बचनं च तदाश्रयावनुमानागमौ तस्मिन्सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम् । तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः । दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः साधनीयो भवति । नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहति॥ । ॥अनभ्युपगच्छन् किंसाधनः परमुपाल**मेतेति । निरुक्तेन च दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुं साध्य-
††साध्यम्यातदुर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । तद्विपर्ययाद्विपरीत‡‡मिति ।
अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानो§§ ऽर्थः सिद्धान्तः । स च प्रमेयं तस्य पृथग्बचनं सत्सु

* प्रयोजनस्य सकलकर्मविद्याव्यापकत्वात्तत्रा वितण्डायां स्वपक्षस्थापनाभावेन प्रयोजनाभावकोटिः परपक्षप्रतिषेधमात्रेणापि प्रयोजनवताकोटिश्चापस्थापितेति संशयात् क्रमप्राप्तान् दृष्टान्तादीनुल्लङ्घ्य वितण्डापरोक्षावसर इति ता टी० ।

† यच्च ज्ञाप्यते ५।४।२ पा० ।

‡ एतच्च प्रतिपद्यते ५।४।२ पा० ।

§ अनुमानमात्रेणागममात्रेण वा गम्यस्यापि दृष्टान्ततया मन्त्रायुर्जदप्रामाण्यवदगुण्यामतानित्यत्यवद्वेति च सूत्रकारेणोपात्तानाद् यथाश्रुतार्थकत्वं लक्षणासङ्गतिरिति व्याचष्टे यत्रेत्यादि । क्व चित्कोवललौकिकानां क्व चित्कोवलपरीक्षकाणां क्व चित्लौकिकानां परीक्षकाणां चेति व्याख्ययम् । ता टी० ।

॥ तस्य लक्षणभङ्गवादित्वेन पूर्वदृष्टव्यक्तीनां तद्वतधर्माणां च साधनकाले प्रदर्शनासंभवादिति भावः ।

¶ अनुपगच्छन् ४।२ पा० ।

** उपालभेत ४।२ पा० ।

†† साध्यसाधनसाध्यम्यादिति १ पु० पाठः । ‡‡ न्या० सू० अ० १ आ० १ सू० ३६।३७

§§ अभ्युपगम इदमित्यभूतं वेति । तस्य व्यवस्था मतविशेषाङ्गीकारेण इदं सांख्येष्विदं योगेऽस्ति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्त्विह न सिद्धान्तो ऽव्यवस्थानात् । तच्च न यो ऽयं सर्वैरभ्युपगम इयमेव व्यवस्था । न्या० वा० ।

सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति । साधनीयार्थस्य
यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समू-
हमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगमः* प्रतिज्ञा हेतुरनुमानम् ।
उदाहरणं प्रत्यक्षम्† । उपनय‡ नमुपमानं§ सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्य-
प्रदर्शनं॥ निगमनमिति । सोऽयं परमे** न्याय इति । एतेन वादजल्प-
वितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति । तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था†† । ते चैते
उच्यवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थे पृथगुच्यन्तइति । तद्धो न
प्रमाणसंगृह्णतो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुगाहक‡‡ स्तत्त्वज्ञानाय§§ कल्पते ।
तस्योदाहरणं किमिदं जन्म||| कृतकेन॥॥ हेतुना निर्वर्त्यते आहो स्थितकृतके-
न*** । एवमविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्तते यदि कृतकेन हेतुना निर्व-
र्त्यते हेतुच्छेदादुपपत्तोऽयं जन्मोच्छेदः अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतुच्छेद-
स्याशक्यत्वादनुपपत्तो जन्मोच्छेदः । अथाकस्मिकमतोऽकस्मान्निर्वर्त्यमानं न
पुनर्निवर्त्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मि-

* तत्रागमः प्रतिज्ञेति न युक्तम् आगमस्य तत्त्वग्रहच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञा-
र्थस्य च प्रतिपाद्यत्वात् । आगमाधिगतार्थस्य प्रतिपाद्यत्वादागमः प्रतिज्ञेति
न दोषः । य एवार्थ आगमेनाधिगतस्तमेव परस्मा आचष्टइत्यागमः प्रतिज्ञेत्यु-
च्यते । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे हेतूपचाराद्वेतुरनुमानमिति । न्या. वा. ।

† स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादुदाहरणं प्रत्यक्षं यस्मात्पूर्वानुभूत-
मर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनादत्ते । तेन पूर्वानुभवप्रसिद्धमनुविधीय-
मानं प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमिति । न्या. वा. ।

‡ उपनय ५।४।२ पु. पाठः ।

§ 'कः पुनरुपमानार्थः । अविप्रतिपत्तिः । यथा प्रत्यक्षे न विप्रतिपद्यते एव-
मुदाहरणेऽपीति । न्या. वा. ।

|| दर्शनम् ५।४।२ पु. पाठः ।

|| एकवाक्यभावे इतरैरसप्रत्ययितार्थापेक्षित्वम् । न्या. वा. ।

** परमत्वं विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वम् । एकैकशः प्रमाणानि प्रवृत्तानि
न विप्रतिपन्नं पुरुषं प्रतिपादयन्ति वाक्यभाषापन्नानि पुनर्विप्रतिपन्नमतोऽयं पर-
म इति । न्या. वा. ।

†† विश्लेषनिश्चयः पञ्चावयववाक्याधीन इत्यर्थः ।

‡‡ प्रमाणयुक्तत्वायुक्तत्वसंभावकः ।

§§ कल्पते १ पु. पाठः ।

||| निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंख्यो जन्म ।

ता. टी. ।

॥॥ कृतेन ५।४।२।३ पाठः ।

*** अथाकस्मिकमिति ५।४।२।३ अधिकः पाठः ।

स्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि प्रवर्तमानानि तर्कणानुगृह्यन्ते तत्त्व-
ज्ञानविषयस्य विभागातत्त्वज्ञानाय क्रल्पते तर्क इति । सोऽयमित्यम्भूतस्तर्कः
प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय चार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते
प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति । निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलं* तदवसानो वादः ।
तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे । तावेतो तर्कनिर्णयो लोक्याचां वहत इति । सो
ऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं पृथगुद्विष्ट इति । वादः खलु नानाप्रव-
क्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यसमूहः
पृथगुद्विष्ट उपलक्षणार्थम् । उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति ।
तद्विशेषोऽजल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षार्थमित्युक्तम् । नियहस्यानेभ्यः
पृथगुद्विष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यन्तीति॥ जल्पवितण्डयोस्तु

* यद्वैवमिन्द्रियापातजन्म प्रत्यक्षज्ञानमपि तत्त्वज्ञानमिति निर्णयः स्याद-
त आह । प्रमाणानामिति । अनेन पञ्चावयववाक्यमुपलक्षयति । तत्र सतर्कणां
प्रमाणानां समवायात् । परमार्थतस्तु तर्कवैकल्यनिश्चयो विनिर्णय इति
प्रत्यक्षादीनामपि तर्कसहायानां निर्णयफलत्वमिति । ता. टी. ।

+ अधिक्रियतइत्यधिकरणं साध्यम् । तदधिकृत्य साधनप्रवृत्तेः । उभाभ्यां
वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वसाध्ये साधनं वक्तव्यम् । अन्यतरस्मिन् साध्ये निर्णयः ।
वादे हि तावद् ब्रूते यावदन्यतरस्मिन् निर्णये न जातः तत्त्वबुभुत्स्वोर्वादिनोर्वादे-
ऽधिक्रापत् । जल्पे तु पुरुषशक्तिपरीक्षालक्षणेऽप्रतिभादिनापि पराजयोपपत्तेर्नावश्यं
तत्त्वनिर्णयः । तस्मादन्यतरनिर्णयावसानत्वेन जल्पाद्वेदा वादस्येति । ता. टी. ।

‡ विशेषोऽङ्गाधिक्यमङ्गहानिश्च । क्लृप्तजातिनियहस्यानप्रयोगादधिको
जल्पः । स प्रतिपक्षस्यापनाहीनस्तु वितण्डा । विषयभेदाच्च भेदः । शिष्यादि-
विषयो वादः शिष्यमाणाविषये जल्पवितण्डे इति । न्या. वा. ।

§ समिति. ५।४।२।३ नास्ति ।

॥ पृथगुपदिष्टानामपि संशयादीनां वादे चोदनीयत्वाद् वादे चोदनीयानामपि न्यूना-
दीनां पृथगुपदेशाद् यथायुतं भाष्यं दूषयित्वा विद्याप्रस्थातृभेदज्ञापनार्थत्वात्पृथगुपदेश इति
वार्तिकम् । नियहस्यानान्तर्गतत्वेनैव तच्चिरूपणे प्रस्थानभेदसंभवादितदमप्युक्तिमत्युक्त्वा
तु हेत्वाभासानां न नियहस्यानत्वं तथा सति सर्वत्र हेत्वाभाससत्त्वात् सर्वस्यैव
नियहीतत्वापत्तेः । तस्माद् हेत्वाभासप्रयोगो नियहस्यानं तद्विभाजकसूत्रस्य हेत्वा-
भासपदं च तत्प्रयोगपरं तत्र च प्रयोगस्य न लक्षणमपेक्षणीयमपि तु हेत्वाभासा-
नामित्यत उक्तं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति न च हेत्वाभासस्याशब्देदकप्रवेशादेव
पृथङ्निरूपणापेक्षेति वाच्यम् । तथा सति प्रमाणतर्कोपालम्भ इति वादाद्व्यवच्छे-
दकप्रमाणादेरपि पृथङ्निरूपणापत्तेरिति युक्तमुत्पश्याम इति विश्वनाथपञ्चाननाः ।

(निरुहस्थानानीति । क्लृप्ताजातिनिरुहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थे इति उपलक्षितानां स्ववाक्यपरिवर्जनं क्लृप्ताजाति) निरुहस्थानानां परवाक्ये पर्य-
नुयोगः । जातिश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयं च सुकरः
प्रयोगः* इति । सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्वेगे प्रकीर्तिता ॥

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्यं वेदितव्यम् । इह
त्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमे । एवमप्राप्तिः ।

तत्त्वत्तु निःश्रेयसं किं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति । नेत्युच्यते ।
किं तर्हि तत्त्वज्ञानात् ।

**दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तराभावादपवर्गः ॥ २ ॥**

तथात्माद्यपवर्गपर्यन्तं प्रमेये मिथ्याज्ञानभनेकप्रकारकं** वर्तते ।
आत्मनि तावत्तस्तीति†† अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति अनित्ये
नित्यमिति अबाधे बाधमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सते ऽभिमतमिति
हातव्ये ऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति दोषेषु
नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्व

( ) एतच्छ्रुतमध्यस्थः पाठः ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

* परेण जातौ प्रयुक्तायां प्राशिनकान् ब्रवीति जातिरनेन प्रयुक्तेति त एनं
पर्यनुयुज्जीरन् कथं जातिः कतमा जातिरतो जात्यभिन्नः शक्नोति वक्तुमेवं जातिरियं
च जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोगः स्ववाक्ये परिवर्जनं चेत्युभयमविरुद्धम् । न्याः याः ।

† परीक्षितेति जयन्तवृत्तिधृतिः पाठः । †† यथाविधम् २ । ३ पाठः ।

§ अपरीक्ष्य तत्त्वनिर्णयायोगाच्च चानिर्णीतप्रयोजनसम्बन्धानां लक्षणपरीक्षयो-
रवकाशः न च प्रयोजनसम्बन्धनिर्णयः परीक्षां विनैति तत्परीक्षार्थं द्वितीयं सूत्रम् ।
ता. टी. ।

॥ अपार्यादिति ५ । ३ पाठः ।

¶ अपवर्गान्ते । ५ । ३ पाठः ।

** प्रवर्तते ५ पाठः ।

†† आत्मनि नास्तीति ४ । ३ पाठः ।

‡ सप्तमोः प्रमाणागम्यत्वं सारूप्यं क्रियागुणव्यपदेशस्तद्विहितता च विशेषः ।

अतश्च विशेषाग्रहात्सारूप्यग्रहाच्च विपर्ययः । आत्मानात्मनोः अहङ्कारविषयत्वं सारूप्यमि-
च्छाद्याधारानाधारता च विशेषः । न्याः याः ।

आत्मा वा यः प्रेयात्प्रेत्य च भवेदिति, अनिमित्तं जन्मानिमित्तो जन्मो-
परम इत्यादिमान् प्रेत्यभावो ऽनन्तश्चेति, नैमित्तिकः सन्नकर्मनिमित्तः प्रेत्य-
भाव इति देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासत्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रे-
त्यभाव इति, अपवर्गे भौष्मः * खल्वयं सर्वकार्योपरमः सर्वविप्रयोगे ऽप-
वर्गे बहुभद्रकं लुप्यतइति कथं बुद्धिमान्त्सर्वसुखोच्छेदमचेतन्यममुं-
पवर्गे रोचयेदिति । एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः ।
रागद्वेषाधिकाराच्चसत्येर्ध्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरी-
रेण प्रवर्तमानो हिंस्रस्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति । वाचा ऽनृतपरुषसूच-
नाऽसम्बद्धानि । मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं चेति । सेयं
पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय । अथ शुभा शरीरेण दानं परिचायं परिचरणं
च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं चेति । मनसा दयामस्पृहां
अद्भुञ्चेति । सेयं धर्माय । अथ प्रवृत्तिसाधनो धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्तौ ।
यथा ऽन्नसाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं प्रवृत्तिः कुत्सितस्या-
भिपूजितस्य च जन्मनः कारणम् । जन्म पुनः शरीरेन्द्रियबुद्धीनां निकायवि-
शिष्टः प्रादुर्भावः, तस्मिन्त्यति दुःखं तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीयं बाधना पीडा
ताप इति । तस्मै मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ताऽधर्मो अविच्छेदेनैव प्रवर्त-
मानाः संसारः॥ इति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञा-
नापाये दोषा अपयन्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति॥ प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मा-
पाये दुःखमपैति दुःखापाये च आत्यन्तिको ऽपवर्गो निःश्रेयसमिति । तत्त्व-
ज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । आत्मनि तावदस्तीति
अनात्मन्यनात्मेति एवं दुःखे नित्ये चाण्ये सभये जुगुप्सिते हातव्ये च यथा-
विषयं वेदितव्यम् । प्रवृत्तौ अस्ति कर्म्मस्ति कर्म्मफलमिति । दोषेषु दोष-

* स खल्वयमिति ५ । ३ पाठः । † बहु च भद्रमिति ५ । ४ । २ पाठः ।

‡ अमुमिति २ । ३ नास्ति ।

§ सूत्रकारोक्तक्रमाद्विपरीतक्रमाभिधानं भाष्यकृता दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपू-
र्वकत्वेन मिथ्याज्ञानस्य दुःखादिपूर्वकत्वेनानादित्वं दर्शयितुम् । ता. टी. ।

॥ दुःखादीनां कारणकारणभावः संसारः स चानादिः । न्या. वा. ।

॥ धर्माधर्मौ जन्मसाधनत्वात् प्रवृत्तिपदेन यादौ न क्रिया तस्याः क्षणिकत्वात् ।

निमित्तो ऽयं संसार इति, प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुज्जीवः सत्त्वः आत्मा वा यः प्रेत्य भवेदिति, निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यादिः प्रेत्य-भावो ऽपवर्गान्त इति, नैमित्तिकः सन्प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति, सात्मकः सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्ततइति, अपवर्गे शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमो ऽपवर्गः बहु च कृच्छं घोरं पापकं लुप्यतइति कथं बुद्धिमान्सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंवि*दमपवर्गे न रोचये-दिति । तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुषांक्तमना-देयमिति ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । तत्र नाम-धेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः तत्रोद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा । तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च । उद्दिष्टस्य लक्षितस्य च विभागवचनं यथा क्लृप्तस्य वचनविधातो ऽर्थोपपत्त्या क्लृप्तं तन्निविधमिति । अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥

* संविदपवर्गम् ४ पाठः ।

† दुःखात्ममिति १ पाठः ।

‡ अनुषङ्गो ऽविनाभावः यत्रैकं तत्रैतरदिति । समाननिमित्तता वा ऽनुषङ्गः । यान्येव सुखसाधनानि तान्येव दुःखसाधनानीति । समानाधारता वा ऽनुषङ्गः यत्र सुखं तत्र दुःखमिति । समानोपलभ्यता वा ऽनुषङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन दुःख-मपीति । न्या. वा. ।

§ अर्थविकल्पोपपत्त्या ५।४।२।३ पाठः । ॥ न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ५१

¶ विभागस्याप्युद्देशश्चान्तर्भावान्निविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरित्यनेन न विरोधः । विभागे ऽपि पदार्थमात्राभिधानेनोद्देशलक्षणसत्त्वात् । विभागकरणं च प्रमाणान्तरसत्त्वशङ्कानि-वृत्तये । लक्षणनेतरव्यावृत्तधर्मबोधने ऽपि प्रमाणान्तराभावबोधनस्याशक्यत्वात् । न्या. वा. । स्यादितत् । विभागपरमेतत्सूत्रमिति वक्ष्यति । न च विभागो न्यूनाधिकसंख्याव्यव-च्छेदार्थं एकं किं चिदुपसंयाहकमन्तरेण । न च प्रमाणत्वादन्वयतदुपसंयाहकं न चेदमलक्षितमुपसंशृङ्गाति । न चैतत्सूत्रमस्य लक्षणपरं विभागपरत्वादिति शङ्कानि-राकरणपरं भाष्यमथोद्दिष्टस्येति । तस्यार्थः । यद्यपि विभागपरमेतत्सूत्रं तथापि प्रमाणपदसमभिव्याहृतं सत्सामर्थ्यात्प्रमाणत्वमपि लक्षयतीति । तथा हि प्रमी-यते ऽनेनेत्यस्य वाक्यस्यार्थं प्रमाणपदप्रयोगः । प्रमा च स्मृतेरन्या ऽर्थव्यभिचारी स्वतन्त्रः परिच्छेदः । तस्माद्विभागपरादपि सूत्रात् प्रतीयमानं प्रमाणसामान्यलक्ष-णमपेक्षितं दृहीतमिति प्रमाणत्वापददृहीतानां प्रत्यक्षादीनां युक्तो विभागः । ता. टी. ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अदस्यादस्य प्रतिविषय* वृत्तिः प्रत्यक्षं वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा । यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः† फलम् । अनुमानं मितेन लिङ्गे‡ नार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम्॥ । उपमानं॥ सामीप्यज्ञानं यथा गौरवं गवय इति । सामीप्यं तु सामान्ययोगः । शब्दः शब्दयते ऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञायते। उपलब्धिसाधनानि प्रमाणातीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम् । प्रमीयते ऽनेनेति करणार्थमिधानो हि प्रमाणाशब्दस्तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् । किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते अथ ॥ प्रमेयं व्यवतिष्ठन्त** इति । उभयथा दर्शनम् । अस्त्यात्मेत्यागोपदेशात्प्रतीयते । तच्चानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग††मिति । प्रत्यक्षं युज्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्ष इति । अग्निरागोपदेशात्प्रतीयते ऽचाग्निरिति प्रत्यासीदता धूमदर्श-

• प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति प्रादिसमासः । भाष्यं तु फलितार्थकथनपरम् ।

अन्यथा ऽव्ययीभावसमासाश्रयणे ऽक्षस्येति षष्ठीश्रवणानुपपत्तेः । न्या. वा. । इदं च स्युत्यत्तिनिमित्तमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तत्वे हीन्द्रियगतेषु गुणसामान्यादिषु व्यभिचारः । अर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वं तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । ता. टी. । वृत्तिव्यापारः ।

† संनिकर्षस्य व्यापारस्य प्रमितिः फलं ज्ञानस्य व्यापारस्य हानादिबुद्ध्यः फलमिति विवेकः । उपादानबुद्धिरित्यस्योपादानविषयिणी बुद्धिरिति नार्थः । उपादेयमिदं सलिलमिति बुद्धिरनागतोपादानविशिष्टं सलिलमालम्बमाना न साक्षात्कारवती सलिलमात्रसाक्षात्कारस्तु स्यात् न च तन्मात्रमस्य फलमपि तत्पादेयता स च परोक्षा ऽनागतत्वात्तस्मादुपादीयते ऽनेनेत्युपादानमुपादानं चासौ बुद्धिश्चेत्युपादानबुद्धिः आदावालोचते तोये तज्जातीये दृष्टचरपिपासोपशमनहेतुभावस्य मृत्तिबीजहंस्कारोद्बोधेन स्मरणे तज्जातीयमिदमिति लिङ्गपरामर्श एव साक्षात्कारफलम् । तस्योपादानकारणत्वात् । लिङ्गे विनश्यदवस्यव्याप्तिस्मरणसहकारिदृश्यमानस्य सलिलस्य पिपासोपशमनहेतुतया अनुमानमुखेनोपादानबुद्धिरित्युच्यते । एवं हानबुद्ध्यादिकमपि बोध्यम् । ता. टी. ।

‡ लिङ्गम् इति ५।४।२।३ पाठः ।

§ अत्र यत् इत्यध्याहारः । तेनानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शाभिधानात्तस्य प्रमाणातोपपद्यते । अनुमित्यभिधाने तु प्रमाणात्ता नोपपद्येत । हानादिबुद्धिकारणत्वादनुमितेश्च प्रमाणातीति यथाश्रुतमेव वा भाष्यं व्याख्येयम् । न्या. वा. ।

॥ उपमानम् उपमानम् ४।२।३ पाठः ।

¶ प्रतिप्रमेयमिति ५।४।२।३ पाठः ।

** एकैकस्मिन् प्रमेये बहूनां प्रमाणानां व्यापार एकैकस्यैव वेत्यर्थः ।

†† न्या. सू. अ. १ आ. ९ सू. १० ।

नेनानुमीयते प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते । व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । लौकिकस्य स्वर्गे,* न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम् । स्तनयितुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् । तच्च न प्रत्यक्षं नागमः । पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं नागम इति । सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा । जिज्ञासितमर्थमाप्नोपदेशात्प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते । लिङ्गदर्शनानुमितं च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते । प्रत्यक्षत उपलब्धे ऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । अग्निरिति । प्रमातुः प्रमातव्ये ऽर्थे प्रमाणानां सम्भवो ऽभिसंभवः असम्भवो व्यवस्थेति ।

इति त्रिसूचीभाष्यम् ।

अथ विभक्तानां लक्षणमिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षोदुत्पद्यते यज् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । न तर्हीदानीमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति । नेदं कारणावधारणमेतावत्प्रत्यक्षे कारणमिति किं तु विशिष्टकारणवचनं-

* न लिङ्गदर्शनप्रत्यक्षमिति ४ । ३ पाठः ।

† सङ्करो ऽभिसंभवः असङ्करो व्यवस्थेति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ अत्र च यत इत्यध्याहृत्य यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धासत्प्रत्यक्षमिति प्रमाण-
वाचि प्रत्यक्षपदं योजनीयम् । वा. ता. टी. सूत्रार्थः समानासमानजातीयविशेषक-
त्वम् । न्या. वा. समानजातीयमनुमानादि असमानजातीयं प्रत्यक्षाभासप्रमेयादि
तेभ्यो विशेषकत्वं विशेषस्तदस्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । यः खलु कुतश्चिद् व्यामोहा-
त्समानासमानजातीयव्यावृत्तं तद्रूपं न शक्नोति गृहीतुं सो ऽनेन लक्षणैश्च बोध्यते
एवंलक्षणकं प्रत्यक्षमिति । तस्मात् सामान्यतः सिद्धविशिष्टप्रत्यक्षमात्रानुवादेन
लक्षणविधानपरिमितं सूत्रम् । इतस्त्ववगतलक्षणस्तेनैव विविच्य प्रत्यक्षतत्त्वं गृह्णा-
तीति समानासमानजातीयव्यवच्छेदः सूत्रार्थ उक्त इति । ता. टी. सन्निकर्षः पुनः
षोढा भिद्यते संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषण-
विशेष्यभावश्चेति । द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः । द्रव्यगतरूपादिप्रत्यक्षेः संयुक्तसमवायः । रूपादिगतसा-
मान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दप्रत्यक्षे समवायः । तद्वत्सामान्यप्रत्यक्षे समवेतसम-
वायः । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावः ।

मिति* । यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्तत इति । मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वाद्भोक्त इति । यावदर्थं वै नामधेयशब्दाः स्तरर्थसम्प्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययानु व्यवहारः । तच्चेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-

* कारणावधारणं कारणान्तरव्यवच्छेदः । विशिष्टकारणमसाधारणकारणम् । आत्ममनः संयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति कारणात्वाल्लक्षणे ऽप्रवेश इति भावः । इन्द्रियमनःसंयोगस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षकथनेनेवात्तत्त्वान्मानसे सुखादिसाक्षात्कार इन्द्रियार्थसन्निकर्षसत्त्वे ऽप्येन्द्रियमनःसन्निकर्षाभावेनाध्यापकत्वाद्वा ऽनुक्तिः । अतएव विषयप्रकाशसंयोगस्य विषयगतानां रूपमहत्वानेकदूष्यत्वानामनुक्तिः । तेषामध्यापकत्वात् । संस्कारस्य चासाधारणत्वाभावात् ।

+ समानत्वं चात्ममनःसंयोगेन । रूपज्ञानं रसज्ञानमिति विषयेणाभिप्रायवन्मनसा ऽभिप्रायाभावात् । अतीन्द्रियवृत्तित्वाद्वा विषयवृत्तित्वाद्वा मनावृत्तित्वाद्वा न्या. वा. । ननु इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षे न कारणं चतुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वात् । तयोरप्राप्यकारित्वं च सान्तरग्रहणात् पृथुतरग्रहणाच्च । न हि गोलकेन विषयसंयोगः सम्भवति । वनादीनां पृथुतराणामप्युपलम्भाच्च तावत्परिमाणकेनाल्पपरिमाणकस्य चक्षुषः संयोगः सम्भवति इति चेन्न । सान्तरग्रहणादित्यस्य हेतोः साध्याव्यतिरेकात् । संयोगमात्रेण पृथुतरस्यापि ग्रहणोपपत्तौ चक्षुषो ग्रहणमात्रसमानपरिमाणकस्य प्रत्यक्षे ऽनपेक्षणीयत्वात् । चक्षुः प्राप्यकारि इन्द्रियत्वाद् घ्राणादिवदित्यनुमानात्प्राप्यकारित्वसिद्धिः । घ्राणादावपि निप्रतिपत्तौ तु इन्द्रियं प्राप्यकारि कारणत्वाद्वास्यादिवदिति साधनीयम् । कारणमात्रे ऽप्राप्यकारित्वं यद्वैस्तु तथा सति सर्वत्र कार्योत्पत्तिप्रसञ्जनेन बाधनीयः । अत्र वार्तिके तात्पर्यटीकायां च विस्तरः । सूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतस्तद्व्युदासार्थमाह ज्ञानमिति न्या. वा. ।

‡ इह द्वयोः प्रत्यक्षजातिरविकल्पिका सविकल्पिका चेति । तत्रोभयोः इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पक्षं ज्ञानमव्यभिचारीति लक्षणं संगृहीतापि न स्वशब्देनोपात्ता तत्र विप्रतिपत्तेस्तत्राविकल्पिकायाः पदमव्यपदेश्यमिति सविकल्पिकायाश्च व्यवसायात्मकमिति । तत्र व्यपदेशो विशेषणमुपलक्षणं वा नामजात्यादि तत्कर्म व्यपदेश्यं विशेष्यमिति यावत् । सर्वं हि सविकल्पकं विशेषणविशेष्यभावेन वस्तुषु प्रवर्तते । अविद्यमानं व्यपदेश्यं यस्मिंस्तदव्यपदेश्यम् । जात्यादिस्वरूपावगाहि न तु जात्यादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावावगाहीति यावत् । तत्र नामरहितमविकल्पकं नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतमपाचिकीर्षुहपत्यस्यति यावदर्थं वै इत्यादि । ता. टी. अर्था हि सर्वदा सर्वथा सर्वत्र नामधेयेनान्विता नास्ति सो ऽर्थो यः कदा चित्रामधेयेन वियुज्यते तदनेन नामधेयतादात्म्यमर्थानाम् । अत्र हेतुमाह तैरर्थप्रत्यय इति । अर्था हि प्रतीयमाना नामधेयरूपेतास्तत्सामानाधिकरण्येनावगम्यन्ते गौरित्यर्था ऽश्व इत्यर्थ इति । न चोपायतया सामानाधिकरण्यं घटते न हि चक्षुरादिसामानाधिकरण्यं रूपाद्यनुभवति नापि ज्ञायमान उपाय उपेयसामानाधिकरण्यमनुभवति न हि भवति धूमो ऽयं बहिरिति । अपि चाशब्दोपाये ऽनुमेयादौ न शब्दसम्भवेनाधिगमो भवेदस्ति तु तस्मात्तैः शब्दैः सह समाना-

दुत्पन्नमर्थज्ञानं रूपमिति वा रस इत्येवं वा भवति रूपरसशब्दाश्च विषय-
नामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते ना-
मधेयशब्देन व्यपदिश्यमानं सच् 'शब्द' प्रसज्यते अत आह । अव्यपदेश्य-
मिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धे ऽर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदि-

धिकरणस्यार्थस्य प्रत्ययो ऽतो नामधेयात्मनो ऽर्थाः । किञ्च गवादिषु वृतादिषु
च शब्दापकर्षे अर्थप्रत्ययापकर्षात्तदुत्कर्षे त्वर्थप्रत्ययोत्कर्षात्मत्यस्य च प्रत्येत्यो-
त्कर्षाधीनोत्कर्षत्वाच्चात्रामधेयोत्कर्षणार्थात्कर्षो ऽर्थस्य तादात्म्यं कथयति । तद्विदं-
समः प्रयोजनं सम्प्रत्यय इति । अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । ततश्चाविसंवादात्म-
माणं सत्त्वामधेयतादात्म्यं साधयत्यर्थानामित्यर्थः । तथा चार्थानां नामधेयात्मक-
त्वात्तद्गोचरमालोचनमपि नामगोचरमित्यर्थवच्चात्रामधेयेन व्यपदिश्यमानं शाब्दं
प्रसज्यते इति । न शब्दप्रमाणकतया शाब्दमपि तु शब्दे जातं शाब्दं शब्दश्चास्य
विषयत्वेन जनको ऽर्थतादात्म्यात् । तथा च नाविकल्पं शब्दरहितमस्तीति तात्प-
र्यार्थः । तदस्य निराकरणमव्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धे ऽर्थ-
ज्ञानं तन्नामधेयेन न व्यपदिश्यते । अयमभिसन्धिः । सामानाधिकरण्येन शब्दा-
त्मकत्वं रूपादीनामभिधीयमानं शब्दब्रह्मात्मकत्वं बोध्यते श्रूयमाणगौरित्या-
दिपदभेदात्मकत्वं वा । न तावदाद्याः कल्पः । न खल्वस्मदादिसमस्तदर्शनप-
थातिवृत्तेन शब्दब्रह्मणा रूपादीनामस्ति सामाधिकरण्यप्रतीतिलौकिकानां श्रूयमा-
णशब्दसामानाधिकरण्येन तु तादात्म्यप्रसाधने ऽनुपयुक्तशब्दसम्बन्धस्य बालमू-
कादेः रूपादिज्ञानेषु नास्ति श्रूयमाणशब्दगन्धो ऽपि प्रागेव तु तत्सामानाधिकर-
ण्यम् । न तु तेषामपि प्राग्भवीयशब्दभावनाऽनुगमेन तत्सामानाधिकरण्यमिति
सांप्रतम् । न खलु रूपाद्यात्मनः शब्दस्य रूपादिवैशद्येनावैशद्यं सम्भवति ।
युगपद्वैशद्यवैशद्यरूपविरुद्धमयोगेन भेदप्रसङ्गात् । वैशद्ये तु व्युत्पन्नवदव्युत्प-
न्नो ऽपि शब्दैर्व्यवहरेत् । न तु सम्बन्धग्रहणमपेक्षितं । न च तादात्म्यादन्यद्वाच-
कत्वं शब्दानां यत्र सम्बन्धग्रहापेक्षा भवेत् । न च तादात्म्ये ऽपि कल्पितभेदानां
वाच्यवाचकभावः तथा सति न सामानाधिकरण्यं स्यात् । न ह्यस्ति सम्भवा
भेदकल्पना च सामानाधिकरण्यप्रथा चेति । तस्मादव्युत्पन्नानामस्ति शब्दरहितं
रूपादिषु निर्बिकल्पकं प्रत्यक्षमिति । न केवलमव्युत्पन्नानां व्युत्पन्नानामप्यस्ती-
त्याह । एहीति ऽपि च शब्दार्थसम्बन्धे इति । अस्यार्थस्य साक्षादिमद्रूपस्यायं
गकाराद्योकारो नामधेयमिति सम्बन्धग्रहणस्वरूपम् । न त्वयं पिण्डो हित्यशब्द
इति प्रत्ययः । तस्माद्विचयेरेव शब्दार्थयोः सम्बन्धग्रहाङ्गमूलत्वाच्च शब्दार्थव्य-
वहारस्य न शब्दपुरःसरमपि ज्ञानं सामानाधिकरण्यमात्मनो ऽर्थस्यावगमयति ।

श्यते । गृहीते ऽपि च शब्दार्थसंबन्धे ऽस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति । यदा तु सो ऽर्थो गृह्यते तदा तत्पूर्वस्मादर्थज्ञानं विशिष्यते तदर्थविज्ञानं तादृगेव भवति * । न चा ऽप्रतीयमानेन व्यवहारः तस्याः ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञानं रस इति ज्ञानमिति । तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते । तस्मादशब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । शीघ्रे मरीचयो भौमेनोष्मणा संश्लेषः स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते तचेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुदकमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तच्च प्रत्यक्षं प्रसज्यतइत्यत आह । अव्यभिचारीति† । यदतस्मिँस्तदिति तद्व्यभिचारि यत्ततस्मिँस्तदिति तदव्यभि-

यत्तु शब्दानुपायेपि ज्ञाने शब्दः पूर्वं सम्भवति तद्वृहीतसङ्केतस्य प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षादालोचनेन शब्दसंसर्गरहितेनालोचिते ऽर्थमात्रे तस्यार्थस्य शब्दभेदेन सम्बन्धाच्छब्दविषयः संस्कारः प्रबोध्यते । स प्रबुद्धः शब्दस्मृतिं जनयति । तेन व्युत्पन्नस्य निर्विकल्पात् पराञ्चः प्रत्ययाः शब्दानुपाया अपि शब्दपुरःसरा जायन्ते । तस्माद् व्युत्पन्नानामपि नामधेयस्मरणाय पूर्वमेषितव्यो विनैव नामधेयमर्थप्रत्ययः । तदेवमर्थज्ञानकाले न समाख्याशब्दो व्याप्रियते प्रतीयमानतया व्यवहारकाले परप्रत्यायनकाले तु व्याप्रियते कारणतया तदनेन गोपालाविपालादीनां संज्ञानिवेशनं तामु व्यक्तिषु व्यवहारोत्कर्षहेतुर्नार्थोत्कर्षहेतुरित्यपि सूचितं भवति । तस्मादविकल्पप्रत्यक्षविरोधेनाव्यपदेश्यपदेनास्यैवाविकल्पस्य शब्दार्थव्याभरहितता सूचितेत्याशयवानुपसंहरति तस्मादिति । ता टी ।

* तस्य त्वर्थज्ञानस्यान्यः समाख्याशब्दो नास्तीति येन प्रतीयमानं व्यवहाराय कल्पेतेति ५ । ४ । २ पुस्तकेष्वधिकः पाठः ।

† तस्मादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ अर्थस्यैव व्यभिचारः स च प्रतीयमानरूपाभावरूपः । यथा मरीचिषु प्रतीयमानतयात्वाभावः तद्विषयकत्वात् ज्ञानस्य व्यभिचारित्वमिति केचित् । विशेष्यावृत्तिधर्मावगाहित्वाज्ज्ञानमेव व्यभिचारीति । न्या. वा. । यद्यपि सामान्यलक्षणैव व्यभिचारिणो निरस्ताः प्रत्ययास्तदपेक्षं च विशेषलक्षणम् । अन्यथा ऽनुमानादिपदेष्वप्यव्यभिचारिपदमुपादेयं स्यात्तथा ऽपि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । द्वयी हि प्रमाणानां गतिः किं चित्सत्तामात्रेण प्रमासाधनं यथा प्रत्यक्षं न हि चक्षुरादीनां ग्रहणं प्रमायामुपयुज्यते ऽपि तु सत्तैव । अनुमानादीनि तु स्वज्ञानेन प्रमासाधनानि । न खल्वृहीतं लिङ्गं वा शब्दो वा ऽऽगमसहितं सादृश्यं वा यथाविषयमादधाति प्रमाम् । तत्राऽनुमानस्य प्रमोपजननात्प्रागेवार्थाव्यभिचारग्रहणमपेत्यते नान्यथा ततः प्रमा

चारि प्रत्यक्षमिति । दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थे पश्यन्नावधारयति धूम इति वा रेणुरिति वा तदेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्यतइत्यत आह । व्यवसायात्मकमिति* । न चेतन्मन्तव्यम् । आत्ममनःसन्निकर्षजमेवाऽनवधारणज्ञानमिति । चक्षुषा ह्ययमर्थे पश्यन्नावधारयति यथा चेन्द्रियेणोपलब्धमर्थं मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारणमनसा नावधारयति ।

सिध्यतीति । शब्दादौ तु यद्यपि प्रमोषजननं प्रति नार्थाव्यभिचारग्रहापेक्षा तथापि शक्यमतिरोहितार्थमन्त्रमध्यपतितस्य द्वागित्येव प्रतीयमानार्थस्यापि सृण्वेव जर्फरीतुर्फरीत इत्येवमादेर्मन्त्रस्याप्तप्रणेतृकतया सामान्यतो ऽर्थोऽव्यभिचारित्वं ग्रहीतुम् । आत्सर्गिकं हि शब्दानामर्थपरत्वमत एव निगमनिर्भूतसहायास्ततो ऽर्थमवधारयन्ति । एवं यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णीति आप्तवाक्यश्रवणादेव मुद्गसादृश्यज्ञानस्यानुपजनितफलस्यापि शक्यं तदर्थोऽव्यभिचारित्वं निश्चेतुम् । प्रत्यक्षस्य तु प्रमाणस्यात्यन्तपरोक्षस्योपलम्भ एव प्रमोषजननात् प्राग् दुर्लभः प्रागेव तु तस्यार्थाव्यभिचारित्वम् । यद्यपि च संवेदनप्रामाण्यपक्षे ऽपि तत्संवेदनं मनसा सुलभं तथा ऽपि न तन्मात्रं प्रमाणमपि त्वसाधारणेन्द्रियार्थसन्निकर्षसहायमिति तत्सहायस्य तस्य परोक्षत्वमेव । तेन प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलाव्यभिचारिणैवाव्यभिचारज्ञानं न स्वरूपत इत्येतत्प्रमाणान्तरेभ्यो व्यावृत्तमसाधारणं प्रत्यक्षस्य रूपमापयितुमव्यभिचारिपदोपादानम् । अथ वा प्रत्यक्षाव्यभिचार एवानुमानादव्यभिचारे कारणम् । न ह्यस्ति सम्भवे ऽव्यभिचारितप्रत्यक्षग्रहीतपक्षधर्मताकं तर्कसहायप्रत्यक्षग्रहीताविनाभावं वा ऽनुमानं व्यभिचरतीति । यत्तु बाधितविषयं सत्प्रतिपत्तितं वा ऽनुमानं तदपि यद्यपि प्रथमं व्याप्तिग्रहणदोषेण न खण्डितं तथापि खण्डनोत्तरकालं सो ऽपि प्रतीयते । तथा च व्याप्तिशक्तिप्रत्यक्षं तत्रापि व्यभिचरतीति । एवमागमो ऽपि साक्षात् क्व चित्पारम्पर्येण प्रत्यक्षपूर्वकस्तद्व्यभिचारिणैव व्यभिचरति । आगमव्यभिचारेण चोपमानव्यभिचारो व्याख्यातः । तदेवं प्रत्यक्षाव्यभिचारेण प्रमाणानामव्यभिचारो ऽस्तीति प्रत्यक्षस्यैव विशेषणमव्यभिचारिपदं चकार नेतरेषां प्रमाणानाम् । न ह्यस्ति सम्भवस्तन्मूलं प्रत्यक्षमव्यभिचारि तानि च व्यभिचारीणीति । सो ऽयं विशेषः प्रमाणान्तरेभ्यः प्रत्यक्षस्य । तस्मात्सुष्ठूक्तं योष्मे मरीचय इति । ता. टी.

* अव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञानमपि परास्तम् । नो खलु संशयज्ञानं विकल्प्यमानवस्तुगोचरं तद्रूपं वस्तु प्रापयति । अप्रापयञ्चापदर्शितं कथं संवादकम् । असंवादकं च कथमव्यभिचारि । तस्मादव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञानं निरस्ते सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्यमुपादीयमानं व्यवसायात्मकपदं संशयज्ञानप्रत्यक्षतापाकरणमन्वाचिनोति । व्यवसायात्मकपदं साक्षात्सविकल्पस्य वाचकम् । तथा

यच्चेतदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं मनसा ऽनवधारणं तद्विशेषापेक्षं विमर्शमात्रं* संशयो न पूर्वमिति । सर्वत्र प्रत्यक्षविषये ज्ञातुरिन्द्रियेण व्यवसायः† उपहते-
न्द्रियाणामनुव्यवसायाभावादिति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं
वक्तव्यमनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं‡ हि तदिति । इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रि-
येभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि सगुणानां
चेषामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयं§ च नास्य सगुणस्येन्द्रिय-
भाव इति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निधिमसन्निधिं चा॥स्य युगपज्ज्ञानानु-
त्यक्तिकारणं वक्ष्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावात्तच्च वाच्यं लक्षणान्तरमिति ।
तन्त्रान्तरसमाचाराच्चै**तत्प्रत्येतव्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि
तन्त्रयुक्तिः । व्याख्यातं प्रत्यक्षम्†† ।

हि । व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इत्यनर्थान्तरं स एवात्मा रूपं यस्य तत्स-
विकल्पकं प्रत्यक्षम् । ताः ङी अत्रैव सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वाभावपूर्वपक्षस्य प्रत्यक्षत्वसा-
धनं च विस्तरेण तात्पर्यटीकायाम् ।

* तद्विमर्शमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

† पञ्चान्मनसानुव्यवसाय इति ५ । ४ । २ पुस्तकेष्वधिकः पाठः ।

‡ अनिन्द्रियजमिति ५ । ४ । २ पुस्तकपाठः ।

§ मनः सर्वविषयं स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् । सुखादाहकसंयो-
गाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चात्मवदिति न्या- वा- । अत्र भौतिका-
भौतिकत्वरूपमिन्द्रियमनसोर्वैधर्म्यं मनसो नित्यत्वेन तत्राप्रसिद्धस्य भौतिकत्वस्याभावस्याभ्यु-
पगमासम्भवात्प्राज्ञान्यमात्रधर्मत्वात्तथात्वे श्रोत्रस्य चाभौतिकस्य पाठानुपपत्तिप्रसङ्गाद् धार्तिके
दूषितम् । घ्राणादीनि यथा स्वगुणेन गन्धादिना बाह्यं गन्धादि बोधयन्ति नैवं स्वगुणेन शब्देन
श्रोत्रं बाह्यं शब्दं बोधयति तन्मनोवत् श्रोत्रमपि घ्राणादिसूत्रे न पठितव्यमित्यापत्त्या सगुणानां
चेषामिन्द्रियभाव इत्यपि धार्तिके दूषितम् ।

॥ वेति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

¶ भाषाच वाच्यमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

** शास्त्रान्तरे मनस इन्द्रियत्वमुक्तमत्र च न दूषितमतस्तस्य स्वमतेऽपीन्द्रियत्वमिष्टमि-
त्यनुमीयत इति भावः ।

†† ज्ञानादीनां व्यस्तानामेवात्मलक्षणत्वेऽपि इच्छाप्रयत्नद्वेषसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्ग-
मिति भूयसां दूरे पाठादुचर्नावधारिताः । र्थविकल्पापत्त्या हलमिति समस्तस्य लक्षणत्वाच्चेतत्सूत्र-
पठितानां समस्तानां प्रत्यक्षलक्षणत्वमुक्तं व्यस्तानामिति सन्देहे प्रत्येकं विशेषणानामनुमानसुखश-
ब्दविपर्ययसंशयव्यावर्तकत्वेन समस्तानामेव लक्षणत्वमिति धार्तिकम् ।

अत्रैव ततो ऽर्थाद्विज्ञानमिति कल्पनाऽपेक्षमिति सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
तत् प्रत्यक्षमिति च तन्त्रान्तरीयलक्षणानि सर्वेषामेव विज्ञानानामर्थज्ञत्वाद् व्यावृत्तेरनुपपत्त्या
प्रत्यक्षादिपदेर्वाच्यस्य कल्पनाऽपेक्षत्वात्तानुपपत्त्या च संशये । तत्प्रसङ्गाच्च विस्तरेण दूषितानि
धार्तिके तत् एवानुसन्धेयानि ।

अथ* तत्पूर्वकं त्रिविधं मनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ५ ॥

* अत्रानुमानमिति सिद्धवत् प्रमाणविशेषरूपलक्ष्यानुवाद एव नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यप्रामाण्यमनुमानस्य सूदूरं प्रतिक्षिपति । दृष्टप्रामाण्याप्रामाण्यविज्ञानव्यक्तिसाधर्म्येण हि कासां चिद् व्यक्तीनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विदधीत दृष्टसाधर्म्यं चानुमानमेवेति कथं तेनैव तस्याप्रामाण्यम् । अपि चानुमानमप्रमाणमिति वाक्यप्रयोगोऽज्ञं विप्रतिपक्षं सन्दिग्धं वा पुरुषं प्रत्यर्थवान् न च परपुरुषवर्तिनो देहधर्मा अपि संदेहाज्ञानविपर्यया वा गौरवादिवात् प्रत्यक्षा वीक्ष्यन्ते । न च तद्वचनात् प्रतीयन्ते । वचनस्यापि प्रत्यक्षादन्यस्याप्रामाण्यापगमात् । पुरुषविशेषमनधिकृत्य तु वचनमनर्थकं प्रयुञ्जानो नायं लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदनवधेयवचनः स्यात् । तस्मादक्रामेनापि प्रमाणमनुमानमुपेतव्यमिति लक्ष्यं प्रमाणभेदमनुमानमन्य तत्पूर्वकमिति लक्षणं विधत्ते । अथेति । आनन्तर्यं । उक्तं प्रत्यक्षमनुमानस्य हेतुरिदानीमनुमानं हेतुमद् व्युत्पाद्यते इत्यर्थः । ता. टी. ।

+ तानि ते तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम् । यदा तानीति विग्रहस्तदा समस्तप्रमाणाभिसम्बन्धात्सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत् प्रत्यक्षएव व्यवतिष्ठतइति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि विवेकात् ते पूर्वं यस्येति ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षं लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुत्सावतो द्वितीयाल्लिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्युत्तरकालं स्मृतिः स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति । तदिदमन्तिभ्रं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुग्रहमाणं परामर्शरूपमनुमानं भवति । यदा पुनस्तत् पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकमिति तदा भेदस्याविवक्षितत्वाल्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्मृतिर्भिलिङ्गपरामर्शो विशिष्यते । न्या. वा. ।

अत्र पूर्वसूत्राज्ज्ञानपदं सम्बन्धनीयं तेन प्रत्यक्षपूर्वकं ज्ञानमनुमानमिति लक्षणं पर्यवस्यति । तेन प्रत्यक्षजन्ये संस्कारे नातिव्याप्तिरिति वार्तिकम् ।

‡ अत्र लिङ्गस्य प्रसिद्धसदसंदिग्धभेदेनानुमानस्य त्रैविध्यान्तरं धार्तिके प्रदर्शितम् । प्रसिद्धमिति पक्षे व्यापकं सदिति सजातीयेऽस्ति असंदिग्धमिति सजातीयाविनाभावीति तदव्याख्यानं च तत्रैव । पूर्ववदादिपदेषु प्रदर्शिते कारणेन कार्यानुमानमित्यादि भाष्ये कारणस्याव्याप्यत्वेन तेनानुमानासम्भवमाशङ्क्य कारणज्ञानेन कार्यज्ञानमित्याशये धार्तिके दर्शितः । एवं शेषवदित्यत्रापि ।

§ अत्रान्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति भाष्योक्तत्रैविध्यादन्यत् त्रैविध्यं सूत्रघटककलपदानामेकवाक्यतया पूर्ववत्त्वम साध्यव्यापकं शेषवदिति समाने ऽस्ति सामान्यतश्चादृष्टं चशब्दात् प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेत्येवं चतुर्लक्षणं यज्वलक्षणमनुमानमिति सूत्रव्याख्यान्तरं च धार्तिककृताक्तम् । अबाधितविषयमस्त्यतिपक्षं पूर्ववदिति ध्रुवं

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनेन लिङ्गदर्शनेन चाभिसम्बध्यते । लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते । स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाऽप्रत्यक्षो ऽर्थो ऽनुमीयते । पूर्ववदिति यच्च कारणेन कार्यमनुमीयते* यथा श्रेष्ठोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तद् यच्च कार्येण कारणमनुमीयते । पूर्वौदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा श्रोतसो ऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति । सामान्यतोदृष्टं ब्रज्यापूर्वकमन्यच्च दृष्टस्याऽन्यच्च दर्शनेमिति । तथा चादित्यस्य तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य ब्रज्येति† अथ वा पूर्व-

कृत्वा शेषवदित्येका विधा । सामान्यतो ऽदृष्टमिति द्वितीया । शेषवत् सामान्यतोदृष्टमिति तृतीया । तदेवं त्रिविधमनुमानं तत्र चतुर्लक्षणं द्वयम् एकं पञ्चलक्षणमिति तात्पर्यटीका । प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेति चकारणासत्यतिपक्षत्वमपि सूचितमिति तत्रैव । तेनाबाधितविषयमसत्यतिपक्षं साध्यव्यापकमिति विशेषणत्रयं लभ्यते । तत्र शेषवदिति सामान्यतो ऽदृष्टं चेत्यनयोः पृथग्योजनं चतुर्लक्षणं द्वयम् । उभयोर्मेलनेन सम्बन्धे पञ्चलक्षणं तृतीयमिति बोध्यम् ।

* कारणज्ञानेन कार्यानुमानं कारणसामानाधिकरण्येन वा कार्यानुमानं न विवक्षितं कारणज्ञानमःत्रयाव्यापककार्यज्ञानासम्भवासयोर्व्यधिकरणत्वाच्च । किं तु कार्यं कारणविशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयते इति सूत्रार्थः । एवं शेषवदित्यत्रापि कार्यदर्शनेन कारणं कार्यस्याङ्गभूतमनुमीयते इति बोध्यम् । भाष्योक्तोदाहरणयोः प्रयोगाकारश्च वृष्टिमन्त एते मेघाः गम्भीरध्वानवत्त्वे सति बहुबलाकावत्त्वे सति अचिरप्रभावत्वे सति उन्नतिमत्वाद् वृष्टिमन्मेघवदिति । उपरिवृष्टिमद्वेशसम्बन्धिनी नदी श्रोतः शीघ्रत्वे सति पूर्णफलकाष्ठादिवहनवत्त्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णवृष्टिमवद्रीवदिति । भविष्यति भूता चेति कालस्याविवक्षितत्वाद्वाः कश्चित्काल उपादेय इति न्याः वा ।

† देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति त्रयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे च प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदेशसम्बन्धादनुत्पन्नपादविहारस्य परिश्रुत्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मणयादिवदिति न्यायाकारः । न्याः वाः तत्प्रत्ययविषयत्वादित्युच्यमाने पुरःस्थितेन स्याणुना व्यभिचारः सो ऽपि हि प्रत्यभिज्ञानविषयो भवति तत्रैव स्थितस्तन्निवृत्त्यर्थं परिवृत्त्येत्युक्तम् । तथा ऽपि गुणादिभिर्व्यभिचारस्तन्निवृत्त्यर्थं द्रव्यत्वे सतीति । तथापि प्रदीपप्रभाभिर्व्यभिचारस्तन्निवृत्त्यर्थं त्रयवृद्धिप्रत्ययाविषयत्वे सतीति । तथापि पृष्ठतो ऽवस्थितया सूणया व्यभिचारस्तन्निवृत्त्यर्थं प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे सतीति । उपलभ्यता चेपलब्धिकर्मता सा चेहीतीता विवक्षिता ऽन्यथा पूर्वापरजलधिवेलाऽवगाहिना तुहिनशैलेन व्यभिचारः । यद्यप्ययमपि परावृत्त्य तत्प्रत्ययवतो ऽतिपतितोपलब्धिकर्मभावस्तथा ऽपि तदा नरान्नरस्यापलभ्यो मातृण्डमण्डलं त्वस्तचूडावलम्बि न प्राच्यां कस्य चिदुपलभ्योचर इति वैषम्यम् । तथापि यदि दृष्ट्वैव पुरो ऽवस्थितस्य पश्चिमाभिमुखस्य

वदिति यच्च यथापूर्व* प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमानं यथा धूमेनाग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यथाप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमेवमादिनाः द्व्यगुणकर्मणामविशेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन्द्व्यकर्मगुणसंशये न द्व्यमेकद्रव्यत्वात् । न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् । यस्तु शिष्यते सो ऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतोदृष्टं, नाम यथाप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केन चिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्व्यसंस्थानाः तद्य-
 देषां स्थानं स आत्मेति § । विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनं ॥

प्रासादस्य स्वयमुपनिषत् पृष्ठतो भवति तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्यभिचारस्त-
 त्रिवृत्त्यर्थमनुत्पन्नपादविहारस्येत्युक्तम् । तदभिमुखदेशसम्बन्धादिति ल्यङ्गोपे-
 पञ्चमी । स्वाभिमुखदेशमुद्दिश्यानुत्पन्नः पादविहारो यस्य स तथोक्तः । तमुद्दिश्य
 खल्वयं पद्मां सञ्चरमाणः प्रासादस्य पृष्ठतो भवतीति भावः । ता. टी. ।

एतेन देशान्तरस्याकाशत्वे दिक्त्वे वा तयोरप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसंयोगस्याप्रत्यक्षतया
 ताभ्यां सहादित्यसंयोगस्याप्रत्यक्षत्वेन देशान्तरप्राप्तेरसिद्धतया कथं तथा गत्यनुमानमिति निरस्तम् ।
 उक्तरीत्या अनुमितया प्राप्या गत्यनुमानादिति दिक् ।

* पूर्ववत्पदे वतिप्रत्ययो न तु मत्विति भावः । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकरूप-
 स्कारेण यत्र व्याप्तिग्रहस्तत् पूर्ववदनुमानम् । पर्वते पक्षे भूमिर्न हेतुना वन्ते साध्ये भूमित्वान्नि-
 त्यपुरस्कारेणैव रसवत्यादौ व्याप्तेर्यहीतव्यात् । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकरूपव्यापकधर्मपु-
 रस्कारेण व्याप्तिग्रहे तु सामान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादिभिरात्मनि साध्ये इच्छात्वात्मत्वव्याप-
 काभ्यां गुणत्वद्व्यव्याभ्यां व्याप्तिग्रहः । शेषवदनुमानं तु प्रसिद्धे पक्षे ऽसिद्धस्यैतरेभ्यस्य साधक-
 मनुमानमिति दिक् ।

† सदनित्यमेवमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः

‡ इदं तु परिशेषस्थोदाहरणं नादरणीयम् । व्यतिरेकिणो हि नामान्त-
 र्मिदं परिशेष इति । एष पुनरन्वयव्यतिरेकी । द्व्यकर्मन्यत्वे सति सदाद्विभे-
 दस्य सपक्षे रूपद्वौ सत्त्वाद्विपक्षे सामान्यादावभावात् । तस्मादात्मतन्त्रतासा-
 धनमिच्छादीनां परिशेषोदाहरणं द्रष्टव्यमिति । ता. टी. ।

§ इच्छादीनां गुणत्वेन पारतन्त्र्यसाधनं सामान्यतोदृष्टानुमानेन । आत्मपरतन्त्रता तु
 शेषवदनुमानादिति वार्तिकम् ।

॥ त्रिविधमिति नियमार्थमनेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदा-
 दिना संयह इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधा भिन्नमिति । अन्वयव्यतिरेकि
 द्विधा सजातीये सदेव सदसच्च । अन्वयपि द्विधैव । एवं व्यतिरेक्यैकरूपं
 सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधा भिन्नमनुमानं कालभेदेन पञ्चदशधा भवति ।
 तदपि पुनः पुरुषभेदानुविधानात् षड्भिदं भवति तस्य त्वान्तर्गणिको ऽनन्तभेद

महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयस्य सूत्रेणोपदेशात्परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन् वाक्यलाघवे ऽनादरः । तथा चायमित्थंभूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्ते कृते शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति । सद्द्विषयं* च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानम् । कस्मात् । तत्तत्काल्यग्रहणात् चिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च असद्वत्त्ववतीतमनागतं चेति ।

अथोपमानम् ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

इति वार्तिकम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सपक्षे सदेव । अनित्यः शब्दः अस्मदादिप्रयत्नान्तरीयकत्वादिति सपक्षे ऽसदेव । यथा परमाण्वादयः कस्य चित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटादिवदिति तथा सपक्षे सदसत् । तथा तत्रैव साध्ये सत्त्वाद् घटादिवदिति । कालभेदस्त्रैकाल्यम् । प्रतिपन्नो ऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति पुरुषभेदः । ता० टी० ।

* सदिति वर्तमानम् । असदित्यतीतानागतं । प्रत्यक्षं हि लौकिकं वर्तमानविषयमेव । अनुमानं तु त्रैकाल्यविषयम् । यद्यपि प्रत्यक्षमप्यतीतानागतयोः संप्रति निषेध्योर्निषेधे वर्तमानमसद्विषयं तथापि न निषेध्योः प्रवर्ततइत्येतावतैव सद्विषयत्वमुक्तम् । अनुमानं तु तयोरपि प्रवर्ततइत्येतावत् ऽसद्विषयत्वमुक्तम् । ता० टी० ।

† अत्रापि यत् इत्यध्याहार्यम् । सिद्धिः साधनम् । ता० टी० यतः प्रमाणात् साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धस्य साधनं सिद्धिर्निश्चय इति यावत् । तदुपमानं प्रमाणम् । तत्र हेतुः प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । प्रसिद्धस्य पूर्वदृष्टस्य गवादेः साधर्म्यस्य सादृश्यस्य ज्ञानादित्यर्थः । प्रमाणविशेषलक्षणत्वसिद्धये यत् इत्यध्याहारः ।

साध्यसाधनमित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधने सुखादिसाधने घटे प्रसङ्गः अत उक्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । यद्यपि प्रसिद्धसाधर्म्यमुपमानमित्युच्यमाने प्रमाणविशेषाभिधाय्युपमानपदसामानाधिकरण्यात् कारकत्वलाभस्तथापि तदाभासनिराकरणाय साध्यसाधनपदोपादानम् । ता० टी० ।

प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यत्र प्रसिद्धिरुभयी श्रुतिमयी प्रत्यक्षमयी च । श्रुतिमयी यथा गौरेवं गवय इति । प्रत्यक्षमयी च यथा गोसादृश्यविशिष्टो ऽयमीदृशः पिण्ड इति । तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यपेक्षा समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिहेतुः । यद्यपि यथा गौरेवं गवय इत्येतस्मादपि गोसादृश्यस्य गवयः समाख्येति शक्यमवगन्तुं न श्लु प्रत्यक्ष एव समाख्याकर्म समानजातीयव्यवच्छिन्ने हि तद् भवति तच्च यदि मानान्तरेणापि तथा ऽवगम्यते कस्तत्र संज्ञाकर्म

प्रज्ञातेन सामान्याप्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरुपमानेन क्रियते । यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रतिपद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यतइति । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इत्याह । यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपलभमानो ऽस्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं

निवारयेत् । गोसादृश्येन चोपलक्षितः पिण्डो य इति सर्वनांवा परामृष्टः शक्यो घटादिभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यो महिषादिभ्यश्च समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नो ऽवगन्तुं गवयस्तथापि यावदयमसौ गवय इति साक्षात् प्रतीति सम्बन्धिनं संज्ञां न निवेशयति तावदयं परिप्लुतमतिः प्रमाता कं चित् खलु द्रव्यामि तादृशं पिण्डं यत्र गवयसंज्ञां प्रतिपत्स्यइति प्रमात्सुक एवोदीक्षते । न चासौ वाक्यमात्रसहायो ऽप्रत्यक्षीकृतगोसादृशपिण्डो ऽयमसौ गवयाख्य इति प्रतिपत्तुमर्हति । न च वाक्यं विना प्रत्यक्षमात्रात् । तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्यदेवेदमागमस्मृति-सहितं सादृश्यज्ञानमुपमानाख्यं प्रमाणमास्थेयम् । ननु यदादीक्ष्येन क्रमेलकं निन्दतोक्तं धिक्करभमतिदीर्घयीवं लम्बाष्टं कठोरतीक्ष्णकण्टकाशिनं कुत्सिततरावयवसंनिवेशमपसदं पशूनामिति तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथं गत-स्तादृशं वस्तुपलभ्य नूनमसौ करभ इत्यवेति तत्कृतमदेतेषु प्रमाणं न तावदुपमानं साधर्म्याभावाच्चापि पञ्चमं प्रमाणमुपगम्यते । यद्युच्येत निन्दापरं वाक्यं करभस्य तादृशत्वे न प्रमाणं न ह्यन्यपराक्कब्धादन्यस्यावगम इति यत्र तर्हि तादृक्त्वे पर्यवस्यति वाक्यं तत्र का गतिः । अथ तत्रापि तादृक्करभ आगमावगतः प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञायते करभशब्दवाच्यता च तस्य तत्पवं तादृक्करभपरत्वे ऽप्यागमस्य प्रयोगमात्रादवगतानुमानात् । यो हि यत्र प्रयुज्यते शब्दो ऽसति वृत्त्यन्तरे स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे प्रयुक्तश्चायं तादृशे तस्मात्तस्य वाचक इति यदिदं प्रागेव प्रयोगानुमितवाचकत्वमस्य प्रत्यक्षसमये केवलं स्मर्यतइति समानमेतदुपमानवाक्ये ऽपि । तत्रापि वाक्यादवगतसाधर्म्यवान् पिण्डः प्रत्यक्षेण प्रत्यभिज्ञायते प्रयोगानुमितं च गवयशब्दवाच्यत्वं स्मर्यतइति न फलान्तरमवशिष्यते यत्रोपमानं प्रमाणान्तरमिति । अत्रोच्यते । न तावदाकाशादिशब्दवदेष गवयशब्दः साक्षात् पिण्डस्य वाचकः किं तु गवयत्वं निमिषीकृत्य पिण्डे वर्ततइति परमार्थः । न च यथा गौरेवं गवय इति वाक्याद् गवयत्वमवगतं न ह्यनवगतसम्बन्धं गवयपदमवधारयति । ततस्तदवगमात् सम्बन्धवेदेन परस्पराश्रयप्रसङ्गः । न च गोसादृश्येनोपलक्ष्यते । न खल्वनुपलब्धचरेण गवयत्वेन गोसादृश्यं संबद्धं दृष्टम् । न चादृष्टसम्बन्धमुपलक्षकम् । न हि पुरुषेणादृष्टसम्बन्धो दण्डः पुरुषमुपलक्षयति । तस्मात् संबन्धिनो गवयत्वस्य सर्वथा ऽनुपपत्तेः कुतो वाक्याद्वा ऽनुमानाद्वा वाच्यवाचकसम्बन्धावगमः कुतस्तत्रां च सम्बन्धस्मृतिः ।

प्रतिपद्यतइति । यथा मुद्रस्तथा मुद्रपणी यथा माषस्तथा माषपणीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोषधीं भैषज्यायाहरति । एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो ब्रुभुत्सितव्य इति ।

अथ शब्दः ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा* यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणमर्थस्याप्रिस्तया प्रवर्ततइत्याप्तः । ऋष्यार्थस्तेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्तइति । एवमेभिः प्रमाणैर्द्वैवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते नातोऽन्यथेति ।

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

गवयत्वसामान्यविशेषवति च पिण्डे प्रत्यक्ते युक्तः सम्बन्धावगमः सम्बन्धिना गवयत्वस्य प्रत्यक्तत्वात् । तथापि किं गवयत्वजातिमान् पिण्डो वाच्य उत गोसादृश्यवानिति कुतो विनिगमनेति चेत् । वाक्यार्थस्मरणसहकारिगवयत्वजातिमतः पिण्डस्य गोसादृश्यदर्शनमेव तर्कसहायं गवयत्वाभिधाने प्रमाणं तर्कश्च गोसादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधाने कल्पनागौरवप्रसङ्गः । तथा हि । सादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधाने नाप्रतीतं सादृश्यं पिण्डं विशिनष्टीति तत्प्रतिपत्तव्यम् । न च शब्दादन्यतस्तदवगम इति शब्दस्य तत्र वाचकत्वं कल्पनीयम् । न चाविशिष्टं सादृश्यं पिण्डविशेषएव गवयपदमवस्थापयितुमर्हति यस्य कस्य चित् येन केन चित् सादृश्यादिति तदपि गवा विशेषणीयम् । न चान्यतो गोत्वस्यापि प्रतीतिरिति तदपि गवयपदेनाभिधातव्यमिति कल्पनागौरवम् । गवयत्वजातिमत्पिण्डाभिधाने तु लाघवमिति तदनुजानाति । साधर्म्यग्रहणं च धर्ममात्रोपलक्षणमिति करभसंज्ञाप्रतिपत्तिरप्युपमानफलमिति नाव्याप्तिर्नापि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमः । अत एव बहून्नुदाहरणान्युक्त्वा ऽप्याह स्म भगवान् भाष्यकार एव मन्योऽप्युपमानस्य लोके विषयो ब्रुभुत्सितव्य इति तस्मात् सर्वं चतुरस्रम् । तां टी ।

* सुदृढेन प्रमाणेनावधारिता अर्था येन स साक्षात्कृतधर्मा । यथादृष्टस्येति मत्सरितया विपरीतोपदेशो निवारितः । चिख्यापयिषयेत्यङ्गपाऽलसकारिति इति । प्रयुक्त उत्पादितप्रयत्न इत्यलसत्वम् । तथापि स्थानकरणपाठवाभावेन वर्णनिष्पादनासामर्थ्यानाप्तः प्रसज्येतेत्यत आह । उपदेष्टा स्थानकरणपाठवानित्यर्थः । तां टी । शब्दादुत्पन्नज्ञानस्य पुरुषस्य प्रयुक्ता सत्यामर्थोपलम्भे सत्यर्थतयात्वनिश्चयेन बोधयितुराप्तत्वनिश्चयस्तस्मिन् सर्वा गृहीतप्रमाणभावपुरुषवचनजनितशुद्धी प्रमात्वग्रहेण प्रयुक्तिरित्यन्यान्याश्रयो न शङ्कः वाक्यस्य वाक्यार्थज्ञानजननमात्रे सामर्थ्यात् । प्रमात्वग्रहस्य पक्षस्तत्वेऽप्यविरोधादिति दिक् ।

यस्येह दृश्यते ऽर्थः स दृष्टार्थो यस्यामुच प्रतीयते सो ऽदृष्टार्थः
गवमृषिलौकिकवाक्यानां विभाग इति* । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स न मन्येत
दृष्टार्थं गवाप्रोपदेशः प्रमाणमर्थस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थो ऽपि प्रमाणम-
र्थस्यानुमानादिति । इति प्रमाणभाष्यम् ॥

किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ।

**आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफ-
लदुःखापवर्गास्तु† प्रमेयम् ॥ ६ ॥**

तच्चात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्तुः सर्वज्ञः सर्वानुभावी । तस्य
भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानोन्द्रियाणि । भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः । भोगो
बुद्धिः । सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तःकरणं मनः ।
शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निवृत्तिकारणं प्रवृत्तिः दोषाश्च । नास्येदं
शरीरमपूर्वमनुतरं च॥ । पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उभरेषामपवर्गान्त इति
प्रेत्यभावः ससाधनसुखदुःखापभोगः फलम् । दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनायस्य
सुखस्य प्रतीतिः प्रत्याख्यानं किं तर्हि जन्मन गवेदं ससुखसाधनस्य दुःखा-
नुपह्लाद् दुःखेनाविप्रयोगाद्विविधबाधनायोगाद्दुःखमिति समाधिभावनमुपदि-

* वक्ता प्रत्यक्षीकृतस्यार्थस्य प्रतिपादकस्तेनानुमितस्य वा ऽर्थस्य प्रतिपादक इति द्विविध
पथेत्यर्थः ।

† जात्यभिप्रायमेकवचनं प्रकृते प्रमेये यथायथं प्रमाणानामुपयोगात् ।
ता. टी. ।

‡ सूत्रे तु शब्द एवार्थक आत्मादय एव प्रमेया आत्मादयः प्रमेया एवेति वाऽर्थः । अत्र
प्रमेयपदं न प्रमेयमात्रे वर्तते किं तु यत्तत्त्वतो ज्ञायमानमपवर्गसाधनं तस्मिन्
तच्चात्माद्वेति युक्तो ऽन्ययोगव्यवच्छेदः । अथ वा सुमुक्त्या ऽत्मादि प्रमेयमेव बोध्य-
मेव तज्ज्ञानेनैव वैराग्यात्पादसम्भवेदित्यर्थः ।

§ सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्तृत्वत्रोभयत्रापि सुखस्य दुःखस्य चेत्यादिः । अप्राप्तस्य
ज्ञानाभावेन सर्वज्ञत्वानुपपत्तेराह सर्वानुभावी । अनुभवः प्राप्तिः । आत्मन्यर्थं विशेषो
यदनेन रूपेण हेयः केवलेन चोपादेयः शरीरादीनि तु हेयान्येव । अपवर्ग उपा-
देय एवेति । इत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ अविद्यमानं पूर्वं शरीरं यस्य तदपूर्वं शरीरं तन्निषेधति नास्येति ।
प्रमेयतत्त्वमविदुष आत्मनः । अविद्यमानमुतरं शरीरं यस्य तदनुतरं शरीरं
तदपि निषिद्धं चेत्यनुकर्षणात् । ता. टी. ।

¶ अपवर्गो ऽन्त इति ५ पु. पाठः ।

श्यते समाहितो भावयति भावयन्निर्विद्यते निर्विण्णस्य वैराग्यं विरक्तस्यापवर्ग इति* जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति। अस्यन्यदपि द्रव्य-
गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् । तद्वेदेन चापरिसंख्येयम् । अस्य
तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ।

तत्रात्मा तावत्प्रत्यक्षतो न गृह्यते† स किमाप्रोपदेशमात्रादेव प्रति-
पद्यते इति । नेत्युच्यते । अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य‡ इति । कथम् ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्य§र्थस्य सन्निकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं
पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादा॥तुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिने दर्शनप्रतिस-
न्धानाद्वन्ती लिङ्गमात्मनः । नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे** न सम्भवति
देहान्तरवदिति एवमेकस्यानेकार्थदर्शिने दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ
द्वेषः । यज्जातीयो ऽस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुं प्रय-
तते सो ऽयं प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिने दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात् ।
नियतविषये बुद्धिमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति । एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो

* सूत्रे सुखानुक्तिर्न तदभावेनापि तु तस्य दुःखत्वेन भावनायामनभिरतिलक्षणवैराग्य-
सिद्धयर्हति भावः ।

† अहमिति ज्ञानं गौराद्याकारशरीरावभासं न शक्यं घटादिवद्वागात्मनि
प्रमाणयितुमिति भावः । परदेहवर्त्यात्माभिप्रायं वा । ता० टी० ।

‡ अनुमानेनावधारितस्यागमेन प्रतीतो संवादज्ञानेनागमे ऽप्रामाण्यशङ्का निवर्तत इति
भावः ।

§ यज्जातीयस्येति व्याप्तिस्मृतिकथनं तज्जातीयं पश्यन्निति पक्षधर्माप-
नयः । तस्मादद्य सुखहेतुरित्यनुमायादातुमिच्छति । सेयमिच्छेदृशी व्याप्तिग्रह-
णात्तस्मरणपक्षधर्माग्रहणानुमानेच्छानामेककर्तृकत्वं सूचयति । भेदे प्रतिसन्धा-
नाभावेन तदनुपपत्तेः । यश्चासावेको ऽनुभविता च स्मृता चानुमाता चेष्टिता
स च आत्मा । न च शरीरमेवं भवितुमर्हति । तस्य बाल्यकौमार्यौवनवार्धकभे-
देनान्यत्वात् । नेन्द्रियमिन्द्रियान्तरग्रहीते इन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् ।
नापि मनः । तस्य करणत्वेनैवानुमानात् । ता० टी० ।

॥ सेयमुपादातुमिच्छा इति ५ पाठः ।

¶ अनेकदर्शिन इति ५ पाठः ।

** मात्रग्रहणेन च सन्तानं सन्तानिव्यतिरिक्तमपाकरोति । तदभ्युपगमे
वा स एवात्मेति सिद्धं नैः समीहितमिति । ता० टी० । भेदमात्रेण सम्भवति इति ३ पु-
पाठः ।

व्याख्यातः । सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःख-
मुपलभते सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः । बुभुत्समानः खल्वयं विमृ-
शति किं स्वदिति विमृशंश्च जानीते इदमिति । तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविम-
र्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गं पूर्वोक्त एव हेतुरिति । तच्च देहान्त-
रवदिति विभज्यते । यथा ऽनात्मवादिना देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा
न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात् । सो
ऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्य नादृष्टस्येति* ।
एवं खलु नानासत्त्वानां समाचारो ऽन्यदृष्टमन्यो न स्मरतीति । तदेतदुभय-
मशक्यमनात्मज्ञादिना व्यवस्थापयितुमिति एवमुपपन्नमस्यात्मेति† ।

तस्य भोगाधिष्ठानम्‡ ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः । ईप्सितं जिहासितं वा ऽग्नेर्मधिकृत्येष्माजिहासाप्रयु-
क्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यच्च वर्तते तच्छरीरम् । कथ-
मिन्द्रियाश्रयः । यस्यानुगृहेणानुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु
साध्वसाधुषु वर्तन्ते स एषामाश्रयः तच्छरीरम्§ । कथमर्थाश्रयः । यस्मि-

* नादृष्टस्येति ५ । ४ । ३ पु. नास्ति ।

† अथ वा ऽन्वयेनान्यः सूत्रार्था ऽभिधीयतइति । रूपरसस्पर्शप्रत्ययाः
एकानेकनिमित्तकाः स्मृत्या सह मयेति प्रतिसन्धानात् कृतमङ्केतानां वृद्धानामेक-
स्मिन् नर्तकीभूतेषु युगपदनेकप्रत्ययवत् । यथा नानाकर्तृकाणां कृतमङ्केतानां नाना-
भूताः प्रत्यया निमित्तस्य भूतेष्वेकत्वात् प्रतीयन्ते तथेहापि नानाविषया निमित्त-
स्यैकत्वात् प्रतिसन्धास्यन्ते यन्निमित्तं स आत्मेति । अथ वा गुणा इच्छादयः गुणाः
परतन्त्रा भवन्तीति न्यायः । गुणत्वं पारिशेष्यात् । न सामान्यविशेषसमवाया
अनित्यत्वात् । न द्रव्यं कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवदित्यादिसामान्य-
तोदृष्टमित्येतस्मिन्नुमानं व्यवस्थितम् । एतेनानित्यत्वात् परतन्त्र्यमिच्छादीनां
कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम् । अथावद्द्रव्यभावित्वेन शरीरगुणत्वप्रतिषेधः
तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति परिशेषात् सिद्ध आत्मेति । न्या. वा. ।

‡ आत्मनो दुःखनिदानानामिन्द्रियादीनां सर्वेषां साक्षात्पारम्पर्येण वा
शरीरमाश्रित्य तन्निदानत्वमिति तदेवास्य दुःखमूलकारणमित्यनन्तरं शरीरं लक्ष-
यितुं सूत्रं चेष्टेत्यादि । ता. टी. ।

§ कार्यभूतानां त्वगादीनां स्वावयवाश्रितत्वाच्छ्रोत्रमनसोश्च नित्यत्वेनानाश्रितत्वादि-
न्द्रियाश्रयत्वं शरीरस्य कथमित्याशङ्क्य शरीरानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वं शरीरानुगृहेणानुगृह्यते

ज्ञायतने* इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रवर्तते स एषामाश्रयः
प्रतिसंवेदनं तच्छरीरमिति ।

भोगसाधनानि पुनः ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः† ॥ १२ ॥

जिघ्रत्यनेन घ्राणं गन्धं गृह्णातीति । रसयत्यनेनेति रसनं रसं
गृह्णातीति । चक्षुः ऽनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति । त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक्
तदुपचारः स्थानादिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति । एवं समाख्या-
निर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति‡ । भूतेभ्य इति
प्रकृतीनां॥मेषां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां सति च विषयनियमो स्ववि-
षयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति । कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ।

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि॥ ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्यं भविष्यतीति ।

इमे तु खलु ।

इन्द्रियाणि तदुपघाते घोषहन्त्यन्तइति शरीराश्रितानीत्युच्यन्तइति वार्तिकम् । एवमेवार्थाश्रय-
त्वमप्युपघादनीयम् । गन्धाद्युपलम्भनिमित्तकसुखादेः शरीरे सति भावादसति चाभावात् । अत्र
चेष्टायां हिताहितप्राप्तिपरिहारफलकत्वं मूर्तान्तराप्रयोज्यत्वं च विशेषणं देयं तेन वृत्ते दारु-
यन्त्रे च नातिव्याप्तिरिति । ता० टी० । अतश्च चेष्टादीनां व्यस्तानामेव लक्षणत्वमुपपद्यते ।
चेष्टायां विशेषणमनिवेश्य केवलाया अतिव्यापकत्वादिन्द्रियाश्रयत्वस्यैकस्मिन्नेव लक्षणे प्रवेशने
ऽपि वृत्तादाविन्द्रियसंयोगित्वेनातिव्याप्तितादवस्थादर्थश्रयत्वनिवेशेपि रूपाद्याश्रयताया वृत्तादौ
प्रसिद्धत्वेनातिप्रसङ्गावारणात्पूर्वाक्तरीत्या चेष्टाश्रयत्वादेः परिष्कारे व्यस्तानामेव लक्षणत्वोपपत्तेः ।

* यस्मिन्नायतनेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोरिति ३ पु० पाठः ।

† अत्र च कर्णशृङ्खलीसंयोगोपाधिना श्रोत्रस्य नभसः कथं चिद्वेदं त्रिवृत्तिव्वा
भूतेभ्य इति पञ्चम्यर्थो व्याख्यातव्यः । ता० टी० । एतानि च घ्राणादिपदेषु योगार्थाश्रय-
णान् पञ्च लक्षणसूत्राणि एकसूत्रत्वेन पठितानि । भूतेभ्य इति च गन्धादिग्रहणनियमप्रदर्श-
नाय । घ्राणादिषु पार्थिवं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादित्यादिप्रज्ञानुमाना-
कारः । तेन च सांख्याभिमतमाहुङ्कारिकत्वं निराकृतं भवति, इन्द्रियप्रकृतित्वं तु भूत-
लक्षणं वेदितव्यमिति । ता० टी० ।

‡ स्वविषयलक्षणानीन्द्रियाणीति इति ३ पु० पाठः ।

नानाप्रकृतीनामिति ५ । ४ । ३ पु० पाठः ।

॥ कानि पुनरिन्द्रियकारणानि इति प्रश्नस्योत्तररूपं पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति
भूतानीति भाष्यमेव न सूत्रम् । प्रमाणादिष्वनुक्रान्तेषु प्रमाणलक्षणविभागतद्विशेषलक्षणसू-
त्राणि प्रणीय प्रमेयानात्मशरीरेन्द्रियार्थादीनभिधाय तत्रोक्तघ्राणानामात्मशरीरेन्द्रियाणां लक्षणोऽ-
भिहिते ऽथैस्वरूपज्ञापनस्यैव क्रमप्राप्त्याद् वार्तिके तात्पर्यं टीकायां वा पूर्वं सूत्रेषु सूत्रमिदमित्य-
भिधानवदस्य सूत्रत्वेनानभिधानात् गन्धरसेत्यादेरेव वार्तिके सूत्रत्वेनाहुः । मुद्रितपुस्तकानुसा-
रेण विप्रवनाद्यप्यनन्यतः गीतमसूत्रवृत्त्यनुसारेण च सूत्रत्वेन मुद्रितमिति केचित् । सूत्रमेवेत्यन्ये ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थ्याः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति ।

अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्तृरूपलब्धिरिति युक्ति-
विरुद्धमर्थं प्रत्याचक्ष्णाक इवेदमाह ।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति । तद्धि चेतनं स्यात्
एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसंघातव्यतिरिक्त इति । प्रमेयलक्षणार्थस्य वाक्यस्या-
न्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति ।

सृन्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छाद-
यश्च मनसो लिङ्गानि । तेषु सत्स्वयमपि ।

* अत्र पृथिव्यादयश्च गुणाश्चेति द्वन्द्वसमासः । तेन पृथिव्यादीनामपि चतुरादीन्द्रिय-
विषयत्वरूपं तदर्थत्वं संगृहीतं भवति । षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे तु न संगृह्यते । विशेषणविषयं च
गन्धादीनामन्यगुणत्वाभावेन व्यावर्त्यासम्भवात् । पृथिव्यादियहणेन पृथिव्यक्तेर्जांसि बा-
ह्यकरणयाह्याण्यपदिश्यन्ते । गुणयहणेन च सर्वे आश्रितो गुण इति संख्यापरिमाण-
पृथक्त्यसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहवेगकर्मसामान्यविशेषा अनाश्रितश्च समवाय-
स्तद्वर्मत्वाद् गुण इति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथगभिधानमिन्द्रियविशेष-
नियमज्ञापनार्थम् । इन्द्रियाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्देषु तत्सामान्येषु नियतान्यन्य-
ज्ञानियतानि । तत्र पृथिव्यक्तेर्जांसि द्वीन्द्रिययाह्याणि शेषश्च गुणराशिः सत्ता-
गुणत्वे च सर्वेन्द्रिययाह्ये समवायो ऽभावश्च । न्या. वा. । अत्र विशेषो रेखापरे-
खादिर्न त्वन्यस्तस्यातीन्द्रियत्वात् । ता. टी. ।

† पर्यायशब्दभिधानाद् बुद्धिवृत्तेर्निराकरणम् । यत्राहुर्बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरा-
त्मन उपलब्धिर्वृत्तिरिति । तच्चिराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति बुद्धि-
वृत्तिः पृथङ् निराकृता भवति । का पुनरत्रोपपत्तिर्भवति । आत्मोपलभते बुद्धिर्जा-
नीते इति बुद्ध्यास्तयोश्चैतन्यं प्रतिपद्यते । उभयवैतन्ये च प्रत्ययश्रवस्याऽनु-
मानं स्यात् । यदि बुद्धिश्चेतना आत्मा च चेतनो न बुद्ध्यावस्तानर्थानात्मोपल-
भेत । चेतनोपलब्ध्यानां चेतनान्तरस्याप्रतिपत्तेः । अस्ति च प्रतिपत्तिस्तस्मादेक-
श्चेतन इति । न्या. वा. । चेतनमात्रोपलब्ध्यानामित्यर्थः । न तावद् बुद्धेरात्मच्छायाप-
त्तिरिन्द्रियाविध मार्तण्डतेजःसङ्क्रान्तिः पारमार्थिकी । चित्तेरपरिणामितया सङ्क्रम-
णायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः सा च न बुद्धेस्तस्या अचेतनत्वात्प्राप्त्यात्मनस्तस्या-
वृत्तिकत्वात् तथात्वे वा परिणामापत्तेः । तस्माद् बुद्धेः स्वाभाविकं चैतन्यमाख्यं
तथा बोधयचैतन्ये दूषणमुक्तम् । ता. टी. ।

‡ प्रमेयमकथिताया अपि बुद्धेर्विषयत्वप्राप्तावपि विषयित्वमुपपत्त्या सिद्धमित्यर्थः ।

युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्* ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमिताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमिता भवितुमर्हन्तीति । युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनां च सन्निरूपेषु सत्सु युगपद्भानानि नेत्युद्यन्ते (तेनानुमीयते अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारि निमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेनोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यतइति) । मनःसंयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निरूपस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति ।

क्रमप्राप्ता तु ।

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मनो ऽव बुद्धिरित्यभिप्रेतं बुध्यते ऽनेनेति बुद्धिः सो ऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः† । तदेतत्कृतभाष्यं द्वितीयसूचइति ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्वं ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे

* युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्ज्ञानगता मनोऽधर्मत्वात् कथं मनसो ऽनुमापिकेत्याशङ्क्य न्यायकारो वार्तिके दर्शितः । रूपादिज्ञानानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्टायकान्तरापेक्षाणि । अयुगपदुत्पत्तिः । तद्वथा ऽनेकशिल्पपर्यवदातस्यानेकं वास्यादि संनिधानेनोपस्थितं हस्ताधिष्ठायकापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां निर्वर्तयति तथा चक्षुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति तस्मात्तदप्यधिष्टायकान्तरमपेक्षतइति । इन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । चक्षुरादीन्द्रियमात्मप्रवृत्तावधिष्टायकान्तरापेक्षम् अयुगपत्प्रवृत्तिः । वास्यादिवदिति । नखेयमण्येकेन्द्रियग्राह्याणां नीलपीतादीनां कृता न युगपज् ज्ञानद्वयं मनः संनिधानस्य तत्र सत्त्वात् । न च सम्बन्धिभेदादेकदा विषयेन्द्रियसंनिकर्षरूपकारणाभावेन निर्याहः । चक्षुःसंयुक्तगवादिगतगुणक्रिययोरेकदा ज्ञानद्वयापत्तेरवधारणात् । फलबलेन ज्ञानेच्छायाः सहकारित्वमाश्रित्य 'तदभावाच्च ज्ञानद्वयं तत्सत्त्वे तु समूहालम्बनात्मकस्यैकस्यैव ज्ञानस्योत्पत्तेर्नैवमपत्तिरिति चेत् । मनसो ऽसिद्धिप्रसङ्गात् । बुभुत्साभावेनैव भिच्चेन्द्रियग्राह्याणामपि युगपज्ज्ञानद्वयापत्तेरवधारयितुं शक्यत्वादिति चेन्नैवम् । कारणत्वेनैव हेतुना युगपदनेकक्रियाकारित्वाभावसिद्धेः । वास्यादेव युगपदनेकक्रियाकारित्वाभावस्य दृष्टत्वादिति । आत्मनो ऽधिष्ठानत्वे ऽपि तस्य विभुतया सर्वेन्द्रियसम्बन्धस्य सर्वदा सत्त्वेन मनःस्वीकारं विना ऽनुपपत्तिपरिहारासम्भवादिति वार्तिकम् ।

† ( ) इति च्छिन्नामध्यस्थः ४ पु० नास्ति ।

‡ कायेन परित्राणं परिचरणं दानमिति । वाचा सत्यं दितं प्रियं स्वाध्यायश्च । मनसा दया ऽसुहा अद्धा चेति । विपर्ययेण पापा दशविधेव । न्या० वा० । प्रवृत्तिजनितयोर्धर्माधर्मयोर्जन्महेतुत्वात्प्रवृत्तेर्जन्महेतुत्वमुपपद्यतइति भावः ।

वा यच्च मिथ्याज्ञान* तच्च रागद्वेषाविति । प्रत्यात्मवेदनीया† ह्रीमे दोषाः कस्माल्लक्षणतो निर्दिश्यन्तइति । कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढा रक्ता हि तत्कर्म कुर्वते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा लभते‡ तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः§ ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्व चित्सत्त्विकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः उत्पन्नस्य संबन्धस्य । सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः । पुनरुत्पत्तिः ॥ पुनर्देहादिभिः संबन्धः । पुनरित्यभ्यासाभिधानं यच्च क्व चित्पाणभृन्नि-
काये वर्तमानः पूर्वोपातान्देहादीन् जहाति तत्रैति । यतश्चान्यच्च वा देहादी-
नन्यानुपादते तद्वति । प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म । सोऽयं जन्ममरणप्रबन्धा-
भ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ।

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकं च । तत्पु-
नर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथा
हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति तदेतत्फलमुपानमुपानं हेयं

* तच्च मिथ्याज्ञानमिति ३ पु. पाठः ।

† स्वशरीरावच्छिन्नात्मनि प्रत्यक्षाः परशरीरे तु प्रवृत्त्यौ नुमेयाः । प्रवर्तना च मोहा-
कार्यसमवायः । तावद्वयं रागादिवशः स्पन्दते यावदस्य मोहो वर्ततइति ।
ता. टी. ।

‡ भजतइति ५ । ४ । ३ पु. पाठः ।

§ पुनर्यहणं संसारानादित्वज्ञापनार्थम् । न्या. वा. । दुःखादीनां मिथ्याज्ञान-
पर्यन्तानामविवेकेन कार्यकारणभावरूपः संसारो ह्यनादिः । न हि शरीरसम्बन्धमन्तरेण दुःखं
सम्भवति । न च शरीरसम्बन्धो धर्माधर्मो विना । न च धर्माधर्मो रागद्वेषाद्युत । न च रागद्वेषा-
वज्ञानं विहाय । न चाज्ञानं शरीरं परित्यज्येति तत्रैव तदुपपादनं च । स चायं संसारः क्रिया-
धिकृत्य मनस उपभोगमधिकृत्यात्मनः । संसारकारणोभूताज्ञाने मनसोऽसाधारणकारणत्वादात्म-
नश्च तज्जनितदुःखरूपफलोपभोगत्वात् ।

॥ पुनर्नेति २ पु. पा. ।

• १ प्रवृत्तिजनित इति वक्तव्ये दोषग्रहणं न केवलं प्रवृत्तिं प्रति दोषाणां
हेतुभावोऽपि तु प्रवृत्तिकार्यं सुखदुःखे अपि प्रतीतिदर्शनार्थम् । दोषसलिलाव-
सिक्तायां खल्वात्मभूमा धर्माधर्मबीजे सुखदुःखे जनयतो नान्यथा न चास्ति
सम्भवो न तत्र तुष्यति न च तद् द्वेष्टि तच्च तस्य सुखं दुःखमिति । अर्थग्रहणं
गौणमुख्यफलावरोधार्थम् । ता. टी. ।

त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति (*नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा† पर्यवसानं वास्ति स खल्वयं‡ फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोका इति । अथैतदेव) ।

बाधनालक्षणं दुःखं ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति तथा ऽनुविद्धमनुषक्तमविनिर्भागेन वर्तमानं दुःखयोगाद् दुःखमिति । सो ऽयं सर्वं दुःखेनानुविद्धं॥ मिति पश्यन् दुःखं विहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते ।

यच्च तु निष्ठा यच्च तु पर्यवसानं सो ऽयम् ।

तदत्यन्तविमोक्षो ऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मना॥ ऽत्यन्त**विमुक्तिरपवर्गः कथमुपातस्य जन्मनो हानम् अन्यस्य चानुपादानम् । एतामवस्थामपर्यन्ता† मपवर्गं वेदयन्ते ऽपवर्गवेदः । तदभयमजरममृत्युपदं‡ ब्रह्म चेमप्राप्तिरिति । नित्यं सुख-

* ( ) एतच्छ्रुतमध्यस्थः पाठः ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

† निष्ठा समाप्तिः सा च प्रलये ऽप्यस्तीत्यत उक्तं पर्यवसानमिति ।

अवसानमात्रमस्ति न पुनः परितः पुनरपि सर्गापादनयोर्भावादित्यर्थः । ता० टी० ।

‡ न खल्वयमिति ३ । पु० पाठः ।

§ अत्र इतिशब्दसहितः कृचित् सूत्रपाठः । वार्तिके तात्पर्यटीकायां चेतिशब्दरहित एव दृश्यते । इतिशब्दस्यात्रानुपयोगाच्च । मुद्रितपुस्तके तु भ्रमात्सूत्रे निवेशः । शरीरादेर्बाधनानुषङ्गेण गौणं दुःखत्वं प्रतिकूलवेदनीये भावे तु मुख्यम् । शरीरे दुःखनिमित्तत्वाद्विन्द्रियविषयबुद्धीनां तत्साधनत्वात् सुखे च दुःखाधिनाभावात् । न च सुखं दुःखाभावमात्रमेवेति शङ्क्यम् । प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्यानपन्धवनीयत्वात् । प्रवृत्तिद्वैविध्यदर्शनाच्च । कश्चित्सुखार्थं प्रवर्तते कश्चिद् दुःखपरिहारार्थमेवेति । दुःखे ऽपि सुखाभावमात्रत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनाविरहादुभयसिद्धेश्चेति बोध्यम् ।

॥ अत्र कलिकाता मुद्रितपुस्तके विद्धं बृहन्मितीति पाठः ।

¶ तदित्यन्तन्तरं गौणमुख्यभेदभिन्नं दुःखं परामृशति । मुख्यमेव दुःखमिति भ्रमो मा भूदित्यत उक्तं जन्मनेति । अनेन जायमाना दुःखशब्देन सर्वे शरीरादय उच्यन्ते ईत्युक्तं भवति । ता० टी० ।

** अत्यन्तग्रहणं प्रलयावस्थानिवृत्त्यर्थम् ।

† अधिष्ठानम् ।

‡ अभयमिति पुनः संसारभयाभावमाह । अभयं वै ब्रह्मेत्यसंशयभयश्रुतेः । ये तु ब्रह्मैव नामरूपमपञ्चात्मना परिणमतइत्याहुस्तान् प्रत्याह । अजरमिति । सर्वात्मना परिणामे सर्वात्मना ब्रह्मणो ऽन्यथात्वाद्विनाशप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे तु सावयवत्वेन घटाद्विद्रवदित्यत्वप्रसङ्गः । वैनाशिकाः प्राहुः प्रदीपस्येव निर्वाणं मोक्षस्तस्य चेतस इति । तान्प्रत्याह । अमृत्युपदमिति । ता० टी० ।

मात्मनो महत्त्वबन्मोक्षे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः* सुखी भव-
तीति के चिन्मन्यन्ते । तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः । न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो
वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्वबन्मोक्षे ऽभिव्यज्यतइति ।

नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं तस्य हेतुवचनम् । नित्यस्याभि-
व्यक्तिः संवेदनम् ज्ञानमिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुत्पद्यतइति ।

सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेनाविशेषः । यथा
मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्नस्तथा संसारस्थो ऽपि प्रसज्यत-
इति उभयस्य नित्यत्वात् ।

अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत ।
यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण तस्य
च नित्यं† स्वसंवेदनस्य च सहभावो यौगपद्यं गृह्येत न सुखाभावो नान-
भिव्यक्तिरस्ति‡ उभयस्य नित्यत्वात्॥ ।

अनित्यत्वे¶ हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेद-
नमनित्यं यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः ।

आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् ।
आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेद् एवमपि तस्य सहकारि निमित्तान्तरं
वचनीयमिति ।

धर्मस्य कारणवचनम् । यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो
यत उत्पद्यतइति** ।

* विमुक्त इति ४ । २ । ३ पाठः ।

† सन्नित्येनोपपन्न इति ३ । १ पाठः ।

‡ नित्यसंवेदनस्येति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

§ नाभिव्यक्तिरस्तीति ३ । पाठः ।

॥ सुखस्य तद्विषयकज्ञानस्य च नित्यत्वे संसारदशायामपि मोक्षादविशेषप्रसङ्गः । इष्टा-
पत्तौ तु धर्माधर्माभ्यां जनितयोः सुखदुःखयोरुपलब्धिकाले ऽपि नित्यसुखस्य तज्ज्ञानस्य सर्व-
दातनत्वेन यौगपद्यप्रसङ्गः ।

¶ अनित्ये हेतु-जनमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

** संसारावस्थायां तावदयमात्ममनःसंयोगो धर्म निमित्तमपेक्षमाणः सुख-
ज्ञानमकार्षीत् । यत्र तु मुक्त्यवस्थायां तदनपेक्ष एव सुखज्ञानं करोति हन्त रूपा-
दिज्ञानेष्विन्द्रियाण्यपि नापेक्षेतेति भावः । ता. टी. ।

योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात्प्रलये* संवेदन-
निवृत्तिः† । यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्यावसायविरोधात्प्र-
लये संवेदनमत्यन्तं निवर्तयति‡ ।

असंवेदने चाविद्यमानेनाविशेषः । यदि धर्मक्षयात्संवेदनोप-
रमो नित्यं सुखं न संवेद्यतइति । किं विद्यमानं न संवेद्यते ऽथाविद्यमा-
नमिति नानुमानं विशिष्टे ऽस्तीति ।

अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिर्धर्मकत्वात् ।
योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयतइति नास्त्यनुमानमुत्पत्तिर्धर्मकमनित्यमिति ।
विपर्ययस्य त्वनुमानं यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनहेतुर्नित्य
इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् । यथा मुक्तस्य
नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च॥ संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्य-
त्वात् तथा संसारस्थस्यापीति । एवं च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसं-
वेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति ।

शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेद् न शरीरादी-
नामुपभोगार्थत्वाद् विपर्ययस्य चाननुमानात् । स्यान्मतं संसाराव-
स्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो ना-
स्तीति । एतच्चायुक्तम् । शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्ती-
त्यनुपपन्नम्॥ । न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति ।

इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेद् न अनिष्टोपरमार्थ-
त्वात् । इदमनुमानम् इष्टाधिगमार्था मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणां नोभय-

* प्रलये इति ५।४।२।३ पाठः ।

† योगसमाधिजस्य धर्मस्य कार्यत्वेन समाप्ता नाशे सति तज्जनितयाः संवेदनायाः
कारणाभावे कार्यस्थित्यङ्गीकारे ऽनुभवविरोधाद् निवृत्तिरभावः प्राप्नोति । तथा च मोक्षदशायां
सर्वदा सुखानुभवानुपगमो न सिध्यतीति भावः ।

‡ निवर्ततेति ५।४।२।१ पाठः ।

§ अत्र हेतुपदे कारणस्य नित्यत्वादित्यत्र कारणपदे च प्रयोजकपरम् । नित्ययोः
कार्यकारणभावसंभवात् । प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य च धूमाभाववद्भावयोरिवानुपगमसंभवात् ।

॥ उपभोगार्थमेवारब्धानां शरीरादीनामुपभोगप्रतिबन्धकत्वमुपपत्तिविरुद्धमित्यर्थः । सु-
खाद्युपभोगं प्रति शरीरादेः प्रयोजकत्वस्य लोके दृष्टत्वेन दृष्टानुसारित्वाच्च कल्पनाया मुक्तावपि
शरीराद्यङ्गीकारे कैवल्यनुपपत्तिरनङ्गीकारे च सुखानुभवानुपपत्तिर्योगसमाधिजनितशरीरस्य नित्य-
त्वाभ्युपगमश्च यज्जन्यं तदैनित्यमित्यनुमानविरुद्ध इति भावः ।

॥ इच्छाधिगमार्थेति १ पाठः ।

मनर्थकमिति । एतच्चायुक्तम् अनिष्टोपरमाथै मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणा-
मिति । नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं संभवतीति इष्टमप्यनिष्टं संपद्यते अनिष्टहानाय
घटमान इष्टमपि जहाति । विवेकहानस्याशक्यत्वादिति ।

दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः । यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य
नित्यसुखं कामयते एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या
देहेन्द्रियबुद्ध्यः कल्पयितव्याः* साधीयश्चैवं मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितं
भवतीति ।

उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम् । देहादीनां नित्यत्वं प्र-
माणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं
कल्पयितुमशक्यमिति ।

आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमे ऽपि
सत्यविरोधः† । यद्यपि कश्चिदागमः स्यात् मुक्तस्यात्यन्तिकं सुख-
मिति । सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे, प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते दृष्टो
हि दुःखादेरभावे‡ सुखप्रयोगो§ बहुलं लोकइति॥ ।

नित्यसुखरागस्य प्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्ध-
नसमाज्ञानात् । यद्ययं मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यतइति नित्यसुखरा-
गेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेन्नाधिगन्तुमर्हतीति बन्धनसमाज्ञा-
तो हि रागः न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इति उपपद्यतइति॥ ।

प्रहीण**नित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् । अथास्य नित्यसुख-
रागः†† प्रहीयते तस्मिन्प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति‡‡ यदोत्रं

* कल्पितव्या इति ५।४।२ पाठः । † आगमेपि सत्यविरोध इति ३।५ ।

‡ दुःखाभावे इति ५।४।२।३ पाठः । § सुखशब्दप्रयोग इति ५।४।२।३ पाठः ।

॥ ज्वरादौ निवृत्ते सुखी संयुक्तो ऽहमिति प्रसिद्धो हि लोकानुभव इति भावः ।

¶ नित्यसुखे रागान्मुमुक्षूणां तत्र प्रवृत्तौ रागस्यानिवृत्त्या हेत्यभावेन मोक्षोपपत्तिश्चे-
त्याह । अत्र मोक्षाय घटमान इत्यनन्तरं भवेदित्यध्याहुत्य वाक्यं समापनीयं न मोक्षमधिगच्छे-
दिति तत्र दूषणं तस्यैव विवरणमपे इति बोध्यम् ।

** प्रहाणेति ४।२।३ पाठः । †† अथास्यानित्यसुखराग इति ३।५ ।

‡‡ यद्यपि द्वेषात् प्रवर्तते दुःखं हास्यामीति तथा ऽपि न मुच्येत द्वेषस्य
बन्धनसमाज्ञानादिति रागद्वेषौ हि बन्धनमिति । नाप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूलं
दुःखहानं भवति न पुनरयं दुःखं द्वेष्टि अद्विषंश्चायं प्रवर्तमानो ऽप्रतिकूलं दुःख-
हानमधिगच्छति । न्या. वा. ।

मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मौक्षाधिगमो विकल्पतइति ।

स्थानवत * एव तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ।

समाननेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्य-

वस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः† संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्मापपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन्पूर्वदृष्टं च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किं स्विदित्यन्यतरं नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्म-मुपलभे विशेषमन्यतरस्य नापलभइत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्तिका वर्तते तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मापपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्यानेकस्य धर्मापपत्तेर्विशेषस्योभयया दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते गन्धवत्त्वात्तृप्ति-

* प्रमेयानन्तरमुद्दिष्टस्य प्रमेयलक्षणानन्तरं स्थानं क्रमा लक्षणस्य यस्येत्यर्थः । ता. टी. क्रमप्राप्स्येति यावत् ।

† अत्र च विमर्शः संशय इति संशयसामान्यलक्षणम् । तत्र संशय इति लत्य-निर्देशो विमर्श इति लक्षणपदम् । एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानार्थावमर्शो विमर्शः । समानेत्यादीनि तु त्रीणि विशेषलक्षणानि । तेषु विमर्शः संशय इत्यनुवर्तनीयम् । अत्र विशिष्टो ऽवमर्शो विमर्शः । विशिष्टसंशयो लत्यपदम् । समानधर्मापपत्तेरनेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति त्रीणि प्रत्येकं शेषैः पदैरुपेतानि लक्षणादीति । एतेन ये पञ्चविधं संशयमाचक्षते ते निराकृताः । ता. टी. । अयं भावः । समानधर्मापपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इत्येकं लक्षणम् । अत्राप्यपदमात्रे पाठाने कृत्वा ऽयमिति विशेषनिश्चये सत्यपि पुरुषगतसमानधर्मस्य महत्त्वादेरुपलब्धिरस्तीति संशयः स्यात् । अतः उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थितेरिति वक्तव्यम् । एकतरधर्मकारकनिश्चयहेत्वभावे धर्मान्तराभावप्रकारकनिश्चयहेत्वभावे च सतीति तस्यार्थः । तत्रच दृढत्वप्रकारकनिश्चयहेतोः पुरुषत्वाभावप्रकारकनिश्चयहेतोश्चाभावोऽप्यपेक्षितः । प्रकृते च स नास्तीति न संशयः । तावन्मात्रात्तौ च अनुगतधर्मज्ञानाभावे ऽपि विशेषनिश्चयहेत्वभावमात्रेण संशयः स्यादत आद्यपदम् । अयमपि नाकया गच्छचारोहपरिणाहवन्तं पदार्थमात्रं पश्यन् दृढ इति निश्चायकं न गज इति निश्चायकं च हेतुमुपलभमानो ऽपि अनुपादित्सते ऽजिह्वासिते चेदासीनं वस्तुनि न संदिग्धे बुभुत्साविरहात् । बुभुत्समानस्तु संदिग्धे तत्र बुभुत्साभावे ऽपि संशयो मा भूदिति विशेषापेक्ष इति निवेशनीयम् । विशेषं बुभुत्समानस्येति तस्यार्थः । तदेवं पदत्रयं मिलितं लक्षणं भवति । एवमनेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति लक्षणद्वये ऽपि उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इति विशेषापेक्ष इति च पदद्वयं निवेशनीयं तत्सार्थकं च पूर्ववद् बोध्यम् ।

‡ गन्धवत्त्वादिति संशयस्य प्रत्युदाहरणम् । अस्ति चेत्याद्युदाहरणम् । शब्दे सनासम्बन्धेन सामान्यविशेषसमवायिकाभावेभ्यो भेदेन ज्ञाते विभागजत्वं द्रव्ये शब्दातिरिक्ते गुणे कर्मणि चादृष्टमुपलभमानं द्रव्याद्यादिविशेषनिश्चायकहेत्वभावेन संशायकं भवतीति भावः । ननु

व्यवादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः । तस्मिन्द्वयं गुणः कर्म वेति संदेहः । विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहो स्विद् गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति । विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मो नोपलभ्यते इति बुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं 'विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधो ऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरम् । न च सद्भावासद्भावौ सहेकश्च संभवतः । न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते । तच्च तत्त्वानवधारणं संशय इति । उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि* सन्नोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानमुदकमिति अतः क्व चिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्ध्येः किं सदुपलभ्यते ऽथासदिति संशयो भवति । अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सन्नो नोपलभ्यते मूलकालकोदकादि असन्नानुत्पन्नं निरुद्धं वा ततः (क्व चिदुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासन्निति संशयो भवति । विशेषापेक्षा पूर्ववत् पूर्वः समानो ऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्य) उपलब्ध्यनुपलब्ध्यौ पुनर्ज्ञातुगते यथावता विशेषेण पुनर्वचनम् । समानधर्माधिगमात्समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति ।

स्थानवतां लक्षणमिति समानम् ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

विभागे गुणे विभागजत्वं दृष्टं शब्दे प्रतीयमानं गुणत्वं निश्चापयिष्यति । शब्दो गुणः विभागजत्वाद्विभागज्जतिरिति । मेत्रम् । विभागजविभागानङ्गीकारात् । विभागजविभागासमवायिकारणकत्वस्य शब्दमात्रमुनेः संशयहेतुत्वाच्च । अत्र च समानधर्मोपलब्ध्येः संशयकारणत्वे दूरादारीहपरिणाहवद्भूतदर्शनमुदाहरणम् । तत्र ह्यारीहपरिणाहो तरुनरसाधारणो ज्ञायमानो संशयहेतुः । अनेकधर्मोपलब्ध्येस्तु शब्दे विभागजत्वमुपलभ्यमानं संशयकारणमित्युदाहरणम् । तत्र हि विभागजत्वं द्रव्यादित्रये नास्त्येव शब्दादन्यत्र दृष्टम् । ततश्च समानत्वाभावाच्च पूर्वज्ञ गतार्थता । अनेकधर्मोपलब्ध्येरित्यस्यासाधारणधर्मोपलब्ध्येरित्यर्थः । अनेकस्माद्विशेषको धर्मो ऽनेकधर्म इति तत्सार्थः । साधारणधर्मस्यासाधारणधर्मस्य वा गृह्यमाणव्यभिचारस्य ज्ञानं संशयकारणम् । गृह्यमाणव्यभिचारस्य च तस्य ज्ञानं निर्णयहेतुः । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन विधीयमानव्यभिचार उपदिश्यते विभागजत्वादित्यनेन प्रतिषिध्यमानव्यभिचार इत्येतावता पृथगभिधानम् । एवं चेदं द्वयं ज्ञातुगते संशयकारणम् । विप्रतिपत्तिस्तु वक्तृगता संशयकारणमिति पूर्वयोर्भेदः । एतत्सर्वं वार्तिके प्रपञ्चितम् ।

* उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च पृथक् संशयकारणत्वं वार्तिके दृष्टितम् । तत्र दोषः पूर्वोक्तलक्षणत्रये प्रवेशफलं च पूर्वमुक्तम् ।

( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः ४ । २ । ३ नास्ति ।

यमर्थे*माप्रव्यं हातव्यं वा ऽध्यवसाय तदाग्रिहानोपायमनुतिष्ठति
प्रयोजनं तद्वेदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वादिसमर्थमाप्स्यामि हास्यामि वेति
व्यवसायो ऽर्थस्याधिकारः एवं व्यवसीयमानो ऽर्थो ऽधिक्रियतइति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं

स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसाम्यमनतीताः लौकिकाः नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्धतिशय-
मप्राप्ताः॥ तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा
यमर्थे लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सो ऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरो-
धेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः
स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पतइति॥ ।

अथ सिद्धान्तः॥ इदमित्थंभूतं चेत्यभ्यनुज्ञायमानमर्थजातं सिद्धं
सिद्धस्य संस्थितिः** सिद्धान्तः संस्थितिरित्यभावव्यवस्था धर्मनियमः । स
खल्वयम् ।

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

* अत्रार्थशब्दो गौणमुख्यफलावरोधार्थः । तत्र मुख्यं सुखदुःखप्राप्तिपरि-
हारौ । गौणं तु तत्साधनम् । ता० टी० ।

+ लौकिकानां परीक्षकाणां चेति पृथक्कोटी । तेनालौकिकस्याकाशादेरपि दृष्टान्तस्य
विद्धिरिति बोध्यम् ।

† लोकसामान्यमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः । § बुद्धतिशयमप्राप्तत्वादिति ३ पु० ।

॥ सो ऽयं दृष्टान्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थो वा स्यादसिद्धसाधनार्थो वा ।
यदि तावत् सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमानाद्विद्यते । अथासिद्धसाधनार्थो नो-
दाहरणाद् भिद्यते । यदुपमानं प्रमाणे ऽन्तर्भाव्यः अथोदाहरणमवयव इति न
पृथग् दृष्टान्तो ऽस्तीति । इदं तूत्तरमप्रतिसमाधेयमिति पश्यामः । कस्मात् । त्रय-
स्याप्यपरिज्ञानात् । सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थे तावदुपमानं न भवतीति वर्णितम् । दृष्टा-
न्तः सारूप्यव्युत्पत्त्यर्थः असिद्धसाधनार्थो वेति दृष्टान्तो न भवति । तदुदाह-
रणं वर्णयन्तो वक्ष्याम इति । न्या० वा० । न खल्वसिद्धः साध्यः साधनस्याधि-
नाभावो दृष्टान्तेन साध्यतइत्यर्थः । ता० टी० ।

¶ अत्र भाष्यकारः सिद्धान्तसामान्यलक्षणमूत्रमपठित्वैव तात्पर्यं व्याचष्टे अथ सिद्धान्त
इत्यादिनेति तात्पर्यटीकायां दृश्यते तेन सामान्यलक्षणमूत्रं किमप्यासीददद्यत्वे न क्वाप्युपलभ्यते
इति बोध्यम् ।

** सामान्योपक्रमस्याभ्युपगमस्य प्रमाणतो विशेषपर्यन्तता परिसमाप्तिः
संस्थितिरित्यर्थः । ता० टी० ।

तन्त्रार्थसंस्थितिः तन्त्रसंस्थितिः तन्त्र*मितरेतराभिसंबद्धस्यार्थस-
मूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुषङ्गा[†]र्था संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः
अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान-
न्तः । तन्त्रभेदानु खलु स चतुर्विधः[‡] ।

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थि-

त्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रेताश्चतस्रः संस्थितयो ऽर्थान्तरभूताः । तासांम् ।

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः

सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि[§] गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूता-
नि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ।

* तन्त्रग्रहणेन च सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रयोहपादानुभयोरपि तन्त्रत्वात् ।
ता. टी. ।

† अनुप्रक्तार्थसंस्थितिरिति. ५ । २ । ४ पाठः ।

‡ किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थमाहो विभागार्थमिति । किं चातः । यदि लक्ष-
णार्थं तन्त्राधिकरणग्रहणं न कर्तव्यम् एतावदस्त्वभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इति ।
अथ विभागार्थं सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रग्रहणं कर्तव्यं प्रतिज्ञादिवत् । लक्षणाथ च सूत्रान्तरं
वक्तव्यम् । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादिति सूत्रस्यान्यो ऽर्थो
वक्तव्यः । अथेदं विभागार्थं तथापि पूर्वसूत्रं परित्यज्यताम् । अथ विभक्तानां पुनर्वि-
भागः । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति व्याहन्येत । विभागश्च नियमार्थः ।
विभक्तानां विभागः किमर्थः । यदि नियमार्थः । आद्येन सूत्रेण कृतत्वाच्च प्रयो-
जनमस्तीति । तस्मात्पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमनार्थमिति । नानार्थम् । आद्यस्य लक्ष-
णार्थत्वादुत्तरस्य विभागार्थत्वादिति । विभागश्च नियमार्थ इत्युक्तम् । एतेनाने-
कधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धा संग्रह इति नियमं दर्शयति । अथाद्यं सूत्रं
कथं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणानामर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्त्र-
मधिकरणं येषामर्थानां भवति ते तन्त्राधिकरणाः । तेषामभ्युपगमसंस्थितिरित्यं-
भावव्यवस्था धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति । किमुक्तं भवति । यो ऽर्थो न
सूत्रितस्तस्याभ्युपगमो न सिद्धान्त इति । न्या. वा. ।

§ यद्यपि घ्राणादिषु भौतिकत्वादयो विप्रतिपत्त्युत्तथापीन्द्रियत्वे नास्ति
विप्रतिपत्तिरिति । ता. टी. । न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते न चापि
विप्रतिपत्तिरिहापीति । भिद्यतइत्याह । दृष्टान्तो हि वादिप्रतिवादिभ्यामेव

**समान*तन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतित-
न्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥**

यथा नासत् आत्मलाभः न सत् आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः
देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु† तत्तत्कारणे च विशेष इति सांख्यानां पुरुषकर्मादि-
निमित्तो भूतसर्गः‡ कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः अस-
दुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यतइति योगानाम् ।

**यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिक-
रणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥**

यस्यार्थस्य सिद्धावन्त्ये ऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सो ऽर्थः सि-
ध्यति ते ऽर्था यदधिष्ठानाः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा देहेन्द्रियव्यति-
रिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिभिः । अचानुषङ्गिणो ऽर्था इन्द्रि-
यनानात्वं नियतविषयशीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणलङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाध-
नानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणमनियतविषयाश्चेतना इति
पूर्वार्थसिद्धावेते ऽर्थाः सिध्यन्ति न तैर्विना सो ऽर्थः संभवतीति ।

निश्चितो न पुनरेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति । अनुमानागमयोरश्रयो दृष्टान्तो
नैवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति । न्या. वा. ।

* समानशब्द एकपर्यायः । निरतिशया अपरिणामिनो न केन चिदुर्म-
णोपजनापायधर्मणा युज्यन्ते । प्राकृतेषु च तत्कारणेषु महदहङ्कारपञ्चतन्मात्र-
भूतसूक्ष्मेषु विशेषो ऽतिशय इत्यर्थः । ता. टी. ।

† मनःस्वविषयेष्विति ३ पु. पाठः ।

‡ पुरुषनिमित्तभूतसंसर्ग इति ३ पु. पाठः ।

§ यस्यार्थस्य साध्यस्य हेतुर्वा सिद्धाविति विषयसप्तमी । न निमित्तस-
प्तमी । दृष्टोच्चायमानयोर्निमित्तनैमित्तिकभावायोगात् । तेन यस्मिन्चर्चं ज्ञायमाने
तदनुषङ्गिणो ऽर्थास्तदन्तर्भावेण गम्यन्ते सो ऽर्थः साक्षादधिक्रियमाणस्तदनुषङ्गिणां
चाधारस्तदाश्रयत्वात् । तत्सिद्धः सप्तो वा भवतु हेतुर्वा अनेन रूपेणाधिकरण-
सिद्धान्तः । पदस्तावद्विवादाध्यासितमुपलब्धिमत्कारणमुत्पत्तिमत्त्वादुस्त्वविति ।
अत्र हि पृथिव्यादिगतेनोत्पत्तिमत्त्वेनोपलब्धिमत्त्ववत्त्वं तद्वत् साध्यमानं स्वसि-
द्धान्तर्गतानुषङ्गिसर्वज्ञत्वाद्युपेतमेव सिध्यति । नान्यथेहोपलब्धिमत्त्ववत्त्वस्य
सिद्धिरिति । भाष्ये हेतुमत्तिसन्धानं सिध्यत् स्वानुषङ्ग्यर्थान्तरान्वितं सिध्यतीत्यु-
दाहृतम् । ता. टी. ।

अ. १ आ. १ सू. २६-३२ । अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम् अवयवविभागश्च । ३६

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणम्-

अभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

अथ किं चिदर्थजातमपरीक्षितमभ्युपगम्यते अस्तु द्वयं शब्दः स तु नित्यो ऽथानित्य इति द्वयस्य सतो नित्यता ऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यः वक्षानाम् प्रवर्तत इति ।

अथावयवाः ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ‡ ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये संचक्षते जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति । ते कस्मान्नोच्यन्त इति । तच्चाप्रतीयमाने ऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि बोधादास्ये उपेक्ष्ये वेति ता एता हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासले सा खल्वियमसाधनमस्येति जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहृतधर्मोपसंघातात् क्व ज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहृतयोर्हि धर्मयोरन्यतरतत्वं भवितुमर्हतीति । स पृथगुपदिष्टो ऽप्यसाधनमर्थः

• अपरीक्षिता ऽसूत्रितः । न्या. वा. । सूत्रितस्य प्रयेण परीक्षासम्बन्धात् । मनसो हीन्द्रियत्वेनासूत्रितस्यापीन्द्रियत्वाभ्युपगमो यतः प्रमाणाधिकरणस्तस्मादयमभ्युपगमसिद्धान्त इति । सूत्रं त्वेवं योजनीयम् । असूत्रिताभ्युपगमाद्वैतोक्तद्विशेषपरीक्षणं भवति तस्माद्विशेषपरीक्षणान्न जायते ऽसूत्रितमभ्युपगतं सूत्रकारेण सो ऽयमभ्युपगमसिद्धान्त इति । ता. टी. । भाष्ये त्वन्यथा व्याख्यातम् ।

† परबुद्ध्यवज्ञानायेति ३ पु. पाठः ।

‡ दशावयवौ इति के चिन्नैयायिकाः । त्रयो ऽवयवा इति मीमांसकाः । तच्चिराकरणाथं सूत्रम् । परप्रतिपादका ये वाक्ये सम्भूयेतरतप्रत्ययितेनार्थनार्थवन्तो वाक्याङ्गतामुपयान्ति ते ऽवयवाः । वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः । वाक्याङ्गत्वमवयवत्वम् । किं पुनर्वाक्यम् । यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपस्कृतस्य विशेषास्थापनमर्थः तद्वाक्यम् । वाक्यार्थं संहृत्यते निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते । न पुनर्जिज्ञासादयः परप्रतिपादका इत्यतो न वाक्यम्यावयवा इति । निश्चितत्वाच्च । निश्चितश्च साधयिता भवति न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः । प्रयोजनमपि साधनादेशं गम्यते शक्यप्राप्तिश्चेति । न ह्यशक्यमप्रयोजनं वा कश्चित्साधयति । तस्मात् प्रयोजनशक्यप्राप्ती अपि न वाक्यावयवौ । न्या. वा. ।

§ धर्मोपसंघातस्तत्त्वज्ञाने इति ३ पु. पाठः । संघातात्, तत्त्वज्ञाने इति ४ । ५ पु. पा. ।

स्येति । प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति । संग्रहव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत्प्रतिषेधे तत्त्वाभ्यनुज्ञानार्थं न त्वयं (*साधकवाक्यैकदेश इति प्रकरणे) तु जिज्ञासादयः समर्थौ अवधारणीयार्थोपकारात् तत्त्वसाधकभावानु प्रतिज्ञादयः) साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ।

तेषां तु यथाविभक्तानाम् ।

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञाः प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ।

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

* ( ) एतच्चिह्नाङ्कितः पाठः ४ । ३ नास्ति ।

† प्रकरणमेति तथोपकुर्वन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापकः नावयवा जिज्ञासादय इति । परप्रतिपादकत्वात्तु प्रतिज्ञादीनामधिकार इति तदुपदिश्यन्ते । अवयवमपि वाक्यं तथा न भवति तथोपनयनिगमनयोरर्थान्तरभावं वर्णयन्तो वक्ष्यामः । न्या. वा. ।

‡ परिग्रह्यते ऽनेनेति परिग्रहः स च वचनं चेति परिग्रहवचनम् । ता. टी. । सिषाधार्थवितस्यार्थस्य वचनमित्यर्थः ।

§ श्रुत्यर्थाभ्यामुभयलक्षणसूचनात्सूत्रम् । अत्र हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः स च विभागोद्देशे वाक्यावयव इति वचनरूपः । तस्य सामान्यलक्षणं साध्यसाधनं साध्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या यद्यपि पारार्थापकं कृतकत्वादिकमर्थमाह तथापि तस्य वचनात्मकहेतुसामानाधिकरणानुपपत्तेर्विषयि कृतकत्वादित्यादिकं वचनमुपलक्षयति । यदि तु वचनं हेतुरित्युच्यते तत्साध्येन समभिव्याहृतं प्रतिज्ञा स्यात् । अथ वचनमित्येतावदुच्येत तदा अतिव्याप्तिः । उपचारे तु न क्वचित्सङ्गः । उपनयादपि साधनं न पराङ्गतया गम्यते । किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधानतया स्वनिष्ठमिति न तत्रापि प्रसङ्गः । हेत्वाभासाश्च न साधनमिति साधनपदेनैव निराकृताः । न्यायवाक्यावदवत्त्वेन च नान्यशब्दे प्रसङ्गः । इदं चार्थं श्रौतं तु विशेषलक्षणं हेतुरिति यद्यपि सामान्यपदं तथापि प्रकरणादन्वयव्यव्यतिरेकिहेतुविशेषपरं द्रष्टव्यम् । तेन हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं तु लक्षणम् । साधर्म्यपदव्याख्यानं सामान्यादिति । साध्यसाधनपदव्याख्यानं साध्यस्य धर्मस्येति । साध्यस्येति धर्ममात्रे बुद्धिर्मा भूदत उक्तं धर्मस्येति । धर्मसहितस्य धर्मिण इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति प्रतिसन्धायेति । उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यस्ये-

उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य* साधनं प्रज्ञापनं हेतुः
साध्ये प्रतिसंधाय† धर्ममुदाहरणे च प्रतिसंधाय तस्य साधनतावचनं हेतुः
उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ।

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति । नेत्युच्यते किं तर्हि ।

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च‡ साध्यसाधनं हेतुः । कथम् अनित्यः शब्दः
उत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथा आत्मादिद्रव्यमिति॥ ।

साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साध्यस्य समानधर्मता साध्यसाधर्म्यं**त्कारणान्तद्वर्मभावी
दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्वर्मः । तस्य साध्यस्य । साध्यं च द्विविधं धर्मवि-
शिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वं धर्मविशिष्टो वा धर्मो अनित्यः शब्द इति ।
इहोत्तरं तदग्रहणेन गृह्यतइति कस्मात्पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्व-
र्मस्तस्य†† भावस्तद्वर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसा-

त्यनेनान्वयपक्षधर्मत्वे अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मत्वानि च दर्शितानि । साध्यसाध-
नमित्यत्र च साध्यग्रहणेनावधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षितत्वे तद्विपरीतस्य
साधनानर्हत्वात् । ता. टी. ।

* धर्मस्येति ४।३ नास्ति । † प्रतिज्ञानमिति ४।३ प्रज्ञानमिति २।५ पाठः ।

‡ प्रतिसंधीयेति ४।२।३ पु. पाठः ।

§ अत्र यदि वैधर्म्यादित्युच्यते ततः सकलकेसरादिमत्पदार्थपक्षीकरणे-
नाश्वत्वं यदि विषाणेन साध्यते तदा ऽस्ति पक्षवैधर्म्यमिति हेतुः स्यादित्यत
उदाहरणेन वैधर्म्यमिति । विपक्षेणेत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ अत्रेदमुदाहरणे पूर्वोक्ता उदाहरणाद्वैलक्षण्यभावेन दूषयित्वा नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम-
प्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति वार्तिके उदाहरणान्तरं दत्तम् । अन्वय्युदाहरणं च पूर्वमूत्रेकेवलव्याति-
रेक्युदाहरणं चात्रैति वैलक्षण्यं च प्रदर्शितम् ।

¶ साध्येन धर्मिणा शब्देन साधर्म्यं दृष्टान्तस्य स्यात्वादेः कृतकत्वं हेतुः
तदनित्यत्वेन साध्ये शब्दे दृष्टान्ते च स्यात्वादौ समानम् । तस्मात्कारणात्प्र-
योजकात्तद्वर्मभावी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य धर्मः धर्मान्तरं येन विशिष्टः शब्दः
सिषार्थयिषितो ऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वं तद्वर्मः स एव भावस्तद्वर्मभावः सो ऽस्या-
स्तीति तद्वर्मभावी स्यात्वादिरनित्यत्वधर्मवानिति यावत् । तेन तादृशा दृष्टा-
न्तेन उपलक्षितं तद्विषयं वचनमुदाहरणमिति । ता. टी. ।

** साध्येन साधर्म्यात् समानधर्मत्वादिति ५।४।२।३ पाठः ।

†† तद्वर्मस्य भाव इति ५।४।२।३ पाठः ।

धर्म्यातदुर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते* तच्च यदुत्पद्यते तदुत्पत्ति-
धर्मकम् । तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति । निरुध्यतइत्यनित्यम् ।
एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सो ऽयमेकस्मिन्द्वयोर्धर्मयोः
साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्भवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः
शब्दे ऽप्यनुमिनोति शब्दो ऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्यु-
दाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ।

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्यादतदुर्मभावी दृष्टान्त
उदाहरणमिति । अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्य-
मात्मादि सो ऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतदुर्मभा-
वी यो ऽसौ साध्यस्य धर्मो नित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति । अचात्मादौ
दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः

* अत्र साध्यसाधर्म्यग्रहणेन साधनविकलमनुदाहरणं भवतीत्युक्तं भवति ।
यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वात्परमाणुवदिति । तदुर्मभावीत्यनेन च साध्यविकलं
परास्तम् । यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वात् कर्मवदिति । एतेनोभयविकलमपि
परास्तं यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वाद् घटवदिति । पञ्चस्युपादानेन च यत्र
वचने साध्यसाधर्म्यप्रयुक्तं तदुर्मभावित्वं प्रदर्शयते तदेवोदाहरणं नान्यदिति दर्शितं
भवति । प्रयोज्यत्वं च साध्यसाधर्म्यस्य हेतोः स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्यत्व-
मिति यावत् । प्रयोज्यत्वं च साध्यधर्मस्य व्यापकत्वमेव । तेनाप्रदर्शितान्वय-
विपरीतप्रदर्शितान्वययोरनुदाहरणत्वमुक्तं भवति । तद्वया अनित्यः शब्द
उत्पत्तिमत्त्वाद् घटवदिति । यो यो ऽनित्यः स स उत्पत्तिमान् यथा घट इति ।
समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात्सामान्यलक्षणमनेन सूचितमित्याशयवता भाष्यकृता
समाख्यानिरुक्तिः कृता उदाह्रियते ऽनेनेति । ता. टी. ।

+ विरुध्यतइति १ पाठः ।

‡ सात्मकतया साध्येन जीवच्छरीरेण वैधर्म्याद् घटादेर्दृष्टान्तस्य सात्म-
कत्वसाधर्म्यविरहादिति यावत् । तस्य साध्यस्य जीवच्छरीरस्य धर्मः प्राणादि-
मत्त्वं तदुर्मः स एव भावस्तदुर्मभावः सो ऽस्यास्तीति तदुर्मभावी न तदुर्मभावी
अतदुर्मभावी प्राणादिरहितो घटादिरिति यावत् । एतदुक्तं भवति । यत्र घटादौ
साध्यधर्माभावप्रयुक्तसाधनधर्माभावः स घटादिवैधर्म्यदृष्टान्तः तद्विषयः शब्द
उदाहरणमिति । सूत्रस्यैव वाशब्दः समुच्चये वेदितव्यः । व्यतिरेकविषयत्वा-
द्वैधर्म्यादाहरणस्येति । ता. टी. । अत्रत्यं भाष्योदाहरणमन्यथव्यतिरेकिरूपतया पूर्वणैव
गतार्थमिति सत्त्वा केवलव्यतिरेकी हेतुस्तदुदाहरणं चास्य सूत्रस्येति वार्तिकम् ।

शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादित्यः शब्दं इति । साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्माभावी दृष्टान्त उदाहरणम् । वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्वर्माभावी दृष्टान्त* उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मा† साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्ये ऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये ऽनुमिनोतीति तदेतद्वेत्वाभासेषु न संभवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः । तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परमसूत्रं दुःखबोधं पण्डितरूपवेदनीयमिति ।

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षः उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः । वशः सामर्थ्यम् । साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्यात्त्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादि द्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते । तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति । उपसंह्रियते ऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते॥ च प्रमानम् ।

* साध्यवैधर्म्यादेस्तद्वाची दृष्टान्त इति ३ पुः पाठः ।

† धर्माति २ । ३ पुः पाठः ।

‡ पण्डितरूपवेदनीयं प्रशस्तपण्डितवेदनीयमित्यर्थः । ता. टी. ।

§ ननु हेतोरुपसंहार उपनयो न साध्यस्य तथा चानुपपन्नः साध्यस्योपसंहार इत्यतः उक्तं 'साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमिति । उदाहरणसिद्धव्याप्तिकहेतुमत्तया साध्यमुपसंह्रियते न स्वरूपेणेत्यर्थः । अत्राप्युदाहरणापेक्ष उपसंहार उपनय इति सामान्यलक्षणं तथा न तथेति च सामान्यलक्षणापेक्षे विशेषलक्षणे इति बोध्यम् । ता. टी. ।

॥ द्वैतमिति ५ पाठः

*हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

साधर्म्योक्ते वा वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्ति-
धर्मकत्वादन्त्यः शब्द इति निगमनम् । निगम्यन्ते अनेनेति प्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनया एकचेति निगमनं निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते । तत्र
साधर्म्योक्ते तावदेतौ वाक्यमन्त्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वा-
दिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्यात्त्यादि द्रव्यमन्त्यमित्युदाहरणम् । तथा
चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादन्त्यः शब्द इति
निगमनम् । वैधर्म्योक्ते ऽपि अन्त्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्ति-
धर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टं न च तथा ऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मा-
दुत्पत्तिधर्मकत्वादन्त्यः शब्द इति । अवयवसमुदाये च वाक्ये संभूयेतरे-
तराभिसंबन्धात्प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति । संबवस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा
आप्रोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसंधानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनु-
मानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः । तच्चेदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् ।
प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न
च तथेति चोपमानधर्मप्रतिषेधे । विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः । सर्वेषामेकार्थप्रति-
पत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इतरेतराभिसंबन्धोऽप्यसत्यां प्रतिज्ञा-
यामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेरन् । असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रद-
श्येत । उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात्कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञायाः
पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति । असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्य-
साधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्तेत । उपनयं चान्तरेण
साध्ये ऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नार्थं साधयेत् निगमनाभावः** नानभिव्यक्त-
संबन्धानां प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति†† ।

* आप्रोपदेशादिति ४ पाठः ।

† यद्यपि च सिद्धनिर्देशो निगमनं साध्यनिर्देशश्च प्रतिज्ञा तथापि यस्यैव
प्रतिज्ञायां साध्यत्वमासीत्तस्यैव निगमने सिद्धत्वमित्यवस्थावन्तमेकमाश्रित्य समा-
नविषयतया निगमनं प्रतिज्ञेत्युपचर्यते तथा च पुनर्वचनमुपपन्नमिति । व्याप्ति-
प्रदर्शनविषयो दृष्टान्तः दृष्टव्याप्तिकस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहार उपनयः ।
ता. टी. । † समुदायेति ४ । २ । ३ पाठः । § संदृश्येति ४ । २ । ३ पाठः ।

॥ न तथेति चोपमानप्रतिषेधे इति ३ पु. पाठः । ¶ संबन्ध इति ५ पाठः ।

•• निगमनाभावे चेति ५ । ४ । २ पाठः ।

†† एकार्थेन प्रतीयेतार्थप्रतिपादकत्वमिति इति ३ पु. पाठः ।

अथावयवार्थः । साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा संबन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः ।
उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा साध्यस्य धर्मस्य साधकभाववचनं
हेत्वर्थः । धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य
धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्यापपादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्थयो-
र्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थः * निगम-
नम् । न चेतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यव-
स्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक्रमते । अव्यवस्थाप्य खलु
धर्मयोः साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । व्यर्थस्थिते तु
खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य
हेतुत्वेनोपादानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति ।

अत ऊर्ध्वं तर्कौ लक्षणीयस्तर्कः इति । अथेदमुच्यते ।

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थकारणोपपत्तित-
स्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

* साधने प्रतिपत्ते वा साध्यविपरीतप्रसङ्गः स्यादिति सोऽयं प्रतिज्ञाविषय-
स्यार्थस्याशेषप्रमाणमूलावयवोपपत्तौ सत्यां प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धतया पुनर्वचनेन
निगमनेन प्रतिबध्यते । न च प्रतिज्ञावचनादेव तत्सिद्धं तस्य साध्यपरत्वात् ।
न चान्यपरादृष्ट्यातेपात्सिद्धिः । हेत्वादिप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञात एव
सर्वातेपात् । तस्माद्रूपद्वयप्रतिपादनार्थं निगमनम् । एतेन निगमनं प्रतिज्ञायाः
समानाभिधेयत्वेऽपि प्रतिज्ञात्वेन प्रत्युक्तम् । प्रतिज्ञायाः साध्यपरत्वात् निगमनस्य
च विपरीतशङ्कानिवृत्तिपरत्वादिति । ता. टी. ।

+ चेति ४ । २ । ३ पाठः ।

† अत्र भाष्यकारेणैकस्मिन्नवयवव्यतिरेकिण्येव वीतावीतवाक्ये उदाहृते
इति कदा चिद् भ्रान्तिः स्यादेकोदाहरणतया द्वे अपि वाक्ये परस्परपुद्गे एवेति
तन्निराकरणावतारपरमत ऊर्ध्वमिति । ता. टी. । अवयवविनिरूपणोत्तरं क्रमप्राप्तत्वाच्च ।

§ कारणोपपत्तितस्य तत्त्वज्ञानार्थमिति ४ पाठः ।

॥ यद्वहस्तर्क इत्येतावदुच्यते यदि वा तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्येतावन्मात्रं
ततो विज्ञाततत्त्वे ऽपि यदेहः पूर्वानुभवपरिच्छेदात्मा जायते पुनस्तत्त्वज्ञानार्थं
सोऽपि तर्कः स्यात्तस्मादविज्ञाततत्त्वइति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि कारणोपपत्तित
इत्येतस्मादप्ययमर्थो गम्यतएव तथापि कारणोपपत्तेरेव रूपत्वं नाविज्ञाततत्त्व-
ग्रहणमन्तरेण भवति । तथा हि । अधिगतपरिच्छेदात्मा ऽप्यहः कारणस्योपपत्त्या
सम्भवेन जायते । कारणासम्भवे कार्यस्यासम्भवात् न त्वसावविज्ञाततत्त्व इति

अविज्ञायमानतत्त्वे ऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेम*मिति । अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभक्तिं विमृशति† किं स्वदित्येव-
माहोऽस्मिन्नेदंमिति । विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्या ऽनुज्ञानाति
सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति । कारणोपपत्त्याऽस्य देवमेतन्नेतरदि-
ति॥ तत्र निदर्शनं यो ऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानीते तं च भोगं जानी-
येति जिज्ञासा । स किमुत्पत्तिधर्मको ऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः । विमृश्य-
माने ऽविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुज्ञानाति ।
यद्यप्यनुत्पत्तिधर्मकः ततः तस्य** कृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिच्छाज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य†† पूर्वस्य कारणमुत्तरो-
त्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गो उत्पत्तिधर्मके ज्ञा-
तरि पुनर्न स्याताम् । उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संबध्य-
तइति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्या-
विद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति तदेवमेक-
स्यानेकशरीरयोगः शरीरवियोगः‡ श्चात्यन्तं न स्यादिति यच्च कारणमनुप-

ततो व्यवच्छेदः । तथा च सति प्रमाणमपि तर्कः स्यादत उक्तं कारणोपपत्तिर-
इति । उक्ते सति प्रयोजनानुसरणं न त्विह लाघवादरः सूत्रकारस्येति मन्तव्यम् ।
ता. टी. । * जानीये इममर्थमिति ५ पाठः ।

† यद्यपि संशयस्य पश्चादेव जिज्ञासा भवति तथापि जिज्ञासायाः पश्चा-
दपि संशयो भवति स चात्र विवक्षितः । तर्कप्रवृत्त्यङ्गत्वात्तर्केण हि प्रसङ्गापरनाम्ना
द्वयोः पक्षयोरेकतरनिषेधेनैकतरः प्रमाणविषयतया ऽभ्यनुज्ञातव्य इति विषयप्रत्या-
सत्त्या तर्कप्रवृत्तिं प्रत्यङ्गता संशयस्येति । ता. टी. ।

‡ नैवमिति ५ । २ पाठः ।

§ कारणोपपत्तिः कारणसम्भ्रमः । अनुज्ञाया आकार एवमेतन्नेतरदिति । एतदुक्तं
भवति । * यस्मिन्विषये प्रमाणं प्रवर्तितुमुक्तं तद्विपर्ययाशङ्कायां न तत्प्रवर्तते
यावदनिष्ठापत्त्या विपर्ययाशङ्का नापनीयते । तदपनय एव च स्वविषये प्रमाण-
सम्भव इति चोपपत्तिरित्याख्यायते । तथा प्रमाणस्योपपत्त्या इतिकर्तव्यतया
प्रमाणस्याभ्यनुज्ञातस्य विशेषिते विषये प्रमाणमप्रत्यहं प्रवर्तते । न चोत्पत्तिरे-
वास्तु निश्चयहेतुः कृतं प्रमाणेनेति वक्तव्यम् । उपपत्तिः स्वतन्त्राया आश्रयासिद्ध-
तया स्वतो निश्चयायोगात् । ता. टी. ।

॥ आहोऽस्मिन्नेदमिति ३ पु. पाठः ।

¶ तत्त्वतो जानीयेममिति ४ । २ पाठः ।

** ततः स्वकृतस्येति ५ । ४ । २ पाठः । †† पूर्वस्येत्येकमेव ४ । २ पुस्तकयोः ।

‡‡ शरीरवियोगश्चेति ४ । २ । ३ नास्ति ।

पद्यमानं पश्यति तच्चानुजानाति सो ऽयमेवंलक्षण उहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति । अनवधारणात् अनुजानात्ययमे-
कतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न * त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनेति
एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुगो-
द्भावितात्प्रसङ्गादनुन्तरं प्रमाणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थं
इति । सो ऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसंदधानः प्रमाणाम्यनुज्ञानात् प्रमाणस-
हितो वादे प्रदिष्ट इति । अविज्ञात्तत्त्वमनुजानाति यथा सो ऽर्थो भवति
तस्य यथा भावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् । एतस्मिंश्च तर्कविषये ।

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

स्थापना साधनं प्रतिषेध उपालम्भः । तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रति-
पक्षाश्रयो व्यतिपक्षावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते । तयोर-
न्यतरस्य निवृत्तिः एकतरस्यावस्थानमवश्यं ** भावि तस्या वस्थापनं तस्या-
वधारणं निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं संभवतीति । †† एको हि
प्रतिज्ञातः ‡ मर्थं तं हेतुतः स्थापयति प्रतिषिद्धं चाद्वरतीति । द्वितीयस्य द्विती-
येन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चेद्ध्यते स निवर्तते ।

* एकतरकारणोपपत्त्येति ३ पु. पाठः । † लक्षणादुदाहरति ५ । ४ । २ पाठः ।

‡ भावितात् चिन्तितात् । प्रसङ्गादबाधितादित्यर्थः । प्रमाणसामर्थ्यादित्यनेन
तर्कस्य स्वातन्त्र्यमपाकरोति । ता. टी. ।

§ अविज्ञाततत्त्वर्थ इति यथा साधो भवतीति २ अविज्ञाततत्त्वर्थं यथासा भवतीति ४ पाठः ।

|| स तस्य तथा भाव इति ३ पु. पाठः ।

¶ प्रतिपक्षाच्छेन प्रवृत्त उपालम्भः प्रतिपक्षाश्रय उच्यते ।

** एकास्मिन् यस्तु नि यिरुद्धधर्मद्वयासम्भवादिति भावः ।

†† यस्यावस्थानमिति ५ । ४ । २ पाठः ।

‡‡ एको हीत्यादि निर्णय इत्यन्तं नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं सम्भवतीत्यस्थापना-
दनम् । वादी प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः स्थापयति द्वितीयस्य प्रतिवादिनः प्रतिषिद्धं
प्रतिषेधं वाक्यस्य हेतोर्दूषणमिति यावत् । उद्वरति दूषणाभासीकरोति ।
द्वितीयेन तु प्रतिवादिना वाक्यस्य हेतोः स्थापनहेतुत्वं प्रतिषिध्यते । तस्यैव
वादिनः प्रतिवाक्यकदूषणप्रतिषेधहेतुश्च प्रतिवादिनैवोद्ध्यते । स वादिनो वा
प्रतिवादिनो वा हेतुश्चापालम्भश्च निवर्तते । तस्मिन्निवृत्ते योवतिष्ठते एकस्ते-
नार्थनिर्णयो न द्वाभ्यां तस्मादयुक्तं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति । न तावत्संशयविषये
निर्णये वादिप्रतिवादिनौ स्तस्योर्निश्चितयोरेव प्रवृत्तेः । ता. टी. ।

§§ प्रतिज्ञानमिति ५ पाठः ।

तस्य निवृत्तौ यो ऽवतिष्ठते तेनार्थावधारणं निर्णयः । * उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह । कया युक्त्या एकस्य संभवो द्वितीयस्यासंभवः । तावतौ संभवासंभवौ विमर्शे सह निवर्तयतः उभयसंभवे । † उभयासंभवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शे कृत्वा । सो ऽयं विमर्शः पक्षप्रतिपक्षावद्योक्त्या न्यायं प्रवर्तयतीत्युपादीयत इति । एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मस्थयोर्बाहुव्यम् । यच्च तु धर्मसामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुतः संभवतः तच्च समुच्चयः हेतुतो ऽर्थस्य तथाभावोपपत्तेः । यथा क्रियावद् द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुतः संभवति तत् क्रियावत् यस्य न संभवति तदक्रियमिति । एकधर्मस्थयोश्च विरुद्धयोर्द्वयोरयुगपद्वाविनोः कालविकल्पः यथा तदेव द्रव्यं क्रियायुक्तं क्रियावत् अनुत्पन्नेपरतत्क्रियं पुनरक्रियमिति । न चायं निर्णये नियमः विमृश्यैव पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णय इति । किं ऽत्विन्द्रियार्थसन्निकर्षेत्यत्र प्रत्यक्षे ऽर्थे ऽवधारणं निर्णय इति । परीक्षाविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम् ॥ इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति । तासाम् ।

* अभ्युपेत्य तु परिहरति । उभाभ्यामिति । वादिनः साधनस्य सम्भवः प्रतिवादिन उपालम्भस्यासम्भवः । एवं प्रतिवादिनः साधनस्य सम्भवो वादिन उपालम्भस्यासम्भव इति । विमृश्येति विमर्शं कृत्वेति । अनुपायो ऽपि विमर्शः कार्यत्वात् कृतिव्याप्य उक्तः । विमृश्येति पक्षोपादानस्य प्रयोजनमाह । सो ऽयमिति । अवद्योक्त्या नियमेन विषयीकृत्येत्यर्थः । ता० टी० । एकस्मिन्विषये द्वयोरवधारणं प्रत्यहेतुत्वे ऽपि विषयभेदेन द्वयोरप्यवधारणहेतुत्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

† उभयसम्भव इति पूर्वान्वयि । उभयासम्भवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । साधनमात्रनिर्देशे प्रतिवाद्युक्तदूषणानुद्धरणं सत्यतिपक्षितत्वेन दूषणानुद्भावनेऽपि दूषणसम्भावनामात्रेणापि संशयावस्थितिसम्भवात् । परीक्षायाः संशयपूर्वकत्वेन संशयकारणतयोपस्थितकोटिद्वयमध्य-एकतरकोटिराधने प्रतिज्ञामात्रेण संशयनिवृत्तेरसम्भवादिति भावः ।

‡ पक्षप्रतिपक्षावद्योक्त्यमिति ५ पाठः । § खल्विन्द्रियार्थेति ४ । २ पाठः ।

॥ न हि ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिसम्बन्धनिर्णयस्त्रागमेन कर्तव्यं विमर्शो ऽस्ति नापि वादजल्पवितण्डासु विमर्शो निश्चितयोरेव वादिप्रतिवादिनोस्तत्र प्रवृत्तेरित्यर्थः । ता० टी० ।

¶ नानाप्रवक्तृकत्वे सति तद्विचारवस्तुविषया वाक्यसंदृब्धिः कथा । तस्यां कथायामेव नियमस्ति स एवेति । इदं च पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति सूत्रावयवेन सूचितम् । ता० टी० । तत्र गुर्वेतिभिः सह वादः । विजिगीषणा सह जल्पवितण्डे । न्या० वा०

**प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयव-
वोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः* ॥ १ ॥**

एकाधिकरणस्यौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्यात्मा
नास्यात्मेति । नानाधिकरणो† विरुद्धौ न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मा
अनित्या बुद्धिरिति । परिग्रहो ऽभ्युपगमव्यवस्था । सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो
वादः । तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः‡ प्रमाणैस्तर्केण च साध-
नमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियतइति§ । साधनं स्थापना उपालम्भः प्रतिषेधः ।
ते साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ यावदेको निवृत्त
एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति । जल्पे
निग्रहस्थानविनियोगाद्वादे तत्प्रतिषेधः । प्रतिषेधे कस्य चिदभ्यनुज्ञानार्थे सि-
द्धान्ताविरुद्ध इति वचनम् । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध ॥ इति
हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञा वादे । पञ्चावयवोपपन्न इति हीनमन्य-
तमेनाप्यवयवेन न्यून¶ हेतूदाहरणाधिकमधिक**मिति चेतयोरभ्यनुज्ञाना-
र्थमिति†† । अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनो-
पालम्भव्यतिषङ्गज्ञापनार्थम् । ‡‡अन्यथाभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद
इति स्यात् । अन्तरेणापि चावयवसंबन्धं§§ प्रमाणान्यर्थे साधयन्तीति दृष्टं
तेनापि कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत इति ज्ञापयति||| । क्लृप्ताति-

* पक्षपरिग्रहो वाद इति ३ पु. पाठः ।

† नानाधिकरणस्याविति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ अस्यापि प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणतर्कोपालम्भ इति ५ । ४ । २ । ३ अधिकम् ।

§ अनेन विशेषणेन जल्पवितण्डयोर्न वादलक्षणातिव्याप्तिः । प्रमाणैरेव यत्र साधनं
तर्कैरेव च यत्रोपालम्भ इति तस्यार्थः । विजिगीषुकथायां तु जल्पे वितण्डायां च तत्पनिर्णय-
स्थानपक्षितत्वेन क्लृप्तादिना ऽपि स्वपक्षस्थापनं परपक्षप्रतिषेधो वा कर्तुं शक्यतइति न तत्राति-
व्याप्तिः ।

|| न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ४७ ।

¶ न्या. सू. अ. ५ आ. २ सू. १२ ।

** न्या. सू. अ. ५ आ. २ सू. १३ ।

†† वादे निग्रहस्थानानां प्रतिषेधे ऽपि विरुद्धस्य हेत्वाभासस्य न्यूनाधिकयोश्चोद्भावना-
नुमतिप्रदर्शनार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति पञ्चावयवोपपन्न इति च विशेषण इत्यर्थः ।

‡‡ पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेनेव प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भत्वलाभे सिद्धे पुनरुपादानं
प्रमाणैः साधनमेव कार्यं तर्कोपालम्भ एव कार्य इति बोधनार्थम् ।

§§ संख्यधर्ममिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

||| पञ्चावयववाक्ययोगाभावेपि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामर्थसाधकत्वस्य दृष्टतया तथापि
रीत्या वादे साधनं भवतीत्यर्थः ।

नियहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति वचनाद्विनियहो जल्प इति मा विज्ञायिच्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायीत्येवमर्थे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति* ।

यथोक्तोपपन्नश्चलजातिनिग्रहस्थानसाध-

नोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
यवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः । चलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ इति
चलजातिनिग्रहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियतइति एवंविशेषणो
जल्पः† । न खलु वै चलजातिनिग्रहस्थानैः साधनं कस्य चिदर्थस्य संभवति
प्रतिषेधार्थैवेष्टां सामान्यलक्षणे विशेषलक्षणे च श्रूयते । वचनविघातो ऽर्थ-
विकल्पोपपत्त्या क्लमिति‡ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः§ विप्र-
तिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थान॥मिति विशेषलक्षणेऽपि यथास्वमिति । न
चैतद्विजानीयात्प्रतिषेधार्थतयैवार्थं साधयन्तीति चलजातिनिग्रहस्थानोपालम्भो
जल्प इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायतस्तदिति¶ । प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्च-
लजातीना**मङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न स्वतन्त्राणां साधनभावः । यत्प्रमा-
णैरर्थस्य साधनं तच्च†† चलजातिनिग्रहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् तानि
हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षन्ति । तथा चोक्तं तत्त्वाध्यव-
सायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति‡‡ ।
यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चैतानि प्रयुज्यमानानि निषे§धवि-
घातात्सहकारीणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां क्लृप्तादीनामुपादानम् । जल्पे
न स्वतन्त्राणां साधनभावः, उपालम्भे तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति॥॥ ।

* प्रमाणतर्कसाधनग्रहणमिति ३ पु. पाठः ।

† जल्पे प्रमाणादीनां प्रयोगे ऽपि प्रमाणैरेव साधनं तर्कणोवोपालम्भ इति नियमाभा-
वाच्चेतल्लक्षणस्य वादे ऽतिव्याप्तिरिति भावः । ‡ न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ५९ ।

§ न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ५९ । ॥ न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ६० ।

¶ तथा च सूत्रे साधनपदप्रयोगो ऽनुपपन्न इति भावः । न खलु वै इत्यारभ्य सतदिती-
त्येतत्पर्यन्तं शङ्का प्रमाणैरित्यादिः परिहारः । जल्पकथायां प्रवृत्तेन प्रमाणैः साधनं क्रियमाणं
परोदितसाधनानां क्लृप्तादीनां ऽपि निरासे स्वपक्षसिद्ध्या तदप्रयोगे च प्रतिवादिविजयानुपपत्ते-
रेतावन्मात्रेण तेषां साधनहेतुत्वमुच्यतइति भावः ।

*० अङ्गभावः स्वपक्षरक्षणार्थत्वादिति ५।४।२।३ पाठः । †† तत्रेति ४।२।३ नास्ति ।

‡ न्या. सू. अ. ४ आ. २ सू. ५० ।

§ प्रतिषेधेति ५।४।२ पाठः ।

॥ साधननिरपेक्षेण परोदितसाधनविघातकत्वमित्यर्थः ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितण्डा ॥ ३ ॥

स जल्पो वितण्डा भवति, किंविशेषणः प्रतिपक्षस्थापनया हीनः । यो तो समानाधिकरणो विसृष्टौ धर्मो* पक्षावित्युक्तं तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्ततइति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्षहीनो वितण्डा । यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं वाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यः† कं चिदर्थं प्रतिज्ञाय स्थापयतीति । तस्माद्यथान्यासमेवास्त्विति‡ ।

हेतुलक्षणाभावादहेतवे हेतुसामान्याः॥ हेतुवदाभासमानाः । तद्वै ।

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता॥

हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥

तेषाम् ।

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

व्यभिचारः॥ एकवाच्यवस्था । **सह व्यभिचारेण वर्तते इति सव्यभिचारः । निदर्शनं नित्यः शब्दो ऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भो ऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति । दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चे-

* पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तमिति ५ । ४ । २ पाठः ।

† साध्यं इति ४ । २ पाठः ।

‡ प्रतिपक्षस्य साधयितुः सत्त्वात्तथा न शक्यते वक्तुं साधनीयार्थाभावाच्च स्थापनाहीन इत्युक्तौ नाव्याप्तिरिति भावः ।

§ प्रतिज्ञानन्तरं प्रयोगो ऽन्यतमलिङ्गधर्मानुविधानं वा सामान्यम् । न्या. वा. । अन्यवित्त्वव्यतिरेकित्वान्वयव्यतिरेकित्वरूपधर्मत्रयमध्ये एकधर्मवत्ता ऽऽद्यधर्मद्वयमध्ये एकधर्मवत्ता वा । साधकासाधकत्वे तु विशेषः । अत्र हेत्वाभासानामयान्तरभेदा बहवो वार्तिकं दर्शितास्ते प्रकृतानुपयोगात्सूत्रोक्तभेदपञ्चकेन संगृहीतत्वाच्च नोद्धृतास्तत एवावगन्तव्याः ।

॥ समातीतकाला इति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

॥ साध्यतज्जातीयान्यवृत्तित्वं व्यभिचारः । यत् खलु साध्यतज्जातीयवृत्तित्वे सत्यन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि तद्वृत्तित्वं व्यभिचारः । सर्वो ऽयं पदार्थभेदो ऽन्तद्वये ऽवतिष्ठते । अन्यत्र प्रमेयात् नित्यश्चानित्यश्च व्यापकश्चाव्यापकश्चेत्येवमादि । तत्र यो हेतुहपात्त उभावन्तावाश्रित्य प्रवर्तते सो ऽनैकान्तिक इति । न्या. वा. ।

** सह व्यवस्येति ४ । २ पुस्तकधैर्यधिकम् ।

ति* । आत्मादेौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाध्यसाधनं † हेतुरिति अस्प-
शेत्वादिति हेतुनित्यत्वं व्यभिचरति अस्पृशा बुद्धिरनित्या चेति । एवं द्वि-
विधे ऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात्साध्यसाधनभावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतु-
रिति । नित्यत्वमप्येको ऽन्तः अनित्यत्वमप्येको ऽन्तः एकस्मिन्नन्ते विद्य-
तइति ऐकान्तिकः § उभयच॥ व्यापकत्वादिति ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

तं विरुद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति॥ यथा सो
ऽयं विकारो व्यक्तेर्यदैति** नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतो ऽप्यस्ति विनाशप्रति-
षेधात् । न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतो†† ऽपि विकारो
ऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् व्यक्तिरात्मलाभः अपायः
प्रच्युतिः यदा‡‡त्मलाभात्प्रच्युतो विकारो ऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते
यद्युक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत्खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रति-
षेधो नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्तिः । यदात्मलाभात्प्रच्यवते तद-
नित्यं दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते । अस्तित्वं चात्मलाभात्प्रच्युति-
रिति विरुद्धावेतो धर्मो न सह सम्भवत इति । सो ऽयं हेतुर्थे सिद्धान्तमा-
श्रित्य प्रवर्तते तमेव व्याहन्तीति ।

* ननु मा भूवित्यत्वं साध्यमस्पर्शत्वमेवास्तु नित्यत्वस्य साध्यमित्यत
आह स्पर्शवाश्चाणुनित्यश्चेति । न्या. वा. ।

† साध्यसाधनहेतुरिति ४ । २ पाठः ।

‡ एवंविधे ऽपीति ४ । २ पाठः ।

§ विपर्ययादनैकान्तिकइति ५ । ४ । २ । ३ अधिकः पाठः ।

॥ उभयान्तव्यापकत्वादिति ५ । ४ । २ पाठः ।

॥ अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः । एवं च सर्वानुक्तविरुद्धसंयहः । नन्वेव-
मेको हेत्वाभासो विरुद्धः प्राप्नोति । सत्यमेक एव हेत्वाभासो विरुद्धः । तस्य तु
सामान्येन विरुद्धत्वेन संगृहीतस्य पञ्चधा ऽपदेशो यथा प्रमेयमित्यनेन षोडश
पदार्था इति । एतदभिधानं तर्हि विरुद्धस्य न कर्तव्यम् । सामान्यतो ऽधिगतस्य
विशेषज्ञापनार्थं यथा प्रमेयस्यैव । तत्रानैकान्तिकादिहेत्वाभासो द्विरूपो ऽनैका-
न्तिकादिविरुद्धः । एतस्मिंस्तु विरुद्धतैवेति तृणापलादिन्यायेन निष्कृष्याभिधानम् ।
तस्मादनैकान्तिकादिषु निमित्तसमावेशात्सज्जादुयसमावेशः । विवक्षिततज्जाती-
यान्यवृत्तित्वेनानैकान्तिकत्वं हेतुविषयस्वरूपबाधारूपेण तु विरुद्धः । न्या. वा. ।

** व्यक्तेरभ्युपेतीति ३ पु. पाठः । †† हेतुरुपपद्यते व्यक्तेरपेतइति ३ पु. पाठः ।

‡‡ यथेति ५ । ४ । २ पाठः ।

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥७॥

विमर्शाधिष्ठानो पक्षप्रतिपक्षावभावनवसितो प्रकरणम् । तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत्समीक्षणं सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्योत् प्रकरणमनतिवर्तमानः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते । प्रज्ञापनं त्वनित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमान-नित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि । यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वे-नोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्तयति । यथा शब्दे नित्यधर्मो नोपलभ्यते एवमनित्यधर्मोऽपि सेयमुभयपक्षविशेषानुपलब्धिः प्रकरणचिन्तां प्रवर्तयति । कथम् । विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः यदि नित्यधर्मः शब्दे गृह्यते न स्यात्प्रकरणं यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्तते प्रकरणम् । सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ।

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

द्रव्यं छायेति साध्यं गतिमन्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साध-नीयत्वात्साध्यसमः । ॥ अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः ॥ साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायाऽपि गच्छति आह । स्वदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानोऽसन्निधिसन्तानोऽयं तेजसो गृह्यतइति । सर्पता खलु द्रव्येण ज्ञानादः यो यस्तेजोभाग आब्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवावच्छिन्नो गृह्यतइति आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः ।

* प्रतिपक्षावनवसिताविति ५ । ४ । २ पाठः ।

† संशयविषयीभूतकोटिद्वयमध्ये एकतरकोट्युपस्थापक एव यत्र साध्यसाधकत्वेनोपादी-यते स प्रकरणसम इत्यर्थः । योगार्थः प्रकरणमनतिक्रान्त इत्यनेन दर्शितः । प्रकरणान्तापात्ये-वेति तदर्थः । अयमेव च सत्यतिपक्ष इत्युच्यते ।

‡ प्रज्ञापनं नित्यः शब्द इति ३ पु. पाठः ।

§ प्रवर्तयन्नन्यतरस्य प्रवर्तनाय कल्पते इति ३ पु. पाठः ।

॥ उभयमिति ४ पाठः ।

॥ हेतोरपि यत्र पक्षेण सम्बन्धोऽसिद्धत्वात्साधनीयः स साध्यसमः । अत्र हेतोः सम्बन्ध इत्युपलक्षणम् पक्षतावच्छेदकादेरपि । अयमेवासिद्ध इत्युच्यते । सोऽयमसिद्धस्त्रिधा भ-वति । प्रज्ञापनीयधर्मसमान आश्रयासिद्धोऽन्यथासिद्धश्चेति । वार्तिकम् ।

*. आवरकद्रव्येऽपसर्पति आवरणसन्निधानइति ३ पु. ।

†† ज्ञानादिति ५ । ४ । २ नास्ति ।

‡‡ सन्निधिरेवावच्छिन्न इति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थस्यैकदेशो ऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इच्युते* । निदर्शनं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद् रूपवत् । प्रागुद्धै च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दो ऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दारुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात्संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् । व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति । सति प्रदीपसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते । निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते विभागकाले । सेयं शब्दस्य व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमिता भवति । कस्मात्कारणाभावाद्दि कार्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति । अवयवविपर्यासवचनं

* साध्यकाले हेत्वभाषानित्यर्थः । नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्यत्र सुपलब्धेः पूर्वं संयोगो नोपलब्धिकालः । सो ऽयं संयोगो हेतुविशेषणत्वेनोपात्त उपलब्धिकालमत्येति । यदोपलभ्यते तदा संयोगो नास्ति दारुत्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति । नन्वयमनैकान्तिक एव संयोगव्यङ्ग्यत्वादिति । अनित्यमपि संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टं यथा घट इति । संयोगव्यङ्ग्यत्वेनावस्थानस्य साध्यत्वात् । न ब्रूमा नित्यः शब्द इति अपि त्ववतिष्ठते शब्द इति प्रतिज्ञार्थः । तथा च संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्ययं हेतुर्नानैकान्तिकः । न ह्यनवस्थितं किं चित्संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टमिति । न्या. वा. । हेतोरपदेशस्य हि साध्यसन्देहविशिष्टः कालः । यथाहुः नानुपलब्धे न निर्णीते ऽयं न्यायः प्रवर्तते किं तु सन्दिग्धइति । परे ऽप्याहुः । सन्दिग्धे हेतुवचनादिति । अत्र च प्रत्यक्षानुमानागमधिरोगो यथा ऽनुष्णा ऽग्निर्द्रव्यत्वादिति अश्रावणः शब्दो गुणत्वादिति । गुवि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वादिति च । स सर्वः प्रमाणतो विपरीतनिर्णयेन सन्देहविशिष्टकालमतिपततीति । सो ऽयङ्कालस्यात्ययेनापदिश्यमानः कालातीत इति । तथा चोदाहृतम् । एवं व्यवस्थिते भाष्यकारः सूत्रं स्वपरमतशिलष्टं व्याचष्टे । यस्यार्थस्यैकदेशः धर्मविशिष्टो धर्मो हेतोरपदिश्यमानस्यार्थः स ह्यर्थ्यते हेतुना तस्यैकदेशः साध्यधर्मः स हि धर्मणि बलवता प्रमाणेन तद्विपरीतधर्मनिर्णयं कुर्वता संशयकालमतिपातितस्तादृशो हेतुः कालात्ययापदिष्टः कालातीत इति स्वमतनास्यार्थः । अत्र च पूर्वमेवेदाहृतमिति पौनरुक्त्याचोदाहृतम् । परमते तु कालात्ययेन युक्तो यस्य हेतोरर्थरूप एकदेशो विशेषणमिति यावत् । स कालात्ययापदिष्ट इति योजना । परमतेनैव निदर्शनमाह निदर्शनमिति । ता. टी. ।

न सूचार्थः । कस्मात् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् । इत्येतद्वचनाद्विपर्ययेनेतो हेतुमुदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्तत्साधनं* हेतुलक्षणं न जहाति । अजहद्वेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति । अवयवविपर्ययसवचनमप्राप्तकालमिति नियहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यतइति । अतस्तत्र सूचार्थः ।

अथ छलम् ।

वचनविधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या 'छलम्' ॥ १० ॥

न सामान्यलक्षणे छलं शक्यमुदाहर्तुं विभागे तूदाहरणानि । विभागश्च ।

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥

तेषाम् ।

अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना
वाक्छलम् ॥ १२ ॥

नवकम्बलो ऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः कम्बलो ऽस्येति वक्तुरभिप्रायः । विशहे तु विशेषो न समासे तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायाद्विवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति तावदभिहितं भवतीति कल्पयति कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एको ऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति । तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति । अस्य प्रत्यवस्थानं सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वे ऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम् । नवकम्बल इत्यनेकार्थस्याभिधानं नवः कम्बलो ऽस्य नव कम्बला अस्येति । एतस्मिन्प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्वचनाभिहितं तच्च न सम्भव-

* साध्यसाधनमिति ५ । ४ । २ पु. पाठः साध्यसाधनहेतुलक्षणमिति ३ बु. ।

† न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ११ ।

‡ प्रतिज्ञानन्तरं हेतेरवसरे प्राप्ते तस्याकथनं पञ्चातूदाहरणात्तत्कथनमिति न सूचार्थः । अनुक्तसमये हेतेरेवाभावेन तत्राभासत्वानुपपत्तेः । कथितं च तस्मिन् हेतुलक्षणाक्रान्ते हेत्वाभासस्यासम्भवाल्लक्षणानाक्रान्ते चानैकान्तिकाद्यन्यतमत्वात्पृथक् कथनाऽनुपपत्तेः योनिरुक्त्यापाताच्चेत्यर्थः ।

§ तदेतच्छलं पराजयावस्थायां जल्पे प्रयोक्तव्यमित्युक्तम् । परवाक्ये पर्यनुयोगो ऽस्येति चोक्तम् । तदत्र यथा पर्यनुयोगस्तथा दर्शयति शिष्यहिततया भाष्यकारः अस्य प्रत्यवस्थानमिति । ता. टी. ।

तीति । एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः । यस्माद्विशेषो
 ऽर्थविशेषे* विज्ञायते ऽयमर्थो ऽनेनाभिहित इति । स च विशेषो नास्ति ।
 तस्मान्मिथ्यानियोगमात्रमेतदिति । प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धो ऽभि-
 धानाभिधेयनियमनियोगः । अस्याभिधानस्यायमर्थो ऽभिधेय इति समानः ।
 सामान्यशब्दस्य विशेषोऽविशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाश्चेमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते
 नाप्रयुक्तपूर्वाः । प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति† । तत्रे-
 वमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः । अजां ग्रामं
 नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति । सामान्यशब्दाः सन्तो ऽर्थावयवेषु प्रयु-
 ज्यन्ते सामर्थ्याद्यर्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये
 क्रियादेशनाऽसम्भवात्‡ । एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति यो ऽर्थः
 सम्भवति नवः कम्बलो ऽस्येति तत्र प्रवर्तते यस्तु न सम्भवति नव
 कम्बला अस्येति तत्र न प्रवर्तते । सो ऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परवाक्यो-
 पालम्भस्ते न कल्पतइति§ ।

सम्भवतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना

सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सम्भवति
 ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति । अस्य वचनस्य विधातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या
 ऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्सम्भवति त्रात्ये
 ऽपि सम्भवेत् त्रात्यो ऽपि ब्राह्मणः सो ऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति ।
 यद्विवक्षितमर्थमाप्नोति चात्येति च तदतिसामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वं
 विद्याचरणसम्पदं क्व चिदाप्नोति क्व चिदत्येति । सामान्यनिमित्तं क्लृप्तं सामा-

* अर्थविशेषेष्ठिति ४ । २ । ३ नास्ति ।

† एतदुक्तं भवति । न सङ्केतकरणावस्थायां वृद्धव्यवहारे वा कश्चिच्छब्दः
 कं चिदर्थं शङ्क्याहिक्रया बोधयति । अपि तु सामान्यद्वारेणार्थप्रकरणदिसहकारी
 विशेषे वर्तते । तस्माच्चैव प्रतिपादयितुरपराधो यद्विशेषशब्दैर्विशेषान्तरं प्रतिपाद-
 यति । किं तु सङ्केतस्यापराधो यो विशेषमपहाय सामान्ये शब्दानां वर्तते । तस्मा-
 द्वाशसङ्केतं बोधयन्नापराध्यः प्रयोक्तेति सिद्धम् । तां टी ।

‡ क्रियादेशना सम्भवेदिति ४ । २ । ३ पाठः ।

§ परवाक्योपालम्भो न कल्पतइति ३ पुं पाठः ।

न्यच्छलमिति । अस्य च प्रत्यवस्थानम् । अविवक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य* तदसम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः यथा सम्भव-
न्त्यस्मिन्नेषे शालय इति । अनिरीकृतमविवक्षितं च बीजजन्म प्रवृत्तिविष-
यस्तु तेषां प्रशस्यते । सोऽयं तेषानुवादो नास्मिन् शालयो विधीयन्तः+
इति बीजात् शालिनिवृत्तिः सती न विवक्षिता । एवं सम्भवति ब्राह्मणे
विद्यावरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पदेतुः । न चात्र हेतु-
विवक्षितः विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य । सति ब्राह्मणत्वे
सम्पदेतुः समर्थे इति विषयं च प्रशंसता वाक्येन यथाहेतुतः फलनिवृ-
त्तिर्न प्रत्याख्यायते । तदेवं सति वचनविघातोऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपप-
द्यतइति ।

धर्मविकल्पनिर्द्वैतेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र
प्रयोगः । तस्य निर्द्वैते धर्मविकल्पनिर्द्वैते । यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भा-
वेन प्रतिषेधः । मञ्जुस्याः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्जाः क्रोशन्ति । का पुनर-
चार्थविकल्पोपपत्तिः । अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथाऽर्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे प्राधा-
न्येन कल्पनमुपचारविषयं छलमुपचारच्छलम् । उपचारो नीतार्थः सह-
चरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति । अत्र समाधिः । प्रसिद्धे+
प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुज्ञा प्रतिषेधो वा॥ न च्छन्दतः॥ अधा-
नभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च॥ गुणभूतस्य प्रयोग** उभयोलौकसिद्धः । सिद्ध
प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयो प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः ।
यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथाभूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न

* विषयानुवादकः प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्येति ३ पु. ।

+ विद्यन्ते इति ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ सिद्धे इति सु. पु. पा. § वेति ४ । २ । ३ नास्ति ।

॥ छलत इति ४ । ३ पाठः ।

॥ भाक्तस्येत्येतावति वक्तव्ये प्रधानग्रहणं सिद्धान्ततया दृष्टान्तलाभाय ।
लौकसिद्ध एवोपचारः कर्तव्यो नापूर्वा विना प्रयोजनं, लौकसिद्धश्चायमुपचारो
मञ्जाः क्रोशन्तीत्यर्थः । ता. टी. ।

** भाक्तस्य च प्रयोग इति ३ पु. पाठः ।

च्छन्दतः* । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य । यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधो ऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तद्विशेषात् ॥ १५ ॥

न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्यार्थान्तरकल्पनाया अविशेषात् । इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यतइति ।

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात् । कुतः । अर्थान्तरकल्पनात् । अन्या ह्यर्थान्तरकल्पना अन्यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेध इति† ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलं प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय चित्त्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् । यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यभ्यनुज्ञातं प्रतिषेधति । विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति । अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्तते चित्त्वमपि न निवर्तयति ।

अत ऊर्ध्वम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते स जातिः‡ । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति । उदाहरणसाधर्म्यात्सा-

* छलत इति ४ । ३ पाठः । † नैतदर्थान्तरभावादिति ४ । २ । ३ पाठः । अत्र ४ पुस्तके द्वितीयाध्यायप्रथमान्तिके ४ सू. प. ५३ पं. १४ धर्मशब्देनेत्यारभ्य ५५ पं. १३ यत्रयन्त्रेत्यन्तं प्रमादालिखितम् । ‡ न वाक्छलं तस्येति २ । ३ पाठः ।

§ एकत्र वस्तुसद्भावः प्रतिषिध्यते नैव क्राष्टारो मञ्चा इति । एकत्र सत्त्वमभ्यनुज्ञाय कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्यानेकता धर्मः प्रतिषिध्यतइति । एकत्र धर्मः प्रतिषिध्यते ऽन्यत्र धर्मा सो ऽयमतिमहान् विशेषः । न्या. वा. १

॥ छलस्येति १ पाठः ।

¶ न च छले साधर्म्यवैधर्म्ये स्तः । न च सम्यग्दूषणं साधर्म्यवैधर्म्याभावात् । अपि तु प्रयोगादित् प्रयुक्ते हेतौ तदाभासे वा यः प्रसङ्गो जायते सा जातिरिति । जल्पे हि वेदप्रामाण्यविद्रासं प्रति कहेतना यदा नास्ति कैरधि-

अ. १ आ. २ सू. १५-२० जातिनियहस्यानलक्षणे ।

५६

ध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्या-
त्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण* प्रत्यवस्थानं प्रत्यनीकभाषा-
ज्जायमानो ऽर्थो जातिरिति ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः
पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये
ऽप्यप्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धारति ।
असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवर्जज्जातिनियहस्या-
नयोः रभेदे ऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह ।

तद्विकल्पाज्जातिनियहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वं
तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम् । नानाकल्पो
विकल्पः विविधो वा कल्पो विकल्पः । तवाननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेयो
मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्नियहस्थानम् । शेषस्तु विप्रतिपत्ति-
रिति ।

इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्देशं लक्षिता यथालक्षणं परी-
क्षिष्यन्त इति त्रिविधा ऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः ।

— ० —

प्यते सदुत्तरं चास्य यदा सहसा न स्फुरति तदेश्वराणां जनाधाराणां मां भूद्वेदा-
प्रामाण्यबुद्धिर्इति जात्यापि प्रत्यवस्थेयम् । क्वचित्पुनरबुद्धिपूर्वमेव हेतौ हेत्वाभासे
वा जातिप्रयोगः सम्भवतीति । जायमानो ऽर्थ इति पदव्युत्पत्तिनिमित्तं दर्शितम् ।
ता. टी. ।

* उदाहरणवैधर्म्येणेति ३ पाठः ।

† यद्यापि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टान्तस्यापि भेदलक्षणापि लक्षणाभेदाभि-
प्रायेण भेद उक्तः । ता. टी. ।

‡ जातिविकल्पाज्जातिबहुत्वमिति ३ पु. ।

अत उर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थोऽ-
धारणं निर्णय इत्यग्रे *विमर्श एव परीक्ष्यते ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न

संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मोऽध्यवसायात्संशयो न धर्ममात्रात् । अथ वा
समानमनयोर्दुर्ममुपलब्धः इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभावः इति । अथ वा
समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि संशयोऽनुपपन्नः न जातु रूप-
स्थार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति । अथ वा नाध्य-
वसायादर्थवधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्यकारणयोः साह-
चर्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्मा-
ध्यवसायाच्च संशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ।

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः किं तर्हि विप्रतिपत्तिमु-
पलभमानस्य च संशय एवमव्यवस्थायामपीति । अथ वाऽस्त्या**त्मेत्येकेना-
स्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्तइत्युपलब्धः†† कथं संशयः स्यादिति । अथो‡‡पलब्धि-

* उद्वेगलक्षणयोरनन्तरं परीक्षावसरे प्रमाणपरीक्षायाः पाठक्रमेण प्राप्तावसरत्वेऽपि प्रमा-
णानां निर्णयं प्रत्युपयोगित्वात्संशयस्य ततः पूर्वभावितादार्थक्रमेण पूर्वोपस्थितः संशय एव परी-
क्ष्यतइत्यर्थः । यद्यपि निर्णयमात्रस्य न संशयपूर्वकत्वमिति प्राक् प्रतिपादितं तथापि शास्वार्थनि-
र्णयस्य विचारपूर्वकत्वाद् विचारप्रवृत्तेरत्र संशयपूर्वकत्वनियमादुक्तं संशयपरीक्षायाः प्राचस्यमिति
वार्तिकम् ।

† अज्ञायमानस्य धर्ममात्रस्य संशयं प्रत्यहेतुत्वात्तदवधारणे निश्चयस्य संशयविराधित्व-
स्याभावेन संशयहेतुत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

‡ उपलब्ध इति ४ । ३ पाठः ।

§ धर्मस्योभयानुगतत्वेनाग्रहणे यस्तुत उभयानुगतधर्मग्रहणेऽपि संशयानुत्पत्तेरुभयानुगतत्व-
ग्रहणे विशेषणतया धर्मिणोऽप्यवधूतत्वात्तद्विषये संशयोऽनुपपन्न इति भावः ।

॥ समानधर्मस्य कृतकत्वस्य शब्देऽध्यवसायेऽपि तत्समानाधिकरणघटत्वाद्विप्रकारकसंश-
यानुत्पत्तेः समानधर्मानध्यवसायेऽपि प्रकरणसममे विरुद्धाद्यभिचारिधर्मसंनिपाते तत्त्वानुपलब्धेः
संशयोपान्त्याऽप्यपकत्वात्समानधर्मोपलब्धेः संशयं प्रति न हेतुत्वमिति वार्तिकम् ।

¶ स्वरूपतो विप्रतिपत्तेः संशयाहेतुत्वात्तदध्यवसायस्य च प्रागुक्तरीत्या संशयहेतुत्वासम्भव
इति भावः ।

** अस्त्यात्मेत्येके परे नास्त्यात्मेति ५ । २ । ४ । ३ पाठः ।

†† उपलब्धेरिति ५ । २ पाठः ।

‡‡ तथेति ५ । २ । ४ पाठः ।

रव्यवस्थिता अनुपलब्धश्चाव्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते* संशयो नोप-
पद्यतइति ।

विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः† ॥ ३ ॥

यां च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते, सा संप्रतिपत्तिः सा
हि द्वयोः प्रत्यनौकधर्मविषया । तच्च यदि विप्रतिपत्तेः संशयः संप्रतिपत्तेः
रेव संशय इति ।

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः‡ ॥ ४ ॥

न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्था§ आत्मन्येव व्यवस्थिता|| व्यव-
स्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः अथ व्यवस्था ऽऽत्मनि न व्यव-
स्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ।

तथात्यन्तसंशयस्तदुर्मसातत्योपपत्तेः¶ ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते** तेन
खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात्संशयानुच्छेदः । न
ह्ययमतदुर्मा धर्मा विमृष्यमाणो गृह्यते†† स तत् तु तदुर्मा भवतीति । अस्य
प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये ना-

संशयो नात्यन्तसंशयो वा‡‡ ॥ ६ ॥

न संशयानुत्पत्तिः§§ संशयानुच्छेद एव||| प्रसज्यते । कथं यत्तावत् स-
मानधर्माध्यवसायः संशयहेतुः न समानधर्ममात्रमिति एवमेतत्कस्मा-

* विभागेनाध्यवसिते इति ३ पा० ।

† न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूत्रार्थः । न्या० वा० । प्रत्येकं वादिनोः सिद्धान्तकपत्वा-
दिति भावः ।

‡ नाव्यवस्था विद्यतइति सूत्रार्थः । न्या० वा० ।

§ अव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीति २ । ४ पा० ।

|| आत्मनि व्यवस्थानादिति ५ पा० ।

¶ समानधर्मादीनां सातत्यावित्यसंशय इति सूत्रार्थः । न्या० वा० ।

** मन्यते तेन खल्वत्यन्तसंशयः तथात्यन्तसंशयः प्रसज्यतइति २ । ४ पा० ।

†† विमृश्यमानो गृह्यते इति ५ । ३ पा० ।

‡‡ न सूत्रार्थोपरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न्या० वा० ।

§§ संशयानुपपत्तिरिति ५ पा० ।

||| चेति ५ । ४ । २ । ३ पा० ।

देवं नोच्यते इति विशेषापेक्ष इति वचनात्सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षा ऽऽकाङ्क्षा सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था । न चेत्तं समानधर्मपेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेद् यद्यप्युक्त्यन्तः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति ।

उपपत्तिवचसाद्धा । समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्या सद्भाव-
संवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो
ऽविद्यमानवद्भवतीति । विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं यथा
लोके धूमेनानिरनुमीयतइत्युक्ते धूमदर्शनेनानिरनुमीयतइति ज्ञायते कथं
दृष्ट्वा हि धूममथाग्निमनुमिनोति नादृष्टे न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते
अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वं तेन मन्यामहे विषयशब्देन विष-
यिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धा अनुजानात्येवमिहापि समानधर्मशब्देन समा-
नधर्माध्यवसायमाहेति यथोहित्वा समानमनयो*धर्ममुपलभतइति । धर्म-
धर्मियहण्ये संशयाभाव इति पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थो पूर्वमद्राक्षं तयोः
समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभइति कथं 'नु' विशेषं पश्येयं येनान्य-
तरमवधारयेयमिति । न चेत्तत् समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मियहणमात्रेण
निवर्ततइति । †यच्चेत्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्त-
राध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स खं वाच्यः ‡ इति । यत्पुनरेतत्कार्यका-
रणयोः साहचर्याभावादिति कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावो कार्य-
कारणयोः साहचर्यम् । यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते

* अन्येतिरिति ५ । २ पाठः ।

† यथोक्तमिति ५ । २ । ३ पाठः ।

‡ न ह्यर्थान्तरभावमात्रं मया संशयहेतुत्वेनोपादीयतइति किं त्वर्थान्तर-
विशेषः । कः पुनरयं विशेषः धर्मधर्मिभावः । धर्मरूपलब्धे धर्मिणि संशय इति
परिहारं मन्यन्ते न पुनारूपस्यशयोर्धर्मधर्मिभाव इति । अयं च परिहारो न युक्त
इति पश्यामः । किं कारणम् । अर्थान्तरभावस्यानिवृत्तेः । यथैव रूपस्यशयोरर्थो-
न्तरभावस्तथा धर्मधर्मिणोरिति न युक्तो ऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संशयः । अत्रापि
तदेवोत्तरं नानभ्युपगमादिति । न ह्यमो ऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे धर्मिणि सन्देहः
अपि तु समानधर्मादिविशिष्टधर्मिदर्शनाद्विशेषवति धर्मियेव संशय इति ।
न्या. वा. ।

§ विशेषानवधारणमुभयोः साहचर्यम् । यथैव समानधर्मिदर्शनेन विशेषो
नावधार्यते तथा संशयेनापीति । कारणसद्भावात्कार्यसद्भाव इति न साहचर्यनिर्दे-

तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यमस्ति च संशयकारणे संशये चेतदिति ।
 एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति । यत्पुनरेतदुक्तं विप्र-
 तिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति, पृथक्प्रवादयोर्व्याहतमर्थमुपलभे
 विशेषं च न जानामि, नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयं, तत्को ऽत्र विशेषः
 स्यादनेकतरमवधारयेयमिति संशयो विप्रतिपत्तिर्जनितः, ऽयं न शक्यो विप्र-
 तिपत्तिः संशयमात्रेण* निवर्तयितुमिति । एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते संशये
 वेदितव्यमिति । यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौ† संप्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः‡ ।
 तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः
 समाने ऽधिकरणे व्याहतायां प्रवादो विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायो§
 विशेषापेक्षः संशयहेतुः न चास्य समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निव-
 र्तते तद्विप्रतिपत्तिर्बुद्धिः॥समोहनमिति॥ । यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वा-
 द्यवस्थाया** इति संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाभ्यनुज्ञानाच्च निमित्ता-
 न्तरेण शब्दान्तरकल्पना । व्यर्था शब्दान्तरकल्पना व्यवस्था खलु व्यवस्था††
 न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादिति । नाभये रूपत्रयानुपलब्धयोः सद-
 सद्भिषयत्वं विशेषापेक्षः‡‡ संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषेध्यते यावता चाव्यव-
 स्थात्मनि व्यवस्थिता न तावता ऽऽत्मानं जहाति तावता ह्यनुज्ञाता व्यवस्था

शो ऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्देशः तथा च कार्यान्तरेष्वपि तदस्तीति । न हि
 किं चित्कार्यं कारणसद्भावेनान्तरेण सम्भवतीति । न्या. वा. । यत् समानधर्मस्य कृतक-
 त्वस्य शब्दे दर्शने ऽपि संशयानुत्पत्तेर्हेतुत्वं तस्येति तत्र समानार्थापरिज्ञानाच्च हि कृतकत्वं समानो
 धर्मो न्यथा समानधर्मस्याभिधानात् । समानो धर्म इति विवक्षिततज्जातीयान्यवृत्तिर्यः स समानो
 न पुनः कृतकत्वमेवम् । विरुद्धाव्यभिचारिधर्माध्यवसायस्य च संशयहेतुत्वानुपगमात्संशयहेतु-
 तायाः समानधर्माध्यवसानमात्रे नङ्गीकाराच्च न व्यभिचारशङ्का ।

* विप्रतिपत्तिसंप्रतिपत्तिमात्रेणाति । सु. ३ पा. ।

† तद्विप्रतिपत्तौ चेति ५ । २ । ३ पाठः ।

‡ शब्दस्य योर्थ इति ५ । २ । ३ पा. ।

§ तदध्यवसायश्चेति ५ । २ । ३ पा. ।

॥ अकृतबुद्धिमिति ५ । २ । ३ पाठः ।

¶ विप्रतिपत्तेः प्रत्येकं वादिदृष्ट्या संप्रतिपत्तिरूपत्वे ऽपि श्रोतुस्तदस्यस्योभ-
 संप्रतिपत्तिशब्दवाच्यतामात्रेण दूषणापन्यासस्यानाचित्यादिति भावः ।

** व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थाया इति ५ । २ । ३ पा. ।

†† व्यवस्थेति ५ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡‡ विशेषापेक्षमिति ५ । २ । ३ पाठः ।

एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति* । यत्पुनरे-
तत्तथा ऽत्यन्तसंशयः तद्वृत्तसातत्योपपत्तेरिति नायं समानधर्मादिभ्य एव
संशयः किं तर्हि तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसहितादित्यतो, नात्यन्त-
संशय इति† । अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति तन्न युक्तं विशेषापेक्षो
विमर्शः संशय इति वैचनात् । विशेषश्चान्यतरधर्मो न तस्मिन्नध्यवसायीया-
मे विशेषापेक्षा सम्भवतीति‡ ॥

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः‡ ॥ ७ ॥

यच्च यच्च संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा ततः‡स्तत्रैवं संशये
परेण प्रतिषेद्धे समाधिर्वाच्य इति । अतः सर्वपरीक्षाव्यापित्वात् प्रथमं संशयः
परीक्षित इति । अथ प्रमाणपरीक्षा॥ ।

॥ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः* ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यत्वं†† नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावा-
नुपपत्तेरिति । अस्य‡‡ सामान्यवचनस्यार्थविभागः ।

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्नि-

कर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्वं पञ्चाङ्गगन्धादीनां सिद्धिः
नेदं गन्धादिसंनिर्कर्षादुत्पद्यतः‡‡ इति ।

* अथयस्याया आत्मनि व्यवस्थितत्वेन व्यवस्थितपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नाव्यवस्थात्वनि-
वृत्तिः निमित्तान्तरसाक्षपातेनार्थस्य संज्ञान्तरकरणे ऽपि स्वरूपानुपायात् ।

† अन्यतरधर्मज्ञानमात्रं संशयहेतुर्न तन्निश्चय इति भावः ।

‡ कोऽस्य सूत्रस्यार्थः । स्वयं न संशयः प्रतिषेद्धव्यः परेण तु संशये प्रतिषेद्धे
एवमुत्तरं वाच्यमिति । न्या. वा. ।

§ तत्र तत्रेति ५ । २ । ३ पा. ।

॥ किं पुनरेषां परीक्षम् । आदौ तावत्सम्भवः किं प्रमाणानि सन्त्यथ न
सन्तीति । सदसतोः सामान्यात्ममेयत्वाद्विशेषादर्शनाच्च संशयः । न्या. वा. ।

¶ व्युदस्य संशयं परः पक्षपरिग्रहेणावतिष्ठते । न्या. वा. ।

** अस्यार्थः त्रिष्वपि कालेषु प्रमाणानि नार्थं साधयन्तीति । न्या. वा. ।

†† प्रामाण्यमिति ५ । ४ । ३ पा. ।

‡‡ अथेति ५ । ४ । २ । ३ पा. ।

§§ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षापेक्षं ज्ञानमिति सूत्रार्थं व्याघातो दोषः । यदि पूर्वं
ज्ञानं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्य कारणमिति यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पक्षमिति
तद् व्याहृत्यते । न्या. वा. ।

पश्चात्सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः* ॥ १० ॥

असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणो ऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमाणेन खलु प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतत्सिद्ध्यति ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृ-
त्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

यदि प्रमाणं प्रमेयं च युगपद्वचतः एवमपि गन्धादिष्विन्द्रियार्थेषु ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमां बुद्ध्यः क्रमेणार्थेषु वर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न सम्भवतीति । व्याघातश्च युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मेनसे लिङ्गमिति । एतावांश्च प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात्प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं न सम्भवतीति ।

अस्य समधिः । उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावनियमाद्यथादर्शनं विभागवचनम् । क्व चिदुपल-
ब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः । यथा ॥ ऽऽदित्यस्य प्रकाशः । उत्पद्यमा-
नानां क्व चित्पूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः यथावस्थितानां प्रदीपः ।

* यद्यपि स्वरूपं न प्रमाणाधीनं तथाऽपि तस्य प्रमेयत्वं तदधीनं तदपि चेत्प्रमाणात्पूर्वं न प्रमाणायोगनिबन्धनं स्यादित्यर्थः । न्या. टी. ।

† न प्रमाणनिर्मिता प्रमेयसंज्ञेति व्याघातः । प्रमाणमन्तरेण न प्रमेयमात्मानं लभेतइति न प्रमाणायत्ता प्रमेयसिद्धिः । न्या. धा. ।

‡ इन्द्रियार्थानां बुद्धीनां च सचिपाते सति युगपद्भाव इति क्रमवृत्तित्वं द्रष्टुं न स्यादिति व्याघातो दाघः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरित्युक्तं तद् व्याह्रन्यते । न्या. धा. ।

§ अस्य वाक्यस्यासिद्धौ तद्वाचनमर्थः । न्या. धा. । अर्थसाधकत्वैवभावकानां प्रत्यक्षादीनामर्थसाधकत्वं नेति व्याघातः । प्रामाण्यमात्रप्रतिषेधे च धर्मिणो ऽप्रतिषेधात् स्वरूपेण सिद्धिः प्रत्यक्षादीनाम् । यदि च प्रमाजनैकलब्धजीवितानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्ये निषिद्धे कुतः स्वरूपसिद्धिरित्युच्यते तर्हि साधकस्यापि प्रमाणात्वानुपपत्तेरप्रमाणाप्रामाण्यसाधनासम्भवः । साधकस्य प्रामाण्यप्राप्त्युपगमे च बाधः । प्रत्यक्षादीनां चाप्रामाण्यप्राप्त्युपगमेनाप्रामाण्यप्राप्त्युप-
गमलाभात्तेषां वक्तव्यतापत्तेः तत्साधकप्रमाणविशेषोपन्यासे तेनार्थ्युपगतप्रामाण्येनानुमानादिना बाधः । त्वनुक्तं नैव हेतुना त्वदुपन्यस्तस्याप्रामाण्यसाधनस्याप्यप्रामाण्यतापत्तावप्रमर्शे साध्यासि-
द्धिश्च । प्रामाण्यस्य धर्मस्य धर्मिणो भेदाभ्युपगमेन धर्मप्रतिषेधे फलतो धर्मिणो ऽपि प्रतिषेध इत्युक्तौ च प्रत्यक्षादीनामिति वक्ष्यमानुपपत्तिः प्रामाण्यमिति भावप्रत्ययानुपपत्तिश्च । हेतुत्वेना-
पन्यस्तायास्तेकास्यासिद्धेस्तेकास्यनिष्ठत्वेन साध्यवैयधिकरणयादासाधकत्वम् । कालत्रये ऽप्यर्थसाध-
कत्वभावस्य तदर्थत्वे साध्यादविशेष इति धार्मिकम् ।

॥ यथा आदित्यप्रकाशे ५ । ४ । २ पा. ।

क्व चिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिबिषयश्च सह भवतः यथा धूमेनाग्नेर्हणमिति ।
उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं प्रमेयं तूपलब्धिबिषयः । एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापर-
सहभावे ऽनियते यथा ऽयं दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तच्चैका-
न्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेधा उक्त इति ।

समाख्याहेतोश्चैकाल्ययोगात्तथाभूता समाख्या । यत्पुनरिदं
पश्चात्सिद्धे* च सति प्रमाणे प्रमेयं न सिध्यति प्रमाणेन प्रमीयमाणो ऽर्थः
प्रमेयमिति विज्ञायतइति प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं
निमित्तं तस्य चैकाल्ययोगः । उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करि-
ष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता । प्रमितो ऽनेनार्थः
प्रमीयते प्रमास्यतइति प्रमाणम् । प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यते इति च प्रमेयम् ।
एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः । प्रमास्यते ऽयमर्थः प्रमेयमिदमि-
त्येतत्सर्वं भवतीति ।

त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः । यश्चैवं नाभ्यनु-
जानीयातस्य पाचकमानय पत्यति लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो
नोपपद्यतइति । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाल्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमा-
णप्रतिषेधः । तत्रायं प्रवृष्यः अग्रानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियतइति ।
किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञायतइति । तद्यदि सम्भवो निवर्त्यते
सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः । अथासम्भवो ज्ञायते प्रमाणल-
क्षणं प्राप्स्यति प्रतिषेधः प्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति† । किं चातः ॥

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः‡ ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धाधसति प्रतिषेध्ये किं॥ प्रति-
षिध्यते । पश्चात्सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति युगपत्सिद्धौ

* सिद्धावसति प्रमाणं इति ५।४।२।३ पा० । † लक्षणमिति ५।४।२।३ पा० ।

‡ प्रमाणानि पक्षोक्त्यासता गृह्यत्वं वा ज्ञायते । आद्ये पक्षतावच्छेदककूपेण पक्षसिद्धा-
वेव तत्र साध्यसाधनसम्भवात्तत्सिद्धावाभ्युपगमे तेनैव बाधः । द्वितीये ऽपि पक्षतावच्छेदकस्य प्रमा-
णाभ्युपगमे तथैव बाधः । साधनस्य च प्रामाण्यानुपगमे ऽप्रमाणेन साधनासम्भवः प्रामाण्याभ्यु-
पगमे तेनैव बाध इति भावः ।

§ भवदुपन्यस्तहेतोः प्रतिषेधे ऽपि सत्त्वेन तेन साधनासम्भवाद् व्याघात इति भावः ।

॥ किमनेनेति ५।४।२।३ पा० ।

प्रतिषेध्य*सिद्धमभ्यनुष्ठानादनर्थकः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्ये ऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वमिति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

कथं चेकोत्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति । न च तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमुपादीयमानमप्युदाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति । सोऽयं सर्वप्रमाणैर्व्याहृतो हेतुरहेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः । स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीति इदं चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति निषेधे॥ नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥

**तन्नामामये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्ये ऽभ्यनुष्ठायमाने परवाक्ये ऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषा-

* प्रतिषेधेति ४ । २ । ३ पा ।

† प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यासिद्धेरिति च वाक्ययोरेकार्थत्वं भिन्नार्थत्वं वा । आद्ये प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमित्येव कस्माच्चेत्यतः । कुतश्च तयोरेकार्थताऽवगमः । यदि प्रमाणतस्तर्हि व्याघातः । अथ प्रमाणान्तरास्तर्हि संज्ञाभेदमात्रं साधकप्रमाणाभ्युपगमात् । भिन्नार्थत्वेऽपि तस्य प्रमाणापन्यासे तथैव व्याघातः । प्रत्यक्षादीनि न सन्तीति वाक्येन चान्यत्र प्रसिद्धे घटे गृह्णादिसम्बन्धस्याभाव इवान्यत्र प्रसिद्धेषु प्रमाणेषु सामर्थ्यप्रतिषेध एवेत्येत न तु प्रमाणस्वरूपाभावाऽप्रसिद्धप्रतियोगिकस्याभावस्यानभ्युपगमात् । प्रमाणस्वरूपस्याभ्युपगमे तु व्याघातः । प्रमाणानां चासत्त्वं प्रतिपाद्यमानं केन कथं कं प्रति चेति यत्तत्त्वम् । तत्र प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादयितुः प्रतिपादकहेतोश्च तेषां च भेदस्य प्रामाण्यकत्वे तत्रैव बाधः । अनभ्युपगमे प्रतिपादनानुपयोग इति दिक् ।

‡ अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ यो. सू. अ. १ आ. १ सू. ४ ७ । ॥ प्रतिषेध इति ५ । ४ । २ पा ।

॥ बुद्धिबिषयताप्रत्यक्षवायुदीरणतात्वभिघातोऽस्त्यन्दादीन्यवर्जयन् बुद्ध्या वाक्यमुच्चारयति स्थाणुकण्टकसर्पादीन् परिहरन् पादविहरणादीनि करोषि ते ह्ये वाक्यप्रवृत्ती प्रमाणप्रतिषेधाच्च सम्भवत इति न्या. वा. ।

** यदि माध्यमिको ज्ञयात् प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरिति स्ववाक्यावयवाश्रितानि यथालोकप्रतीतिसिद्धानि तैरविचारितसिद्धैरतरैषां प्रामाण्यं प्रतिषिध्यतइति तत्रेदमुच्यते । ता. टी. ।

दिति । एवं च न सर्वानि प्रमाणानि प्रतिविध्यन्तइति चिप्रतिषेध इति
वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे न व्याघातेऽर्थोभावादिति* ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्वोक्तनिबन्धनार्थम्† । यतावत्पूर्वोक्तमुपल-
ब्धिहेतोस्तपलब्धिविषयेस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद् यथादर्शनं
विभागवचनमिति तद्विहितः समुत्थानं यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शो खल्व-
यमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे त्रैकाल्यस्य‡ चायुक्तः प्रतिषेध इति ।
तत्रैकां विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति । यथा पश्चात्सिद्धेन
शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यं चातोद्यं साधनं च शब्दः अन्तर्हिते
ह्यातोद्यो स्वनतोऽनुमानं भवतीति । वीणां वाद्यते वेणुः पूर्यते इति स्वनवि-
शेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिविषयं पश्चात्सिद्धे-
नोपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यते इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्व्योक्त-
मुदाहरणं वेदितव्यमिति§ । कस्मात्पुनरिह तन्नोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यत-
इति । सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः स इह वा प्रकाशयेत तत्र वा
न कश्चिद्विशेष इति । प्रमाणं प्रमेयमिति च समाख्या समावेशेन वर्तते समा-
ख्यानमितवशात् । समाख्यानमितं तूपलब्धिसाधनं प्रमाणम् उपलब्धिविष-
यश्च प्रमेयमिति । यदा चोपलब्धिविषयः कस्य चिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा
प्रमाणं प्रमेयमिति चेकोऽर्थोऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥

प्रमेया च॥ तुलाप्रामाण्यवत्॥ ॥ १६ ॥

गुणत्वपरिमाण** ज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णा-
दि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ

* किमुक्तं भवति कानि चित्तप्रमाणानि प्रतिविध्यन्ते कानि चिदभ्यनुज्ञायन्त-
इति यानि स्ववाक्याश्रितानि तान्यभ्यनुज्ञायन्ते परवाक्याश्रितानि प्रतिविध्यन्ते
इति । न्या. वा. ।

† न तदस्माभिस्तत्सूत्रमपि तु सूत्रार्थ एवेति ज्ञापनार्थं सूत्रपाठोऽस्माक-
मित्यर्थः । ता. टी. । ‡ त्रैकाल्ये चेति ५।४।२।३ पा. ।

§ सहभावस्योदाहरणं धूमदर्शनादग्निं धूमविशेषणं प्रतिपद्यते । पूर्वसिद्धिरुप-
लब्धिहेतुरादित्यः पश्चात्सिद्धानां प्रकाशक इति । न्या. वा. ॥ प्रमेयता चेति १ पा. ।

॥ यथा प्रामाण्ये तुला प्रमेया च तथाऽन्यदपि सर्वं प्रमाणे प्रमेयमित्यर्थः । ता. टी. ।

** प्रमायेति ५।४।२।३ पा. ।

सुवर्णादि प्रमाणं तुलान्तरं प्रमेयमिति । एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्देशो वेदितव्यः । आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधूनत्वात् प्रमाणम् उपलब्धिविषयत्वात् प्रमेयम् उभयाभावात् प्रमितिः । एवमर्थविशेषे समाख्यासमावेशो याज्यः । तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात्* समावेशेन वर्तन्तइति । वृक्ष-
स्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात्कर्ता । वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनापुमिष्य-
माणतमत्वात् कर्म । वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतम-
त्वात् करणम् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीति आसिच्यमानेनोदकेन वृक्षमभि-
प्रेतीति संप्रदानम् । वृक्षात्पथं पततीति ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानम् ।
वृक्षे वयसि सन्तीत्याधारो ऽधिकरणमित्यधिकरणम्** । एवं च सति न

* कारकशब्दनिमित्तवशादिति । २ । पाठः ।

† कारकान्तरानपेक्षित्वं स्वातन्त्र्यम् । न हि वृक्षस्तिष्ठन् स्वस्थितौ कारका-
न्तरं प्रयुङ्कति । यदा ऽयं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचने भवति तदैवम् । यदा-
प्यस्तेरभिधायकस्तदाप्यस्तेर्व्यक्तिनिमित्तत्वेनावर्तिष्ठमानो ऽस्ति व्यनक्तीति कर्त-
त्युच्यते । यद्यपि गेहसम्बन्धादाभिधायको भवत्यस्तिशब्दो यथा गेहे देवदत्त-
स्तिष्ठतीति प्रतिनिर्दिष्टे ऽस्तीति गम्यते तदा न सत्तामाह न गतिप्रतिषेधमपि
तु देवदत्तगेहसम्बन्धं तदापि देवदत्तगेहसम्बन्धानुभवक्रियास्तस्यापि न कारका-
न्तराणि प्रयुङ्कति स्वतन्त्रो भवति । यदा ऽप्ययमभगवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति
वृक्षो न भग इति तदापि स्वस्थितौ न कारकान्तराणि प्रयुङ्कति स्वतन्त्रो
भवति । समुदायेकदेशं वा स्वस्थितौ प्रयुङ्के वृक्षो भूलेस्तिष्ठति प्रासादः स्तम्भ-
धिष्यतइति । पूर्वापरप्रत्ययैकविषयता वा स्थितिः । यद्वस्तु प्राक् सिद्धं पुनर्निमि-
त्तान्तरसन्निधाने सत्युपलभ्यते यत्तस्यानेकायुगपत्कालप्रत्ययविषयत्वं सा स्थितिः ।
तस्यां स्थितावस्य गत्सहकारिसाधनं चतुरादि तत्करणमिति । न्या. वा. ।

‡ कर्मणि कः कारकायैः क्रियाविषयत्वं यत्फलं क्रियाया विषयभावेन अव-
तिष्ठतइत्येतत्कर्म । एतेन कर्मलक्षणं तथायुक्तं चानीप्सितमिति संगृहीतम् ।
न्या. वा. ।

§ आनन्तर्यप्रतिपत्तिः करणस्य साधकतमत्वार्थः वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति
एवं गृहीत्वा ऽनन्तरं चन्द्रमसं प्रतिपद्यतइति वृक्षः करणम् । न्या. वा. ।

॥ कारकशब्दवाच्यकर्मणा ऽऽप्तुमभीष्टं संप्रदानम् । आसिच्यमानमुदकं कर्म
तेन वृक्षं प्राप्नोतीति वृक्षः संप्रदानं भवतीति । न्या. वा. ।

¶ अपगच्छत्यवतिष्ठते यत्तदपादानम् । यत्पुनरि-
च्छत्यवतिष्ठते वृक्ष इति । न्या. वा. ।

** धृतिहेतुरधिकरणम् । न्या. वा. ।

द्रव्यमात्रं कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कार-
कम् । यत्क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रं क्रियया*
व्याप्तमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादि-
ष्वपि । एवं च कारकान्वाख्यानं यथैव उपपत्तिर्यं लक्षणतः कारकान्वा-
नमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा किं तर्हि क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त-
इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति स च कारकधर्म न हातुमर्हति ।
अस्ति भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि
उपलब्धिहेतुत्वात् प्रमेयं चोपलब्धिविषयत्वात् । संवेद्यानि प्रत्यक्षादीनि
प्रत्यक्षेणापलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षं मे
ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति विशेषा
गृह्यन्ते । लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेणैन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमित्येवमादिना सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथा-
न्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति । कश्चाच विशेषः ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेनोपलभ्यन्ते येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्र-
माणान्तरमस्तीति प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यतइति । अनवस्थामाह तस्या-
प्यन्येन तस्याप्यन्येनेति । न चानवस्था शक्यानुज्ञातुमनुपपत्तेरिति । अस्तु
तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा § प्रमाणसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्तते आत्मेत्युपलब्ध्यावपि
प्रमाणान्तरं निवर्त्यत्यविशेषात् । एवं च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

* क्रियया ख्यातमिष्यमाणतमम् इति १ पा० ।

† वेति ५।४।३ पुस्तके नास्ति ।

‡ संवेद्यानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि चेति ५।४।२।३ पाठः ।

§ प्रमाणान्तरसिद्धिरिति १, २ पा० । मूले तु वार्तिकानुसारी धतः ।

॥ प्रदीपप्रकाशे घटाद्युपलब्धिसाधनस्याङ्गत्वात्प्रमाणं स च प्रत्यक्षादिभिरे-
वोपलभ्यते नासावात्मेापलब्ध्या प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणं प्रयोजयति तैरेवोपल-
भ्यते तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यन्तइति दृष्टान्तमात्रमेतत् । कै

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वात् दृश्यदर्शने प्रमाणं स, च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोर्दृशेनस्य तथाभावादृशेनहेतुरनुमीयते तमसि प्रदीपमुपाददीयः इत्याप्रोपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शने प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावत् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्वावस्थेन लिङ्गेनानुमीयन्ते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽप्यत्र ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते एवं प्रमेयं सत्किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते । सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां *यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति ॥

तेनैव तस्याग्रहणमिति चेद् नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्युक्तम् । अन्येन ह. § न्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् ॥ । प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतस्तत्र केन चित्कस्य चिद्ग्रहणमित्युक्तं । एवमनुमानादिष्वपीति यथादुतेनोदकेनाशयस्यस्य ग्रहणमिति ॥

** ज्ञातृमनसोऽश्च दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञाचाः† तस्यैव ग्रहणं दृश्यते । युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते ज्ञातृज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राहकस्य चाभेद इति ॥

उत्र न्याय इति चेदयं न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोजकानि परिकेदसाधनत्वात् प्रदीपवत् सामान्यविशेषवत्त्वाच्च । यत्सामान्यविशेषवत्स्वोपलब्धौ न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति । संवेद्यत्वादाश्रितत्वात्कारणत्वाद्बुद्ध्यवमादि प्रदीपवदिन्द्रियादयो ऽपि प्रत्यक्षाङ्गत्वात्प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणान्तराप्रयोजका इति । न्या. वा. ।

* यथादर्शनमिति ५. ३. नास्ति । † न च प्रमाणान्तरमन्तरेणेति ५. २. ३ पाठः ।

‡ इत्युक्तमिति ५. ३. पा. । § त्वन्यस्येति ४. ३. पा. ।

॥ लक्षणाप्रामाण्यमिति ४. ३. पा. । ॥ नाशयस्येति २. ३. पा. । उद्धृतजलजातीयस्य कूपादिस्थस्य जलस्याद्धतादन्यस्यैव ग्रहणे न तेनैव तस्य ग्रहणं तथेहापीत्यर्थः ।

** न चायमेकान्तो न तेनैव तस्य ग्रहणं भवतीति । भवत्यपि कदा चिदप्या । न्या. वा. । †† ज्ञानादिति ५. २. ३ पा. ।

प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेद्* न सं-
विद्विषयनिमित्तानाम् उपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः । प्रत्यक्षेणार्थमुप-
लभे अनुमानेनार्थमुपलभे †इति प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञान-
‡मागमिकं मे ज्ञानमिति संविद्विषयं संविन्नमितं§ चेत्पलभमानस्य धर्मा-
र्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते सोऽयं
तावत्येव॥ निवर्तते॥ न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्थासाधनीयं** येन
प्रयुक्ता ऽनवस्था††मुपाददीतेति ।

सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते तच्च ।

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनःसन्निकर्षो हि कारणान्तरं नास्तीति । न चासंयुक्ते द्रव्ये
संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति । ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः
कारणं मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदु-
त्पद्येरन् बुद्ध्य इति मनःसन्निकर्षो ऽपि कारणम् । तदिदं सूचं पुरस्तात्‡‡त्कृ-
तभाष्यम् ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नाप्यद्यते प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
भाववदिति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं§§
ब्रूयते ।

* यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यन्ते तान्यप्यन्यैरित्यनवस्था । अन-
वस्थायां चाद्वयप्रमाणाधिगमो न स्यात् । अथ व्यवस्थास्ति आद्वयप्रमाणाधिगतिर-
प्रमाणा प्रसज्येत । न्या. वा. १ ।

† उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभे इति ५ पुस्तके ऽधिकः पाठः । *

‡ आपमानिकं मे ज्ञानमिति ५ । ३ अधिकः पा. ।

§ संवित्तियिषयमिति संवित्तनिमित्तं चेति ५ । ४ । २ । ३ पा. ।

॥ तवत्येवेति ५ । ३ पा. ।

॥ निवर्ततइति ५ । २ । ३ पा. ।

** व्यवसायेन विषये प्रकाशिते ऽनुव्यवसायेन च तज्ज्ञानप्रकाशने तावन्मात्रेण सर्वव्यवहारो-
पपत्तेः पुनरनुव्यवसायप्रकाशनाय ज्ञानान्तरं नापेक्ष्यतइति नास्त्यनवस्थेति भावः ।

†† उपादीयेतेति ५ । ३ पा. ।

‡‡ आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानान्तरसाधारणयादिन्द्रियमनःसंयोगस्यासाधारणत्वेऽपि सूत्रस्य कार-
णान्तरनिषेधे तावत्येवद्वयतरेणैव लक्षणोपपत्तेः प्रत्यक्षस्य चातुर्थं ज्ञानं रूपज्ञानमित्यादीन्द्रियार्था-
परागणैवाभिलाषादेवमुक्तिरिति । §§ कारणभावमिति ५ । ४ । ३ । २ पाठोऽसंगतः ।

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु *ज्ञानभावात्तान्यपि कारणातीति । अकारणभावे ऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात् । यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदपि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यं न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिवर्जयितुमिति । तत्र †कारणभावे हेतुवचनमेतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणातीति । आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसंख्येय इति । तत्रेदमुच्यते ।

ज्ञानलिङ्गत्वादाऽत्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मलिङ्गं तदुक्तत्वाच्च चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥

तदयौगपदलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति वर्तते । युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिद्धयत्येव मनःसन्निकर्षेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारण**मिति ।

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य

स्वशब्देन वचनम् ॥ २५ ॥

* ज्ञानाभावादिति ५।४।२ ।

† कतमेन पुनन्यायेन दिगाद्यकारणं सामर्थ्यानुपलब्धेः । न हि ज्ञानोत्पत्तौ दिगादीनां सामर्थ्यमुपलभ्यते तस्मादकारणम् । न्या. वा. । दिगादीनां नित्यत्वाद् व्यापकत्वाच्च तत्सन्निधेरवर्जनीयतया सन्निधिमात्रेण न कारणत्वमाशङ्कितं युक्तम् । यथा रूपोपलब्धौ तेजसो रूपविशेषो हेतुर्न पुनस्तेजसः स्वर्गविशेषः सन्निधिमात्रेण सामर्थ्यादर्शनात् । रूपस्य त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यं क्लृप्तं चन्द्रमस्तेजःस्पर्शानाद्येन विनापि तद्रूपोपलब्धेः । अपवरकादित्यस्य दौर्घ्यस्य विना रूपं प्रकाशकत्वाभावात् ।

‡ आत्मलिङ्गत्वादिति ४ पाठः ।

§ ज्ञानमात्मलिङ्गमित्युक्तं तेनात्ममनःसंयोगो ऽनुक्तो ऽप्यनुमेयः । ज्ञानस्यात्मलिङ्गत्वं तदुक्तत्वात् । जन्यत्वे सति आत्मसमवेतत्वात्तस्यात्मगुणत्वं सुखादिवत् न हि द्रव्यं कर्म वा ऽऽत्मनि समवैति । न पृथिव्यादिगुणः स्वमात्रसंवेद्यात्वात् । उक्तं चात्र न यावत्प्रत्यक्षकारणं सर्वं तद् वक्तव्यमिति । न्या. वा. ।

॥ आत्मनो अनवरोध इति ५।४।२।३ पा. ।

¶ अथेन्द्रियमनःसंयोगः कस्माच्चाभिधीयते । न्या. वा. । सूत्रे नेति ५।४ पु. नास्ति ।

** युगपदुत्पत्तिसूत्रस्य मनःसिद्धिपरत्वेन मनसो ज्ञानकारणत्वानभिधायकत्वेऽपि ज्ञानस्य तत्परतन्त्रत्वाभिधानमुखेन तद्धेतुकत्वावगमात् ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्ये-
वेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानो ऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणम्* । /

सुप्तव्यासक्तमनसो चेन्द्रियार्थयोः सन्निक-
र्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः, सन्निकर्षस्येति । एकदा
खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु
तीव्रो ध्वनिस्पर्शो प्रबोधकारणं भवतः तदा प्रसुप्त्येन्द्रियसन्निकर्षनिमित्तं
प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते तच्च न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति किं तर्हि
इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य । न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरय-
तीति । एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः संकल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञा-
समानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसा इन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीते । यदा तु
खल्वस्य निःसंकल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपात-
नाज् ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं न ह्यबासो जिज्ञास-
मानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति । प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं
गुणत्वाद् नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैरेन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः । कथं घ्राणेन जिघ्रति
चक्षुषा पश्यति रसनया रसयतीति घ्राणविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं गन्धविज्ञानं
रूपविज्ञानं रसविज्ञानमिति च । इन्द्रियविषय**विशेषाच्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति
अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति । यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्यं

* ज्ञानान्तरसाधारणकारणत्वाच्च प्रत्यक्षलक्षणे तदुपादानमिति पूर्वसूत्राच्चेति पदं संश्लेष्य
सूत्रं व्याख्येयम् । न यावदसाधारणं सर्वं तदुक्तव्यमपि तु न साधारणं वक्तव्यमित्यर्थे सूत्रार्थ इति
वार्तिकदर्शनात् सूत्रमेवेदं भाष्यत्वेन मुद्रितपुस्तके निवेशस्तु प्रामादिकः ।

† इन्द्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्यपरमिदं सूत्रम् । न्या. वा. । अत एवाह्य भाष्यत्वेन
लेखीः प्रामादिकः । ‡ प्रतिषेधकालमिति १ पा. ।

§ यस्मादिदं प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यमानं विषयेण कारणेन वा व्यपदिश्यते
यज्वासाधारणं तेन व्यपदेशो दृष्टो यथा शाल्यद्वार इति । न्या. वा. ।

॥ चक्षुर्विज्ञानमित्यस्यापि रसनविज्ञानमिति ५ । ३ अधिकः पाठः ।

१ रूपविज्ञानमिति २ । ४ पुस्तकयोर्नास्ति । ** विषयेति ४ । ३ शक्तिः ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात्सुप्रव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति सोयम् ॥

व्याहतत्वादहेतुः* ॥ २८ ॥

यदि तावत् क्व चिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति व्याहन्येत । तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो ऽपेक्षते मनःसंयोगानपेक्षायां च युगपज् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ मा भूद् व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात्† ॥ २९ ॥

नास्ति व्याघातो न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्रव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति । अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते न ॥ नार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयं तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति । असति प्रणिधाने संकल्पे चासति सुप्रव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तच्च मनःसंयोगो ऽपि कारणमिति मनसि क्रियाकारणं वाच्यमिति । यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रग्रहे** मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण संबध्यते । तेन ह्यप्रत्येमाणे मनसि संयोगाभावाज् ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थता ऽस्य निवर्तते एषितव्यं चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारकत्वम् । अन्यथा हि चतुर्विधानामगूनां भूतसूक्ष्माणां मनसां च ततो ऽन्यस्य क्रियाहेतोरसंभवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

* व्याहतत्वादित्यनेन त्रिसूत्रीं प्रत्यावष्टे । न्या. वा. ।

+ नेदानीमिति ५।४।२।३ पाठः ।

‡ सर्वज्ञानानामिति ५।४।३।२ पा. ।

§ नानया त्रिसूत्र्या ऽऽत्ममनःसंयोगस्य कारणभावः प्रतिषिध्यते ऽपि तु प्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रतिपाद्यते । न्या. वा. ।

॥ तच्छेति ५।४।२।३ पाठः ।

॥ वेति २।३ पाठः ।

** प्रयत्न इति ५।४।२।३।३ पाठः ।

*प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृत्त इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव कस्मादेकदेशग्रहणात् । वृत्तस्योपलब्धेरर्वाभागमयं गृहीत्वा वृत्तमुपलभते न चैकदेशो वृत्तः । तच्च यथा धूमं, गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्वति । किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशाद् अर्थान्तरमनुमियं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि 'द्रव्योत्पत्तिपक्षे' तानि चावयवी चेति । अवयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणाद् वृत्तबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृत्तो गृह्यमाणैकदेशो वदिति । अथैकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसंधानात् तच्च वृत्तबुद्धिः न तर्हि वृत्तबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयो ऽस्यैकदेशसंबन्धस्याग्रहणाद् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः । तस्माद्वृत्तबुद्धिरनुमानं न भवति । एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ।

* एवं तावत्समधिगतं प्रत्यक्षलक्षणम् । अतः परमिदानीं प्रत्यक्षस्यानुमानेऽन्तर्भावं कुर्वाण इदमाह । न्या. वा. ।

+ किलेति ५।४।२।३।पाठः ।

† सेयमवयवसमूहपक्षे वृत्तबुद्धिरुत्पद्यमाना निर्विषया । अर्वाभागाः परभागा मध्यभाग इत्येतच्च नास्ति अवयविप्रत्याख्याने । अवयवत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । एकदेश एवावयव इति चेत् । अवयव्याधारस्यैकदेशपदार्थत्वादवयविनो भाव्यैकदेशस्याभावात् । अथाकार्यकारणभूतानां परस्परप्रत्यासत्त्युपपत्तयेकदेशावस्थानमवयवशब्दार्थः । तदपि न । अकार्यकारणभूतानां परस्परपकारविधुराणामवयवत्वानुपपत्तेः ।

§ यत्किञ्चन पक्षे वृत्तबुद्धेरभाव एव । कथम् । अर्वाभागास्य परभागास्य चावृत्तत्वात् । न चेत्पक्षे अवयवान्तरानुमानसंभवः । अवयवस्यावयवान्तराविनाभावविरहात् । अवयविनश्चानभ्युपगमादेव नानुमेयत्वसंभवः । अनुमाने ततः पूर्वं व्याप्तिदर्शनस्यापेक्षितत्वेनावयव्यनुपपत्तिर्व्याप्तिदर्शनासंभवश्च । परभागास्यार्वाभागेन व्यवहितस्याग्रहणे तेन साकं संबन्धग्रहणसंभवेन तस्यास्मत्स्यानुमेयत्वासंभवश्च । अवयविनो नभ्युपगमेन पूर्वमनुभूतस्यावयविनो स्मरणेनानुमानासंभवश्च । पूर्वपरभागयोश्चावृत्तभूतयोर्दृष्ट इत्याकारकपत्तीतिविषयत्वापगमे तादृशपत्तेर्भेदोक्तिरूपतया तस्याः प्रमाणजन्यत्वानुपपत्तिश्च । भान्तेरप्यन्यत् दृष्टस्यान्यप्रकारेण प्रतीतिरूपतया वृत्तप्रत्यक्षस्य यथार्थस्यानभ्युपगमे भ्रमस्याप्यसंभवश्च ।

॥ संबन्धस्य ग्रहणादिति ४ । संबन्धस्य ग्रहणादिति २ । ३ । पाठः ।

¶ भागस्येवावयविनोपीन्द्रियसंबन्धतया प्रत्यक्षस्यैव संभवात् । अथावयवी न प्रत्यक्षयोग्यसिद्धिं तेन समं व्याप्तिग्रहणानुपपत्त्यानुमितेरसंभवः । परमाणूनामतीन्द्रियतया अवयविनां च प्रत्यानभ्युपगमेन भागप्रत्यक्षस्याप्यसंभवेन भागप्रत्यक्षेणावयव्यनुमितेरनुपपत्तिश्च । प्रत्यक्षमात्रस्यानुमितित्वं वदते । अनुमितेरसंभव एव तस्याः प्रत्यक्षपूर्वकत्वनियमात् । सामान्यतोदृष्टानुमानेपि प्रत्यक्षविषयतायच्छेदकव्यापकरूपयोरेव व्याप्यव्यापकभावग्रहेणानुमितेरित्यतया व्याप्यरूपपुरस्कारेण तत्रापि प्रत्यक्षस्य सत्त्वानुमितेः प्रत्यक्षपूर्वकत्वनियमोऽव्यभिचारः ।

* च प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

न प्रत्यक्षमनुमानम् । कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपनम्भात् । यत् तदेकदेश्य-
हणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोस्ति यावद्दार्थजातं
तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्ततो
ऽन्येदर्थजातमवयवी समुदायो वा । न चैकदेश्यहणमनुमानं भावयितुं
शक्यं हेत्वभावादिति ।

अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात् ।
प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संबद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनाद-
ग्नावनुमानं भवति यच्च संबद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्रप्र-
त्यक्षहणं नेतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति । न त्वेतदनुमानमिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजत्वात् । न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । सोऽयं प्रत्य-
क्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ।

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिः तत्सहचरितावयव्युप-
लब्धिश्च कस्मादवयविसद्भावात् । अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तो अवयवी त-
स्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्त्यैकदेशोपलब्ध्यावनुपलब्धिरनुपपन्नेति ॥

अकृत्स्नग्रहणादिति चेद् न कारणतोऽन्यस्यैकदेशस्याभा-
वात् । न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानाद्
नावयवी कृत्स्नो गृह्यतइति । नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति सेयमे-
कदेशोपलब्धिरनिवृत्तैवे**ति । कृत्स्नमिति वै †† खल्वशेषतायां सत्यां भवति

* विरुद्धश्चायं हेतुरेकदेश्यहणाद् वृत्तोपलब्धिरिति । कथम् । न्या. वा. ।

† एकदेशप्रत्यक्षस्योपलब्ध्यापि प्रत्यक्षसत्त्वोपपत्तेः । सर्वस्य प्रत्यक्षविषयताया अप्रतिज्ञात-
त्वात् । प्रत्यक्षस्यैव निर्विकल्पकतया तत्र सप्रकारकत्वनियतानुमितित्वासंभवश्च । संनिष्कृष्टमा-
त्राहकतया प्रत्यक्षस्यासंनिष्कृष्टातीतानागतपाद्यनुमितित्वानुपपत्तिः । व्याप्तिगृह्यादेरसत्त्वेऽपि
प्रत्यक्षोत्पत्त्या तद्विषयतानुमितित्वासंभवश्च ।

‡ तत्र यत्रेति ४ । तत्र यत्नेति । २ । ३ । पाठः ।

§ अवयविसंभवादिति ४ । २ । ३ । पाठः । ॥ कारणमात्रस्येति ४ । ३ । पाठः ।

॥ महदनेकद्रव्यरूपाण्युपलब्धिकारणानि तान्येकदेशवदेकदेशिन्यपि विव्र-
न्ते तस्मादेकदेश उपलभ्यते नैकदेशीत्युक्तम् । न्या. वा. ।

** अनिवृत्तौ वेति ४ । २ । ३ । पाठः । †† खलु शेषतावामिति ४ । ३ । पाठः ।

अकृत्स्नमिति शेषे सति तच्चेतदवयवेषु बहुष्वस्ति अव्यवधाने गृहणाद् व्यवधाने चाग्रहणादिति । अङ्ग तु भवान् पृष्ठो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति । न ह्यस्य कारणेभ्यो ऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नापपद्यतइति । इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियसंनिकर्षा*गृहणमवयवानां तैः सह गृह्यते येषामवयववृत्ता व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते । न, चेत्तत्कृतो ऽस्ति भेद इति । समुदायोप्यशेषता वा समुदायो वृत्तः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथा ग्रहणाभावः मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृत्त इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृत्तस्य ग्रहणं नापपद्यत इति । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नापपद्यते प्राप्तिग्रहणमपि नापपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् । सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृत्तमुद्भिद्व्यान्तरोत्पत्तौ कल्पते न समुदायमात्रे इति ।

साध्यत्वादवयविनि संदेहः ॥ ३३ ॥

* इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

† नन्ववयवेषु वर्तमानो ऽवयवो किं प्रत्यवयवं साकल्येन वर्ततउतैकदेशेन । नाद्यः । अवयवान्तरवैषम्यप्रसङ्गात् । एकावयवपर्याप्ते महत्त्वानेकद्वयत्वयोरभावेन तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । एकावयवस्य विभागासंभवेन विभागहेतुकावयविनाशासंभवाच्च । न द्वितीयः । आरम्भकावयवव्यतिरिक्तावयवाभावेनावयवश्रेष्ठैकदेशेन वर्ततइत्युक्तेरसंभवात् । एकदेशेनापनश्चिदसंभवे ऽपि कात्स्न्यानानुपलम्भादवयवो नापलभ्यतइत्याक्षेपप्रतिक्षेपासंभवाच्च । भागान्तरव्यतिरिक्तभागान्तरसंनिकर्षासंभवेन संनिकृष्टासंनिकृष्टसमयेतस्यावयविनः प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति चेन्न । एतस्यावयविनो ऽवयवश्रेष्ठनेकश्रेष्ठपर्याप्त्या वृत्तेरङ्गीकारात् । प्रत्यवयवं पर्याप्तावयवविनो ऽनेकत्वप्रसङ्गात् । एकदेशेन वर्तते ऽवयवीत्यभ्युपगमे ऽपि आरम्भकाणामवयवानां स्वस्मिन्वृत्तेरसंभवेन तद्व्यतिरिक्तावयवाभावेन न संभवति । तथा सति वृत्तीनामेकदेशानामनेकत्वेनैकमनेकवृत्तेरसंभवात् । तस्मात् कल्प्यैकदेशशब्दयोरनेकस्मिन्नवयविनि विकल्पो युक्तः । वर्तमानश्चावयवो समवायेन प्रत्यवयवमपर्याप्त्या वर्ततइति युक्तम् । गृह्यमाणेभ्यो ऽवयवेभ्यो ऽगृह्यमाणानामवयवानां भेद इव गृह्यमाणार्थतादवयविनो ऽगृह्यमाणार्थावयवो ऽवयवो भिन्नस्तद्वृत्तकृपादिवदिति चेन्न । एकावयवेन सह गृहीतस्यावयवान्तरेण साकमग्रहणेपि खड्गेन सह गृहीतस्य देवदनस्योष्णीषेण सहाग्रहणे ऽपि सोष्णीषस्य खड्गवता भेदवदभेदोपपत्तेः । अवयविना सह संयोगसंनिकर्षस्य स्थेन संयुक्तसमवायस्यानपेक्षितत्वेन तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरचोदनीयत्वात् । असंनिकृष्टावयवान्तराग्रहणे ऽपि तेषामवयविनो भिन्नत्वेन तदग्रहस्यावयवग्रहणं प्रत्यप्रयोजकत्वात् ।

‡ समुदायशेषता वेति ४ समुदायशेषतावेति ५ । २ । ३ पा ।

§ किमत्र साध्यम् । किमव्यतिरेको ऽथावयवीति । यदावयवी न लिङ्गमस्ति विप्रतिपत्तेः न हि धर्मिणि विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदनुज्ञां लब्धुमर्हति । न च धर्मिणि विप्रतिपत्तेर्बीजमस्ति सादृश्याभावात् । न हि सादृश्यमन्तरेण विप्रतिपत्तेर्बीजमस्ति । किं कारणम् । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता प्रतिपत्तिः ।

*यदुक्तमवयवसिद्धावात्प्राप्तिमतामयमहेतुः साध्यत्वात्साध्यं तावदे-

* अवयवसिद्धावादिन्यथमहेतुरिति ५।४।२३ पा. ।

तस्याश्च कारणं समानधर्मापलब्धावनधिगतविशेषस्य तद्विपरीतधर्मध्यारोपः । न चानभ्युपगतावयविनो ऽवयविनि सादृश्यं किं चिदस्ति नापि विपरीतधर्माध्यारोपः । तस्मान्न विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः साध्यः । तत्राव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणं वक्तव्यं न ह्यत्र प्रामाणिकी का चित्प्रतिपत्तिरस्ति । इदं प्रमाणम् । अर्थान्तरानवयवत्वम् । अर्थान्तरमर्थान्तरस्यावयवो न भवति । यथा न गौरखावयवः । अवयवाश्च तन्तवो ऽवयवौ च पटः । तस्मावाप्तौ तेभ्यो ऽर्थान्तरमिति । न्या. वा. । नार्थान्तरं पटात्तन्तवस्तदवयवत्वादिति प्रयोग इति चेन्मैवम् । पटस्य व्यतिरेकसिद्धेः पूर्व तन्तुषु तदवयवत्वसिद्धेः । अवयवत्वं स्ववर्णनिरूपितं नासत्यवयविनि संभवतीति । अवयवभूतानां तन्तूनां घटाद् व्यतिरेकस्योभयसंपत्तिपक्षतया अवयवत्वेन पटादपि व्यतिरेकस्य सिद्ध्या विरुद्धश्च । न च पटावयवत्वं पटादव्यतिरेके हेतुः पटानभ्युपगन्तुः पटावयवत्वसिद्धेः । हेतोस्तन्तुमात्रविश्रान्ततया ऽसाधारण्यं चात्र हेतुदोषः । पटं पटोक्त्याव्यतिरेकसाधनं अवयवत्वस्य पक्षधर्मेतानुपपत्तिः । अवयवत्वस्य समवायिकारणाव्यतिरेकपक्षतया सति कार्यं तच्चिरूपणस्याशक्यत्वेन हेत्वसिद्धिश्च । यत् पटो नाम नार्थान्तरं किं तु संस्थानविशेषावस्थितास्तन्तव एव पटाख्यां लभन्ते सत्कार्यवाताश्रयणाद् अत्र पक्षे कार्यकारणभावस्यानभ्युपगमादिति । तत्र । पटपदव्यवहारस्यान्यत्राप्रसिद्धा । पटात्मकेषु तन्तुषु पटसादृश्यविरहेणारोपात्मकव्यवहारस्य दुर्बलत्वात् । आरोपे धर्मभेदस्य सादृश्यस्य चावश्यमपेक्षितत्वात् संस्थानविशेषस्य च व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पे । पसिद्धान्तवाक्यायांप्रसिद्धिदोषाच्च । अस्माकं तु संस्थानविशेषः संयोगः स चार्थान्तरम् । यत् नार्थान्तरं संयोगः संयोगत्वात् । यत्रार्थान्तरत्वं न तत्र संयोगत्वं यथा भवत्संप्रतिपक्षार्थान्तरभावे गति न संयोगत्वमिति । तत्र । हेतोरसाधारणत्वात् । अर्थान्तरं संयोगो विशेषणत्वादिति हेतुना संयोगस्यार्थान्तरत्वसिद्धेश्च । संयुक्तमाहरेत्युक्तस्य प्रयोक्त्वश्रुत्यासंयुक्तं द्रव्यावृत्तं संयोगमध्यलोकातयत एव तद्विशेषणकद्रव्याहरणदर्शनात् । ननु प्रतीचातावसानायां प्रत्यासत्तिः संयोगव्यवहारो न तु संयोगो ऽर्थान्तरं द्रव्याणि हि तावत्प्रत्यासीदन्ति यावत्प्रतिहतानि न भवन्ति प्रतीचाते च संयोगव्यवहार इति । मैवम् । संयोगानभ्युपगमे प्रत्यासत्तिप्रतघातयोर्द्वयंचत्वात् । संयुक्तसंयोगाल्पीयस्य हि प्रत्यासत्तिः मूर्तस्पर्शवद्द्रव्यसंयोगश्च प्रतीचात इति । संयोगस्यार्थान्तरत्वाभावे च क्षेत्रादकबीजानीन्धनादीनां सर्वत्रावस्थितानां सर्वत्र पाकादिहेतुत्वप्रसङ्गः । तथा च क्षेत्रादीनि अङ्कुराद्युत्पत्तौ सापेक्षाणि सर्वदा कर्मानारम्भात् । यश्चापेक्ष्यते स संयोग इति संयोगस्य तदव्यतिरेकस्य सिद्धिः । एतेन सान्तरत्वेन प्रतीयमानत्वं विभक्तत्वं नेरन्तर्गण प्रत्ययविषयत्वं संयुक्तत्वमित्यपास्तम् । तावत्तैवेष्टसिद्धेः । विषयवैलक्षण्यभावे प्रतीतिवैलक्षण्यस्यानुपपत्त्या वैलक्षण्यनिर्वाहकत्वेनैव संयोगविभागाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् । असंयुक्ते संयुक्तव्यवहारस्यारोपात्मकतया । रौप्यमाणस्यान्यत्र स्वनिर्णयेन तत्सिद्धेश्च । इहप्रत्ययनिमित्तत्वा च संयोगसिद्धिः । यत्सत्यपि संयोगे भवतीहप्रत्ययो यथेह वने तिलकादि सत्यपि संयोगे न भवति यथाहुन्त्येति न संयोगस्यैहप्रत्ययनिमित्ततेति । तत्र । संयोगस्यैव विभागादर्शनस्यापीहप्रत्ययनिमित्तत्वस्योपकारात् । तन्निमित्तिकायाश्च गणत्वात् । मुख्यप्रतीतिविषयस्य च दुरपन्नेवत्वात् । संयोगस्यैहप्रत्ययविषयताव्याप्यत्वस्यानभ्युपगमात् । वृक्षाणां वने स्वगतसंख्यारब्धबहुत्वसमवायस्य संबन्धस्य सत्त्वेन तादृशप्रतीतिः संबन्धविषयकत्वापपादनसंभवेनेहप्रत्ययसाध्यतावच्छेदकसंबन्धत्वपुरस्कारेणैवैवाधसहकृतेनेह कुण्डे खदराणीति प्रत्ययनिमित्ततया संयोगसिद्धेः । न च संबन्धभावे ऽपि भवतीहप्रत्ययो यथेह तन्तुषु पटसमवाय इति समवायस्य संबन्धान्तरानभ्युपगमादिति शङ्काम् तादृशप्रतीतिप्रामाणिकत्वात् । समवेतसमवायिनोरिव समवायस्यापि भेदेनापहणस्य तादृशभ्रमप्रयोजकत्वादिति विक्. । अस्तु तर्हि पटं पटोक्त्य तन्तुभ्यो ऽव्यतिरेकः साध्यः अवयवित्वं च हेतुरिति न हेतोः पक्षधर्मेतानुपपत्तिरिति । मैवम् । पक्षाप्रसिद्धेः । तन्तूनामेव पक्षत्वे हेत्वसिद्धिः । अन्यस्य पक्षत्वे आधश्च । यत्वेकत्वे ऽपि भवत्यवयवित्वव्यवहारो यथा

तत्कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यतइति । अनुपपादितमेतत् । एवं च सति विप्र-
तिपत्तिमात्रं भवति विप्रतिपत्तेश्चावयविनि संशय इति ।

ऽक्राशस्य प्रदेश इति न हेतुसिद्धिरिति । तत्र । अवयवत् प्रदेशत्वयोर्भेदात् । कारणाविशेषो
ह्यवयव आधारविशेषश्च प्रदेशः । न त्वाक्राशस्योभयमपीति अध्याप्युचितसंयोगात् त्वं प्रदेशवद्द्र-
व्यसाम्यं निमित्तौक्यं प्रयुक्ताया भवत्प्रदर्शितप्रतीतिर्गोचरात्वात् । एतेन तत् उत्पत्तिरभेदसिद्धिरित्यपि
निरस्तम् । हेतोरसाधारणत्वात् । तुल्याद्युत्पत्तेः पटे तु योऽदिभेदस्योभयमप्रतिपक्षत्वेन प्रत्युत
भेदसाधकतया विरुद्धत्वाच्च । अर्थान्तरस्य तन्तूनामभ्यावयवत्वमपि स्याच्चक्रे राशवयवत्ववत् ।
न च तन्त्रः पटान्यस्य प्रया इति न ततोऽर्थान्तरमित्यपि न । पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । रथा-
दीनां चक्रादिभ्यो भेदस्याभ्युपगमे तेनैव दृष्टान्तेन तन्तुष्वपि पटभेदसिद्धेश्च । भेदानभ्युपगमे चाव-
यवत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । तस्य कारणाविशेषरूपतया कार्यनिरूप्यत्वात् । ननु तद्विशेषोपलभ्यमानत्वं
तद्विशेषात्पत्तिकत्वं वा भेदसाधकमस्तु भिन्नयोग्याश्रयोस्तददर्शनादिति, चेन्न । आद्यस्यासाधार-
णत्वात् । तन्तूनां तन्त्रवयवदेशोत्पत्तिकत्वेन तन्तुदेशोत्पत्तेः पटस्य सत्त्वेनात्यन्तश्रवापूर्वात्मलाभ-
रूपत्वेन पटस्यार्थान्तरत्वसिद्ध्या द्वितीयहेतोर्विरुद्धत्वात् । यद्यमेव तस्मिन् सत्यन्यात्मभक्त्याभावा-
दर्थान्तरत्वाभावः । अर्थान्तरस्य हि कटात्तन्तोः कटे सति ततोऽप्यपटारम्भत्वं दृष्टं न च पटे
सति तन्तूनां पटान्यारम्भकत्वं ततो नार्थान्तरमित्यपि निरसनीयम् । अत्रापि हेतोरसाधारणत्वाच्च
पटभ्युपगमे विरुद्धत्वादनभ्युपगमे क्रियाया एवासंभवात् । तन्तुसंयोग्यतिरेकानुस्यूयमानत्वा-
दित्यपि तथैव । ननु न द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तरगुणैभ्य उत्पत्तिर्दृश्यते गोगुणैभ्योऽथगुणानुत्पत्तेः ।
दृश्यते तु तन्तुगुणैभ्यः पटगुणोत्पत्तिस्ततः पटस्तन्तुभ्यो नार्थान्तरमिति चेन्मैवम् । पटानभ्युपगमे
पटगुणोत्पत्तिरसंभवेन तन्तुगुणैस्तन्तुगुणानामनुत्पादेनास्य हेतोर्विरुद्धत्वात् । यत् पटस्यार्थान्तर-
त्वेऽप्रत्यक्षत्वः सङ्गः प्रत्यक्षात्त्यक्तव्यत्वात् । यथा गर्भमातृसंयोगस्याप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षश्च पटस्त-
स्माच्चार्थान्तरमिति । तच्च । भेदस्य प्रत्यक्षेणैव सिद्धेर्विरुद्धत्वात् । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिताया अप्रत्य-
क्षप्रयोजकत्वे भावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । ससादेर्भावस्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वात् । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा-
रब्धस्य तथात्वे हिमवत्परिमाणस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । हिमवदवयवानां केषां चिदप्रत्यक्षत्वात्
गृह्यमाणावयवैस्सह सनिरुद्धस्यावयविनः प्रत्यक्षताया उपपादितत्वाच्च । अवयवानांसंप्रत्यक्षत्वे-
नावयविनः प्रत्यक्षतायाः सर्वस्यावयवविनाऽप्रत्यक्षत्वात् । सर्ववयवानां कदाऽप्यप्रत्यक्षत्वात् ।
परमाणूनामप्रत्यक्षत्वेन ततोऽर्थान्तरस्य पटस्यानभ्युपगमेन द्रव्यप्रत्यक्षतात्रयोच्छेदापत्तेश्च । न च
परमाणवो नातीन्द्रिया रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति वाच्यम् । महत्त्वशोपाधित्वात् । न च
कार्यद्रव्यमात्रमिन्द्रियकार्यमिन्द्रियकत्वाद् घटादिवदिति वाच्यम् । त्रुटिकारणस्य प्रत्यक्षतोऽनुप-
लब्धेन त्रुटौ प्रत्यक्षकार्यत्वस्य बाधितत्वात् । न हि वातायनाच्छूद्रे दृश्यस्तुटिरेव परमाणुः साव-
यवत्वादनित्यत्वात्सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाल्यकरणप्रत्यक्षत्वाच्च । तस्मात्तदवयवा निरवयवा
अतीन्द्रियाः परमाणवः । न च परमाणवोऽपि संहता एवेति वाच्यम् । संहतानां संहन्य-
मानतन्त्रताया तेषामपि संहतत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गेनासंहतत्वात् । ननु पटस्तन्तुभ्यो नार्थान्तरं तन्तु-
मिति कटाद्यसंयुक्तत्वात्प्रतिपत्तत्वाच्च । अर्थान्तरे बटरे कुण्डसंयोगस्य शकुनो वृक्षविभागस्य च
दर्शनादिति चेन्मैवम् । द्रव्यादर्थांस्ते गुणं व्यभिचारात् । सांख्यमेतं ज्योन्यमर्थान्त्वान्तेनाभिमतेषु
सत्त्वाद्विगुणेषु हेतुसत्त्वाद्विरुद्धश्च । यत् नान्योऽवयववयवयोः गुरुत्वान्तरकायोपपत्तिश्च । अर्थ-
ान्तरस्य हि कारणगुरुत्वकार्यतुलावयवत्वस्य कार्यगुरुत्वकार्यं तुलानमनं गृह्येत न च गृह्यते इति
तच्च । हेतोरपक्षधर्मत्वात् । यत्नेन हेतुना कारणागुणानां कार्यगुणं प्रत्यहेतुत्वं साध्यं कारणागुणा-
नामारम्भकत्वे ह्यविशेषाद्रूपत्वमप्यारभ्येत तच्च कार्यं उपलभ्येत न चोपलभ्येत तस्माच्च कारणा-
गुणानां कार्यगुणारम्भकत्वमिति तत्तुच्छम् । कार्यानुपगमे साध्याप्रसिद्धेः । अभ्युपगमे कार्यस्य निगु-
णास्यनुपलब्धेन कारणगुणानां च तदसमवेतत्वेन कार्यगुणानां कारणागुणपूर्वकत्वोपगमावयवप्रक-
त्वेन बाधः । गुरुत्वान्तरं तु कार्यं दृश्यतएव । कारणगतस्य तस्य कार्यं समवेतत्वात् । न हि का-
र्यगुरुत्वं कारणगुरुत्वाधिकमेवेति क्व चिदावयोः संप्रतिपत्तिः । तथा सति कार्यगुरुत्वकारणागुरुत्वा-
भ्यां जययमाना तुलाऽनतिवैभक्तपिण्डद्रव्यगतगुरुत्वजन्यावनतिविलक्षणं स्यादिति चेन्न । गुरुत्व-
वदद्रव्यासमवायिद्रव्यगतगुरुत्वस्यैवावनतिवैलक्षण्यप्रयोजकत्वात् कारणद्रव्यस्य च समवायि-

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः* ॥ ३४ ॥

यदावयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नापपद्यते । किं तत्सर्वं द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानां तावद्
दर्शनविषयो न भवत्यतीन्द्रियत्वादूनां द्रव्यान्तरावयविभूतं ‡ दर्शनविषयो
नास्ति दर्शनविषयस्याश्वमे॥ द्रव्यादयो गृह्यन्ते तेन॥ निरधिष्ठाना न
गृह्येरन् । गृह्यन्ते तु॥ कुम्भोऽयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दते अस्ति
मृन्मयश्चेति सन्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति । तेन सर्वस्य ग्रहणात्प-
श्यामो ऽस्ति द्रव्यान्तरभूतो ऽवयवीति ।

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च** ॥ ३५ ॥

अवयव्यर्थान्तरभूत†† इति । संयहकारिते वै धारणाकर्षणे संयहो नाम

त्वात् । कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वस्य प्रतिबन्धो विनाशो वेति तु न युक्तम् । तथा सति कार्यपाते
कारणस्य पाताभावप्रसङ्गात् । द्वितीयपक्षे कार्यनाशोत्तरमपि कारणपाताभावप्रसङ्गाच्च । संसार-
स्यानादित्वेन सर्वैरेव परमाणुभिः कदा चित्कार्यारम्भेण तद्गुरुत्वेन परमाणुगुरुत्वनाशे गुरुभिः
परमाणुभिरारब्धे कार्यं गुरुत्वानुत्पत्त्या कार्यमात्रस्यागुरुत्वप्रसङ्गाच्च । इत्थं चावयविनो ऽमत्वाव्य-
तिरेकयोर्हेत्वभावात्प्रत्युतावयविसत्त्वे व्यतिरेके च प्रमाणस्य दर्शितत्वाच्च साध्यत्वादवयविनि संदेह
इति न युक्तम् । साध्यत्वस्य संशयहेतुत्वाकीर्तनादिदमयुक्तमिति तु न । साध्यत्वोचोताया वि-
प्रतिपत्तेः संशयहेतुत्वे तात्पर्यात् । इत्यत्रत्यवार्तिकसारसंक्षेपः ।

* * * अथवा सर्वैः प्रमाणैरग्रहणम् । कथम् । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमहद्विषय-
त्वात् । अवयवप्रतिपत्त्याख्याने च न बाह्यकरणप्रत्यक्षविषयो ऽस्ति ! तस्याभावाद-
नुमानादेरप्यभावः सेयं सर्वप्रमाणनिवृत्तिः । उपलभ्यन्ते चार्थाः प्रत्यक्षादिभिः प्रमा-
णैः तैः सर्वैरेहणात्पश्यामो ऽस्त्यवयवीति । तदिदं सूत्रमवयव्यनभ्युपगमे विरोध-
प्रदर्शनपरं सोऽयं सर्वप्रकारो विरोधो लोकपरिदुष्टप्रत्ययोच्चेद इति । न्या. वा. ।

† समावस्थानमिति ४।२।३ पा.

‡ द्रव्यान्तरावयविभूतमिति ५।४।३ पा.

§ दर्शनविषयाश्वमे इति ५।४।२ ॥ ते इति ५ पा. । ॥ ते तु कुम्भोऽयमिति ४।२।३ पाठः ।

* * * अवयव्यर्थान्तरभूत इति चार्थः । एकदेशग्रहणसाहचर्यं सत्यवयविनो दे-
शान्तरप्राप्तिप्रतिषेधो धारणम् । तथा सत्यवयविनो देशान्तरप्रापणमाकर्षणम् ।
न हि धारणाकर्षणे निरवयवे ऽवयवे च द्रुष्टे तस्मादवयवविधर्मविति । यत्त्वत्रोक्तं
संयहकारिते धारणाकर्षणे नावयविकारिते पांशुराशिप्रभृतिष्वभावात् तृणोपलका-
ष्टादिषु जतुसंगृहीतेषु दर्शनादिति । तत्र । अनवधारणात् । न ब्रूमः सर्वस्मिन्-
वयविनि धारणाकर्षणे भवतः । अपि त्वन्यत्र न भवतः । तृणादयश्चावयविन
एवेति । यदिदमुच्यते संयहकारिते ते इति । न विशेषहेत्वभावात् । पांशुराशिप्र-
भृतिषु य एव भवतः संयहाभावे हेतुः स एवावयविनो विद्यमानस्य धारणाकर्ष-
णभावेपीति । सो ऽयं व्यतिरेकी हेतुः । न्या. वा. ।

†† अर्थान्तरभूतः संयहकारिते इति ५।४।३।२ पा. ।

संयोगसहचरितं गुणान्तरं स्नेहद्रव्यत्वाकारितमपां संयोगादामे कुम्भे ऽग्नि-
संयोगात्पक्वे । यदि त्वषयविकारिते* अभविष्यतां पांशुराशिप्रभृतिष्व† प्यक्षा-
स्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाष्ठादिषु जतुसंगृहीतेष्वपि नाभविष्य-
तामिति । ‡ अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको मा भूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसंज्ञं
दर्शनेनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकदृष्टे-
र्विषयं पर्यनुयोज्यः किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया आहो भिन्नार्थविषयेति§ । अभि-
न्नार्थविषयेति चेद् । अर्थान्तरानुष्ठानादवयविसिद्धिः॥ । नानार्थविषयेति चेद्
भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः अनेकस्मिन्नेक इति व्याहता बुद्धिर्न दृश्यतइति ।

१ सेनावनवद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम्** ॥ ३६ ॥

यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्क्षेत्रेकमिदमित्यु††-
त्यद्यते बुद्धिः एवमणुषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्क्षेत्रेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धि-
रिति यथा गृह्यमाणपृथक्कां सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरतः पृथक्क्षेत्राग्र-
हणं यथा ऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जातिय-
हणं भवति । यथा गृह्यमाणप्रस्पन्दानां नारात् स्पन्दग्रहणं गृह्यमाणे चार्थजाते
पृथक्क्षेत्राग्रहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति न त्वणूनां गृह्यमाणपृथक्कां
कारणतः पृथक्क्षेत्राग्रहणाद्भाक्तं एकप्रत्ययो ऽतीन्द्रियत्वा‡‡ दणूनामिति ।
इदमेव च परीत्यते किमेकप्रत्ययो ऽणुसंज्ञविषय आहो स्वित्नेति । अणुसंज्ञय
एष सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं साध्यत्वादिति ।

* अवयवकारिते इति ५ । ३ पा० । † प्रभृतीति ३ ५ । नास्ति ।

‡ अथान्वयिने हेतोः प्रयोगमुपन्यसिष्यचिदमाह । न्या० वा० ।

§ आहो नानार्थेति ५ । २ ४ । ३ । पा० ।

॥ एकानेकबुद्धी भिन्नविषये विशेषवत्त्वादृपादिविषयवदिति । अथ वा एका-
नेकबुद्धी भिन्नविषये समुच्चितविषयत्वात् । इदमिति यथा चेदं चेदं चेति । न्या० वा० ।

१ आगृह्णात इतरसूत्रमिति । ता० टी० ।

** इदं तावत्सूत्रं साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसंबद्धम् । अनैकान्तीकरणपक्षे
तु न असिद्धत्वात् केन सेनावनयोरनर्थान्तरभावे ऽभ्युपगम्यते । अनेकस्मिन्नणुपल-
भ्यमाने भेदस्यादर्शनादभेदप्रत्ययः । भेदस्यादर्शनमारात्त्रिमितात् । न तु परमा-
णवः केन चिदुपलभ्यन्ते ऽतीन्द्रियत्वात् । न्या० वा० ।

†† इत्युपेति ५ । ४ । २ । ३ पा० ।

‡‡ परमाणुनामेव घटादिबुद्धिहेतुत्वमुपजातविशेषाणामनुपजातविशेषाणां वा । आद्ये
ऽवयविसिद्धिः । उपजायमानस्य विशेषस्यावयवरूपत्वात् । न च संयोग एव विशेषः । अतीन्द्रि-
यसंयोगस्यातीन्द्रियत्वात् । द्वितीये परमाणवे ऽतीन्द्रिया रेन्द्रियक्षाश्चेति विकलम् ।

दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः* । यदपि मन्येत
दृष्टमिदं सैनैवनाङ्गानां पृथक्कस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं
प्रत्याख्यातुमिति तच्च नैवं तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । दर्शनविषय एवायं
परीक्ष्यते यो ऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषयो
धातुश्राणुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नानाभावे
चाणूनां पृथक्कस्याग्रहणादभेदेनैकमिति ग्रहणम् । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो
यथा स्याणौ पुरुष इति । ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापोक्षित्वात्
प्रधानसिद्धिः । स्याणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानं यो ऽसौ पुरुषे पुरुष-
प्रत्ययस्तस्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्याणौ पुरुषोऽयमिति । एवं नानाभू-
तेष्वेकमिति प्रामाण्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति प्रधानं च सर्व-
स्याग्रहणादिति नोपपद्यते तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति ।

इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेद् न विशेष-
हेत्वभावात् । दृष्टान्ताध्यवस्या श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्र-
त्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति । एवं च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यव-
तिष्ठते विशेषहेत्वभावात् । अणुषु सञ्चितेष्वेकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तदिति
प्रत्ययः स्याणौ पुरुषप्रत्ययवद् अर्थस्य तथाभावात् तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो
यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्दः इति । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तौ
संशयमापादयत इति कुम्भवत्सञ्चयमात्रं गन्धादयोपीत्यनुदाहरणं गन्धादय
इति । एवं परिमाणसंयोगस्यन्दजातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यस्तेषु चेवं
प्रसङ्ग इति ।

एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति
प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् । एकमिदं महत्तेति एकविषयौ प्रत्ययौ समा-
नाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत्तदेकमिति । अणुसमूहातिशय-

* परीक्षोपपत्तेरिति ५।४।२।३ पाठः ।

† सामान्यग्रहणादिति ५।४।२।३ पाठः ।

‡ यांश्च शब्दादीन् प्रधानप्रत्ययनिमित्तत्वेन भवान् प्रतिपद्यते तेषां संचि-
ता एव संचितत्वात्तेष्वयमेकप्रत्ययो न युक्तः । शब्दादिषु चैकप्रत्ययः समुच्चयनि-
मित्तनिमित्त एकत्ववद्द्रव्यसामान्याद्वाक्तुः । न्या. वा. ।

ग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत्सोऽयममहत्सु अणुषु महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति । किं चतः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानावेक्षितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति ।

अणुः शब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेद् न मन्दतीव्रताग्रहणमित्यन्तानवधारणाद् यथा द्रव्ये । अणुः शब्दो ऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणं महान् शब्दः पटुस्तीव्र इत्येतस्य ग्रहणं कस्मादित्यन्तानवधारणात् । न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्थित्या नयमित्यवधारयति । यथा बदरामलकबिल्वदीनि* । संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रयप्राप्तिग्रहणम् ।

द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत् । को ऽयं समुदायः प्राप्तिरेकस्यनेका वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत् प्राप्तेरग्रहणम् । प्राप्याश्रितायाः संयुक्ते इमे वस्तुनो इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते ।

अनेकसमूहः समुदाय इति चेद् न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात् । द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमूहाश्रयः संयोगो गृह्यते न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्ये संयोगस्य स्थानमिति ।

प्रत्यासत्तिः प्रतीयातावसाना संयोगो नार्थान्तरमिति चेद् नार्थान्तरहेतुत्वात्संयोगस्य । शब्दरूपादिस्पन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोगुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पन्दे च कारणत्वं गृह्यते तस्माद्गुणान्तरं प्रत्ययविषयश्चार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली

* शब्देष्वपि पुर्यावधत्तं शब्दमुपलभ्य तस्माच्छब्दादयं महानणुर्वैत्यवधार्यते नावधारणं प्रतिषिध्यते । इदं तु चिन्त्यते । यो ऽयं शब्दो महदणुप्रत्ययः स किं परिमाणयोगादुतान्यस्माच्चिन्मितात् । अन्यस्माच्चिन्मितादिति युक्तम् । गुणो गुणानङ्गीकारात् । महत्प्रत्ययविषयत्वाद्गुणवान् शब्दो द्रव्यवदिति चेत् । अनेकान्ताद् यथा महत्परिमाणमिति । द्रव्ये तु महत्परिमाणयोगान्महत्प्रत्ययविषयत्वं न तु विपरीतम् । महत्परिमाणयोगस्तु द्रव्यस्य विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वेन । शब्दे ऽप्येवं प्रमद्व इति चेत् न मन्दत्यतीव्रत्यहेतुकत्वात् । अणुद्रव्यसामान्यात्सामान्यप्रत्ययविषयत्वं मन्दता । महद्द्रव्यसामान्याच्चासामान्यप्रत्ययविषयत्वं तीव्रता ।

† संयुक्तमहत्प्रत्ययाद्यनेकविषयौ प्रतिसंधानाच्चीलोत्पलादिप्रत्ययवत् । यथा नीलमुत्पलं चेति प्रतिसंधीयमानौ प्रत्ययावेकविषयौ भवतः तथा संयुक्ते महती इति प्रतिसंधानमस्ति तस्मात्प्रतिसंधानादेकविषयाविति । न्या. वा. ।

गुह्यकुण्डलशब्दाश्च इति । संयोगबुद्धेश्च यदर्थान्तरं न विषयः अर्थान्तर-
प्रतिषेधस्तर्हि विषयः । तत्र प्रतिषिध्यमानवचनम् । संयुक्ते द्वय्ये इति
यदर्थान्तरमन्यच्च दृष्टमिह प्रतिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति । द्वयोर्महतेराश्रितस्य
यहणान्नाश्वश्रय इति जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानं प्रत्या-
ख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः । व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरण-
वचनम् । अणुसमवस्थानं विषय इति चेत् प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम् ।
किं प्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति । अप्राप्ते
यहणमिति चेद् व्यग्रहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युलब्धिप्रसङ्गः व्यग्रहिते ऽणुस-
मवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत । प्राप्ते यहणमिति चेद् मध्यपरभाग-
योरप्राप्तावनभिव्यक्तिः । यावत्प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतो
ऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य । यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्या-
धिकरणमिति प्राप्तं भवति । तत्रैकसमुदाये प्रतीयमाने ऽर्थभेदः । एवं च
सति यो ऽयमणुसमुदायो वृत्त इति प्रतीयते तच्च वृत्तबहुत्वं प्रतीयेत यच्च
यच्च ह्यणुसमुदायस्य भागे वृत्तत्वं गृह्यते सस वृत्तं इति । तस्मात्समुदिता-
ऽणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य* जातिविशेषाभिव्यक्तिविषयत्वादवयवार्थान्त-
रभूतः इति । परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ।

॥रोधोपघात॥सादृश्येभ्यो व्यभिचारादनु- मानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

अप्रमाणमित्येकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रोधादपि नदी पूर्णो
गृह्यते तदा चोपरिष्ठादृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम् । नीडोपघातादपि पि-

* समुदिता अणवः स्थानं यस्य तादृशस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिव्यक्तिहेतुत्वं नाणु-
नामिति सिध्यत्यवयवो ।

† जातिविशेषस्येति ४ । २ । ३ पा ।

‡ अर्थान्तरस्यावयविनो ऽनभ्युपगमे परमाणुशब्दार्थानुपपत्तिः । तस्य महदपेक्षत्वात् । सत्त्व-
रजस्तमसां सर्वापकष्टः संघात इति तु न व्याघातात् । सर्वापकष्टत्वसंघातत्वयोरैकत्रासमावे-
ज्ञात् । अर्थान्तरं पटान्तनवः तद्धेतुत्वात्सूक्ष्मादिवत् । सामर्थ्यभेदाद्विभागवत् । भिन्नप्रत्ययविषय-
त्वाद्वैयर्थ्यवत् । तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे विशेषवत्त्वाद्वैयर्थ्यवदिति चार्थान्तरस्ये हेतवः ।

§ एतदुदाहरणव्यभिचारद्वारकं सूत्रम् । तच्च रोधो नामापां स्पन्दमानानां
द्रवत्वप्रतिबन्धहेतुः । उपघातः पिपीलिकादृहाणामुपमर्दः । सादृश्यं मयूरपुहव-
शब्दयोः समानप्रत्ययकर्तृत्वम् । न्या. वा ।

॥ उपधानेति ४ । २ । ३ पा ।

अ. २ आ. १ सू. ३०-४० । अनुमानप्रामाण्ये आक्षेपपरिहारो ।

८७

पीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति* ।
पुरुषोपि मयूरवाशितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भवति† ।

नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः । कर्षं
नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं
स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्यंकाष्ठादिवहनं चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि
वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नेदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रोयस्याण्डसञ्चारो भवि-
ष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासां चिदिति । नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशो
ऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति । § यस्तु विशिष्टाच्छब्दाद्वि-
शिष्टमयूरवाशितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीना-
मिति । सोयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य यो ऽर्थविशेषणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थ-
दर्शनेन बुभुक्षतइति । चिकालविषयमनुमानं वैकाल्यग्रहणादित्युक्तमत्र च ।

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३९ ॥

वृन्तात्पच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितो ऽध्वा
तत्संयुक्तः पतितकालः । यो ऽधस्तात्स पतितव्यो ऽध्वा तत्संयुक्तः
कालः पतितव्यकालः । नेदानां तृतीयोऽध्वा विद्यते यत्र पततीति वर्तमानः
कालो गृह्येत तस्माद्वर्तमानः कालो न विद्यतइति ।

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥

नाध्वव्यङ्ग्यः कालः किं तर्हि क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति यदा पतन-
क्रिया व्युपपत्ता भवति स कालः पतितकालः । यदोत्पत्स्यते स पतित-

* मिथ्यानुमानं भवतीति ५।४।२।

† यत्तावदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदयुक्तं प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातात् । संख्यस्युत्तीन्द्रिय-
साधकं ह्यनुमानं तच्चाप्रमाणमिति व्याहृतम् । किं चानेन हेतुना ऽनुमानमात्रस्याप्रामाण्यं साध्यते
ऽनुमानविशेषस्य वा । नाद्यः । हेतोः पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वात् । अप्रामाण्यसाधकत्वेनाभिमत-
व्यभिचारे व्यभिचाराभावात् । व्यभिचार्यनुमानस्य पक्षत्वे पक्षतावच्छेदकहेत्वोरेकत्वापत्तिः सिद्ध-
साधनं च ।

‡ यान्येतान्युदाहरणानि व्यभिचारीण्युच्यन्ते तेष्वपि व्यभिचारो नास्तीत्य-
सिद्धत्वाद्वाचनद्वारकं सूत्रम् । न्या. वा. । § यस्तु सदृशाद्विशिष्टादिति ५।४।२।३ पा. ।

॥ तत्र तावत्काल एव नास्तीति केचित् । तत्र प्रमाणाभावात् । अनुपलब्धेयोरप्यत्वेना-
पपत्तेः । परापरप्रत्ययनिमित्तत्वाच्च कालसिद्धिः । कालस्यैकत्वेन तथापि प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति
चेत् । निरुपक्रमेदेन तदुपपत्तेः । एवं कालोपपत्तौ वर्तमानकालप्रतिषेधार्थं सूत्रम् ।

व्यकालः । यदा द्रव्ये वर्तमाना क्रिया गृह्यते स वर्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्त्यमानतां वा प्रतिपद्यते* । पतितः काल इति भूता क्रिया पतितव्यः काल इति चोत्पत्त्यमाना क्रिया । उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यम् अथः पततीति क्रियासंबद्धं सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः संबन्धं गृह्णाति वर्तमानः कालस्तदाश्रये चेतरो कालौ तदभावे न स्यातामिति । अथापि ।

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः† ॥ ४१ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्धेयतां प्रतिपद्येमहि वर्तमानविलोपे नातीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः । नाप्यनागतापेक्षा ऽतीतसिद्धिः । कया युक्त्या केन कल्पेनातीतः कथमतीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः केन च कल्पेनानागत इति नेतच्छक्यं निर्वक्तुमव्याकरणीयमेतद्वर्तमानलोपः इति । यच्च मन्येन ह्रस्वदीर्घयोः स्थलन्मियोश्छायात्पयोश्च यथेतरेतरापेक्षया सिद्धिरेवमतीतानागतयोरिति तन्नेपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत्प्रतिदृष्टान्तोपि प्रसज्यते यथा रूपस्पर्शा गन्धरसौ नेतरेतरेतरापेक्षौ सिध्यतः एवमतीतानागताविति नेतरेतरेतरापेक्षा कस्य चित्सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावे ऽन्यतराभावादुभयाभावः यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा यद्यन्यतरस्येकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावे अन्यतरस्य सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यत्वायं वर्तमानः कालः विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति । यस्य चायं नास्ति तस्य ।

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृ-

* न कालो ऽतीतो न फलमतीतं कालस्य सर्वदा वर्तमानत्वात् । फलस्य चापतत्यतति पतिष्यतीति क्रियाविशेषणत्वेन प्रत्ययविषयत्वात् क्रियायां संभवे न फलइति । तस्मात्क्रिया कालाभिव्यक्तिनिमित्तं नाध्या । गन्तव्यस्य तादवस्थ्यात् । योसौ गन्तव्यो देशः स यथाभूत एवानुत्पन्नक्रिये फले तथाभूत एवात्यन्नक्रिय इत्यभेदाद्धा कालव्यक्तिहेतुः । न्या. वा. ।

† परस्परापेक्षासिद्धिर्हि वर्तमानाभावः सैव तु नास्तीति सूत्रार्थः । ता. टी.

‡ वर्तमानकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्येवातीतपदार्थत्वाद् वर्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव चानागतपदार्थत्वादुत्तमानकालानभ्युपगमे तयोर्निरूपयितुमशक्ताविति भावः ।

§ वितरेति ३ पु. पा. ।

प्यते । न चायं विद्यमानं स*त्किं चिदनुजानाति प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्ष-
विषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वं नोपपद्यते† । प्रत्यक्षानुपपत्तौ तत्पूर्वकत्वाद् अनुमा-
नागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति । उभयथा च
वर्तमानः कालो गृह्यते क्व चिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथा‡ द्रव्ये द्रव्यमिति । क्व
चित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः यथा पचति क्षिनतीति । नानाविधा चेकार्था
क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चेकार्था क्रिया पचतीति
स्थाल्यधिग्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोऽपसर्पणमन्यभिज्वालयनं दवी-
घट्टनं मण्डप्रावणमधोवतारणमिति । क्षिनतीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य
परशुं दाहयि निपातयन् क्षिनतीत्युच्यते । यत्नेदं पच्यमानं विद्यमानं च
तत्क्रियमाणं § तस्मिन् क्रियमाणे ।

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम्॥ ॥ ४३ ॥

क्रियासन्तानो ऽनारब्धश्चिकीर्षितो ऽनागतः, कालः पत्यतीति ।
प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमः अतीतः कालो ऽपाचीद् इति । आर-
ब्धक्रियासन्तानो वर्तमानः कालः पचतीति । तच्च या उपरता सा कृतता
या चिकीर्षिता सा कर्तव्यता । या विद्यमाना सा क्रियमाणता । तदेवं क्रिया-
सन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पच्यतइति वर्तमानग्रहणेन गृह्यते
क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारम्भे नोपरम इति । सोऽय-
मुभयथा वर्तमानो गृह्यते अपवृत्तो व्यपवृत्तश्च । अतीतानागतभ्यां स्थिति-
व्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति । क्रियासन्तानाऽविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः

* तद्विति २ । ३ पा० ।

† सूत्रार्थो विरोधः । कथं पुनर्वर्तमानभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यस्माद्विदं
प्रत्यक्षं वर्तमानाधारं कार्यत्वाद्यन्तर्कार्यं तद्वर्तमानाधारं दृष्टं यथा तीरं कार्यं च प्रत्यक्षं
तस्माद्वर्तमानाधारमिति । वर्तमानकालानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति ।
अनाधारं च कार्यं नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । न्या. वा० ।

‡ यथास्ति द्रव्यमिति ५ । ४ । २ । ३ पा० ।

§ तस्य च कारकस्य वर्तमानक्रियासंबन्धमतीतानागतानपेक्षामपेक्ष्यताता-
नागतत्वे क्रियायाः कारकस्यापि व्यक्तिः तद्भावव्यक्तिः । तद्वैतुकं च द्वैविध्यमिति
प्रतिपादनपरं सूत्रमवतारयति । ता० टी० ।

॥ कस्य वर्तमानस्य । न्या. वा० ।

पचति क्षिप्ततीति । अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी
बहुप्रकारो* लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः । तस्मादस्ति वर्तमानः काल इति ।

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चेवं भवति यथा गौरेवं
लौरिति । प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि भवति यथा ऽनङ्गानेवं
महिष इति । एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति न हि सर्वेण सर्वमुपमी-
यतइति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥

न साधर्म्यस्य† कृत्स्नप्रायात्यभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्तते किं तर्हि
प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते । यच्च चेत्तदस्ति न तचोप-
मानं प्रतिषेद्धुं शक्यं तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यतइति । अस्तु तर्ह्युपमा-
नमनुमानम् ।

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य बह्वैर्बह्वेणमनुमानम् एवं गवा प्रत्य-
क्षेणाऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते । विशिष्यतइ-
त्याह कया युक्त्या ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामऽ इति ॥ ४७ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयः॥समानमर्थं पश्यति॥तदा ऽयं
गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते न चेवमनुमानमिति ।

* कदा चिदयं वर्तमानमतीति प्रयुक्ते आगतः सन् ब्रवीत्येष आगच्छामीति ।
कदा चिदनागते प्रयुक्ते स्थितः सन् ब्रवीत्येष गच्छामीति । न्या. वा.

† न साध्यस्येति १ पा. ।

‡ सर्वथा भावाच्चात्यन्तसाधर्म्यादुपमानं सिध्यति । यदि तत्क्रिययैव तत्क्रि-
योपमीयते यथा रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति । भूयः साधर्म्येण भवति
यदा गोर्बलप्रकर्षजिज्ञासा भवति तदा भूयः साधर्म्येणोपमानं यथा गौस्तथा
महिष इति । यदा तु सन्मात्रं जिज्ञासितं भवति मेरोः सप्ता किंरूपेति तदा
यथा सर्वपस्य तथा मेरोरिति तस्मादप्रतिषेध इति । न्या. वा. ।

§ अथ प्रत्यक्षे गवये क उपमानार्थः । संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिः । एवं च नोप-
मानमागमेन प्रत्यक्षमिति । न ह्ययमागमात्प्रत्यक्षाद्वा ऽयं गवय इति प्रतिपद्यते
न्या. वा. । ॥ गवेति २ । ३ पा. । ॥ न वेदमिति ५ । ४ । २ । ३ ।

अ. २ आ. १ सू. ४४-५० शब्दोपमानयोरनुमानत्वात्तेषां परिहारः । ६१

परार्थे चोपमानं यस्य ह्युपमान*प्रसिद्धं तदर्थे प्रसिद्धोभयेन† क्रियतश्चात् । परार्थमुपमानमिति चेद् न स्वयमध्यवसायाद् । भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमानं तु तत्र भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । न च यस्यांभये प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति । अथापि ।

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नो विशेषः ॥ ४८ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् । अयं चानयोर्विशेष इति ।

शब्दो ऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

शब्दो ऽनुमानं न प्रमाणान्तरं कस्माच्च शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् । कथमनुमेयत्वं प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धेः । यथा ऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् । एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयते ऽर्थो ऽनुपलभ्यमान इत्यनुमानं शब्दः । इतश्चानुमानं शब्दः ।

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः अन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्य-
शोपमाने तद्व्याख्यातम् । शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिः यथानुमाने
प्रवर्तते तथा शब्दे ऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ।

* उपमेयमिति २ । ३ पा०

† प्रसिद्धोपमेयेनेति ४ । २ ।

‡ न हि यथा गौरवं गवय इत्येतद्रागममन्तरेण सारूप्यमात्रपरिज्ञानमुपमानं न ह्यरागममात्रं सारूप्यज्ञानमन्तरेणोपमानं भवति । न चैवमनुमानम् । तस्माद्वया लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्युत्पत्त्युपपत्तेरिति लिङ्गपरामर्शो ऽनुमानं तच्च प्रत्यक्षं तथा ऽऽगमादितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यप्रत्यक्षमुपमानमिति । प्रतिपत्तिभेदाच्च । नानुमानमेवं भवति यथा धूमस्तथा ऽग्निरिति । अस्ति तूपमाने यथा गौरवं गवय इति । यच्च प्रतिपत्तिभेदस्तत्प्रमाणान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमानम् । न्या. वा. ।

§ ननु शब्दो न प्रमाणं विद्यमानस्याप्यश्रूयमाणस्य प्रमित्यजनकत्वात् । श्रूयमाणस्य प्रमित्यजनकत्वेन कदाचित्प्रमित्यजनने प्रमाणत्वोपपत्तेः । विषयाभावादिति चेन्न । प्रत्यक्षानुमानविवेकविषयस्य प्रागुपपादितत्वात् । अविज्ञानात्मकत्वाद् घटादिवत् । बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटादिवत् । आत्मासमवेतत्वाद् घटादिवत् । आकाशगुणत्वाच्च संख्यावदप्रमाणमिति चेन्न । आद्यानां त्रयाणां प्रतीये व्यभिचारात् । चतुर्थस्याप्याकाशमहत्वे स्वप्रत्यक्षहेतोर्व्यभिचारात् । अस्तु तदनुमानं शब्दः स्मृत्यपेक्षात्वात् । त्रिकालविषयत्वाच्च अन्यव्यतिरेकोपपत्तेरिति वार्तिकम् ।

॥ प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानार्थत्वादिति सूचार्थः । न्या. वा.

संबन्धाच्च ॥ ५१ ॥

शब्दे । ऽनुमानमिति वर्तते । संबद्धयोश्च शब्दार्थयोः संबन्धप्रसिद्धौ
शब्देऽपलब्धेरर्थग्रहणं यथा संबद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धप्रतीतो लिङ्गोप-
लब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति । यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति । तच्च ।

‡ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसंप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

स्वर्गः अप्सरसः उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश
इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात्प्रत्ययः किं तर्हि आप्तैरयमुक्तः
शब्द इत्यतः संप्रत्ययः विपर्ययेण संप्रत्ययाभावाद् न त्वेवमनुमानमिति ।
यत्पुनरुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति । अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्ति-
भेदः तच्च विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति । यत्पुनरिदं संबन्धाच्चेति अस्ति
च शब्दार्थयोः संबन्धो ऽनुज्ञातः अस्ति च प्रतिषिद्धः । अस्येदमिति षष्ठी-
त्रिशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषो ऽनुज्ञातः प्राप्तिप्रवृत्तस्तु शब्दार्थयोः संबन्धः
प्रतिषिद्धः । कस्मात् । प्रमाणतो ऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥

प्रत्यक्षतत्त्वावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नापलब्धिरतीन्द्रियत्वात् । येनेन्द्रियेण
गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तो ऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियवि-
षयभूतो ऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यतइति । प्राप्तिप्रवृत्ते
च गृह्यमाणे संबन्धे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके **वार्थः स्यात् अर्थान्तिके
वा शब्दः स्याद् उभयं बोधयच । अथ खल्वयम् ।

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च संबन्धाभावः ॥ ५३ ॥

स्थानकरणा††भावादिति चार्थः । न चायमनुमानतो ऽप्युपलब्ध्यते

* संबद्धार्थेप्रतिपादकत्वाच्चेति सूत्रार्थः । न्या० वा० ।

† यत्तावत्सम्यक्पेक्षत्वादनुमानं शब्द इति । तच्च । अनेकान्तात् । संशये तर्कउपमाने
च सम्यक्पेक्षत्वात् । अत एव त्रिकालविषयत्वमपि न हेतुः । अन्यथ्यतिरेकोपपत्तिस्तु प्रत्यक्षे
व्यभिचरिता । पटपटज्ञानयोरन्यथ्यतिरेकोपपत्तेः । अनुपलब्धमानार्थत्वं त्वस्ति न तु स्वर्गापूर्व-
देवतादौ प्रत्यक्षानुमानावसर इति वार्तिकम् । तच्चेति २ । ३ पा० ।

‡ प्रत्यायनाङ्गान्वयव्यतिरेकज्ञानं त्वन्यादृशं शब्दे । अन्यादृशं त्वनुमाने ।
तद्वि पक्षधर्मतापेक्षमनुमाने शब्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति । ता० टी० ।

§ आप्तैः प्रयुक्त इति ४ । ३ । २ । ॥ अस्य मुद्रितपुस्तके सूत्रत्वेन लेखः प्रामादिकः ।

॥ प्राप्तेर्नापलब्धिरिति ४ पा० । ** शब्दान्तिकमिति १ पाठः ।

†† कारणादिति २ पा० ।

अ. २ आ. १ सू. ५१-५५ शब्दार्थयोः स्वाभाविकसंबन्धाभावः । ६३

शब्दान्तिके ऽर्थे इति । एतस्मिन्पक्षे ऽप्य*स्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्द-
स्तदन्तिके ऽर्थे इति अत्रान्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्
न च प्रगृह्यन्ते† । अग्रहणानुमेयः प्राप्तिक्षणः‡ संबन्धः अर्थान्तिके§
शब्द इति । स्थानकरणासंभवाद् अनुच्चारणं॥ स्थानं कण्ठादयः करणं प्रयत्न-
विशेषः तस्यार्थान्तिके ऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्मान्न
शब्देनार्थः प्राप ॥ इति ।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः॥ ५४ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य** व्यवस्थादर्शनादनुमीयते ऽस्ति शब्दार्थसंबन्धो
व्यवस्थाकरणम् । असंबन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः तस्माद-
प्रतिषेधः†† संबन्धस्येति । अत्र समाधिः ।

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्य ॥ ५५ ॥

न संबन्धकारितं‡‡ शब्दार्थव्यवस्थानं किं तर्हि समयकारितं
यतदवोचामास्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषो ऽनुज्ञातः शब्दा-
र्थयोः संबन्ध इति समयन्तं§§दवोचामेति । कः पुनरयं समयः । अस्य

* व्यास्यति २ । ४ पा० ।

+ गृह्यन्त इति २ । ४ पु० ।

‡ नानुमेयप्राप्तिलक्षण इति १ पु० ।

§ अथ शब्दो ऽर्थान्तिकमुपपद्यते तस्यानुपपत्तिर्वाधातात् । नित्यः शब्दः स-
न्तानवृत्त्या गच्छतीति व्याहतम् । अथ नागच्छत्यर्थेदशेषं भवति । नित्यश्च भवति
चेति व्याहतम् । न्या० वा० ।

॥ स्थानकरणसम्भवानुच्चारणमिति २ पु० ।

॥ अथ न गच्छति न भवति तत्र व्यज्यत एको वितत्यावस्थित इति चेत् । सर्वार्थोपलब्धिप्रस-
ङ्गात् । यदि सर्वत्रैव शब्दा वितत्यावस्थिताः स्थानकरणादिसंनिधाने सति व्यज्यन्त इति मन्यसे सर्वार्-
थानुपलब्धिः प्राप्ता यदेकस्य शब्दस्य व्यञ्जकं तच्छब्दान्तराणामपीति । वितत्यावस्थितश्च शब्दो
व्यक्त इति । स्वार्थप्राप्त्यवस्थाने सति यत्र क्व चनावस्थितानां गोशब्दादीनां व्यक्ती ककुदादिमदर्थ-
प्रत्यायनं स्यात् । सामान्यवदेतस्यात् । यथा सामान्यं सर्वत्रावस्थितं न सर्वत्रोपलभ्यते तथा शब्दो-
पीति चेत् । सामान्यस्याश्रयोपलब्धिव्याप्तिहेतुः । न पुनः शब्दस्याश्रयोपलब्धिर्हस्ति । न च वाक्ये वृत्तिः
वाक्ये वृत्तित्वे वाक्योपलब्ध्यायकतसमयेनापि प्रतिपद्यते यथा सामान्यम् । तस्माच्चानुमानादपि
प्रतिपद्यते । इतश्च स्वाश्रयादन्येनापि न संबन्धी शब्दः गुणत्वात् । अन्येन गवादिना शब्दं प्रति
समवायो नास्ति शब्दस्याकाशवृत्तित्वात् । नापि शब्दार्थयोरेकार्थसमवायः ताभ्यामेकस्यानस-
म्भात् । उपमानस्य तु नायं विषयः । आगमात्प्रतिपत्त्यत इति चेत् स एवायं विचार्यते किं शब्दार्थो
संज्ञकानुतासंबन्धाप्रति । न चानुमानं शब्दः स्वपरात्मप्रत्यायकत्वात्प्रदीपवत् ।

** शब्दादर्थप्रत्ययस्येति २ पु० ।

†† शब्दः संबन्धो ऽर्थे प्रत्याययति प्रत्ययनियमहेतुत्वात्प्रदीपवत् । अथ
वा संबन्धाभ्यां शब्दार्थाभ्यां प्रत्ययो भवति नियमात् । न्या० वा० ।

‡‡ न संबन्धकारितमिति ३ पु० ।

§§ तमवोचाम इति ३ पु० ।

शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधे*यनियमनियोगः तस्मिन्नु-
पयुक्ते शब्दादर्थसंप्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः ।
संबन्धवादिनापि चायमवर्जनीय इति । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो
लौकिकानाम् । समयपालनार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचो ऽन्वाख्यानं व्याक-
रणं वाक्यलक्षणाया वाचो ऽर्थो लक्षणम्† । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ता-
विति । तदेवं प्राप्रिलक्षणस्य शब्दार्थसंबन्धस्यार्थजुषो ऽपि अनुमानहेतुर्न
भवतीति ।

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥

सामयिकः शब्दाऽर्थसंप्रत्ययो न स्वाभाविकः । अ॥ ध्यायन्नेच्छानां
यथाकामं शब्दनियोगो॥ ऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते स्वाभाविके हि शब्दस्या-
र्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्याद् यथा तेजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहे-
तुत्वं न जातिविशेषे** व्यभिचरतीति†† ।

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः‡‡ ॥ ५७ ॥

पुष्कामेष्टिहवनाभ्यासेषु । तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवान्
ऋषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न संभवति §§ कस्माद् अनृतदोषात् पुष्कामेष्टे ।
पुष्कामः पुष्पेष्ट्या यजेतेति नेष्टौ संस्थितायां पुष्कजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य

* अभिधानाभिधेयेति १ । २ । ३ । ४ पु. पा. । † शब्दार्थेति २ पु. ।

‡ लोकातश्च समयो बोद्धव्यः । मात्रादींस्तेषु तेष्वर्थेषु तांस्तान् शब्दान्
प्रयुज्जानानुपलभ्य सोऽपि तथैव शिञ्जितस्तानेव शब्दांस्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुङ्क्ते न पुन-
रेनं कश्चिल्लिपिविशेषमिव शिञ्जयतीति । न्या. वा. ।

§ अर्थे संप्रत्यय इति २ । ४ पु. पा. ।

|| ऋषीति । २ पु. नास्ति ।

¶ शब्दविनियोग इति ३ शब्दप्रयोग इति ४ पु. पाठः । ** विशेषमिति २ । ४ पु. ।

†† यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसंबन्धो ऽभविष्यच्च जातिविशेषे शब्दार्थव्यव-
स्था ऽभविष्यत् । अस्ति तु जातिविशेषे प्रयोगः । जातिविशेषे यथाकामं प्रयोगो
दृष्टः न तु स्वाभाविकेन संबन्धेन संबद्धानां जातिविशेषे व्यभिचारो दृष्टः । न हि
प्रदीपो ऽस्माकमन्यथा प्रकाशयत्यन्यथा जातिविशेष इति । न्या. वा. ।

‡ तदित्यधिकारः । यस्मात्प्राप्तमपि प्रकरणेन शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते
तेन ज्ञापयति शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता न शब्दमात्रं प्रति । अन्यथैवं वक्तव्यम-
प्रमाणं शब्दो ऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम् । अनृ-
तत्वमयथार्थाभिधानम् । व्याघातः पदयोर्वैक्ययोर्वै सहासंभवः पुनरुक्तं पूर्व-
भिहितार्थाभिधानम् । न्या. वा. । §§ भवतीति २ । ४ ।

वाक्यस्याऽनृतत्वाद् अदृष्टार्थमपि वाक्यम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च । हवने* उदिते होतव्यम् अनुदिते होतव्यं समयाध्युषिते होतव्यमिति विधाय विहितं व्याहन्ति श्यविऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो ऽस्याहुतिमभ्यवहरति यो ऽनुदिते जुहोति † श्यावशबलौ वास्याहुतिमभ्यवहरतौ यः समयाध्युषिते जुहोति व्याघाताच्चान्यतरन्मिथ्येति । पुनरुक्तदोषाच्च अभ्यासे देश्यमाने । त्रिः प्रथमामन्वाह चिरुतमामिति पुनरुक्तदोषो भवति पुनरुक्तं च प्रमत्तवाक्यमिति । तस्मादप्रमाणं शब्द‡ इति । § अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति ।

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ कस्मात् कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति । इष्टिः करणं साधनं पितरौ कर्तारौ संयोगः कर्म चयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म । वैगुण्याद्विपर्ययः ॥ इष्ट्याश्रयं तावत्कर्मवैगुण्यं समीहा भेषः । कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता कूपयाचरणश्च । साधनवैगुण्यं हविर्संस्कृतमुपहृतमिति मन्त्रा न्यूनाधिकाः स्वरवर्णहीना इति । दक्षिणा दुरागता** हीना निन्दिता चेति । †† अथोपजनाश्रयं कर्मवैगुण्यं मिथ्यासंप्रयोगः । कर्तृवैगुण्यं योनिव्यापादो बीजापघमतश्चेति । साधनवैगुण्यम् इष्ट्यावभिहितम् । लोके चाग्निकामो दारुणी मृग्रीयादिति विधिवाक्यं तच्च कर्मवैगुण्यं मिथ्याभिमन्यनं कर्तृवैगुण्यं प्रज्ञाप्रयत्नगतः प्रमादः साधनवैगुण्यम् आर्द्रं सुषिरं दार्विति तच्च फलं न निष्पद्यत इति नानृतदोषः‡‡ । गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् । न चेदं लौकिकाद्विद्यते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति ।

* हवने इति २ पु. नास्ति ॥ † श्यावः शबलश्चास्याहुतिमभ्यवहरतीति ३ पु. पा. ।

‡ दृष्टान्तत्वेनैतानि वाक्यान्युपन्यस्य एककर्तृकत्वेन शेषवाक्यानामप्रमाणत्वमिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां वा ऽप्रमाणत्वं तदन्वयाव्यवत् । न्या. वा. ।

§ शब्दानृतत्वादि १ । ३ । ४ पु. पाठः । ॥ इष्ट्याश्रयमिति १ । २ पु. ।

* कूपयेति ४ पा. ।

** दुरधिगतेति ३ । ४ पा. ।

†† अथोपजनाश्रयमिति ४ । २ अथोपजनाश्रयमिति ३ पु. पाठः ।

‡‡ यच्छेदं वाक्यं तदप्रमाणमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । एतदपि वेदस्य पञ्चीकृतत्वादव्यापकम् । अथ यान्येवंधर्मकाणि वेदवाक्यानि तानि पञ्चीक्रियन्तं तद्वन्तत्वादीनां पञ्चाशद्वक्तृकत्वाच्चेतुरन्यो वक्तव्यः । अनृतत्वादप्रमाणमिति चेत्किं तदन्तत्वं यद्ययथार्थाभिधानं नन्वयमेव प्रतिज्ञार्थाऽप्रमाणमिति । अनृतत्वं चासिद्धमित्युक्तम् ।

*अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५६ ॥

न व्याघातो हवनइत्यनुवर्तते । योऽभ्युपगतं हवनकालं भिनन्ति
ततोन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते श्यावो वा-
स्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तदिदं विधिभेषे निन्दावचनमिति ।

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६० ॥

पुनरुक्तदोषोऽभ्यासेनेति प्रकृतम् । अनर्थकोऽभ्यासः पुनरुक्तः अर्थवान-
भ्यासोऽनुवादः । योऽयमभ्यासस्तिः प्रथमामन्वाह चिरुतमामित्यनुवाद
उपपद्यते अर्थवत्वात् । चिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधे-
नीनां भवति । तथा च मन्त्राभिवादः इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशवरेण
वाभवज्ञेन बाधे योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति पञ्चदशसामिधेनीर्व-
क्रमन्त्रोऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ।

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६१ ॥

प्रमाणं शब्दे यथा लोके । विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां चिविधः ।

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥

विधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनान्यर्थवादे-
वचनान्यनुवादवचनानीति । तत्र ।

विधिर्विधायकः ॥ ६३ ॥

यद्वैक्यं विधायकं चेदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगोऽनुष्ठा-
वा । यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ।

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६४ ॥

* यत्पुनर्व्याघातदोषादिति तन्नोच्यते । न्या० वा० । † केति १ पु० नास्ति ।

‡ पुनरुक्तं नाम तस्यैवार्थस्यानङ्गीकृतविशेषस्य यत्पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु
पुनःश्रुतिसामान्यादङ्गीकृतविशेषस्यार्थस्य वादः । एवं च सति यथोक्तो न दोषः ।
पुत्रकामेष्टिवाक्यानि प्रमाणं वेदकदेशत्वाद् भूमिरावपनं महदिति वाक्यवत् ।
पदाविनियमाद् द्वादश मासाः संवत्सर इति वाक्यवत् । वक्तृविशेषाभिहितत्वात्
अग्निर्हमस्य भेषजमिति वाक्यवत् । न्या० वा० । § पञ्चदशवरेणिति १ । ४ पु० पाठः ।

॥ समस्तानि वेदवाक्यानि पक्षीकृत्याभिधीयते । प्रमाणं वेदवाक्यान्यर्थ-
विभागत्वात्मन्वादिवाक्यवत् । न्या० वा० । ¶ विनियोग इति ३ पा० ।

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः संप्रत्ययार्थै* स्तूय-
मानं श्रद्धधीतेति । प्रवर्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्तते सर्वजिता† वै देवाः
सर्वमजयन् सर्वस्याग्रे सर्वस्य हित्ये सर्वमेवैतिनामोति सर्व जयतीत्येव-
मादि । अनिष्टफलवादे निन्दा धर्जनार्थे‡ निन्दितं न समाचरेदिति स॥ एष
षाथ प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्जोतिष्ठोमो य एतेनानिष्ठा ऽन्येन यजते गते
पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा प्रमीयते वा इत्येवमादि । अन्यकर्तृकस्य व्याह-
तस्य विधेर्वादः परकृतिः । हुत्वा वषामेवाग्रे ऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं
तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रे ऽभिधारयन्ति अग्नेः प्राणाः पृषदाज्य-
स्तेममित्येवमभिदधतीत्येवमादि । ऐतिह्यसमाचरिते विधिः पुराकल्प इति
तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा ** बहिः पशमानं†† सामस्तोममस्तौषन् योने यज्ञं
प्रतनवामहे इत्येवमादि । कथं परकृतिपुराकल्पावर्थवादाविति स्तुतिनिन्दा-
वाक्येनाभिसंबन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य‡‡ चिदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ।

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६५ ॥

विध्यानुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च । पूर्वः शब्दानुवादो
ऽपरो ऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेव‡‡‡मनुवादोपि । किमर्थं पुनर्विहि-
तमनूयते । अधिकारार्थं विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधि-
शेषो वा ऽभिधीयते । विहितानन्तरार्थो ऽपि चानुवादो भवति एवमन्यदप्यु-
त्प्रेक्षणीयम् । लोके ऽपि च विधिरर्थवादो ऽनुवाद इति च विविधं
वाक्यम् । ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम् । अर्थवादवाक्यमायुर्वर्जं बलं सुखं
प्रतिभानं चान्ने प्रतिष्ठितम् । अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः चिप्रं
पच्यतामिति वा अक्ष्ण पच्यतामित्यध्येषणार्थम् । पच्यतामेवेति चा॥॥॥वधार-
णार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वम् एवं वाग्वेदवा-
क्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ।

* सम्प्रत्ययार्थ इति १ पु. सम्प्रत्ययार्था इति ४ पु. † सर्वजितो वै देवा इति २ पु. ।

‡ सर्वमेव तेनामोतीति २ पु. ‡ निन्दावर्जनार्था इति २ । ४ ।

॥ स एष वा प्रथम इति १ । ३ पु. पा. । ॥ पृषदाज्यमिति ३ । ४ पु. पा. ।

** पुरा ब्राह्मणा बहिः २ । ४ हविरिति ३ पु. पाठः । †† पशमानानामिति २ । ४ ।

‡‡ कस्य कस्येति २ ३ । यस्य कस्येति ४ पु. ।

‡‡‡ अनित्यो ऽनित्य इति शब्दपुनरुक्तमनित्यो निराधर्मक इत्यर्थपुनरुक्तम् ।

॥॥॥ वेति १ । २ । ३ । ४ । ॥ तथा वेदे ऽपि भवितुमर्हतीति २ । ४ पु. ।

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥

पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते । कस्मादु-
भयं हि प्रतीतार्थः शब्दो ऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभय-
मसाध्विति* ।

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्माद् अर्थवतो ऽभ्यासस्यानुवादभा-
वात् । समाने ऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम्† । अर्थवानभ्यासो ऽनुवादः शीघ्र-
तरगमनोपदेशवत्‡ । शीघ्रं शीघ्रं॥ गम्यतामिति क्रियातिशयो ऽभ्यासेने-
वाच्यते । उदाहरणार्थं चेदम् । एवमन्यो ऽप्यभ्यासः॥ पचति पचतीति
क्रियानुपरमः । यामो यामो रमणीय इति व्याप्तिः । परि परि चिगर्तैभ्यो
घृष्टो देव इति परिवर्जनम् । अध्यधिकुड्यं निषण्णमिति सामीप्यम् । तित्तं
तित्तम् इति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधि**व्यधिकारार्थता
विहितानन्तरार्थता चेति । किं पुनः प्रतिषेधहेतूद्वारादेस शब्दस्य प्रमाणत्वं
सिध्यति†† । अतश्च ।

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमात्रप्रामाण्यात् ॥ ६८ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यत्तदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं कृत्वेष्वमधिग-
च्छतीदं वर्जयित्वा ऽनिष्टं जहाति तस्यानुग्रीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थता
ऽविपर्ययः । मन्त्रपदानां च विष†‡भूताग्निप्रतिषेधार्थानां प्रयोगे ऽर्थस्य
तथाभाव एतत्प्रामाण्यम् । किंकृतमेतद् आप्रप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्रानां
प्रामाण्यं साक्षात्कृतधर्मता भूत§§दया यथाभूतार्थचिह्न्यापयिषेति । आप्राः
खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं हातव्यमिदमस्य हानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्य-

* प्रतीतार्थशब्दाभ्यासो ऽर्थवादपुनरुक्तयोः सामान्यमतः प्रतीतार्थशब्दा-
भ्यासादुभयमसाध्विति । न्या. वा. ।

† अभ्यासार्थं विशेषइति २ पु. ।

‡ अनर्थमिति २ ४ ।

§ अर्थवाननुवादलक्षणे ऽभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वाच्चीघ्रतरगमनोपदे-
शवत् । न्या. वा. ।

॥ शीघ्रं गम्यतामिति २ शीघ्रं शीघ्रं गम्यतां शीघ्रतरं गम्यतामिति १ । ३ । ४ पु. ।

॥ एवमन्यो ऽप्यभ्यासा इति ४ ।

** विध्यधिकारार्थमिति २ । ४ ।

†† प्रमाणत्वं न सिध्यति । ४ पु. ।

‡‡ शिष्यभूतेति २ । ३ । ४ पु. ।

§§ भूतं तदभयो यथाभूतार्थताचेति १ ।

मिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुकम्पन्ते । तेषां खलु वे प्राणभृतां स्वयम-
नवबुद्धप्रमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति । न चानवबोधे समीह्य
वर्जनं वा न वा* ऽकृत्वा स्वस्तिभावो नाप्यस्यान्य उपकारको ऽप्यस्ति । इन्त
वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामस्तस्मै श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना ह्येयं
हास्यन्त्यधिगन्तव्यमेधाधिगमिष्यन्तीति । एवमाप्रोपदेशः । एतेन त्रिवि-
धेनाप्रामाण्येन परिगृहीतो ऽनुष्ठीयमानो ऽर्थस्य साधको भवति एवमाप्रो-
पदेशः प्रमाणम् । एवमाप्राः प्रमाणम् । दृष्टार्थेनाप्रोपदेशेनायुर्वेदेनाऽदृष्टार्थो
वेदभागो ऽनुमातव्यः प्रमाणमिति । आप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति ।
अस्यापि चैकदेशो यामकामो यजेतेत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति
लोके च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः । लौकिकस्याप्युपदेष्टुरूपदेष्टव्यार्थ-
ज्ञानपरानुज्जिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यं तत्परि-
ग्रहादाप्रोपदेशः प्रमाणमिति । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानं यथाप्रा वेदा-
र्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च तद्वर्षायुर्वेदप्रभृतीनाम् इत्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्वेदप्र-
ामाण्यमनुमातव्यमिति† । नित्यत्वाद् वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्य-
माप्रामाण्यादित्युक्तम् । शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न
नित्यत्वात्§ । नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेश वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुप-
पत्तिः । नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेद् न लौकिकेष्व॥दर्शनात् । ते ऽपि नित्या
इति चेद् न । अनाप्रोपदेशादर्थविसंवादे ऽनुपपन्नः । नित्यत्वाद्धि शब्दः
प्रमाणमिति । अनित्यः स इति चेद् अविशेषवचनम् । अनाप्रोपदेशो
लौकिको न, नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथायोगं चार्थस्य प्रत्याय-
नाद् नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः । यथार्थे

* न वाक्येति २ । ४ । पु. पा. । + उपदेष्टव्यार्थज्ञानेन परेति ४ पु. पाठः ।

† अस्य प्रमाणः प्रमाणं वेदवाक्यानि वक्तृविशेषाभिहितत्वान्मन्त्रायुर्वेद-
वाक्यवत् । एककर्तृकत्वेन वा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पत्नीकृत्यालौकिकार्थप्रतिपाद-
कत्वेन वैधर्म्यहेतुर्वक्तव्यः । आ. वा. ।

§ असिद्धं नित्यत्वम् । केचित्तु न किं चिदित्यं प्रमाणमस्तीत्याहुः । तत्र मनस आत्मनश्च
नित्यस्यापि प्रमाणत्वात् । तस्मादर्थविभागवत्त्वादनित्यत्वं लौकिकवाक्यवत् । तान्यपि नित्या-
निति चेन्न अर्थविभागानुपपत्तेः । वक्तृवत्त्वात् सामान्यविशेषवत्त्वे सति चान्नप्राप्त्याप्यदादिम-
त्वाच्चानित्यत्वम् ।

॥ अर्थवैधर्म्यनादिति २ । ४ पु. ।

॥ नियोजनमिति । १ । २ । ३ । ४ । पु. पा.

नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तच्च*नियोगसामर्थ्यात्प्रत्यायको भवति न भित्यत्वात् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु संप्रदायाभ्यासप्रयोगा- विच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् । आप्रामाण्याच्च प्रामाण्यं लौकिकेषु शब्देषु चेतस्मानमिति ।

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

अथार्थः† प्रमाणद्वेष इति मत्वा ऽऽह ।

न चतुष्टमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाऽभावप्रामाण्यात्§ ॥ १ ॥

न चत्वार्येव प्रमाणानि किं तद्वैतिह्यमर्थापत्तिः संभवे ऽभाव इत्येतान्यपि प्रमाणानि तानि॥ कस्मान्नोक्तानि । इति होचुरित्यनिर्द्विष्ट- प्रवक्तृकं प्रवादपरंपर्यमैतिह्यम् । अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः॥ यथा ऽभिधीयमाने ऽर्थे यो ऽन्यो ऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थोपपत्तिः । यथा मेघेष्वसत्सु वृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति । सम्भवे नामा- विनाभाविनो ऽर्थस्य सत्ताग्रहणादन्यस्य सत्ताग्रहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताग्र- हणादाठकस्य सत्ताग्रहणम् आठकस्य ग्रहणात्प्रस्थस्येति । अभावो विरोधी अभूतं भूतस्याविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकं विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुरुत्वादपां पतनकर्म न भवतीति । सत्यम् यतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि** । प्रमाणान्तरं च मन्यमानेन प्रति- श्रेय उच्यते । सोऽयम् ।

* तस्येति । १ । २ । ३ । ४ । पु० पा०

† तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरखतुर्गुगान्तरेषु संप्रदायाभ्यासाविच्छेदेन प्रवर्तन्ते । तद- वेक्षया लौकिकः शब्दान् प्रयुज्यते नित्या वेदा इति । नित्याः पर्वता इति यथा । इतच्छ मन्वादि- वाक्येषु समानम् । न पुनर्नित्यत्वादेव तथा प्रयोगः अनित्यत्वप्रमाणानामव्याहतत्वात् । उप- रितं तु नित्यत्वम् ।

‡ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रम् । तत्राक्षेपः । न चत्वार्येव प्रमाणानि वैतिह्यादीनां प्रमाणान्तरत्वात् । संशयव्युदाहार्यं वा प्रकरणं किमैतिह्यादयो विद्यमाना नोक्ता उक्ताविद्यमाना इति । विधिन्यूनतापरिहाराय वा प्रकरणम् । विद्यमानानामैतिह्यादीनाम- नुक्तं । यद्वि ते दुष्टा दोषा वक्तव्यः । अन्विधाने शास्त्रस्य न्यूनता । प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावप्रदर्श- नाय वा प्रकरणम् । ननु चत्वार्येव प्रमाणानीति नियमबोधनादेवान्येषामुक्तत्वेऽन्तर्भावः प्रती- यते । सत्यम् । सामान्येन ज्ञानेपि कस्य कुत्रान्तर्भाव इति विशेषतो ऽज्ञानात् । अत इदं प्रकर- णमारभ्यमेव । § परैरभ्युपगतादस्माकं संशयादिति सूत्रार्थः । ता० दी० ।

॥ तानि कस्मादोक्तापीति १ । ३ पु० नास्ति । ॥ यथेति १ । ३ । ४ ।

** तान्येतामेतिह्यादीनि सङ्ख्याभेदादप्येवान्तर्भवन्तीति न पृथगुच्यन्ते । प्रत्यक्षाद्यनधिगत- विषयभावाच्च । अथ प्रयोजनभेदाद्देवो ऽभ्युपगम्यते तर्हि प्रमाणानन्यथापत्तावच्छत्यप्रतिज्ञा

***शब्दयेतिह्यानर्थान्तरभावादनुमाने ऽर्थापत्तिसम्भवा-
भावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥**

अनुपपन्नः प्रतिषेधः । कथंम् आप्रोपदेशः शब्द इति न च शब्द-
लक्षणमेतिह्याह्वावर्तते. सोऽयं भेदः सामान्यात्संगृह्यत्वमिति । प्रत्यक्षेणाप्रत्य-
क्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः† वाक्या-
र्थसंप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यक्षनीकभावादुद्बन्धप्रतीतिरनुमानमेव‡ ।
अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य
ग्रहणं सम्भवः तदप्यनुमानमेव । अस्मिन्सतीदं नोपपद्यतइति विरो-
धित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते । सो ऽयं यथार्थे
यव प्रमाणोद्देश इति । सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्
अचार्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते तथा हीयम् ।

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

अस्त्यु मेषेषु दृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थोदापद्यते
सत्स्वपि चेकदा न भवति सेयमर्थोपत्तिरप्रमाणमिति§ । नानैकान्तिकत्वम-
र्थोपत्तेः ।

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

असति कारणे कार्ये नोत्पद्यतइति वाक्यात्प्रत्यक्षनीकभूतो ऽर्थः सति
कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यर्थोदापद्यते । अभावस्य हि वाक्यात्प्रत्यक्षनीक

बाध्येत । नीलपीतादित्यलङ्घनफलभेदेपीन्द्रियस्याभेदात्प्रयोजनभेदः प्रमाणभेदव्यभिचारी च ।
अथ तेषां प्रत्यक्षत्वेन प्रयोजनैकत्वं तर्हि ऐतिह्यादीनामपि प्रत्यक्षादावन्तर्भावो नानुपपन्नः ।

* अन्तर्भावप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । न्या. वा. ।

† अर्थापत्तिसम्भवाभावः वाक्यार्थ इति २ ।

‡ द्वयोरेकतरप्रतिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञाविषयत्वाद् यथा दिवा न भुङ्क्ते इत्यभिधानादानीं
भुङ्क्ते इति गम्यते । दिवा न भुङ्क्तेति तु न । अस्यासंभवेनेव निरस्तत्वात् । न हि भुञ्जानो ऽपि
भुङ्क्तेत्यवस्थितान्तरपरिहारस्यासंभवात् । तस्माद्विवेक न भुङ्क्तेति वक्तव्यम् । तथा च रात्रौ भुङ्क्ते-
इति गम्यते । सामान्यतो दृष्टं चानुमानमेव बोध्यम् ।

§ अर्थापत्तिमात्रस्य पक्षीकरणेऽनैकान्तिकत्वमव्यापकम् । अनैकान्तिकताः पक्षीकरणे सिद्ध-
साधनम् । हेत्वभावश्च । त्वदुक्तहेतोः पक्षविशेषयात्वात् । अनैकान्तिकता अपामापयोक्तो
तदितरत्वाः प्रामाण्यमाभ्युपगमनाभेन प्रतिज्ञाव्याघातश्च ।

॥ भावः प्रत्यक्षीक इति ४ । ३ पु. वा. ।

इति । सौम्यं कार्योत्पादः सति कारणे ऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति । न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी* । यत् सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात्कार्यं नोत्पद्यते इति कारणधर्मो ऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम् । किं तर्ह्यस्याः प्रमेयं सति कारणे कार्यमुत्पद्यत- इति यो ऽसौ कार्योत्पादः कारणसत्तां न व्यभिचरति तदस्याः प्रमेयम् । एवं तु सत्यनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति । दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ।

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनेकान्तिकत्वादिति वाक्यं प्रतिषेधः । तेना-
मेनार्थापत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिविध्यते न सद्भाषः ‡ यवमनेकान्तिको भवति ।
अनेकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिविध्यते इति । अथ मन्यसे
नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्य सद्भावो
विषयः § एवं तर्हि ।

॥ तत्राप्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः । न
च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादकत्वमिति ।

अभाषस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथमिति ।

* नानैकान्तिको ऽयमिति २ । नानैकान्तिकीयं किञ्चित् ४ पु० पा० ।

† न ह्यत्र सन्तु मेघेषु दृष्टिर्भवत्येवेति प्रमेयं किं तु सत्त्वेव भवतीति । तस्मात्कार्थितं
कार्यस्य कारणाव्यभिचारात् ।

‡ कथं न सत्ताप्रतिषेधः । यस्मादर्थोपत्तिविशेषः प्रतिविध्यते न त्वर्थोपत्ति-
मात्रं तेन सत्ताप्रतिषेधादनैकान्तिको भवति । न्या० धा० ।

§ अथ मन्यसे न प्रतिषेधस्य सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणत्वं सो ऽयं प्रति-
षेधः स्वविषये वर्तमानो नानैकान्तिको भवितुमर्हति अनेकान्तिको हि नाम स
ज्ञेयो यः स्वविषयतज्ज्ञातीयान्यवृत्तिः । न चानैकान्तिकं प्रमाणमस्ति तस्मान्नानैक-
ान्तिकः प्रतिषेधः । न्या० धा० ।

॥ यदि स्वविषयतज्ज्ञातीयान्यवृत्तिरनैकान्तिक इति मन्यसे कार्योपत्तिरपि
तर्ह्यनैकान्तिकी न भवति । न ह्यसति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं द्रष्टुमिति । तदिदं
सूत्रं व्याघातदेशनार्थम् । न्या० धा० ।

*नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वेयात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति । अथायमर्थे बहुत्यादर्थेकदेश उदाह्रियते ।

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः† ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । कथं लक्षितेषु वासःसु अनुपादयेषु उपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाद् लक्षणाभावेन लक्षितत्वादिति । उभेयसंनिधावलक्षितानि वासांस्यानयेति प्रयुक्तो येषु वाससु लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते‡, प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति ।

असंत्यर्थे नाभाव इति चेद् नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

यच्च भूत्वा किं चिन्न भवति तच्च तस्याभाव उपपद्यते अलक्षितेषु च वाससु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति । तस्मात्तेषु लक्षणाभावोऽनुपपन्न इति । नान्यलक्षणोपपत्तेः यथाऽयमन्येषु वाससु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति नेवमलक्षितेषु सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थे प्रतिपद्यते§ इति ।

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तेषु वाससु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम् । यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ।

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥

न ब्रूमी यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति किं तु केषु चिन्नलक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषु चिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यतइति ।

* नाभावः प्रमाणं विषयाभावात् । यद्विषयं तदप्रमाणं यथा गोशब्दोऽश्वप्रतिपादने तथा चाभावस्तस्मादप्रमाणमिति । कश्चैवभावाभावः प्रमाणमपि त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्रमाणं तथा प्रमीयतइति । न्या. वा. ।

† सिद्धिरिति ३ । ४. पु. पा. । ‡ प्रेयसंप्रतिपत्त्योरेकविषयत्वात् । न्या. वा. ।

§ अयथार्थोऽयमुपालम्भ इत्यत उक्तार्थे नान्यलक्षणोपपत्तेरिति सूत्रम् । न्या. वा. ।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चा-
त्मनो हानादविद्यमानता । तत्रालक्षितेषु वासस्तु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानताल-
क्षणे लक्षणानामभावो नेतर इति* ।

आप्रोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता नानाप्रकारः
शब्द इति ज्ञाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्योऽयानित्य इति ।
विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः† । आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्यो
ऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके‡ । गन्धादिसहवृत्तिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवदव-
स्थितोऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे॥ । आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको
बुद्धिवदित्यपरे॥ । महाभूतसंज्ञाभजः शब्दोऽनाग्रितः उत्पत्तिधर्मको निरो-
धधर्मक इत्यन्ये** । अतः संशयः किमत्र तत्त्वमिति । अनित्यः†† शब्द
इत्युत्तरम् । कथम् ।

आदिमत्त्वादैन्यिकत्वात्कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

आदिर्योनिः कारणम् आदीयते अस्मादिति । कारणवदनित्यं‡
दृष्टम् । संयोगविभागश्च शब्दः कारणवत्त्वादित्य इति । का पुनरियमर्थ-
देशभा कारणवत्त्वादिति उत्पत्तिधर्मकत्वादित्यः शब्द इति भूत्वा न भवति
विनाशधर्मक इति सांशयिकमेतत् किमुत्पत्तिकारणं संयोगविभागो शब्दस्य
आहो स्वदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह । ऐन्द्रियकत्वाद् इन्द्रियप्रत्यासत्ति-

* असत्यर्थं नाभावस्तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुरित्येते उभे क्लृप्तौ क्लृप्त्यो-
क्तमुत्तरं ज्ञात्वा ऽज्ञात्वा ऽसंबन्धत्वमज्ञानं चेति तस्मादप्रयोज्ये क्लृप्तिमिति । न्या. बा. ।

† मुद्रितपुस्तके ऽस्य सूत्रत्वेन लेखः ग्रामादिकः ।

‡ विभुवन्नित्य इति क्व चिद् । मन्यतासत्यामिति ३ । ४ पु. पा. ।

§ मोमांसकाः । ॥ सांख्याः ॥ वैशेषिकाः ** कैफ़ः ।

†† नित्यः शब्दः अविनाशयदाधारेकद्रव्यवृत्तित्वात् आकाशगतमहत्त्ववदिति प्रयोगः ।
सोऽर्थ नित्यः सबभिव्यक्तिधर्मो तस्याभिव्यज्जाकाः संयोगविभागनादा इति ।

‡ उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता ऽनित्यता । उभयान्तपरिच्छिन्ना वस्तुसत्ता च नित्यता ।
प्रागभावप्रध्वंसभावसंबन्धित्वमनित्यत्वमिति तु न । भावाभावयोः संबन्धस्य दुर्निर्हृत्वात् ।
उत्पत्तेरनन्तरं विनाशाच्च प्राक् प्रागभावप्रध्वंसयोरभावेन तदानींतनवस्तुनो ऽनित्यत्वव्यवहारानु-
पपत्तेश्च । अत एव विनाशहेतुमत्त्वमनित्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यत्तूपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यात्य-
न्तमनुपलभ्यता ऽनित्यत्वमिति तच्च । अनुपजातविशेषस्य वस्तुनस्तरोभावानुपपत्तेः ।

‡ निमित्तकारणभेदानुविधानं कारणवत्त्वम् । तदभिव्यक्त्येषु नास्ति । न
हि किं चिदभिव्यज्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधायि दृष्टमिति । न्या. बा. ।

याह्य ऐन्द्रियकः किमयं व्यञ्जकेन समानदेशो ऽभिव्यज्यते रूपादिवद्
अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो* गृह्यते इति ।

संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणाच्च व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम् ।
दारुव्रश्चने दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते । न च व्यञ्ज-
काभावे व्यङ्ग्यग्रहणं भवति तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः । उत्पादके तु
संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणम् इति
युक्तं संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभि-
व्यज्यते कृतकवदुपचारात् । तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं सुखं मन्दं
सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति । उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्दः
इति ।

व्यञ्जकस्य तथाभावाद् ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति
चेद् न अभिभवोपपत्तेः । संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्द-
ग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रम-
न्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः । तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं
तन्त्रीशब्दमभिभवति न मन्दः । न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न

* ततः किम् । यदीन्द्रियप्रत्यासत्तिशब्द ऐन्द्रियकस्ततो न व्यज्यते । न हि
व्यज्यमानस्येन्द्रियप्रत्यासत्तिर्युक्ता । कथमिति । न तावच्छ्रोत्रं शब्ददेशमुपगच्छति
अमूर्तत्वात् । अमूर्तं हि निष्क्रियं रूपादिवत् क्रियाकारणगुणसमवायात् क्रियावत्त्व-
मिति तु न आत्मनि व्यभिचारात् । महत्परिमाणेन क्रियाप्रतिबन्धाच्च । तस्मात्क्रि-
याकारणगुणसमवाये सति मूर्तत्वं क्रियाहेतुस्तस्याकाशे ऽभावाच्च क्रियावत्त्वम् । न
चाप्राप्तस्य शब्दस्य ग्रहणं युक्तं सर्वदेशस्य शब्दोपलब्धिप्रसङ्गात् । परिशेषात् संतान-
सिद्धिः । तत्राद्यः शब्दः संयोगविभागहेतुकस्तस्माच्छब्दान्तराणि कदम्बगोलकन्यायेन
सर्वदिवक्कानि तेभ्यः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिभावेनाश्रयाप्रतिबन्धमनुवि-
धीयमानः प्रादुरस्ति । ततो ऽन्यस्यातिमान्द्र्याच्छब्दान्तरोत्पत्तिशक्तिप्रतिबन्धो भव-
तीत्यतः शब्दसन्तानोच्छेदः । तत्र यः कर्णशङ्कुलीमन्तमाकाशं प्राप्नोति स उपल-
भ्यते नेतर इति । तस्मादैन्द्रियकं तच्चान्यथा न युक्तमित्यतो ऽनित्य इति । न्याः वाः ।

† अस्य प्रयोगः । अनित्यः शब्दस्तीव्रमन्दशब्दविषयत्वात् सुखवदिति ।
कृतकवदुपचारादित्यनेन सर्वानित्यत्वसाधनधर्मसंग्रहः । कृतकवदुपचारात्तत्वात् ।
यथा सामान्यविशेषवतो ऽस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् । उपलभ्यस्यानुपलब्धि-
कारणाभावे सत्यनुपलब्ध्यर्तुण्यस्य सतो ऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वादित्येवमादि । न्याः वाः ।

भिद्यते शब्दे तु भिद्यमाने युक्तो ऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभि-
व्यज्यत*इति ।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्य-
भावात् । व्यञ्जकेन समानदेशो ऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन्पक्षे नेप-
द्यते ऽभिभवः १ न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप इति ।

अप्राप्ते ऽभिभव इति चेच् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ
मन्येतासत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति । एवं सति यथा भेरीशब्दः कं
चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति एवमन्तिकस्थोपादानमिव† द्वीयःस्थोपादानानपि
तन्त्रीस्वनानभिभवेद्‡ अप्राप्तेरविशेषात् । तच्च क्वचिदेव भेरीयां प्रणादितायां
सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन्‡ इति । नानाभूतेषु शब्दस-
न्तानेषु सत्सु श्राव्यप्रत्यासत्तिभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो
युक्तः॥ इति । कः पुनरयमभिभवो नाम । ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृत-
मग्रहणम् अभिभवः । यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ।

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वनित्यव-

दुपचाराच्च ॥ १४ ॥

* न च शब्दस्यैकत्वेऽपि निमित्तभेदाद्ग्रहणभेदो ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति
युक्तम् । ग्रहणभेदस्यैकत्रादृष्टत्वाद् अन्यथा नित्यं ग्रहणभेदापत्तेः । ततश्च भिन्नो
ऽभिभव इति भिन्नाभिभवप्रत्ययौ न स्याताम् । अभिभवानुपपत्तिश्च ग्रहणयोर्युगपद-
संभवात् । न चैकग्रहणमात्मन एवाभिभावकं न चायमभिभवो नास्ति तस्माद्वि-
द्यते शब्दः । न्या० वा० । † एवमन्तिकस्थोपादानानिव द्वीयस्थोपादानानपि २ पु० ।

‡ स्वनं नाभिभवेदिति २ । ३ पु० पा० ।

§ शब्दानां विभुत्वेन नैव दौष इति चेच्च । तथा सत्येकव्यञ्जकसंनिपाते सर्वशब्दोपल-
ब्धिप्रसङ्गः । तीव्रेण मन्दस्याभिभवाभ्युपगमे समानदेशत्वात् सर्वशब्दानां शब्दशब्देन वीणाश-
ब्दाभिभवाद्वीणाशब्दस्याश्रवणप्रसङ्गस्तस्माच्छब्दा एव भिद्यन्ते ।

॥ न च शब्दसन्तानाभ्युपगमे तेषु पूर्वेषु शब्द उत्तरेण शब्द इति दिग्देशप्रत्ययानुपपत्तिः
कार्यशङ्कुलोप्रत्यासन्नस्यैव ग्रहणादिति वाच्यम् । तस्योपादाननिमित्तकत्वात् । उत्पत्तिदेशस्यशब्द-
ग्रहणपक्षे युगपदनैकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गात् । समस्तु यानि निमित्तानि शब्दकारणस्य संयोगस्यानुप-
पत्तकारिणि दिग्देशधन्ति तेषां निमित्तानां भेदादिग्देशभेदप्रत्यय इति । अत एव तस्य ग्रहणस्य
पूर्वादिप्रत्ययो नान्यथेति सिध्यति । एके तु ब्रुवते नैव शब्देषु पूर्वादिप्रत्ययाः सन्ति । चर्चार्थव-
येष्वेव तदभ्युपगमात् । अत एव न जात्यन्धानां दिक्प्रत्ययाः । अपरे तु शब्देषु दिग्देशप्रत्य-
यादेव चर्चुःश्राव्ये श्राव्यकारिणी इत्याहुस्तत्तु प्रत्यक्षलक्षणसूत्रव्याख्यानावधरे दूषितम् ।

¶ सूत्रस्य पूर्वहेतूनामनैकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । न्या० वा० ।

न खलु आदिमत्वादित्यः शब्दः । कस्माद् व्यभिचारात् । आदि-
मतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम् । कथमादिमान् कारणविभागेभ्यो
हि घटो न भवति । कथमस्य नित्यत्वं* यो ऽसौ कारणविभागेभ्यो न
भवति न तस्याभावो भावेन कदा चिन्नित्यत्वमिति । यदप्येन्द्रियकत्वात्
तदपि व्यभिचरति ऐन्द्रियकं च सामान्यं नित्यं चेति । यदपि कृतकवदु-
पचारादिति । एतदपि व्यभिचरति । नित्येष्वनित्यवदुपचारा दृष्टो यथा हि
भवति वृक्षस्य प्रदेशः कम्बलस्य† प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः
प्रदेश इति भवतीति ।

‡ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥ १५ ॥

नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम् § आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्म-
हानानुपपत्तिः॥नित्यत्वं तच्चाभावे नोपपद्यते । भाक्तं तु भवति यत्तथात्मान-
महासीद्यदूत्वा न भवति न जातु तत्पुनर्भवति तथानित्य इव नित्यो॥
घटाभाव इत्यर्थं पदार्थः** इति तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं
कार्यं किं चिन्नित्यं दृश्यतइत्यव्यभिचारः । यदपि सामान्यनित्यत्वादिति
इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यमेन्द्रियकमिति ।

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानि-
त्यत्वं किं तर्हि इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानं तेनानित्यत्व†-
मिति । यदपि नित्येष्वनित्यत्ववदुपचाराद् इति । न ।

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात्
नित्येष्वनित्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥

* कथमस्यानित्यत्वमिति २ पु. पा. । † कम्बलस्य प्रदेश इति २ पुस्तके नास्ति ।

‡ तत्त्वभाक्तेति सन्तानानुमानेति कारणद्रव्येति च त्रयाणां सूत्रत्वं कस्मात्पुनः सूत्रका-
रस्यास्मिन्नर्थे इति वक्ष्यमाणभावव्याख्यायां कृतमस्मिन्नर्थे इति धार्तिकप्रतीकमुपादाय तात्पर्य-
टीकायां स्पष्टम् । § आत्मान्तरस्येति इति २ । ४ । पु. ।

॥ अनुत्पत्तिरिति २ पु. । ॥ तत्र नित्य इव नित्य इति २ । ४ पु. पा. ।

** उभयान्तापरिच्छिद्यस्तुसत्तासम्बन्धो हि नित्यत्वं तच्च न प्रागभावप्रपञ्चसंयोगतस्त-
योक्तृत्तिनाशाभावसामान्यमूलकं भाक्तं नित्यत्वम् ।

‡ न वयमेन्द्रियकत्वेनानित्यत्वं प्रतिपादयामः । अपि तु शब्दस्याभिव्यक्तिं
प्रतिबोधामः । न हि व्यज्यमानस्येन्द्रियकत्वं युक्तमिति, पुरस्तादुक्तम् । न्या. पा. ।

एवमाकाशप्रदेशः आत्मप्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारणद्वयमभिधीयते यथा कृतकस्य । कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते । अविद्यमानता च प्रमाणतो ऽनुपलब्धेः । किं तर्हि स्यामभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्तत इति तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति* अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः । संयोगवच्च शब्दबुद्ध्यादीनाम् अव्याप्यवृत्तित्वमिति । परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्वं न भक्तिकृतेति । कस्मात्पुनः सूचकारस्यास्मिन्नर्थे सूचं न श्रूयते इति शीलमिदं भगवतः सूचकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ पक्षौ न व्यवस्थापयति तच्च शास्त्रसिद्धान्तान्तत्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते । शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति । अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत्प्रतिपत्तव्यमिति† प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ।

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणादनुपलब्धेश्च ॥ १८ ॥

प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः । कस्मादनुपलब्धेः सतो ऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नापपद्यते । कस्माद् आवरणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रह-

* आकाशात्मनोर्विभुत्वेन नित्यत्वेन च तदाधारस्य तत्कारणस्य चासंभवादेतदन्यतरस्यैव प्रदेशपदार्थत्वात्तयोर्वस्तुतः प्रदेशासंभव इति संयोगाव्याप्यवृत्तित्वसामान्यमूलकस्तत्प्रदेशव्यपदेशः । ननु किमित्याकाशप्रदेशो भाक्ता इष्यन्ते न पुनस्तत्त्वत एव । मेवम् । वस्तुत इष्यमाणानां तेषामाकाशस्य आकाशनानात्वप्रसङ्गः । अतदात्मकत्वे तत्त्वरूपं किम् । आधारत्वकारणत्वाद्यर्थवित्त्वादित्यस्य चाप्रसिद्धत्वात् । संयोगत्वं प्रदेशवर्ष्कचत्वव्याप्यमिति तु न परमाणुद्वयसंयोगे व्यभिचारात् । आकाशस्य निष्प्रदेशत्वे तद्वत्तत्त्वस्य सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गस्तु शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वाच्चिरसनीयः ।

† कृतमस्मिन्नर्थे । निष्प्रदेशमाकाशं निष्प्रदेश आत्मैत्यर्थं । शब्दसन्तानप्रतिपादने वा न सूत्रम् । न्या. वा. ।

‡ अनुपलभ्यमानास्तित्त्वं ये शब्दं नित्यं कल्पयन्ति तद्वदं पर्यनुयोज्याः इदमस्ति इदं नास्त्येतद्वदन्तः कथं प्रतिपद्यन्ते । एवमनुयुक्ताः सन्तः प्रतिब्रुवन्ते । न्या. वा. ।

§ यच्चोभयपक्षसंप्रतिपक्षं घटाद्यनित्यत्वेन तेन चानुयोज्याः । यद्विदमनित्यं घटादि भवद्विः प्रतिपद्यते तत्कथमनित्यमिति । एवमनुयुक्ता यदि घटाद्यनित्यत्वे न्यायं प्रतिपद्यन्ते स. शब्दे ऽपीति सूत्रम् । न्या. वा. ।

शात् । अनेनावृत्तः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येष-
मादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति । उच्चा-
रणमस्य व्यञ्जकं तदभावात्प्रागुच्चारणादनूपलब्धिरिति । किमिदमुच्चारणं
नामेति । विधवाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्या-
दिप्रतिघातः यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति । संयोगविशेषो वै प्रति-
घातः प्रतिषिद्धं च संयोगस्य व्यञ्जकत्वं तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम् ।
अपि त्वभावादवेति । सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च भूत्वा* भवतीति
अनुमीयते । उद्ध्वं चोच्चारणं† श्रूयते स भूत्वा न भवति अभावाच्च श्रूयत-
इति कथम् । आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तिरिरोभावधर्मकः
शब्द इति । एवं च सति तत्त्वं पांशुभिरिवाकिरन्निदमाह ‡ ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भादा-
स्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति । कथं पुनर्जानीते भवा॥त्नावरणा-
नुपलब्धिरुपलभ्यत इति । किमच ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् । अयं
खल्वावरणम् अनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभति
यथा कुडोनावृत्तस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणो-
पलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्येवेति । एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवा-
क्यमस्तीति अभ्यनुच्चावादेन सूच्यते जातिवादिना ।

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भावाच्चावरणा-

नुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

यथा ऽनुपलभ्यमाना**प्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमान-
मप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवान् नानुपलभ्यमानावरणानुपलब्धि-

* श्रूयमाणश्चाभूत्वेति २ । ४ पु. वा. । † ऊर्ध्वं चोच्चारणाच्च श्रूयत इति २ । ४ पु. ।
ऊर्ध्वं चोच्चारणादिति १ ।

‡ तत्त्वे उक्ते ज्ञात्या प्रत्यक्षतिष्ठते । सा च जातिः । न्या. वा. ।

§ अत्र जातिवादिनः सूत्रद्वयं तदनुपलब्धेरित्यनुपलम्भादिति चेति तात्पर्यटीकायाम् ।

॥ जानीते ऽभावादिति ३ पुस्तके ।

§ अस्य सूत्रस्यानुपलब्धेरनैकान्तिकत्वमर्थः । न्या. वा. ।

** अनुपलभ्यमानादिति १ ।

रस्तीति अभ्यनुज्ञाय च घटति नास्त्यावरणमनुपलम्भादित्येतद् एतास्मिन्न-
प्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यतइति ।

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः* ॥ २१ ॥

यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति इति अनुपलम्भात्मक-
मसदिति व्यवस्थितम् । उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिरिति । सेयमभावत्वान्नो-
पलभ्यते सच्च खत्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यं न चोपलभ्यते तस्मान्ना-
स्तीति । तच्च† यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्ययुक्तमिति । अथ
शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्देतोः प्रतिजानीते‡ ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति । सेयमुभयतः
सव्यभिचारः स्पर्शेषांश्चाणुर्नित्यः । अस्पर्शे च कर्मनित्यं दृष्टम् । अस्पर्शत्वा-
दित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम् ।

न कर्मनित्यत्वात् ॥ २३ ॥

साध्यवेधर्म्येणोदाहरणम् ।

नाणुर्नित्यत्वात् ॥ २४ ॥

* अतथाजातीयेन प्रत्यवस्थानादनुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः
शब्दो नित्यस्तथाजातीयकं किं चिचित्यं न दृष्टमिति । उक्तं चात्रोभयान्तापरि-
च्छिन्नवस्तुसत्तासंबन्धो नित्यतेति । तस्मादयथार्थप्रत्यवस्थानीच किं चिदेतत् ।
अनित्यः शब्दो गुणात्वे सत्यस्मदादीन्द्रियविषयत्वात् । आपकस्य व्यापकद्रव्य-
समवायित्वे सति प्रत्यवत्त्वात् सुखवत् । आकाशनिष्पदेशत्वे हेतुः निष्पदेशमा-
काशं व्यापकत्वाद् द्रव्यस्य सतः सर्वदा ऽमूर्तत्वादात्मवत् । व्यापकत्वादेवाकृत-
कत्वम् । व्यापकत्वं च द्रव्यस्य सतः सर्वदा ऽमूर्तत्वात् । एतेन दिक्कालौ व्याख्यातौ
एतावत्स्वसाधनमनित्यः शब्द इति । न्या. वा. । † तत्रेति २ । ४ ।

‡ विप्रतिपत्तेः प्रमाणमूलत्वाद्देतोः परिप्रश्नः । न्या. वा. ।

§ तस्या व्यभिचारप्रदर्शनार्थं सूत्रम् । न्या. वा. ।

॥ अस्पर्शेन कर्मणैवोभयतो व्यभिचारे लब्धे नित्येनाणुना व्यभिचारोद्भावनं
कृतकत्वानित्यत्वसमव्याप्तिकत्वनिराकरणार्थं द्रष्टव्यम् । ता. टी. ।

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः । अयं तर्हि हेतुः ।

संप्रदानात्* ॥ २५ ॥

संप्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं संप्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने तस्मादवस्थित इति ।

† तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥

येन संप्रदीयते यस्मै च तयोरन्तराले ऽवस्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते । संप्रदीयमानो ह्यवस्थितः संप्रदातुरपेति संप्रदानं च प्राप्नोति इत्यवर्जनीयमेतत् ।

अध्यापनादप्रतिषेधः‡ ॥ २७ ॥

अध्यापनं लिङ्गमसति संप्रदाने ऽध्यापनं न स्यादिति । उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः संशयानतिवृत्तेः § किमाचार्यस्यः शब्दे ऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम् आहो ॥ स्वित्त्वोपदे शवद्गृहीतस्यभुक्करणमध्यापनमिति । एवमध्यापनमलिङ्गं ¶ संप्रदानस्येति । अयं तर्हि हेतुः ।

अभ्यासात् ॥ २८ ॥

अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम् । पञ्चकृत्वः पश्यतीति रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते । भवति च शब्दे ऽभ्यासः दशकृत्वो ऽधीतो ऽनुवाको विंशतिकृत्वो ऽधीत इति तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति ।

* न हि किं चित्रित्यं संप्रदीयमानं दृष्टमित्यन्वयिना दृष्टान्तस्याभावाद्बिरुद्धः । न्या. वा. ।

† अथायं प्रतिज्ञार्थो ऽवतिष्ठते शब्दः संप्रदानाद् घटवदिति एवमपि नित्यत्वं न सिध्यति । विरोधः सूत्रार्थः । न्या. वा. ।

‡ न विरोधो ऽनुमानादुपलब्धेः न हि प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धस्यानुमानेनोपलब्धिः सत्तां बाधते । किमनुमानम् । अध्यापनम् । किमिदमध्यापनं नाम दीयमानस्य संप्रदानप्राप्तिः दातृप्रतिग्रहीतोरन्तराले शब्दोस्ति अध्यापनाद् गवादि-वदिति । न्या. वा. ।

§ संशयानिवृत्तेरिति २ । ५ पु. पा. । ॥ उत स्विति २ । ५ पु. ।

¶ सिद्धसाधनमेतत् । वयमपि ब्रूमः दातृज्वारितः शब्दः संतानवृत्त्या संप्रदानमेतीत्यवस्थाने न हेतुः । न्या. वा. ।

नान्यत्वे ऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ २९ ॥

अनर्थस्थाने ऽप्यभ्यासस्याभिधानं* भवति द्विर्नृत्यतु भवान् चिर्नृत्यतु भवानिति द्विरनृत्यत् चिरनृत्यद् द्विरग्निहोत्रं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते एवं व्यभि-
चारात्† प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते ।

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावाः‡ ॥ ३० ॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वाऽदन्यन्न भवति एव-
मन्यताया अभावः तच्च यदुक्तमन्यत्वे ऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति
शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते ।

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः॥ ॥ ३१ ॥

¶ अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे
अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति । एतत् समासपदम-
न्यशब्दे ऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि चात्रोत्तरं एदं नास्ति कस्यायं
प्रतिषेधेन सह समासः । तस्मात्तयो**रनन्यान्यशब्दयोरितरे ††ऽनन्यशब्द
इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्धतीति तच्च यदुक्तमन्यताया अभाव इत्ये-
तदयुक्तमिति‡। अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम् ।

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३२ ॥

* अन्यस्य चाप्यभ्यासाभिधानमिति २ । ५ ।

† अनित्येष्वेवाभ्यास इत्यनेकान्तः । अभ्यासस्वरूपानवधारणादसिद्धश्च
अभ्यासो ह्येकविषयो ऽनेकज्ञानोत्पाद एकाकारविषयो वा । तत्रायमभ्यास एकवि-
षय एकाकारविषयो वेति संदिग्धासिद्धावभ्यासोपधारविषयत्वेन साधनं तस्या-
नैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् । न्या. वा. ।

‡ एतत्सूत्रमन्यत्वप्रतिषेधार्थम् । न्या. वा. । § स्वात्मनो ऽनन्यत्वादिति २ । ५ ।

॥ तस्य परिहारसूत्रम् । ता. टी. । ¶ अन्यस्येति २ । ५ ।

** अन्यानन्यशब्दयोरिति २ । ५ । †† नान्यशब्दमपेक्षमाण इति । १ पु. ।

‡ ननु स एवायं गोशब्द इति प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे ऽनन्यत्वसिद्धिरिति चेन्मैवम् । तदेवौ-
पधमित्यादावन्यत्वे ऽपि तत्सत्यविषयत्वदर्शनेन तस्यानन्यत्वव्यभिचारात् । अद्याव्यभिचरितत-
त्वात्ययविषयत्वं प्रत्यभिज्ञानं तदेवेदमौपधमित्यादौ विशेषदर्शिनस्तदभावात्प्रकृते च तत्सत्त्वा-
दिति तच्च । नैयायिकं प्रत्यसिद्धेः । शब्दे किं विशेषादर्थनसूनकसत्प्रत्यय उत तदमेदमूनक इति
संदेहाच्च ।

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्य-
विभागाच्च शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात्कारणाद्भवति, तदुपलभ्येत
न चोपलभ्यते तस्मान्नित्यं इति ।

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः श्रवणकारणानुप-
लब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं व्यञ्ज-
कम् । अथाविद्यमानस्य* निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो
विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशो चाश्रवणे चेति ।

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३४ ॥

अनुमानान्नोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपल-
ब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः† । यस्माद्विषयाणी तस्मादश्व इति । किमनु-
मानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः । उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभाग-
जाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यततोऽप्यन्यदिति । तच्च कार्यः शब्दः
कारणशब्दमभिरुणद्धि॥ प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्यस्य शब्दस्य निरो-
धकः । दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूर-
स्थेनाप्यसति व्यवधाने इति । घण्टागममिहन्यमानायां तारस्तौरतरो
मन्दे । मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानोऽविच्छेदेन श्रूयते**

* अथ विद्यमानस्येति २ । ५ ।

† कर्मत्ववदिति चेत् । आश्रयानित्यत्वात् । अथ मनुषे नित्यस्याप्युपल-
भ्यमानस्यात्यन्तमश्रवणं दृष्टं यथा कर्मत्वस्येति तच्च न आश्रयानित्यत्वात् ।
आश्रयस्य नित्यत्वादेश्रवणानुपपत्तिरिति ब्रूमः । कर्मत्वस्य पुनरश्रवणकारणमाश्र-
यानित्यत्वमस्ति तस्मादप्रसङ्ग इति । न्या. वा. ।

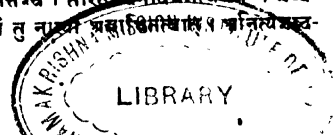
‡ यथेत्यधिकम् । २ । ५ ।

§ ५ पुस्त के अपि नास्ति । ततोऽन्यत्र ततोऽप्यन्यदिति २ पु. पा. ।

॥ विष्णुस्मृति १ पु. ।

¶ नानेति १ । नास्ति ।

** तत्रेदं चिन्त्यते । शब्दस्य व्यञ्ज्यमानस्य यत्तद् व्यक्तिकारणं तत्किं घण्टास्थमाहो
स्विदन्यवृत्तेति । पञ्चदृष्टेऽपि किमवस्थितमुत संतानवृत्तेति विचिन्त्यः । यदि घण्टास्थमवस्थितं
च तर्हि श्रुतिभेदो न प्राप्नोति । कारणस्येकत्वात् । घण्टास्थं सन्तानवृत्तिं चेति चेद्युगपदनकशब्दे-
पलब्धिप्रसङ्गः । घण्टास्थस्य कारणस्थान्यत्र यत्तमानशब्दव्यञ्जकत्वानुपपत्तिश्च । अन्यगतस्याव-
स्थितस्य सन्तानवृत्तेर्वा कारणस्य शब्दाभिधायकहेतुत्वेऽभिहतघण्टायामेव तदभिधायकत्वं घण्टा-
न्तरेष्विति नियमानुपपत्तिः । शब्दाभेदः श्रुतिभेदानुपपत्तिश्च । तारस्यानेनैव तत्त्वमेव न शब्द-
धर्मत्वमिति तु न । तारः शब्द इति प्रतीतेः । भान्तत्वं तु नास्ति अस्मादिभिधायकं न नित्यं शब्द-

तन्न* नित्ये शब्दे घटास्यमन्यगतं वा ऽवस्थितं सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्ति-
कारणं वाच्यं येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेद† (श्चासति श्रुतिभेद) उ-
पपादयितव्य इति । अनित्ये तु शब्दे घटास्यं सन्तानवृत्ति संयोगसह-
कारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटुमन्दमिति वर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दस-
न्तानानुवृत्तिः पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य तत्कृतश्च श्रुतिभेद
इति । न वे निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति ।

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३५ ॥

पाणिकर्मणा पाणिघटाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्द-
सन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्रव्यसं-
योगः शब्दस्य निमित्तान्तरं‡ संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते तस्य
च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते ।* अनुत्पत्तौ॥ श्रुतिविच्छेदः॥ यथा
प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति
कम्पसन्तानस्य स्पर्शेनेन्द्रियग्राह्यस्य** चोपरमः कांस्यपाषाडिषु पाणिसं-
श्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति । तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य
नानुपलब्धिरिति ।

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाच्च†† तस्य
नित्यत्वं प्रसज्यते एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति

वादिनस्त्ववयवोपपत्ते दीर्घादिप्रतीत्या शब्दसन्तानपक्षे तस्मान्वाङ्मोर्घादिगत्युपपत्तिः ।
अन्तानगतसंस्कारभेदाच्च मन्दमन्दतरमन्दतमादिशब्दश्रवणोपपत्तिश्च ।

* तत्रेति २ । ५ पु० । † शब्दभेदे चासतीति । २ । ५ पुस्तके ( ) १ पु० नास्ति ।

‡ मन्दमनुवर्ततइति २ । ५ पु० । § निर्निमित्तान्तरमिति १ पु० ।

॥ अनुत्पत्ते चेति २ । ५ पु० ।

॥ यदि संस्कारं शब्देत्यतिनिमित्तं न प्रतिपद्यसे पाणिघटासंश्लेषाच्छ-
ब्दसन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ घटास्यः संस्कारः पाणिसंश्लेषाच्चिवर्तते
तथापि कथं शब्दसन्तानोच्छेदः । न ब्रूमो घटासंश्लेषः शब्दानुच्छिनसीति ।
अपि तु पाणिघटासंश्लेषात्तद्वृत्तिसंस्कारः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधित्वाच्चिवर्तते ।
निवृत्ते च कारणाभावात्कार्योभाव इति सन्तानोच्छेदः । न्या. वा. ।

** चेति १ । नास्ति । †† सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वोक्तं हेतुं ब्रूयति । ता. टी. ।

‡‡ चेति १ नास्ति ।

मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपादयते अनुपपादनादनवस्थानं*मनवस्था-
नात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यतइति । अथ नैवं †तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः
शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति । कम्पसमानाश्रयस्य च ‡ नादस्य पाणिप्रश्लेषात्
कम्पवत् कारणेष्वरमादभावः । वैयधिकरण्ये हि प्रतिधातिद्रव्यप्रश्लेषात्
समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति ।

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः§ ॥ ३६ ॥

यदिद॥माकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिद्धयते अयमनुषपन्नः प्रतिषेधः ।
अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्यायह्ये शब्दसन्तानोपपत्तेरस्य-
व्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न (च)॥कम्पसमानाश्रय**इति । प्रतिद्रव्यं
रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यतइति नोपपद्यते कथम् ।

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समाप्ते ॥ ३७ ॥

सन्तानोपपत्तेर्येति चार्थः । तद्व्याख्यातम् । यदि रूपादयः शब्दाश्च
प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन्समासमुदाये यो यथाजातीयकः सान्न-
विष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव यह्येन भवितव्यं शब्द†‡रूपादिवत् । तच्च यो ऽयं
विभाग एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दाः शब्दे अभिव्यज्यम-
नाः श्रूयन्ते यच्च विभागानन्तरं ‡‡सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्र-
मन्दधर्मेतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं
धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अस्ति चायं विभागो विभागान्तरं च तेन विभा-
गोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यतइति ।
द्विविधश्चायं शब्दो वर्णोत्पन्नो ध्वनिमात्रश्च । तच्च वर्णोत्पन्नं तावत् ।

* अवस्थानमवस्थानादिति २ । ५ । † तर्हीति २ । ५ पु. । नालि ।

‡ अनुनादस्येति २ । ५ पु. ।

§ अस्पर्शद्रव्याश्रयः शब्द इति सूत्रार्थः । न्या. वा. ।

॥ माकाशगुण इति २ । ५ पु. । ॥ ( ) नालि २ । ५ पु. ।

** शब्दकारणात्वेनाभिमतः संस्कारश्च कार्यशब्दभेदादनेकः । संस्कारस्यैकत्वे बाणपात-
मुपपत्तेः सद्यो वा पातापत्तेः बाणमात्रस्योत्तरदेशसंयोगकारणत्वे कदा चिदपि पातो न स्यात् ।

†† शब्दे रूपादिवदिति २ । ४ । ५ पु. ।

‡‡ विभागश्च विभागान्तरं च विभक्त्यन्तरम् । विधर्माणश्च शब्दाः सह-
पाश्वेकद्रव्याः श्रूयन्ते । समासः समुदायः । एतत् स्पशंवद्द्रव्यवृत्तिषु शब्देषु न
प्राप्नोति गन्धादिवत् । यथा प्रतिद्रव्यमेको गन्ध एव प्रतिद्रव्यमेकः शब्द इति ।
न्या. वा. ।

विकारादेशोपदेशात्संशयः* ॥ ३८ ॥

दध्युचेति के चिद् इकार इत्वं हित्वा यत्प्रमापद्यतइति विकारं मन्यन्ते । के चिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्थानं जहाति तच्च यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते । संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति उभयमिदमुपदिश्यते । तच्च न ज्ञायते किं तत्त्वमिति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम् ।

विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानम्† । सत्यन्वये किं चिन्नवर्त्तते किं चिदुपजायतइति शक्येत विकारोऽनुमातुम् । न चान्वयो गृह्यते । तस्माद्विकारो नास्तीति ।

भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृतकरण इकार ईषत्स्पृक्करणो यकारः तावमौ पृथक्करणाख्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयो तयोरेकस्याप्रयोगेऽन्यतरस्य‡ प्रयोग उपपन्न इति ।

अविकारे चाविशेषः । यच्चेमाविकारयकारौ न विकारभूतौ यतते यच्छति प्रायस्त इति इकार इदमिति च यच्च विकारभूतौ इदं॥ व्याहरति उभयं प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः ।

प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च । न खलु इकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते किं तर्हीकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते । तस्माद्विकार इति ।

अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति । न चेतस्मिन्यच्चे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवे येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति । न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यं न हि इकाराद्यकार उत्पद्यते यकाराद्वा इकारः । पृथक् स्थानप्रयत्नेत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्योऽन्यस्य स्थाने प्रयुज्यतइति युक्तम् । एतावच्चैतत्परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयं च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकाराः ।

* संशयकारणज्ञापनार्थं सूत्रम् । न्या. वा. ।

† विकाराननुमानमिति २ । ५ ।

‡ अन्यस्येति २ । ५ ।

§ २ नास्ति ।

॥ इच्छा दध्याहरेति इति ५ इदमिति २ । पु. पाठः ।

वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः । अ-
स्तेभ्यः ब्रुवो वचिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क चिद्विषये
वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयु-
ज्यते तथा वर्णस्य *वर्णान्तरमिति । इतश्च† न सन्ति विकाराः ।

प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः‡ ॥ ३९ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टं यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति
येन विकारत्वमनुमीयत इति ।

§ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४० ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समाः अधिकाश्च गृह्यन्ते । तद्वदयं विकारो
न्यूनः स्यादिति । द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः अथ नोदा-
हरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वेधर्म्यात् । अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न
साधक इति ।

प्रतिदृष्टान्ते चा§नियमः प्रसज्येत । यथा ऽनुदुहः स्थाने
ऽश्वो वाकुं नियुक्तो न तोद्विकारो भवति एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो
न विकार इति न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त-
इति । द्रव्यविकारोदाहरणं च ।

**नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४१ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावो ऽवकल्पते†† विकारश्च प्रकृतीर-
नुविधीयते‡‡ । न त्विवर्णमनुविधीयते यकारः तस्मादनुदाहरणं द्रव्यवि-
कार इति ।

§§द्रव्यविकारे वैषम्यवद् वर्णविकारविकल्पः ॥ ४२ ॥

यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यम् एवं वर्णभावेन
तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ।

* वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा
वर्णस्येति २ । ५ पुस्तकयोरधिकम् । † अतश्चेति २ । ५ पु० ।

‡ प्रकृत्यनुविधानादिति सूत्रार्थः । न्या० वा० । § अस्याक्षेपसूत्रम् । ता० टी० ।

॥ साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रादहेतुः । न्या० वा० । ¶ वेति १ पु० ।

** दूषणपक्षे तु । न्या० वा० । †† विकल्पते १ । ४ ।

‡‡ अनुविधीयन्ते ५ ।

§§ अस्याक्षेपसूत्रम् । ता० टी० ।

*न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४३ ॥

अयं विकारधर्मा द्रव्यसामान्ये पदात्मकं द्रव्यं मृदा सुवर्णे वा तस्यात्मनेऽन्वये पूर्वं व्यूहो निवर्तते व्यूहान्तरं चोपजायते तं विकारमाचक्षते† न वर्णसामान्ये कश्चिच्छब्दात्माऽन्वयी य इत्वं जहाति यत्वं चापद्यते । तच्च यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनकुहोऽश्वो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः श्वमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति । इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः ।

‡विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४४ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथं पुनरापत्तेरनुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यनुमानं नास्ति ।

§सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४५ ॥

अनुमानादिति न । इदं ह्यनुमानं सुवर्णे कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते श्वमिकारो यणि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम् । यथा पयो दधिमापन्नः पुनः पयो भवति किमेवं वर्णानां पुनरापत्तिः अयं सुवर्णवत् पुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न ।

तद्विकाराणां सुवर्णभावव्यतिरेकात् । अवस्थितं सुवर्णं हीयमानेन धर्मेण॥ धर्मो भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा हीयमानेन इत्येनोपजायमानेन यत्वेन धर्मो गृह्यते तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यते इति ।

वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः । वर्णविकारा अपि वर्णत्वं न व्यभिचरन्ति यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति ।

* तत्र प्रत्याख्यानसूत्रम् । ता० टी० ।

† आचक्षते १ । २ । ४ । ५ पु० ।

‡ इतश्च न सन्ति वर्णविकारा इत्याह । ता० टी० ।

§ अस्यान्तेपः सुवर्णादीनामिति सूत्रम् । ता० टी० ।

॥ विकारप्राप्तानां पुनरापत्तिदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः । न्या० वा० ।

॥ उपजायमानेन चेति २ । ५ अधिकम् ।

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य* । कुण्डलरूपको सुव-
र्णस्य धर्मो न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयकारो कस्य वर्णात्मनो धर्मो वर्णत्व-
वर्णधर्मयोगो न सामान्यस्येव धर्मो भवितुमर्हेतः । न च निवर्तमानो धर्म
उपजायमानस्य प्रकृतिस्तच्च निवर्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य
प्रकृतिरिति । इतश्च वर्णाविकारानुपपत्तिः ।

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात्† ॥ ४६ ॥

नित्या वर्णा इत्येतस्मिन्पक्षे इकारयकारो वर्णो इत्युभयोर्नित्यत्वा-
द्विकारानुपपत्तिः । §नित्यत्वे ऽविनाशित्वात् कः कस्य विकार इति । अथा-
नित्या वर्णा इति पक्षः एवमप्यनवस्थानं वर्णानां किमिदमनवस्थानं वर्णा-
नाम् । उत्पद्य निरोधः उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य
निरुद्धे इकारं उत्पद्यते कः कस्य विकारः । तदेतदवगृह्य संधाने संधाय
चावयहे वेदितव्यमिति । नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ।

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्वर्मेविकल्पान्न

वर्णविकाराणामप्रतिषेधः॥ ४७ ॥

नित्या वर्णा न विक्रियन्त इति त्रिप्रतिषेधः । यथा नित्यत्वे सति
किं विदतीन्द्रियमिन्द्रियग्राह्याश्च वर्णा एवं नित्यत्वे सति किं चिन्न विक्रि-
यते वर्णास्तु विक्रियन्त इति विरोधादहेतुस्तद्वर्मेविकल्पः नित्यं नोपजायते
नापेति अनुपजनापायधर्मकं नित्यमनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तं न चान्तरे-
णोपजनापायो विकारः सम्भवति । तद्यदि वर्णा विक्रियन्ते नित्यत्वमेषां
निवर्तते अथ नित्या विकारधर्मत्वमेषां निवर्तते । सोऽयं निरुद्धो हेत्वाभासो
धर्मविकल्प इति । अनित्यपक्षे समाधिः ।

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः** ॥ ४८ ॥

* तद्विकाराणामिति वर्णत्वाव्यतिरेकादिति सामान्यवत इति च वाक्यानां सुदृष्टपुस्त-
कावगते सूत्रत्वे प्रमाणं विन्यम् । † वर्णत्वं सामान्यं न तस्येवाविति १।२।४।५।

‡ नित्या वर्णा इति न युक्तो विकारः, व्याघातात् । अनित्या वर्णा इति
न युक्तो विकारो ऽनवस्थितानां विकारादर्शनादिति । न्या. वा. ।

§ अनित्यत्वे विनाशित्वादिति १।२।४।५ पु. ।

॥ विकल्पसमा जातिः । न्या. वा. ।

¶ इन्द्रियग्राह्यमिति २।५।

** साधर्म्यसमा जातिः । न्या. वा. ।

यथा ऽनवस्थायिनां वर्षानां अवशं भवत्येवमेषां विकारो भवतीति
 असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका वर्षोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धादस-
 मर्था या* गृह्यमाणा वर्षविकारमनुत्पादयेदिति । तच्च यादृगिदं यथा
 गत्यगुणा पृथिव्येवं शब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्वतीति । न च वर्षोप-
 लब्धिर्वर्षनिवृत्तौ वर्षान्तरं† प्रयोगस्य निवर्तिका यायमिवर्षनिवृत्तौ यका-
 रस्य प्रयोगो यदायं वर्षोपलब्ध्या निवर्तते तदा तपोपलभ्यमान इवर्षो
 यत्वमापद्यते इति गृह्यते‡ तस्माद्वर्षोपलब्धिर्हेतुर्वर्षविकारस्येति ।

॥ विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे

विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ४९ ॥

तदुर्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः । न खलु विकारधर्मकं किञ्चिन्नि-
 त्यमुपलभ्यतइति वर्षोपलब्धिवदिति न युक्तः प्रतिषेधः** । अवश्यं हि दधि
 अचेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यचेति चिरनिवृत्ते
 चायमिवर्षो यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणाभावात्
 कार्याभाव इति अनुयोगः प्रसज्यत†† इति । इतेश्च वर्षविकारानुपपत्तिः ।

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५० ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते वि-
 ध्यति तदादि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्षानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् ।
 दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ।

अनियमे नियमान्नानियमः‡‡ ॥ ५१ ॥

योयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाविषयं व्यस्थितो निय-
 तत्वान्नियम इति भवत्येवं सत्यनियमो नास्ति तच्च यदुक्तं प्रकृत्यनियमा-
 दित्येतदयुक्तमिति ।

* वेति २ पु. । † अर्थमनुमापयेदिति २ । ५ । अनुपपादयेदिति १ । ४ पु. पा. ।

‡ वर्षान्तरप्रयोगस्येति २ । ४ । ५ । पु. । § यद्येत इति २ । ५ । पु. ।

॥ तदेवं जात्युत्तरमुत्थितमारितं कृत्वा भाष्यकारो ऽत्रैवार्थं सूत्रं पठति । ता. टी. ।

¶ उभयोरप्युत्तरम् ।

** नित्या विक्रियन्तइति व्याघातो दोषः । उपलभ्यमानस्य चेकारस्य
 यत्नानुपपत्तेश्चोपलब्धिवदित्यसंबन्धम् । न्या. वा. । †† विद्युज्येतेति २ । ५ पु. ।

‡‡ सूत्रार्थो ऽनियमो नास्तीति । न्या. वा. ।

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः* ॥ ५३ ॥

नियम इत्यर्थार्थाभ्यनुज्ञा, अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञात-
निषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति अनियमश्च नियतत्वा-
न्नियमो न भवतीति नापार्थस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तत्प्रभू-
तस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्वान्नियमशब्द एवोपपद्यते ।
सोऽयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति ।† न त्वेयं वर्णविकारोपपत्तिः
परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा किं तर्हि ।

गुणान्तरापस्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु

विकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः‡ ॥ ५४ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः । स भिद्यते गुणा-
न्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः । उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्त-
रोपजनः । ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः । वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः तयोर्वा पुनः । लेशो लाघवं
स्त इत्यस्तेर्विकारः । श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । एतएव विशेषा
विकारा इति रसएकदेशा एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ।

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५५ ॥

यथादर्शनं विकृता वर्णो विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति॥ । विभक्ति-
द्वयी नामिक्याख्यातिक्री च ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम् । उपसर्गनिपा-
तास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यम् इति । शिष्यते च खलु नामिक्या
विभक्तेरव्ययान्नोपपत्तिः तयोः पदसंज्ञार्थमिति । पदेनार्थसंप्रत्यय इति प्रयोजनम् ।
नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ।

* विरोधः सूत्रार्थः । न्या. वा. । ११४ पृष्ठे ३५ सूत्राङ्कः प्रमादाद् द्विसुद्वितीयेऽन्तेऽत्र
५३ आरभ्य स्थापितः ।

† तदेवं प्रकृतिविकारभावं निराकृत्य विकारवचनव्यक्तिं शब्दानामादेश-
पक्षे समर्थयति । ता. टी. । ‡ वर्णविकारोपपत्तेरिति २ । ३ पु. पा. ।

§ वर्णविकार इति ४ पु. । सन्तीति सूत्रार्थः । न्या. वा. ।

॥ अर्थप्रत्ययस्तर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति । अन्त्यवर्णप्रत्ययात्पूर्ववर्ण-
तिसंधानप्रत्ययापेक्षादर्थप्रत्यय इति । न्या. वा. ।

¶ नामाच्चाधिकारो व्यापकत्वात् । न च पदोच्चारणमात्रेण विशेषार्थाप्रतीतेः पदम-
वाचकमिति वाच्यम् । पदेन सामान्याभिधानात् । न च सामान्यस्य व्यवहाराविषयत्वात्तत्पत्या-
यनवैयर्थ्यम् । विशेषबोधनार्थत्वात् । सामान्यतः पदेनोपस्थापिते वाक्येन विशेषबोधोपपत्तेः ।
अवाचकत्वे तु सामान्यस्यापि तेनानुपस्थितौ विशेषप्रत्यापनासंभवः ।

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसंनिधायुपचारात्संशयः ॥ ५६ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिः । अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थ उत सर्व इति शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदावधारणं* तस्मात् ।

†याशब्दसमूहत्यागपुरिग्रहसंख्यावृक्षोपचयवर्णसमा-
सानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ५७ ॥

व्यक्तिः पदार्थः । कस्माद् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात् । उपचारः प्रयोगः या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् । भेदात् द्वयाभिधायकम् ‡ । चेद्याय§ गां ददातीति द्वयस्य त्यागो न जातेरमूर्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वत्वेनाभिसंबन्धः कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति द्वयाभिधाने॥ द्वयभेदात् संबन्धभेद इति उपपन्नम् । अभिन्ना तु जातिरिति । संख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्वयं संख्यायते न जातिरभेदादिति । वृद्धिः कारणवतो द्वयस्याव्ययवोपचयः अवर्द्धत गौरिति निरवयवा तु जातिरिति । एतेनापचयो व्याख्यातः । वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति । द्वयस्य गुणयोगो न सामान्यस्य । समासः गोहितं गोसुखमिति द्वयस्य सुखादियोगे न जातेरिति । अनुबन्धः सहोपप्रजननसन्ताने गौर्गौ जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद् द्वये युक्तं न जातो विपर्ययादिति¶ । द्वयं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम् । अस्य प्रतिषेधः ।

न तदनवस्थानात्** ॥ ५८ ॥

न व्यक्तिः पदार्थः कस्मादनवस्थानात् । याशब्दप्रभृतिभिर्गो विशेषे-

* पदार्थावधारणमिति २ । ४ । ५ ।

† प्रयोगप्रदर्शनार्थं याशब्दादिसूत्रम् । न्या. वा. ।

‡ गवां समूह इति भेदाद् द्वयाभिधानं न उपतेरभेदादिति २ । ३ । ५ पुस्तकेष्वधिकं ४ नास्ति

§ चेद्यायेति २ । ४ । ५ ।

॥ द्वयाभिधाने इति २ । ५ नास्ति ।

¶ आकृतेरप्यभिधायकमेतच्च भवति निष्क्रियत्वादाकृतेः । न हि निष्क्रिया तिष्ठति गच्छति वेति । एवं सर्वत्र । यस्य चानेन विशेषेण तिष्ठत्यादिना बोधगस्तं शब्देऽभिधातुमर्हति । कुतः विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वात् । न्या. वा. ।

** नानेन गोशब्देन व्यक्तिमात्रं शुद्धमुच्यते । यद्यप्यं व्यक्तिमात्राभिधायकोऽभिव्यक्तेन यस्यां कस्यां चिद् व्यक्तौ प्रत्ययोऽभिव्यक्तिरिति सूत्रार्थः । न्या. वा. ।

अ. २ आ. २ सू. ५६-६० शब्दानां जातिमात्राचक्रत्वपूर्वपक्षः । १२३

व्यते स गेशब्दार्थो या गैस्तिष्ठति या गैर्निषण्येति न द्रव्यमात्रमविशिष्टं
जात्या विना ऽभिधीयते । किं तर्हि जातिविशिष्टम् । तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः ।
यत्नं समूहादिषु द्रष्टव्यम् । यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचारः
इति निमित्तादंतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु ।

**सहचरणास्यानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधना-
धिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्जुकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटका*-**

न्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ५९ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य† तेन शब्देनाभिधानमिति‡ ।
सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणो ऽभिधीयतइति§ ।
स्थानाद् मञ्जुः क्रोशन्तीति मञ्जुस्याः पुरुषा अभिधीयन्ते । तादर्थ्यात्
कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटं करोतीति भवति । वृत्ताद् यमो राजा
कुबेरो राजेति तद्वद्वर्तते इति । मानाद् आठके निमित्ताः सक्तवः आठक-
वर्तवः॥ इति । धारणात् तुलायां॥ धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति । सामीप्याद्
गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशो ऽभिधीयते सन्निकृष्टः । योगात् कृष्णेन रागेण
युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते । साधनाद् अन्नं प्राणा इति । आधिप-
त्याद् अयं पुरुषः कुलम् अयं गोचमिति । तथायं सहचरणाद्योगाद्वा जाति-
शब्दे व्यक्तौ प्रयुज्यतइति । यदि गैरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थो ऽस्तु तर्हि ।

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६० ॥

आकृतिः पदार्थः । कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः** ।
सत्त्वावयवानां तदवयवानां च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां
सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्व इति नागृह्यमाणायाम् । यस्य गृह-

* शकटेति मुद्रितपुस्तकपाठान्तरम् ।

† इत्यतच्छब्दस्येति २ । ५ ।

‡ अभिधानमिति २ । ४ । ५ ।

§ साहचर्यात्संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे ऽधारोप्य ब्राह्मणं यष्टिकेत्याह ।
एवं शेषाण्युपचारबीजानि स्वयमुत्प्रेक्षितव्यानि । न्या. वा. ।

॥ आठकं सक्तव इति २ । ५ । ॥ तुलयेति १ । ४ ।

** अत्रापि तदेवोचस्थितं न तदनवस्थानादिति । न्या. वा. ।

यात् सत्त्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दो ऽभिधातुमर्हति सो ऽस्यार्थ इति ।
नेतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदच अतिविशिष्टमभिधीयते गौरिति । न
चावयवव्यूहस्य जात्या योगः कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य ।
तस्मान्नाकृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः ।

व्यक्त्याकृतियुक्ते ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां

मृद्गवके जातिः ॥ ६१ ॥

जातिः पदार्थः कस्माद्जात्याकृतियुक्ते ऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनां
प्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते
कस्माज्जातेरभावात्* । अस्ति हि तच्च व्यक्तिः अस्त्याकृतिः यदभावा-
त्तथासंप्रत्ययः स पदार्थः इति ।

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६२ ॥

* मूर्चिमितगवकस्य गोभित्तत्वेन गोत्वाभावात्तद्गताकृतिसामान्येन गोशब्दप्रयोगो भा-
वति भावः । न च जातेः सर्वगतस्याभ्युपगमाद् मृद्गवगतत्वमपीति ध्वन्यम् । तस्याः स्वविषय-
सर्वगतत्वमात्राभ्युपगमात् । यत्र गोत्वनिमित्तोऽनुवृत्तप्रत्ययो भवति तत्रैव ककुदादिव्यूहस्य गो-
त्वस्य स्वीकारान् मृद्गवे तदभावात् ।

† यत् न पिण्डव्यतिरिक्तं गोत्वं पिण्डान्तरालेष्वदृशनादिति । तच्च । अन्तरालपदे ना-
काशस्यभावस्य द्रव्यान्तरस्य वा ग्रहणे तेषु गोत्वाभावे ऽपि गोपिण्डवृत्तिताया अबाधितत्वात् ।
नानाव्यक्तिसु गौरित्यनुवृत्तप्रत्ययनिमित्ततया च गोत्वसिद्धिः । अनुवृत्तधर्मेनभ्युपगमे ऽनुवृत्तप्रत्ययो-
पपाठनस्याशङ्क्यत्वात् । न चाकृतिसामान्यादनुवृत्तप्रत्ययोपपत्तिः । अवयवसंयोगरूपाशामाकृती-
नामपि परस्परव्यावृत्तत्वेनानुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वानुपपत्तेः । तद्विलक्षणाया आकृतेरनुवृत्तस्याभ्युपगमे
तु सैव जातिः । न चानुवृत्तप्रत्ययानां सामान्यनिमित्तकत्वे सामान्यशून्यानां गोत्वाश्रयत्वादीनां
सामान्यं सामान्यमित्यनुवृत्तप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तिः । तेषामप्यनेकार्थसमवायमनुगतं निमित्तीक-
त्येवानुवृत्तप्रत्ययविषयत्वापगमात् । एतेन पाञ्चकादिशब्दानां नानाक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकानाम-
प्येकाकारप्रतीतिविषयत्वदर्शनाच्च तेन गोत्वसिद्धिरिति निरस्तम् । तत्रापि पाञ्चक्रियां प्रति
प्राधान्यस्यानुगतस्येवानुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वात् । जातेरेवानुवृत्तप्रत्ययनिमित्ततंति नियमानभ्युपगमात् ।
अथानेकासु गोषु वर्तमानं गोत्वं किं प्रतिव्यक्ति पर्याप्त्या वर्तते उतैकदेशेन । आद्ये एकव्यक्ति-
विधानात्त्वेन तस्य सामान्यत्वानुपपत्तिः । द्वितीये तदेकदेशानामेव तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वेन गोत्व-
स्यानेकादुगतत्वानुपपत्तिस्तदवस्था । एकदेशानां सामान्यात्मकत्वे ऽपि तेषां प्रतिव्यक्त्यवसाधारण-
त्वेन सामान्यत्वानुपपत्तिरसामान्यात्मकत्वे त्वनुवृत्तप्रत्ययनिमित्तत्वाशंभयः । मैवम् । साधयवेषु
कस्मैकदेशव्यतिकल्पसंभवे ऽपि निरवयवस्य सामान्यस्य तादृशविकल्पेन दृष्ट्याभिधानानुपपत्तेः । गो-
त्वादेशश्च समवायेन तदभिव्यञ्जकावयवसंस्थानवर्तीषु सर्वेषु व्यक्तिव्येकस्यैव विधानेन । यत्तु गवि
क्वेद् गोत्वमुपेयते प्रागोत्वसंबन्धाद् गौरिवासाविति व्यर्थं गोत्वम् । अगवि चेदशवादावपि तत्प-
रङ्ग इति तच्च । गौरिगौरित्यनयोर्विशिष्टप्रत्ययत्वेन विशेषणसंबन्धमन्तराः ऽनुपपत्तेर्दस्त्यक्तिकाले
यच्च जातिसंबन्धाभ्युपगमाद् गोत्वशून्यतत्संबन्धयोग्यवस्तुनोऽप्रसिद्धेः । तस्मादुपपत्ता जातिः सा च
मृद्गवे नास्तीति सैव पदार्थः ।

‡ व्यक्त्याकृती इति प्राप्ते प्राधान्यादाकृतेः पूर्वनिपातः । किं प्राधान्यम् ।

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्ध* गृह्यते तस्मान्न जातिः पदार्थ इति । न वे पदार्थेन न भवितुं शक्यं कः खल्विदानीं प्रदार्थे इति ।

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६३ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविषया विशेषगतिः (श्च) तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गं तु जात्याकृती । यदा तु भेदो ऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गं तु व्यक्त्याकृती । तदेतद्वहुलं प्रयोगेषु । आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः ॥ । कथं पुनर्जायते नाना व्यक्त्याकृतिजातयः इति लक्षणभेदात् । तत्र तावत् ।

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६४ ॥

व्यव्यतइति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वे द्रव्यं व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुह्यत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणां**मव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तदिदं द्रव्यं मूर्तिः मूर्च्छितावयवत्वात्††दिति ।

आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तिः यस्माद्व्यक्त्या विशेष्यमाणा ऽऽकृतिर्जातेर्लिंगं भवति तस्मात्प्रधानमाकृतिः । न्या. वा. । * व्यक्तमिति १ ।

† नेति नास्ति २ । ( ) ‡ नास्ति २ । § सामान्यगतिश्चेति २ । ५ ।

॥ क पुनराकृतेः प्राधान्यं यथा पिष्टकमप्यो गावः क्रियन्तामिति । न्या. वा. ।

॥ याशब्दादिसूत्रैरधिगतत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरिति चेन्न निमित्तत्रैविध्यं सति तद्विशेषविषयज्ञानार्थत्वात्प्रश्नस्य । गोशब्द उच्चरन् प्रधानोपसर्जनभावेन निमित्तत्रयं प्रतिपादयतीति याशब्दादिसूत्राणामर्थः । एवं च सति तद्विशेषज्ञानार्थो युक्तः प्रश्नः । न्या. प्रा. ।

** यद्यपि गुह्यत्वादेयः सामान्यगुणास्तथापि गुणान्तरैर्भ्यो व्यावर्तमाना गुणविशेषा इत्युच्यन्ते । ता. टी. ।

†† किमिदमवयविद्रव्यलक्षणमाहो पदार्थत्वेन त्रयाणां प्रसक्तानां जात्याकृतिव्यवच्छेदकं लक्षणमिति । वयं तु ब्रूमो नात्रावयवी व्यवच्छेद्यो ऽपि तु जात्याकृतिपदव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्यार्थो वक्तव्य इति । सा च व्यक्तियो न जातिर्नाकृतिस्तस्या अनेन सूत्रेण संवहः । गुणविशेषास्तदाश्रयश्चात्र व्यवच्छेदलोपाद्गुणविशेषाश्रयशब्देन द्रव्यमुच्यते । कर्मापि गुणविशेषशब्दाल्लभ्यते गुणैर्भ्यो विशेषो गुणविशेष इति । विशेषवहणं गुणपदार्थेन संवह्यतायां आकृतेर्निराकरणाथम् । आकृतेः संयोगविशेषत्वात् । गुणविशेष इति चात्र द्विरूपो विवहः गुणाश्च ते

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६५ ॥

यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च नान्यसत्त्वावयवानां* तदवयवानां च नियताद् व्यूहादिति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत इति । अनाकृतिव्यङ्गायां जातौ मृत्सुवर्णे रजतम् इत्येवमादिष्वनाकृतिर्निवर्तते† जहाति पदार्थत्वमिति ।

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६६ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया‡ बहूनीतरतरतो न व्यावर्तन्ते यो ऽर्था ऽनेकच प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम्॥ । यच्च केषां चिदभेदं कुतश्चिद्वेदं॥ करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ।

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीये ऽध्यायः ॥ २ ॥

विशेषा इति । मूर्तिशब्देन द्रव्यमुच्यते । एवं चैतल्लक्षणं रूपाद्याकाशाद्यनुगतं भवति । अथ वा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च तेषामाश्रयो द्रव्यं तच्च मूर्हेति इति मूर्तिः । न्या. वा. ।

* नूनासत्त्वावयवानामिति २ । ३ पु. पा. ।

† न ख्यायत इति ४ ।

‡ आकृतौ नियमो न जातौ सर्वा ऽऽकृतिर्जातिं लिङ्गयति न पुनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्गते । न्या. वा. ।

§ यथा इति २ । ४ । ५ ।

॥ समानप्रत्ययोत्पत्तौ कारणं जातिरिति जातौ नियमो न समानप्रत्ययोत्पत्तौ पाचकारि जातिमन्तरेणापि दृष्टत्वात् । गवादिष्वनुवृत्तप्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्ताल्लिङ्गाद्वति विशेषवत्त्वाबीलादिप्रत्ययवदिति । गोतौ ऽर्थेन्तरं गोत्वं भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्रूपस्यैव प्रत्ययवदिति । न्या. वा. ।

॥ केषां चिद्वेदमिति १ । ४ ।

परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते* । तच्चात्मादी-
त्यात्मा विविच्यते किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासंघातमात्रमात्मा आहो स्वि-
तश्च्युतिरिक्त इति । कुतः संशयः ।

व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रो संबन्धस्याभिधानं व्य-
पदेशः । स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्वृत्तिरिति स्तम्भैः प्रासादो
ध्रियतइति† अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति ।
अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति
शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति । तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य
देहादिसंघातस्य अथान्येनान्यस्य तश्च्युतिरिक्तस्येति । अन्येनायमन्यस्य‡
व्यपदेशः । कस्मात् ।

* अनेन प्रमाणप्रमेयपरीक्षयोर्हेतुफलभावः प्रदर्श्यते । परीक्षितैर्हि प्रमाणैः प्रमेयपरीक्षा
युज्यतइति ।

† यद्यपि वृत्तप्रासादयोरन्ययोरेवान्येनावयवेन समुदायिना व्यपदेशस्तथा
ऽप्यवयवभावं समुदायं च समुदाय्यनतिरिक्तं मन्वानस्य परस्योदाहरणं द्रष्ट-
व्यम् । ता. टी.

‡ अत्र सकलवादिप्रतिवादिप्रत्यक्षसिद्धस्यात्मनो देहादिभेदाभेदविषयैव विप्रतिपत्तिर्न तु
धर्मिणि । असति धर्मिणि वक्ष्यमाणहेतूनां साध्यस्य नास्तित्वस्य चाश्रयासिद्धेरभावकोट्युपस्थाना-
संभवात् । न चाप्रसिद्धप्रतियोगिको भावः सुवचः । घटा नास्तीत्यादेरप्यन्यत्र देशे काले वा प्रसि-
द्धस्यैवात्र देशे काले वा भावस्य वक्तव्यत्वात् स्वरूपतो घटाभावस्य क्व चित्कदा चिद्वा घटस-
त्वेन दुर्बलत्वात् । विभूनां चावृत्तितया देशविशेषनिरूपितस्य कालविशेषनिरूपितस्य वा वृत्ति-
त्वस्यात्मन्यनभ्युपगमादेव तदभावसाधने सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । आत्मा शरीरे नास्ति अन्यत्र
नास्तीति प्रतीतिर्हि आत्मनि शरीरनिरूपितमन्यदेशकालनिरूपितं वा वृत्तित्वं प्रतिषेधति स
चाभावो विभोरात्मनो ऽवृत्तित्वादेव सिद्ध इति न साध्यः । आत्मा स्तीति बुद्धिस्तु आत्मनि
सत्तासमवायं विषयीकुर्वन्ती प्राक्प्रदर्शितधिया विरुद्धेव । ध्वंसप्रतियोगिनेऽतीतत्वेन प्रत्यया-
त्प्रागप्यभावप्रतियोगिनश्च भविष्यत्वेन प्रत्ययादतीतप्रागभावाश्रयत्वे सत्यनागतप्रध्वंसप्रतिषिद्धस्य
च वर्तमानत्वेन प्रत्ययाचित्यस्यात्मनः प्रागभावप्रध्वंसयोरप्रतियोगित्वादतीतानागततत्प्रतियोगि-
त्वस्य चाप्यभावेन कालविशेषसम्बन्धस्याक्तदिशा नित्येषु दुर्बलत्वेन तत्प्रतिषेधस्यात्मनि सिद्धत्वा-
देव साधनासम्भवात् । आत्मनो नित्यत्वं च १६ सूत्रे साधयिष्यते । आत्मनि सत्त्वाभावसाधनस्य
च पक्षाभ्युपगमे बाधितत्वेनानभ्युपगमे त्वाश्रयासिद्ध्या संभवात् । आत्मनास्तित्ववादिना चात्मप-
दस्यार्थो वक्तव्यः । न हि पदमर्थशून्यं क्व चिद् द्रष्टम् । अतश्चात्मपदं सार्थकं पदत्वाद् घटप-
दवदित्यनुमानेनात्मा सिध्यति । न च तत्पदं शरीरादिना ऽर्थवादति सुवचं तथा सति आत्मा
नास्तीत्युक्तः शरीरादयो न सन्तीत्यत्र पर्यवसानेन प्रत्यक्षविरोधात् । अशात्मशब्दाभिधेयत्वेन
नैयायिकादिभिः कल्पितं पक्षोक्त्य नास्तित्वं साध्यते तथापि पक्षतावच्छेदकं कल्पितत्वमतथा-
भूतस्य तथाप्रतीतिविषयत्वं तच्चासति धर्मिण्यनुपपन्नमिति पक्षाप्रसिद्धिः । सति तु तेनैव साध्यस्य
बाधः । अनथाभूतायाः शुक्तस्तथाभूतशुक्तिरूपतया प्रतीता साधर्म्यस्य प्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वेना-
सतः सता साधर्म्यस्य वस्तुमशक्यत्वेन कल्पितत्वरूपपक्षतावच्छेदकाप्रसिद्धिः । साधर्म्याधिकरणा-
भ्युपगमे तु बाधः । ब्रह्ममतप्रसिद्धेषु रूपादिषु पञ्चसु स्कन्धेषु प्रत्येकमात्मपदार्थतया अभावाद्

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्* ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः । स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहम-
द्राक्षं चक्षुषा तं स्पर्शनेनापि स्पृशामीति, यं चास्पर्शं स्पर्शनेन तं चक्षुषा
पश्यामीति । एकविषयेऽप्येव प्रत्ययावेककर्तृको प्रतिसन्धीयेते ॥ न च संधा-
तकर्तृको नेन्द्रियेणेककर्तृको । तद्योसो चक्षुषा त्वंगिन्द्रियेण चेकार्थस्य
गृहीता भिन्ननिमित्तावनन्यकर्तृकोऽपि प्रत्ययो समानविषयो प्रतिसन्दधाति
सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियेणेककर्तृको इन्द्रियं खलु **स्वस्व-
वषयग्रहणमनन्यकर्तृकं प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहण-
मिति । कथं न संधातकर्तृको एकः खल्वयं भिन्ननिमित्तो स्वात्मकर्तृको प्रति-
संहितो वेदयते न संधातः । कस्मात् अनिवृत्तं हि संधाते प्रत्येकं विषया-
न्तरग्रहणस्याप्रतिसंधानमिन्द्रियान्तरेणेवेति ।

मुख्यवृत्तेः प्रदर्शितदिशा ऽवश्यकत्वेनात्मा नास्तीति कथनानुपपत्तिः । एवं नास्तित्वे साध्ये ऽजा-
तत्वादिति हेतुः पक्षस्यास्वीकारे ऽसिद्धः स्वीकारे च तेनैव व्यभिचारितः । वस्तुधर्मत्वावगमना-
भावस्य निराश्रयस्य तस्यानुपपत्तेः । असत्त्वकपत्वे साध्याव्यतिरेकः । अकारणकत्वकपत्वे सति
धर्मिण्यकारणकताया नित्यत्वसाधकतया विरुद्धः । एवमन्येषु निश्चिन्तकत्वादित्यादिषु हेतुषु दोषा
अनुसंधेयाः । यत्तु पदत्वं नार्थवत्त्वव्याप्यं शून्यतमः शब्दादौ व्यभिचारादिति । तच्च । शून्यशब्दनाभा-
वाश्रयस्य द्रव्यादेस्तमःशब्देन तेजःसंयोगाभाववद्द्रव्यस्याभिधानादव्यभिचारात् । शशविषाणव-
दिति दृष्टान्तो ऽप्यसिद्धः । शशविषाणयोः पृथक्प्रसिद्धत्वात्सामान्यतो विषाणमात्रे शशसम्बन्ध-
स्यापि कस्य चित्सुवचत्वेन शशकार्यताया अन्यत्र दृष्टाया एव विषाणे प्रतिषेद्धव्यत्वेनात्यन्तासतः
प्रतिषेधविषयत्वे दृष्टान्ताभावात् । अनुपलब्धेरिति हेतुरपि पूर्ववत्पक्षासत्त्वे ऽसिद्धः सत्त्वे च बाधितः
प्रत्यक्षत्वाच्चात्मनो ऽहमिति ज्ञानेन बाधितः । यत्तु कृपादिविषयत्वमहंप्रत्ययस्येति तच्च । अहं
कृपमिति प्रतीतेरभावात् । शरीरो ऽहमिति प्रतीतेस्तदुद्दिष्यत्वादित्यथा मम कृपमिति प्रतीत्यनु-
पपत्तेः । कृपादिस्वकथाचकशब्दविषयव्यतिरिक्तवाचक आत्मशब्दो कृपादिभ्यो ऽन्यत्वे सत्येकशब्द-
त्वाद् घटशब्दवदित्यनुमानं चात्मास्तितायां साधकम् । यत्तु जीवच्छरीरं निरात्मकं सत्त्वाद् घट-
वदिति प्रत्यनुमानं तत्रात्मानुपकारकत्वं चेत्साध्यं दृष्टान्तविकलता । शरीरभेदः शरीरावृत्तित्वं
वा चेत्सिद्धसाधनम् । शरीरसंबन्धसामान्याभावश्चेद् दृष्टान्तहानिः घटादावपि तत्संबन्धात् ।
अथात्मशब्दं पक्षीकृत्यानित्यवाचकत्वं वर्णात्मकत्वेन साधयेत्तर्हि नित्यशब्दादौ व्यभिचार इत्येषा
दिक् ।

* प्रावस्य भवित्रपेक्षत्वाच्चेति सूत्रार्थः । न्या. बा. । दर्शनस्पर्शनक्रिययोर्निर्वाधा-
रयोरनुपपत्तेरिति भावः । † यावदर्थं इति २ । ५ ।

‡ स्वर्शनेनापि तं स्पृशामि स्पर्शनेन यावदर्थो गृहीतः चक्षुषा तं पश्यामीति २ पु. ।

§ न च दर्शनादे कृपादिमात्रविषयकत्वेनैकविषयत्वमसिद्धं कृपाग्रहणे ऽपि तदाश्रयग्रहणस्य
नीलासुपरिस्थितस्कण्डिकादे रात्रौ बलाकागतकृपाग्रहणे ऽपि तत्प्रत्यक्षस्य जायमानत्वेन घटादे
कृपादिभ्यो व्यतिरेकसिद्धेः ।

॥ अनुव्यवसायेनैककर्तृत्वेन दर्शनस्पर्शनयोर्विषयीकरणत्वात्संघातस्य नानात्वेनैकत्वाभावादेक-
स्वेन्द्रियस्य द्विविधविषयग्रहणासामर्थ्यात्सामर्थ्याभ्युपगमे सेन्द्रियान्तरवैषम्यप्रसङ्गादिति भावः ।

¶ एककर्तृकाविति २ । ५ ।

** स्वस्वमिति १ । ४ ।

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसंघातादन्यश्चेतनः । कस्माद्विषयव्यवस्थानात् । व्यवस्थित-
विषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते । यच्च यस्मि-
न्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः
चक्षू रूपं पश्यति । एवं घ्राणादिष्वपीति* । तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषय-
ग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात् । एवं
सति किमन्येन चेतनेन ।

सन्दिग्धत्वादहेतुः । यो ऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रह-
णस्य तथाभावः स किं (मयं) चेतनत्वादाहो स्वच्चेतनोपकरणानां ग्रहणनि-
मित्तत्वादिति सन्दिह्यते । चेतनोपकरणत्वे ऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वा-
द्वैतमुहति । यच्चेतनं विषयव्यवस्थानादिति ।

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राहि चेतनं
स्यात् कस्ततो ऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् । यस्मात् व्यवस्थितविषयाणीन्द्रि-
याणि तस्मान्नेभ्यो ऽन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही विषयव्यवस्थितिमती-
तोनुमीयते ॥ तच्चेदं प्रत्यभिज्ञानमप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते । रूपदर्शो
खल्वयं रसं गन्धं वा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिवेदी च रूपरसावनु-
मिनोति एवं विषयशेषेपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति घ्रात्वा च गन्धं
रूपं पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्य-

* घ्राणं जिघ्रतीति २ ।

† यद्भावाभावानुविधायिनौ ज्ञानभावाभावौ तज्चेतनमिन्द्रियभावाभावानु-
विधायिनौ तावेताविति तदेव चेतनमित्यर्थः । ता. टी. ।

‡ सिद्धान्तभाष्यं संदिग्धत्वादहेतुः । अनन्यथासिद्धान्त्यव्यतिरेकौ कारण-
त्वमात्रे प्रमाणं न तु न कर्ता चेतनश्चेतनं कारणमित्यत्रेत्यर्थः । ता. टी. ।

( ) अयमिति नास्ति २ । ४ ।

§ सर्वेषामिन्द्रियान्तराणां च ये विषयास्तद्ग्राही । इन्द्रियान्तराणि च
पुनर्व्यवस्थितविषयाणि । तेनार्वाक्यगपि सर्वज्ञ इत्यादि सिद्धम् । ता. टी. ।

॥ अर्थं च व्यतिरेकी हेतुः । आत्मा चेतनः स्वतन्त्रत्वे सत्यव्यवस्थानात् । यो ह्यस्यतन्त्रः
व्यवस्थितश्च न स चेतनो यथा घटादिस्तथा च चक्षुरादि तस्माच्च चेतनमिति ।

• अनियतक्रममित्यर्थः । ता. टी. ।

कर्तृकं प्रतिसन्धते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयान् प्रत्ययांश्च नानाविषयान्* स्वात्म-
कर्तृकान् प्रतिसंधाति प्रतिसन्धाय वेदयते । सर्वविषयं† च शास्त्रं प्रतिपद्यते
अर्थमविषयभूतं श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णार्ज्जु श्रुत्वा पदवाक्यभावेन‡ प्रतिस-
न्धाय शब्दार्थव्यवस्थां च बुध्यमानो ऽनेकविषयमर्थजातमग्रहणीयमेकैकेने-
न्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाव्यवस्था ऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम् ।
आकृतिमात्रं तूदाहृतम् । तच्च यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेन
तदयुक्तं भवति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसंघातमात्रम् ।

शरीरदाहे पातकाभावात्§ ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासंघातः प्राणिभूतो गृह्यते । प्राणि-
भूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतपापं पातकमित्युच्यते । तस्याभावः तत्फ-
लेन कर्तुरसंबन्धात् । अकर्तुश्च संबन्धात्॥ शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धेण
खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यते ऽन्यो निरुध्यते । उत्पादनरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो
नान्यत्वं बाधते देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानो**
ह्यसौ प्रस्थापयतइति†† । एवं सति यो देहादिसंघातः‡‡ प्राणिभूतो हिंसां करोति
नासौ हिंसाफलेन संबध्यते यश्च संबध्यते न तेन हिंसा कृता । तदेवं
सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते । सति च सत्त्वौत्पादे§§ सत्त्वनि-

* विषयादिति २ । † सर्वार्थविषयमिति । ३ । ४ । ‡ पदवाक्यभावमिति २ । ५ ।

§ प्राणातिपाते पातकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अयं च भूतचैतनिकानां ना-
निष्टप्रसङ्गस्तथा ऽपि शाक्यान् प्रति द्रष्टव्यः । एवं च न बुद्धिरात्मेति वक्तव्ये
देहादिग्रहणं विचित्राभिसंधित्वात्युसां यदि कश्चिद् भूतचैतनिकः प्राणातिपात-
कृतं पातकमिच्छेत् प्रति दूषणं भविष्यतीत्येवमर्थमिति मन्यव्यम् । ता. टी. ।

॥ शास्त्रचोदितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गा यत्र पुनः शास्त्रमन्यस्याह यथा
आहु वैश्वानरीयेष्ट्यादौ च तत्र भवतु पुत्रकृतस्य आहुष्यं पितृगामि फलं पितृ-
कृताया वा जातेष्टेः पुत्रगामि फलमिति भावः । ता. टी. ।

¶ प्रबन्धेनेति २ । ५ ।

** अनन्यत्वाधिष्ठानइति २ ।

†† तदिदं सूत्रं यस्यात्मा नास्ति तस्यायं दोष इति प्रतिपादनार्थे न सा-
धनार्थमिति । न्या. वा. ।

‡‡ देहादेरुपचयापचयाभ्यामन्यत्त्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदघटितसमुदायस्य भेदात् ।

§§ सत्त्वं चैतन आत्मा तस्योत्पादे नाशे वा देहचैतन्यपक्षे देहनाशादेव तद्वतधर्मादीनां
नाशे स्थिरस्यात्मनो ऽभावाद्धेहान्तरोत्पादो धर्मादिनिमित्तक इति यत्तु न शक्यते । ततश्च मुक्तार्था
ब्रह्मचर्यादिनोपपद्यते । देहस्य सत्तादशायां सुकोरसंभवाद्धाहे स्वत एव मुक्तत्वाद्धेहान्तरोत्पादस्य
चैतत्कृतकर्माभिमितकत्वादेतत्कृतकर्माणां तत्प्रतिबन्धासंभवादिति भावः ।

अ. ३ आ. १ सू. ४-६ आत्मनो देहादिमिन्नत्वसाधनम् । १३९

रोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति तत्र मुत्यर्थो ब्रह्मचर्यव्रतसो न स्यात् ।
तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं सत्त्वं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् । अनिष्टं
चेतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तं आत्मा नित्य इति ।

तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदाहे
पातकं न भवेद्विदुः । कस्मान्नित्यत्वादात्मनः । न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसा-
तुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्वमस्य न भवति । सेवमेकस्मिन्ने हिंसा
निष्फला अन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ।

न कार्याश्रयकर्तृवधात्* ॥ ६ ॥

न ब्रूमी नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसा अपि त्वनुच्छित्तिधर्मकस्य
सत्त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणामुप-
घातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा वधो
हिंसेति । कार्यं तु सुखदुःखसंवेदनं तस्याऽयतनमधिष्ठानमाश्रयः शरीरं कार्या-
श्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां वधो हिंसा न
नित्यस्यात्मनः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्व्यदित्येत-
दयुक्तम् । यस्य सत्त्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्चेति दोषः ।
एतावच्चैतत्स्यात् सत्त्वोच्छेदो वा हिंसानुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रय-
कर्तृवधो वा न कल्पान्तरमस्ति । सत्त्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः तत्र किमन्यच्छेषं
यथाभूतमिति । अथ वा कार्याश्रयकर्तृवधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धि-
सङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयः तदा-
यतनं तद्वति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता । तन्निमित्ता हि सुखदुःख-
संवेदनस्य निर्वृतिः न तमन्तरेणेति । तस्य वध उपघातः पीडा, प्रमापणं
वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मेच्छेदः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि
तन्नित्यत्वादेतन्नेति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्तं आत्मा ।

* तत्र कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तस्मिन्निष्ठावुपभोगस्येति । कर्तृणीन्द्रियाणि तत्सा-
धनत्वात् । अथ वा समानाधिकरणसमासाच्छरीरमेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यते । न्या. वा. ।
एवं च तदवच्छेदकशरीरतदुपकरणेन्द्रियादिविनाशजनितदुःखसमवायित्वादात्मनो नित्यत्वे ऽपि
तच्छक्तुः प्रत्यवाय उपपद्यते अतिरिक्तचेतनानभ्युपगमे तु शरीरान्तरसमवेतदुःखात्पादकशरीरान्तर-
विनाशे तदनिमित्तशरीरस्य तत्प्रत्यवायजनितफलोपभोगत्वं कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गादनुपपन्न-
मिति भावः । † स्थापिष्ठानमिति २।५। ‡ एतावच्च तत्त्वादिति २। § २ पुस्तके ऽपि नोपलब्धम् ।

सद्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्* ॥ ७ ॥

पूर्वपरयोर्विज्ञानयोरैकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तमेवे-
तर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ इति सव्येन चक्षुषा दृष्टमथेत-
रेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानाद् यमद्राक्षं तमेवेतर्हि पश्यामीति । इन्द्रियचैतन्ये
तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिज्ञानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः ‡ । § अस्ति त्विदं
प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ।

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

॥ एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तो गृह्यमाणो द्वित्वा-
भिमानं प्रयोजयते । मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ।

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रह-
णेल्लिङ्गं तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ।

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः । कस्माद् वृक्षस्य हि कासु
चिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यतएव वृक्षः ।

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः* ॥ ११ ॥

* पूर्वप्रकरणेन शरीराश्रमे सिद्धे इन्द्रियभेदप्रतिपादनार्थमिदं प्रकरणमिति केचित् ।
पूर्वप्रकरणेनैव तस्यापि सिद्धत्वात्समुच्चयार्थमित्यन्ये । समुच्चयमानहेतोः पूर्वहेत्यपेक्षया ऽभेदादि-
दमपि न युक्तमिति इन्द्रियगतद्वित्वानिराकरणार्थमित्यपरे । सव्येन चक्षुषा दृष्टं वस्तु नष्टं ऽपि
तस्मिन्वामेन प्रत्यभिज्ञानातीति चक्षुरेकम् । द्वित्वपक्षे ऽणोर्मेनसो नेत्रद्वयेन संयोगस्य युगपदसंभ-
वादुभयकरणैकैकालिकप्रत्यक्षासंभयः । मनसा ऽसंयुक्तस्यैकस्य प्रत्यक्षे साप्रत्यक्षत्वनानुपपत्त्यापि
तथैवास्त्विति मनःकल्पनानुपयोगः । आत्मसंयोगस्य सदातनत्वेन मनःसंयोगस्यैवाव्यवहितप्राक्-
कालिकव्यापाररूपतया तद्ग्राहित्ये करणत्वनुपपत्तिश्च । इन्द्रियपञ्चत्यप्रतिपादकप्रकरणविरोध-
श्चेति । † दृष्टस्येतरेणापीति २५ । ‡ प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिरिति २ । ५ ।

§ अस्तिदमिति क्व चित्पाठः ।

॥ एकमिदं द्रव्यं दृष्टिष्ठानमभिवचम् । को ऽधिष्ठानार्थः तैजसस्य चक्षुषः
पार्थिवेन कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम् । यस्मात् कृष्णसारे उपक्रियमाणे
उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । न्या. वा. ।

¶ विभक्तिरहितः सर्वत्र पाठः ।

** अत्र भाष्यमते चक्षुरिन्द्रिये द्वित्वम् । एकेन यद्वीतस्यापरेण प्रत्यभिज्ञानाच्च ताभ्यां कर-
णाभ्यां भिन्नः स्थिर आत्मा सिद्ध्यति । अत्रैकत्वं पूर्वपक्षिणः द्वित्वं तु काल्पनिकम् । कल्पनायां
च व्यवधानं निमित्तम् । एकविनाशे ऽपीति सूत्रं भेदसाधकम् । तत्रावयवनाशेपीत्याक्षेपः ।
दृष्टान्तविरोधादिति तत्परिहारः । तस्माच्चक्षुरिन्द्रियं द्वित्ववदिति सिद्ध्यति । वार्तिकमते तु

न कारणद्रव्यविभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् । बहुष्व-
धयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः येषां कारणान्यविभक्तानि
तानि अवतिष्ठन्ते । अथ वा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः । मृतस्य हि
शिरःकपाले द्वाववतो नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्यते न
चेतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते संभवति । अथ चैकविनाशस्याऽनियमात् द्वावि-
मावर्थौ तौ च पृथगावरणोपधातौ अनुमीयते विभिन्नाविति । अवपीडनाच्चे-
कस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदादृश्यभेद इव गृह्यते तच्चैकत्वे विरु-
ध्यते । अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसंधानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानु-
पपत्तिः । अनुमीयते* चायं देहादिसंधातव्यतिरिक्तश्चेतन इति ।

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्य चिदस्रफलस्य गृहीततद्रससाहचर्यं रूपे गन्धे वा केन चिदि-
न्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्धः प्र-
वर्तितो दन्तोदकसंप्रकभूतो गृह्यते । तस्येन्द्रियचेतन्येऽनुपपत्तिः नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरति ।

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्तव्यो विषयः तत्कृत
इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ।

चक्षुरेकत्वं सिद्धान्तः । तत्रोपपत्तिर्दर्शितेय । तस्यैव द्वित्वेनोपलम्भोपपादकं नैकस्मिन्निति सूत्रम् ।
अधिष्ठानं गोलकं भिन्नमिति प्रतिपादनाय एकविनाशेऽपीत्यादि सूत्रम् । गोलकस्य तेन भिन्नत्वे
सिद्धेऽपि नेन्द्रियभेदः इन्द्रियस्य गोलकादभेदात् । अवयवनाशेऽपीत्यादि परिहारान्तरम् । ततश्च
गोलकद्वयाधिष्ठितैकचक्षुरवयवनाशेऽप्यवयविनाशेऽनाशादुपपत्तेर्न द्वित्वसिद्धिरिति भावः । अस्या-
न्तरं दृष्टान्तविरोधादिति । ततश्च कारणद्रव्यनाशे कार्यद्रव्यनाशावश्यकत्वेन नाग्नयवस्थितिः
संभवतीति भावः । ततश्च गोलकमात्रं भिन्नमिन्द्रियं त्वैकमेव तच्छानेष्टमेवेति ।

* तदेवं प्रतिसंधानद्वारेणात्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणयित्वाऽनुमानमिदानीं
प्रमाणयति । ता. टी. ।

† इन्द्रियान्तरविकारेण तत्कारणीभूताऽनुमीयमाना स्मृतिरात्मानमनुमापयतीति विकार-
रस्यात्मावृत्तित्वेऽपि नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । ‡ रसगन्धप्रवर्तित इति २ ।

§ स्मृतिरात्मानं कारकत्वेन गमयेद्विषयत्वेन वा । न तावत्कारणत्वेन
तस्याः संस्कारकारणकत्वाद् न विषयत्वेन तस्याः स्मर्तव्यविषयत्वात् स्मृताच्च
तस्मादिन्द्रियविकारोत्पत्तेरित्यर्थः । ता. टी. ।

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः* ॥ १४ ॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मनः । यदि स्मृति-
रात्मगुणः एवं सति स्मृतिरूपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति । इन्द्रियचे-
तन्ये† तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिसंधानं प्रतिसंधाने वा विषय-
व्यवस्थानुपपत्तिः । एकस्तु चेतनो ऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः । पूर्वदृष्टमर्थे
स्मरतीति एकस्यानेकार्थदर्शनेन दर्शनप्रतिसंधानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति
सद्भावः विपर्यये चानुपपत्तिः । स्मृत्याश्रयाः प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः ।
आत्मलिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति ।

अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य‡ ॥ १५ ॥

अपरिसंख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वा-
दिति । येयं स्मृतिरगृह्यमाणे ऽर्थे ऽज्ञासिषमहममुमर्थमिति एतस्या ज्ञातृज्ञान-
विशिष्टः पूर्वज्ञातोर्थो विषयो नार्थमात्रं ज्ञातवानहममुमर्थम् असावर्थो मया ज्ञातः
अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति । चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समाना-
र्थम् । सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते । अथ प्रत्यक्षे ऽर्थे या स्मृतिस्तया
वीणि ज्ञानानि एकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि न नानाकर्तृकाणि
नाकर्तृकाणि किं तर्ह्येककर्तृकाणि । अद्राक्षममुमर्थे यमेवैतर्हि पश्यामि अद्रा-
क्षमिति दर्शनं दर्शनसंविच्च न खल्वसंविदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्षमिति ।
ते खल्वेते द्वे ज्ञाने । यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानमेवमेको ऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञा-
नेर्युज्यमानो नाकर्तृको न नानाकर्तृकः किं तर्ह्येककर्तृक इति । सोऽयं स्मृति-
विषयो ऽपरिसंख्यायमानो§ विद्यमानः प्रज्ञातोर्थः॥प्रतिषिध्यते नास्त्यात्मा
स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति । न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्तव्यमात्रविषयम्॥ इदं

* न स्मर्तव्यमात्रात् स्मृतिरूपपद्यते यदा ऽयमतीतमर्थे स्मरति तदा
स्मृतिरनाधारा प्राप्नोति न चेयमनाधारा युक्ता गुणत्वात् । न चेयमिन्द्रिये संभव-
त्यननुभूतत्वात् । न विषये तस्यासत्त्वात् । न शरीरे शरीरगुणानां प्रत्यक्षाणामात्मप-
रात्मप्रत्यक्षत्वात् । न चेयं नास्ति न चात्मन्यसत्यस्याः सद्भावो युक्त इति । न्या. वा. ।

† २ । ५ । ४ पुस्तकेषु इन्द्रियचेतन्ये तु इति दृश्यते ।

‡ पूर्वपक्षिणो ऽवधारणं खण्डयति । ता. टी.

§ अपरिसंख्येयमान इति ५ पाठान्तरम् ।

॥ प्रज्ञानो ऽर्थ इति २ ।

॥ स्मर्तव्यमात्रविषयं वेति २ । ४ । ५ ।

खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत्सृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् । एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धते अमुमर्थे ज्ञास्यामि अमुमर्थे विज्ञानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वा ऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति । एवं सृतिमपि चिकालविशिष्टां सुस्मृषाविशिष्टां च प्रतिसन्धते । संस्कारसन्ततिमात्रे तु सन्धे उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोऽपि संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं सृतिं चानुभवेत् । न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य सृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चैत्पद्यते देहान्तरवत् । अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं सृतिप्रबन्धं च प्रतिसन्धते इति । यस्य देहान्तरेषु वृत्तैरभावाच्च प्रतिसन्धानं भवतीति ।

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

न (देहादि*) संघातव्यतिरिक्त आत्मा । कस्माद् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवा यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्माच्च शरीरेन्द्रियमनो (बुद्धिसंघातः) व्यतिरिक्त आत्मेति ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति स्पर्शेन सृशति § (एवं मन्तुः सर्वविषयस्य मत्तिसाधनमन्तःकरणभूतं सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यतइति ।) एवं सति ज्ञातर्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाभ्यनुज्ञायते । मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मत्तिसाधनं॥ त्वभ्यनुज्ञायते । तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थः॥ विवाद इति । प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः । अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मत्तिसाधनं** सर्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति एवं 'रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्ति इति सर्वेन्द्रियविषयलोपः†† प्रसज्यतइति ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

* ( ) इदं २ पु. नास्ति ।

† आत्मप्रतिपादकानां मनसि सम्भवादिति १

‡ ( ) २ पु. नास्ति । § ( ) एवं मन्तुः सर्वविषयं मत्तिसाधनं मनःकरणभूतमिति २ ।

॥ मत्तिसाधनसंज्ञा मृष्यते ।

¶ नात्मनि विवाद इति २ ।

** मत्तिसाधनमिति २ ।

† सर्वेन्द्रियविलोपइति १ । ४ । ५ इत्यधिकं २ पु. ।

योगं नियम इष्यते रूपादियहणसाधनान्यस्य सन्ति मत्तिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति । अयं नियमो निरनुमाने नाचानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामहइति । रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तर-सद्भावः । यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यतइति करणान्तरं घ्राणमेवं चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेष्वपि । तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्तइति करणान्तरेण भवितव्यं तच्च ज्ञानायोगपदालिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञानायोगपदालिङ्गं तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेः न युगपज् ज्ञानान्युत्पद्यन्ते इति तच्च यदुक्तमात्म-प्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवादिति तदयुक्तम् । * किं पुनरयं देहादिसंघाता-दन्तो नित्य उतानित्य इति । कुतः संशयः उभयथा दृष्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यं च । प्रतिपादिते चात्मसद्भावे† संश-यानिवृत्तेरिति । आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्य प्राग् देहभेदादवस्थानं‡ सिद्धमू-र्द्धमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः ।

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य "

§ हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारको ऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतिषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयंशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान्॥ । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते

* शास्त्रानुभूताभ्युदयनिःश्रेयसोपयोगिनं परलोकं विवर्तुः परीक्षाहेतुभूतं संशयमाह । ता० टी० । † आत्मसंभवे इति २ ।

‡ देहभेदादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी बाल्यकौमारयौवनवार्धकदेहभेदमभि-समीत्य प्रतिसंधानादस्यावस्थानं सिद्धमित्यर्थः । ता० टी० ।

§ जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संबन्धः । अभिप्रेत-विषयकप्रार्थनाप्राप्तौ सुखानुभवो हर्षः । अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तज्जिह्वा-सोर्हानाशक्यता भयम् । इष्टविषयवियोगे सति तत्प्राप्त्यशक्यप्रार्थना शोकः । तदनुभवः संप्रतिपत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानोत्पादो ऽध्यासः । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तदनुसंधानविषयः प्रत्ययः स्मृतिः । तदनुगृहीतस्तदनुसंधानविषयः प्रत्ययस्तद्वा-चविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो भावनास्मृतिहेतुः संस्कारः । न्या० वा० ।

॥ स्मिन्नवति ते तयोर्निर्द्धे । शोकादिमदात्मवती बाल्यावस्था स्मिन्नवतितादिमत्वात् । बाल्यावस्था षोडशमी यौवनावस्थावत् । ततश्च शोकादिमदात्मवत्त्वेन स्मिन्नवदात्मवत्त्वं तेन संस्कारवदात्मवत्त्वं तेन पूर्वानुभववदात्मवत्त्वं तेन पूर्वशरीरसंबन्धवदात्मवत्त्वं साध्यं सर्वत्र यौव-नावस्था दृष्टान्तः ।

नान्यथा । स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्व-
जन्मनि सति नान्यथेति सिद्धयत्येतदवतिष्ठते अयमूढं शरीरभेदादिति ।

पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः* ॥ २० ॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधः संमीलनं विकारो भवति एवमनित्य-
स्यात्मनो हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तिः (विकारः †) स्यात् । हेत्वभावादयुक्तम् । अनेन
हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसंप्रतिपत्ति-
रिति नात्रोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुर्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावात् ।
असंबद्धानर्थकमपार्थक्यमुच्यते इति । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः या
चेयमासेषितेषु विषयेषु हर्षादिसंप्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं
गृह्यते सेयं पद्मादिसंमीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्यते । यथा चेयं न निवर्तते
तथा जातस्यापीति । क्रियाजातश्च पर्यविभागः ‡ संयोगप्रबोधसंमीलने क्रिया-
हेतुश्च क्रियानुमेयः । एवं च सति § किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते । अथ निर्नि-
मित्तः पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकार इति मतमेवमात्मनोपि हर्षादिसं-
प्रतिपत्तिरिति । तच्च ।

नोष्णाशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उष्णादिषु सत्सु भावादसत्स्वभावात्तन्निमिताः पञ्चभूतानुग्रहेण
निवृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसंमीलनविकारा इति न निर्निमिताः । एवं हर्षा-
दयोपि विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण । न चान्यत्पूर्वाभ्य-
स्तस्मृत्यनुबन्धान्निमित्तमस्तीति । न चोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो
दृष्टान्तात् ॥ । न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः नोष्णादिष्वनिमित्तान्तरोपा-
दानं हर्षादीनां तस्मादयुक्तमेतत् । इतश्च नित्य आत्मा ।

* अनित्ये ऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः । पद्वपत्रावयववि-
भागो विनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पद्वपत्रावयवानामारब्धकार्याणां यत्पुनः परस्परं
प्राप्तयस्तत् संमीलनम् । ग्या. वा. । ( ) † २ पु. नास्ति ।

‡ पर्यसंयोगविभाग इति ४ ।

§ सतीति २ नास्ति ।

॥ द्रव्यत्वे सति सर्वदा भूतत्वादकारणक आत्मा आकाशवदित्यनुमानेनात्मनित्यत्व-
सिद्धौ दृष्टान्तमात्रेणोत्पत्तिविनाशकारणकल्पनं न युक्तमित्यर्थः । घटादीनामपि प्रथमवर्णे भूत-
त्वाद व्यभिचारकारणाय सर्वदेति ।

* प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

जातमाचस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते । स च नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कथं युक्त्या दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधा पीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतास्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः । † न च पूर्वशरीराभ्यासमन्तरेणासौ जातमाचस्योपपद्यते । तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यवानेनाहारोभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात्प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति । तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्द्धं देहभेदादिति ।

अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथ खल्वयो ऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति एवमाहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलषति । किमिदमयसो ऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तमथ निमित्तादिति । निर्निमित्तं तावत् ।

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोष्टादयोप्ययस्कान्तमुपसर्पयुर्न जातु नियमे कारणमस्तीति । अथ निमित्तात्कनोपलभ्यतइति । क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः ॥ । तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणक्रियोपलभ्यते ॥ न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतास्मरणानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते कस्य चिदुत्पत्तिः । न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते तस्मादयसो ऽय)स्का**न्ताभिगमनमदृष्टान्त इति । अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्ट-

* क्रिमर्थं पुनरिदं सूत्रमारभ्यते यदा ऽयमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः । सामान्यतो ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः । न्या. वा. । *

† न च पूर्वशरीरमन्तरेणेति १ । ४ ।

‡ प्रवृत्तिमात्रस्यानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थं सूत्रमिदम् । न्या. वा. । न पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्ध एव प्रवृत्तिकारणमयसो ऽयस्कान्तोपसर्पणे तदभावात् । यदि च बालकस्य स्मृत्यनुबन्धो भवेज्जात्यन्धबधिरादयस्तज्जन्मानुभूतानि च रसस्पर्शगन्धादीन् जात्यन्तरानुभूतान् रूपशब्दादीनपि व्याचक्षीरन्नित्यभिप्रायः । ता. टी. ।

§ अभिगमनमिति २ । ५ ।

॥ क्रियानियमहेतुनियम इति २ ।

॥ उपसर्पणं क्रियोपलभ्यतइति ४ ।

** ( ) अयस इति २ नास्ति ।

अ. ३ आ. १ सू. २२-२६ आत्मनित्यत्वे हेतुः ।

१३६

मुपसर्पति किंकृतोऽस्य* नियम इति यदि कारणनियमात्स च क्रियानियम-
लिङ्ग† एवं बालस्यापि नियतविषयोभिलाषः कारणनियमाद्वितुमर्हति । तच्च
कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते । दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्त-
स्मरणादाहाराभिलाष‡ इति । इतश्च नित्य आत्मा, कस्मात् ।

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

सरागो जायतइत्यर्थादापद्यते । अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते
रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः । पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन्॥
जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते । सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान्
अनुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसंधिः एवं पूर्वश-
रीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरस्य॥ पूर्वतमेनेत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः ।
अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति । कथं पुनर्जायते पूर्वविषया-
नुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः ।

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः** ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणात् उत्पद्यन्ते तथोत्पत्तिधर्म-
कस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते । अत्रायमुदिता††नुवादे निदर्शनार्थः ।

* किंकृतो ऽस्यानियम इति ४ ।

† यदि कारणनियमः सर्वक्रियानियमलिङ्गः । यदि कारणनियमः सर्वक्रियानियमलिङ्गा
इति २ पु. ।

‡ यौवनादवस्थायां हि चेतनस्य प्रवृत्तिः वीरादौ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्ध-
हेतुका प्रतीतेति बाल्यावस्थायामपि चेतनस्य तद्वेतुर्नैव भवितुमर्हति तेन हेतुना
चेतनप्रवृत्तेः स्वाभाविकसंबन्धावगमाद् बन्धिनेव धूमस्य । एवं व्यवस्थिते यत्र
स्मृतेः कार्यं दृश्यते तन्मात्रविषयैव बालस्य स्मृतिरनुमीयते नान्यत्र । न च य
एकस्य स्मरति तेनापरमपि स्मर्तव्यमिति नियमहेतुरस्ति येन जात्यन्धबधिरादयो
रूपादीनाचक्षुरन् । अदृष्टपरिपाकोद्धोधितस्य संस्कारस्य तन्नियमेन नियमोपपत्तेः ।
अद्वैत्वेऽपि चानुभूतेषु कस्य चिदेव स्मरति न सर्वस्येति । ता. टी. ।

§ न च रागस्यादृष्टहेतुकत्वाच्चानुपपत्तिः । तावता ऽप्यदृष्टाश्रयतया तत्कारणकर्मकल्प-
नायां पूर्वशरीरसंबन्धकल्पनोपपत्तेः । सूत्रस्यात्रैव तात्पर्यात् ॥ पूर्वस्मिन् जन्मनीति ५ ।

॥ पूर्वतरशरीरस्येति २ । ५ ।

** अनेकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रम् ।

†† उदितमिदं चोदामयस्कान्तदृष्टान्तचोद्वेन तथापि तस्यानुवादे निद-
र्शनार्थः पूर्वमयस्कान्तो निदर्शनमिदानीं घटादीनामुत्पद्यमानानां रूपादयो
निदर्शनमिति तदर्थं इत्यर्थः । ता. टी. ।

न संकल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च । कस्मात्सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् । अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां संकल्पजनितो रागो गृह्यते संकल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः । तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृते राग इति । आत्मात्पादाधिकरणानु *रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे सति वाच्या कार्यद्रव्यगुणवत् । न चात्मेत्पादः† सिद्धो नापि संकल्पादन्यद्वागकारणमस्ति । तस्मादयुक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तयोरुत्पत्तिरिति । अथापि संकल्पादन्यद्वागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगो ऽप्रत्याख्येयः । तच्च हि तस्य निर्वृतिः नास्मिन् जन्मनि । तन्मयत्वाद्वाग‡ इति विषयभ्यासः खल्वयं भाषनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यतइति जातिविशेषाच्च रागविशेष इति । कर्म खल्विदं जातिविशेषनिर्वर्तकं तादात्म्यात्ताच्छब्दं विज्ञायते । तस्मादनुपपन्नं संकल्पादन्यद्वागकारणमिति । अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं स्वकृतकर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत्परीक्ष्यते§ किं घ्राणादिष्वेकप्रकृतिकमुत नानाप्रकृतीति॥ । कुतः संशयः । विप्रतिपत्तेः¶ संशयः । पृथिव्यादीनि भूतानि संख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिजानतइति । किं तच्च तेत्वम् ।

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

तच्च मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्माद् गुणान्तरोपलब्धेः । गन्धवर्तो

* यथा चोत्पत्तिरिति २ । ५ ।

† आत्मेत्पादाधिकरणानान्विति २ ।

‡ अभ्युपेत्यादृष्टकारणत्वं रागादीनां पूर्वे परिहृतं परमार्थस्तु तन्मयत्वाद्वाग इत्यर्थः । स्यादेतत् । यदि पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाद्वागद्वेषादीनामुत्पादो हन्त मनुष्यजन्मानन्तरं प्राप्तकरभभावस्य मनुष्यजन्मोचितानां भाषनानामानन्तर्यात्तदनुरूपा एवास्य रागादयो भवेयुर्न करभानुरूपाः करभजातेरस्य विजातीयजन्मसहस्रव्यवायादत आह । जातिविशेषाच्चेति । कर्मणः संस्कारोद्बोधकत्वात् करभत्वज्ञान्यनुबन्धेन कर्मणा जन्मसहस्रव्यवहितापि करभभावोद्बोध्यते नानन्तरापि मनुष्यभावना प्रायणाभिभूतेति भावः । ताः टी ।

§ आत्मपरीक्षानन्तरं शरीरपरीक्षाया अवसरप्राप्तत्वादात्मना ऽनादिसंख्याच्छरीरपरीक्षेति वार्तिकम् ।

॥ प्रकृतिकमिति २ । ५ ।

¶ विप्रतिपत्तेरिति २ ।

तिरभिधीयते* इति । स्याद्व्यतिरिच्य च तुल्यजातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद्
भिन्नजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः । अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण
विचार्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहो स्विद् भौतिकानीति† । कुतः संशयः ।

कृष्णसारं सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात्संशयः ॥ ३० ॥

कृष्णसारं भौतिकं तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपहते चानुपल-
ब्धिः इति । व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य विषयस्य उपलम्भो न कृष्ण-
सारप्राप्तस्य न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात्स-
म्भवति । एवमुभयधर्मोपलब्धेः संशयः । अभौतिकानीत्याह । कस्मात् ।

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥

महदिति महतरं महतमं चोपलभ्यते यथा न्ययोधपर्वतादि । अग्निरिति
अणुतरमणुतमं च गृह्यते न्ययोधधानादि । तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो
भौतिकत्वं बाधते । भौतिकं हि यावत्तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु विभु-
त्वात्सर्वव्यापकमिति । न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वं चेन्द्रि-
याणां शक्यं प्रतिपत्तुम् । इदं तदुल ।

* अस्यापि मन्त्रस्यायमर्थो यद्यस्मादायातं तत्तस्मिन्नेव प्रलयं गच्छतीति
प्रकृतौ विकारस्य प्रलयमभिधानं प्रकृतिशब्देन कार्यशून्यं कारणमुच्यते न पुनः कार्यस्य
कारणे लयः । एवं चासदुत्पद्यते सच्चिदर्थतदित्ययमर्थ उक्तो भवति । न्या. वा. ।

† उपलक्षणं चैतत् । यदापि भौतिकानि तदापि कृष्णसारं यदेतदुपलभ्यते
तदेवेन्द्रियमाहो तदधिष्ठानं तैजसमित्यपि संशयो द्रष्टव्यः । तत्र पूर्वं संशयः
सांख्यनैयायिकयोर्विप्रतिपत्तेरुत्तरस्तु सौगतनैयायिकयोरिति । आव्यक्तिकत्वमाहं-
कारिकत्वं द्रष्टव्यम् । अहंकाराद्विबुद्धिविकाराद्वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणि जा-
यन्तइति सांख्याः । आव्यक्तिकत्वं त्वव्यक्तस्य मूलकारणत्वादुक्तम् । ता. टी. ।

‡ कृष्णसारे सति रूपोपलब्धेरसत्युपलब्धेः कृष्णसारमेव चक्षुः । अत्र प्रदीपेन व्यभि-
चारो धार्तिके दर्शितः । तेनान्वयव्यतिरेकयोः सत्तेरपि तस्य चक्षुष्याभावात् । कृष्णसारस्य
चक्षुष्ये च संनिष्कण्टविरूपयोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारेण हि न विषयः संयुज्यते असंयोगे
धार्तिशेषादुभयोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति । अथ संनिष्कण्टस्यैव विषयता न विप्रकण्टस्येति न विप्र-
कण्टस्यापि विषयत्वात् ।

§ एवं कोऽनन्तरे व्यभिचारिते भौतिकानीति साध्ये हेतुप्रतिपादकं सूत्रम् ।

॥ अणुग्रहणं संपातायातं न तु तदत्र विवक्षितमसाधकत्वादिति । ता. टी. ।
भौतिकानामपि दीपादीनां महदणुप्रकाशकत्वादयं हेतुर्व्यभिचारित इति धार्तिकम् । इन्द्रियाणाम-
भूतात्मिकत्वे व्यापकत्वे धार्तीयमात्रेण व्यवहितस्यापि विषयस्य ग्रहणप्रसङ्गः । व्यापकत्वादेव कुड्या-
देस्तदावरणसामर्थ्याभावात् । न च तद्वृत्तीनामावरणमिन्द्रियव्यतिरेकेण तद्वृत्तौ प्रमाणाभावात् ।

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणम्* ॥ ३२ ॥

तयोर्महदण्वोर्यहणं चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषादुच्यते यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चावरणलिङ्गः चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति । आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह ।

तदनुपलब्धेरहेतुः† ॥ ३३ ॥

रूपस्पर्शवद्भि तेजो महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वादूपवत्त्वाच्चेपलब्धिरिति‡ प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति ।

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चेपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥

भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवत्तु विषक्तावयवमाप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते§ स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते । तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्पेते । तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुब्रूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धाद्गीष्मवसन्तौ कल्पेते यच्च त्वेषा भवति ।

* भूयोऽवयवसंनिकर्षानुग्रहः । यस्मादयं संनिकर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगैरनुग्रह्यते । सोऽयमवान्तरसंयोगापेक्षया ऽवयवीन्द्रियसंनिकर्षः संनिकर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसंनिकर्षविशेषो महदण्वोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्यहणं सिध्यति । न्या. वा. ।

† न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यतइति सूत्रार्थः । न्या. वा. ।

‡ महत्त्वं तावत्कारणमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यः । अनेकद्रव्यवत्त्वमपि कारणबहुत्वादेव । रूपस्पर्शवद्भि तेज इति नारूपं तत् । एवमशेषोपलब्धिकारणसन्धाने सति येन नोपलभ्यते तेन गम्यते नास्तीति । न्या. वा. ।

§ सत्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानं न शक्यमनुमातुं न तु महत्त्वादेवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि तु रूपविशेषो ऽपि न चासौ विशेष उद्भूतसमाख्यातः कृष्णसाराधिष्ठानस्य चक्षुषोऽस्तीत्यर्थः । ता. टी. ।

अनेकद्रव्य*समवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

यच्च रूपं च द्रव्यं च तदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्वाचात्क चिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्व चिदनुपलब्धिः † स रूप-धर्मोयमुद्रवसमाख्यात् इति । अनुद्रुतश्चायं‡ नायनो रश्मिः तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यतइति । दृष्टश्च तेजसो धर्मभेद उद्रुतरूपस्पर्शे प्रत्यक्षं तेजो यथा आदित्यरश्मयः । उद्रुतरूपमनुद्रुतस्पर्शे च प्रत्यक्षं यथा प्रदीपरश्मयः । उद्रुत-स्पर्शमनुद्रुतरूपमप्रत्यक्षं यथाबादिसंयुक्तं तेजो ऽनुद्रुतरूपस्पर्शो ऽप्रत्यक्षः चाक्षुषो रश्मिरिति ।

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः§ ॥ ३७ ॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्पते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थश्च रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः रूपस्पर्शान-भिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्था द्रव्यविशेषे च प्रतीघातादावरणोपपत्तिर्व्यव-हारार्था । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत् कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः । कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ।

* अनेकद्रव्येण समवायादिति वार्तिकसंमतः पाठः । इदं सूत्रं विशेषिकसूत्रेषु अ० ४ आ० १ सू० ८ दृश्यते । अत्र रूपविशेषयहणेन रूपविशेष उद्रवसमाख्यो ऽभिधीयते न रूपत्वं न रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि तूद्रवो विशेषकत्वाद्विशेष इत्युच्यते । उद्रवश्च कार्यगम्यः यस्याभावाद्विषयव्यवसायद्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते तेजसो यीष्म ऊष्माः । यस्य भावात्प्रदीपरश्मिरुपलभ्यते आदित्यरश्मिश्च स उद्रवो नाम विशेषः । न्या वा ।

† स च रूपधर्म उद्रवसमाख्यात् इति २।५ । ‡ अनुद्रुतरूपस्येति ह्यप्रकाशेनेति ३।४ ।

§ रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्था । यदि नायनो रश्मिरुद्रुत-स्पर्शो भवेत्तेन दृश्यविशेषे ऽनेकरश्मिसंनिपाते सति द्रव्यं दक्ष्येत । अनेकरश्मिसंनि-पाते च सति व्यवहितत्वाद् द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवितव्यम् । अथ मन्यसे यथा ऽऽ-दित्यरश्मिसंबन्धे ऽयं नायनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसंनिपातेपीति तच्च । व्यतिभिद्यानुशासकत्वात् । व्यतिभिद्यादित्यरश्मिस्तसंबन्धेन द्रव्येण संबध्यते । उद्रुतरूपस्पर्शवत्त्वे च चक्षुषो यस्य पूर्वं संनिपत्तिं चक्षुस्तदितरेण व्यवहितमपि नाथे गृह्णीयात् । अथानेकरश्मिसंनिपाते सति समानजातीयद्रव्येण द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यतइति । एवं सति समयासमयचक्षुषोस्तुल्योपलम्भः प्राप्नोति न चेत-दिष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहासप्रकृत्यर्थे च नायनस्य रश्मेरुद्रुतरूपस्पर्शवत्त्वमिति सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः पुरुषार्थकारित इति । न्या वा ।

अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥

यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतिघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति । यदपि, मन्यते प्रतिघाताद्वै-
तिकानीन्द्रियाणि अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तम् । दृष्टश्चाप्रतिघातः काचा-
भ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । तन्न युक्तम् । कस्माद् यस्माद्वैतिकमपि न
प्रतिहन्त्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपंरश्मीनां स्थान्यादिषु
पाचकस्य तेजसो ऽप्रतिघातः । उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् ।

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

यथा ऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चेापलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे
मध्यन्दिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः । एवं महदनेक-
द्रव्यवत्त्वादूपविशेषाच्चेापलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिनोपल-
भ्यते निमित्तान्तरतः । तच्च व्याख्यातमनुदुतरूपस्यैव द्रव्यस्य प्रत्यक्षतो
ऽनुपलब्धिरिति । अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणं यो हि ब्रवीति लोष्ट्रप्रकाशो
मध्यदिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यते इति तस्यैतत्स्यात् ।

न रात्रावप्यनुपलब्धेः† ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतो ऽनुपलब्धेरिति । एवमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्ट्रप्रकाशो नास्ति
न त्वेवं चाक्षुषो रश्मिरिति । उपपन्नरूपा चेयम् ।

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्य-

क्तितो ऽनुपलब्धिः‡ ॥ ४१ ॥

* अनुदुतरूपस्येति २. पु. पा. ।

† मध्यदिनोल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशादित्ययुक्तं सर्वरश्मि-
वत्त्वप्रसङ्गात् । एवं सति लोष्टं रश्मिवत् प्राप्नोति । अथ लोष्टरश्मयः कस्माच्चोपल-
भ्यन्तइत्यभियुक्तो ब्रूयादादित्यरश्म्यभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम् ।
अनुमानतश्च नोपलभ्यते लोष्टरश्मिरित्यपिशब्दाद् गम्यते । न्या. वा. ।

‡ दृष्टान्तस्याने एतत् सूत्रम् । किमुक्तं भवति । यत् खलु बाह्यप्रकाश-
मपेक्षते ब्रूयानुपलब्धी रूपानभिव्यक्तिरित्यनुदुतेर्यथा विषयतावयवस्याप्यद्रव्यस्य
रूपानुदुतेरग्रहणम् । तथा चाक्षुषो रश्मिर्बाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि
रूपस्यानुदुतेरग्रहणमिति । न्या. वा. ।

बाह्येन॑ प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकं तदभावे ऽनुपलब्धिः । सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषा ग्रहणं रूपस्यानुदूतत्वात्सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धि-
र्दृष्टा तच्च यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तम् । कस्मात्पुनरभिभवो ऽनुप-
लब्धिकारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यतइति ।

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहनिर्षेधतायां चेति चार्थः । यदूपमभिव्यक्तमुदूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयो ऽभिभवो विपर्यये ऽभिभवाभावात् । अनुदूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चेपलभ्यमानं नाभिभूयत-
इति एवमुपपन्नमस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ।

नक्तंचरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तंचराणां वृषदंशप्रभृतीनां तेन शेषस्यानुमानमिति । जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेद् धर्मभेदमात्रं चाक्षुषपन्नमावरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञादकरणत्वानुपपत्तिः । कस्मात् ।

अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥

* बाह्यप्रकाशेनेति ४ । *

† विप्रतिपत्तिविषयः कृष्णसारं रश्मिवद् द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धौ निय-
तस्य साधनस्य निमित्तत्वात् प्रदीपवदिति । अथ वा रश्मिवच्चक्षुः द्रव्यत्वे
सति नियतत्वे सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात्प्रदीपवदिति । न्या. वा.

‡ मानुषं चक्षुः रश्मिवत् अप्राप्तिस्वभावत्वे रूपाद्युपलब्धिनिमित्तत्वाच्च-
नक्तंचरचक्षुर्वदिति । न्या. वा. । § धर्मभेदमात्रञ्चेति १ धर्ममात्रभेदे चेति २ । ५ ।

॥ यथा बिडालत्वजातिवृषदंशे वर्तते न मनुष्ये एवं रश्मिवद्विडालस्यैव
चक्षुर्भविष्यति न मानुषस्येति चेन्न आवरणसामर्थ्यात् । सत्येतस्मिन् जातिभेदे
यथा वृषदंशप्रभृतीनां कुड्यादिभ्यो रश्मय आत्रियन्ते तथा मनुष्याणामपीति समा-
नमेवेति । इतश्च भौतिकानीन्द्रियाणि प्रतिघातित्वाद् घटादिवदिति । भूतं
श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति बाह्यार्थप्रकाशकत्वाद् ग्राह्यवदिति । न्या. वा. ।

¶ वृषदंशनयनस्य रश्मिवत्त्वं धर्मो मनुष्यनयनस्य तु न तत्त्वमिति
यो ऽयं धर्मभेदः स एव धर्मभेदमात्रं तच्चानुपपन्नं चो ऽवधारणे भिन्नक्रमः अनुप-
पन्नमेवेति योजना । ता. टी. ।

तृणादिसर्पद् द्रव्यं काचेऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यवहितेन सन्निकृ-
ष्यत व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति । यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः
स्योद् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् । अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फ-
टिकान्तरितोपलब्धिः सा *ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि । अत एवाभौति-
कानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति न । •

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे सन्तीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् ।
प्राप्यकारित्वेऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न, स्पष्ट ।

• **अप्रतीघातात्सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥**

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विप्रभ्रान्ति सोऽप्रतिहन्यमानः
सन्निकृष्यत इति यच्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतिघात इति तन्न ।

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेपि दाह्येऽविघातात् ॥ ४७ ॥

॥ आदित्यरश्मेर्विघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघाताद् दाह्येऽवि-
घातात् । अविघातादिति च पदाभिसंबन्धभेदाद्वाक्यभेद इति ॥ ॥ यथावाक्यं
चार्थभेद इति । आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यतेऽविघातात् ।
कुम्भस्यमुदकं तपति प्राप्नोति हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्य स्पर्शस्य ग्रहणं तिन च
शीतस्पर्शाभिभव इति । स्फटिकान्तरितेऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रति-
घातः अप्रतिघातात्प्राप्तस्य ग्रहणमिति । भर्जनकपालादिस्थं च द्रव्यमाग्नेयेन
तेजसा दह्यते तत्राविघातात्प्राप्तिः प्राप्नोति तु दाह्ये नाप्राप्यकारि तेज इति ।
अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते कोऽयमविघातो नाम । अव्यूह्यमा-
नावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्यस्याविवृम्भः क्रियाहेतोरप्रति-
बन्धः प्राप्तेरप्रतिषेधः इति । दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां बहिः शीतस्पर्श-

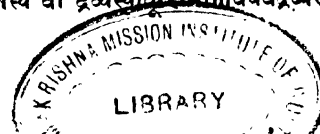
* तस्माज्ज्ञायत इति २ ।

† काचाभ्रपटमिति ४ ।

‡ अप्रतिघात इति न इति २ । § स्फटिकान्तरैवाति ४ । ॥ आदित्यरश्मेरिति ४ ।

॥ प्रतिवाक्यं वाक्यभेद इति ४ पुस्तकेऽधिकम् ।

** यस्य द्रव्यस्यावयवा न व्यस्यन्ते तस्यान्तरवयवैरव्यूह्यमानस्य योऽभि-
संबन्धः सोऽविघात इति । अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्याव्यूह्यमानावयवद्रव्यस्य-
बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः । न्या. वा. ।

ग्रहणम् । न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्पर्शोपलब्धिः दृष्टौ च प्रत्यक्ष-
परिस्रवो । तच्च काचाभ्रपटलादिभिर्नयनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह
सन्निकर्षादुपपन्नं ग्रहणमिति ।

नेतरैतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतीघातः कुड्यादिवद्वा काचाभ्र-
पटलादिभिः प्रतीघात इति प्रसज्यते नियमे कारणं वाच्यमिति ।

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोप-

लब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः* स्वी धर्मो नियमदर्शनात्
प्रसादस्य वा स्वी धर्मो रूपोपलम्भनम् । यथा ऽऽदर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य
नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिबिम्बग्रहणा-
ख्यमादर्शरूपानुग्रहातन्निमित्तं भवति । आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु
च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति । एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षूरश्मेः
कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यस्वभावनिर्णयमादिति ।

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् । न खलु भोः परीक्षमाणेन दृष्टानुमिता
अर्थाः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति । नापि प्रतिषेद्धुमेवं न भवतेति । न हीद-
मुपपद्यते रूपवद्गन्धो ऽपि चाक्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपं चाक्षुषं मा भूदिति
अग्निप्रतिपत्तिवद्भूमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमे-
नाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति । किं कारणं यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वी
भावः स्वी धर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिपद्यन्तइति । तथाभूतविष-
यकं हि प्रमाणमिति । इमौ खलु नियोगप्रतिषेधौ भवता देशितौ काचाभ्रप-
टलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिर-
प्रतीघातो मा भूदिति । न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्मः प्रतिघाताप्रतीघा-
तयोर्ह्युपलब्धयनुपलब्धौ व्यवस्थापिके । व्यवहितानुपलब्ध्या ऽनुमीयते कुड्या-

* द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः । तस्य वा रूपोपलम्भसामर्थ्यं धर्मः ।
न्या. वा. । ( ) नास्ति । ५ । २ ।

दिभिः प्रतिघातो व्यवहितोपलब्ध्या ऽनुमीयते काषाभ्रपटलादिभिरप्रति-
घात* इति । अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा । कुतः संशयः ।

स्थानान्यत्वे नानात्वाद्दवयविनाना-

स्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च सन्नेको ऽव-
यवी चेति । तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशयः इति । एकमिन्द्रियम् ।

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्माद् अव्यतिरेकात् । न त्वचा किं चिदि-
न्द्रियाधिष्ठानं न प्रापं न चासत्यां त्वचि किं चिद्विषयग्रहणं भवति यया
सर्वेन्द्रियस्थानानि व्यापानि यस्यां च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगे-
कमिन्द्रियमिति ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ स्पृशोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि
गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण स्पृशे इन्द्रियान्तरार्था रूपादयो न गृह्यन्ते अन्या-
दिभिः । न स्पृशेणाहका(॥दिन्द्रिया)दिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पृशवदन्यादिभि-
र्गृह्येरन् रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति ।

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ यथा त्वचो
ऽवयवविशेषः कश्चिन्ननुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शे गृह्णाति नान्य एवं त्वचो
ऽवयवविशेषा रूपादियाहकास्तेषामुपघातादन्यादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ।

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगव-
यवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपादुपलब्धिरित्युच्यते । एवं च सति नानाभू-

* अथेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वे ऽऽजनशलाकादि कस्मादुपलभ्यते । इन्द्रि-
येणासंबन्धात् । अधिष्ठानस्यानिन्द्रियत्वात् । रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न च
रश्मिना ऽऽजनशलाका संबद्ध्यति न्या वा ।

† अवयविनानात्वादिति अधिकम् ४ ।

‡ शरीरव्यतिरिक्तं सच्चोभयथा दृष्टमेकमनेकं चेति तदपि संशयबीजमिति वार्तिकम् ।

§ नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः व्याहृतत्वादहे-
तुरिति भाष्यमेव न सूत्रत्रयं सिद्धान्तभाष्यं नेन्द्रियेति इत्युपक्रम्य एव भाष्यकारीयं सिद्धान्त-
मुक्त्वा सौत्रं सिद्धान्तमाह सूत्रेण चाभिसंबन्धः सिद्धान्तस्येत्युपसंहृत्य न युगपदर्थानु-
पलब्धेरिति तात्पर्यटीकायामुक्तत्वात् । कलिकातामुद्रितपुस्तके तु भ्रमात्सूत्रत्वेन लेखः ।

( ) इन्द्रियादिति ४ पुस्तके नास्ति । ॥ ग्राहक इति ४ ।

तानि विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात्-
दुपधाते चाभावात् तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यतइति* ।

संदिग्धश्चाव्यतिरेकः । पृथिव्यादिभिरपि भूतेरिन्द्रियाधिष्ठानानि
व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भवतीति । तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्व-
विषयमेकमिन्द्रियमिति ।

† न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

आत्मा मनसा संबध्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निकृष्ट-
मिति आत्मेन्द्रियमनोरथसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः । न च युगपद्रूपा-
दयो गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं सर्वविषयमस्तीति‡ । असहचर्यास्तु विष-
यग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्वविषयकं साहचर्यं हि विषयग्रहणानामन्याद्यनुप-
पत्तिरिति ।

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् । त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्ते
इति । अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः स्पर्शादीनां च प्राप्तानां ग्रहणादू-
पादीनां प्राप्तानामग्रहणमिति॥ प्राप्तम् । § सामिकारित्वमिति चेद् आवरणा-

* प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं त्वगवयवविशेषा रूपादिग्राहका
इति ब्रुवाणः प्रतिषेधमभ्यनुजानाति । न ह्यवयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति ।
यांश्चावयवान् रूपादिग्राहकांस्त्वचो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका उत नेति ।
किं चातः यदीन्द्रियात्मका नैकमिन्द्रियम् । अथेन्द्रियात्मका न भवन्ति न
तर्हीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति । न्या. वा. ।

† नायुगपदर्थानुपलब्धेः २ ।

‡ अत्रानेकेन्द्रियवादे ऽपि घटस्य चाक्षुषं त्वाक्षं च युगपत्कम्पात्तेत्याशङ्क्य फलबनेन
क्षुभुत्सायाः सहकारित्वाश्रयणेन दोषधारणे त्विन्द्रियैकत्वपक्षे ऽपि तथैव दोषधारणं संभवतीति
भाष्योक्तं दृष्ट्यां परिहृत्य करणस्य युगपदनेकक्रियाकारित्वाभावेन युगपदनेकज्ञानवारणेपीन्द्रियैक-
त्वपक्षेऽप्येवमेवापपत्तेः त्वचः करणस्यैकत्वे तस्य प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वयोर्विकल्पेन प्राप्यका-
रित्वे त्वचा प्राप्तानां रूपाणामग्रहणप्रसङ्गादप्राप्य कारित्वे च दूरस्थद्रव्यगतस्पर्शस्यापि ग्रहण-
प्रसङ्गादेव स्यैव प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वयोरनुपपत्तेरनेकेन्द्रियपक्षे एकैन्द्रियापाङ्गेषु करणस्वाभा-
व्येन युगपदनेकक्रियाकारित्वाभावेऽपपादनवदिन्द्रियैकत्वपक्षे समाधानासंभवाच्चैकमिन्द्रियमिति
वार्तिकम् ।

§ साहचर्यं नाम यस्यैकं विषयग्रहणं तस्य द्वितीयमपीत्यन्यधिपराद्व-
भावप्रसङ्गः । न्या. वा. ।

॥ प्राप्तानां ग्रहणमिति । २ । ५ ।

§ प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति । २ । ५ ।

अ. ३ आ. १ सू. ५३-५० इन्द्रियपञ्चत्वसाधनम् ।

१५१

नुपपत्तेर्विषयमाश्रय्य ग्रहणम् । अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते
रूपाणि त्वप्रापनीति एवं सति नास्त्यावरणम् आवरणानुपपत्तेश्च रूपमा-
श्रय्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति । दूरान्तिकानुविधानं च
रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्ज्ञे स्यात् । अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्या-
ग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति । *प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ
स्थापनाहेतुरप्युपादीयते ।

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणां स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे
सति न तेनैव रूपं गृह्यतइति रूपग्रहणप्रयोजनं चक्षुरनुमीयते । स्पर्शरूप-
ग्रहणे च ताभ्यामेव न गन्धो गृह्यतइति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमी-
यते । चयाणां ग्रहणे न तेरेव रसो गृह्यतइति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनु-
मीयते । न चतुर्णां ग्रहणे तेरेव शब्दः श्रूयते इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्र-
मनुमीयते । एषमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरेतरसाधनसाध्यत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि ।

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धयति । कस्मान्तेषामर्थानां
बहुत्वात् । बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः स्पर्शास्तावच्छीताष्णानुष्णांशीता
इति । रूपाणि शुक्लहरितादीनि । गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः । रसाः कटु-
कादयः । शब्दा वर्णात्मना ध्वनिमावाश्च भिन्नाः । तदस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात्
पञ्चेन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनि इन्द्रियाणि प्रसज्यन्तइति ।

गन्धत्वादव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

* एकत्वप्रतिषेधाच्चेति ८।४।५ ।

† एकत्वप्रतिषेधमात्रेणार्थानानात्वे सिद्धेऽपि नानात्वसिद्धये वक्ष्यमाणो हेतुरप्युच्यतइ-
त्यर्थः । अथ वा प्रतिषेधादित्यस्याये जनन्तरमिति पूरयित्वा स्थापनाहेतुरुपादीयतइति व्याख्या-
न्तरं वार्तिके ।

‡ अत्र विषयगतं प्रयोजनज्ञानगतं वा पञ्चत्वं व्यधिकरणत्वात् कथमिन्द्रियगतपञ्च-
त्वसाधकमित्याशङ्क्य कर्तारमात्मानं पञ्चीकृत्य रूपादिषु नानाविषयेष्वेकं करणेनेकस्य विषयीक-
रणेऽप्यन्यविषयकज्ञानक्रियानिष्पत्तये करणान्तरापेक्षित्वे साध्ये इन्द्रियपञ्चत्वं सिध्यति यथा
लोके एकस्य कर्तुरेकेन करणेनेकस्यां क्रियायां पर्यवसितायां क्रियान्तरनिष्पत्तये करणान्तरापेक्षेति
वार्तिकम् ।

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि गन्धा-
दियहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्* ग्राहकान्तराणि† न प्रयोजयन्ति
अर्थसमूहोन्मानमुक्ताः‡ नार्थैकदेशः । अर्थैकदेशं चाश्रित्य विषयपञ्चत्व-
मात्रं भवान्प्रतिषेधति तस्मादयुक्तोऽर्थं प्रतिषेध इति । कथं पुनर्गन्धत्वा-
दिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति । स्पर्शः खल्वयं विविधः
शीत उष्णोऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः । गृह्यमाणे च
शीतस्पर्शे नोष्णास्यानुष्णाशीतस्य वा स्पर्शस्य ग्रहणं ग्राहकान्तरं प्रयोजयति
स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वाद् येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति ।
एवं गन्धत्वेन गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दा-
नामिति । गन्धादियहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वाद् ग्राहकान्तराणां
प्रयोजकानि । तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति । यदि
सामान्यं संघाटकं प्राप्तिमिन्द्रियाणाम् ।

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ।

न बुद्बुलक्षणधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया ग्राहकान्तरनि-
रपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते । अनुमीयन्ते च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वा-
दिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसंबन्धमेतत्* ।
अयमेव चार्थोऽनूद्यते बुद्बुलक्षणपञ्चत्वादिति । बुद्बुय एव लक्षणानि विष-
यग्रहणलिङ्गत्वाद्विन्द्रियाणां तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन्सूत्रे कृतभा-
ष्यमिति । तस्माद् बुद्बुलक्षणपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणि । अधिष्ठानान्यपि खलु
पञ्चेन्द्रियाणां सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गं कृष्णताराधिष्ठानं चक्षुः
बहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिङ्गं नासाधिष्ठानं घ्राणं जिह्वाधिष्ठानं रसनं कर्णच्छि-
द्राधिष्ठानं श्रोत्रं गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वादिति । गतिभेदादपीन्द्रि-

* असमानमसाधारणं यत्साधनं ग्राह्यादि तत्साध्यत्वादेकेन घ्राणेनैव सर्वविधगन्ध-
ग्रहणसंभवादिति यावत् । रूपस्पर्शादीनां त्वेकेन्द्रियग्राह्यत्वं न संभवति दूषितत्वादिति भावः ।

† नेति नास्ति ।

‡ अर्थानां विषयाणां समूह एकजातीयानामिति यावत् । अनुमानमनुमितिसाधनं न
तु प्रत्येकं विषया इत्यर्थः ।

अ. ३ आ. १ सू. ५८-६० इन्द्रियभौतिकत्वे युक्तिः ।

१५३

यभेदः । कृष्णसरोपनिबद्धं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति ।
स्पर्शनादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयोपसर्पणात्प्रत्यासीदन्ति । संतानवृत्त्या
शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति । आकृतिः खनु परिमाणमियता सा पञ्चधा ।
स्वस्थानमात्राणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि । द्रष्टुः कृष्णसा-
राश्रयं बहिर्निःसृतं विषयव्यापि । श्रोत्रं नान्यदाकाशात् तच्च विभु शब्दमात्रा-
नुभवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाच्चाधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जक*मिति ।
जातिरिति योनिं प्रचक्षते† । पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि
तस्मात्प्रकृतिपञ्चत्वादपि पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम् ।

कथं पुनर्ज्ञायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ।

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः । वायुः
स्पर्शव्यञ्जकः आपो रसव्यञ्जकः तेजो रूपव्यञ्जकं पार्थिवं किञ्चिद् द्रव्यं
कस्य चिद् द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषो-
पलब्धिनियमः । तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि
† नाव्यक्तप्रकृतीनीति । गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्देशश्च
पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे चानेकगुणत्वे समान इत्यत आह ।

* धर्माधर्मसहितया इष्टानिष्टोपेतणीयशब्दसाधनभूतया कर्णशक्त्या
य आकाशस्य संबन्धस्तत्संबन्धानुविधायाकाशं न विवरान्तरेणास्यादिना शब्द-
मुपलक्षयति नन्यत्रेति तदुपकारप्रतीकारभेदाद्वा उपक्रियते चेति न पुनराकाश-
नित्यत्वादुपक्रियते न प्रतिक्रियतइति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्रभेदो ऽप्यत एव । न्या. वा.

† इन्द्रियाणां योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत्कार्यत्वमाकाशे संभवति
नित्यत्वात् । न्या. वा. ।

‡ तत्र पार्थिवं घ्राणं रूपरसस्पर्शगन्धेषु नियमेन गन्धस्य व्यञ्जकत्वाद्
बाह्यपार्थिववदिति । यथा हि मृगमदादिगन्धव्यञ्जकाः पार्थिवाः कुक्कुटोच्चारा-
दय इत्यर्थः । न चातपेनानेकान्तः । न ह्यातपो गन्धव्यञ्जको ऽपि तु जलाभिभूतो
द्रव्याणां गन्धो नोपलभ्यते केवलं जलमातपो ऽपनयति न तु द्रव्यस्य गन्धमभिव्य-
नक्ति तस्मावानेकान्तः । एवं रसनमिन्द्रियमायं गन्धादिषु मध्ये नियमेन रसस्य
व्यञ्जकत्वाद् इतान्तरस्यन्दमानोदबिन्दुवत् । न खनु विस्पन्दास्यो मोदकादि-
रसमनुभवति । एवं तैजसं चतुर्गन्धादिषु मध्ये नियमेन रूपव्यञ्जकत्वात्प्रदीपादि-

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥

अग्नेजीवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः* ॥ ६२ ॥

स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः । आकाशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति । कथं तर्हि तरन्निर्देशः । स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात् । तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते । उद्देशसूत्रे हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परः शब्द इति । तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ।

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः । कस्माद् यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वउपलभ्यन्ते । पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्ध एवैको गृह्यते एवं शेषेष्वपीति । कथं तर्हिमे गुणा विनियोक्तव्या इति ।

एकैकश्रेयोनात्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोः तस्य चानुपलब्धिः । घ्राणेन रसरूपस्पर्शानां रसनेन रूपस्पर्शयोः चक्षुषा स्पर्शस्येति । कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्तइति ।

वत् । एवं वायवीयं त्वगिन्द्रियं गन्धादिषु मध्ये नियमेन स्पर्शस्य व्यञ्जकत्वात् स्वेदादिबिन्दुशीतस्पर्शव्यञ्जकव्यजनवातवत् । नियमग्रहणं मनोनिवृत्त्यर्थम् । गन्धादिषु मध्ये इति वावधारणसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा घ्राणादीनां गन्धत्वादिव्यञ्जकत्वेनावधारणं न स्यादिति । एवं चेन्द्रियपञ्चत्वेन हस्तपादपयूपस्यवाचा-मिन्द्रियत्वनिषेधोपि एहीत इन्द्रियलक्षणविरहात् । यच्छरीरमयुक्तं सत्कारकदोष-अतिरिक्तमात्मात्मतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति हीन्द्रियलक्षणं न चेतदस्ति हस्तादिषु । जनेनेन्द्रियाणां तल्लक्षणमिमानि तु कर्मेन्द्रियाणीति चेदुक्तैषामिन्द्रियत्वे लक्षणान्तरं वक्तव्यम् । शरीराश्रितमसाधारणकार्यकारीन्द्रियमिति लक्षणमिति चेदुक्तव्यमेषामसाधारणं कार्यम् । उक्तं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानामिति नव्यादानविहरणोत्सर्गास्तावदुक्तादिभिरपि कर्तुं शक्याः । अपि चास्ति कण्ठकूपामाशयपक्वाशयादीनामपि निगरणादि तत्तदसाधारणं कार्यमिति तान्यपीन्द्रियाणि प्रसज्येरन् तस्माद्व्यक्तिं चिद्वेतदिति । ता. टी. ।

* नियमार्थं सूत्रे । न्या. धा. अत एकसूत्रत्वेन लेखः प्रामादिकः ।

+ स्वतन्त्रस्यावधारणीयानपेक्षस्य विनियोगो बोधार्थं व्युत्पत्तेः प्रयोगस्तत्सामर्थ्याच्छक्तेरिति यावत् ।

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६५ ॥

अधादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्वपीति । नियम-
स्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी चिगुणा आपो द्विगुणं तेज-
श्चकगुणो वायुरिति । नियमश्चोपपद्यते कथम् ।

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६६ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्ट*मतः संसर्गानियम इति ।
तच्चेतद्रूपसृष्टेः† वेदितव्यं नेतर्हीति ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६७ ॥

नेति चिसूर्वा प्रत्याचष्टे । कस्मात्पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् ।
महत्त्वानेकद्रव्यत्वादूपास्योपलब्धिरिति तेजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात्‡ । न
पार्थिवमाप्यं वा रूपभावात् । तेजसवत् पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् न
संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतं च पार्थिवाप्ययोः प्रत्य-
क्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यतामिति । रस-
योर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रसः षड्विधः आप्यो मधुर, एष
न चेत्संसर्गाद्भवितुमर्हति । रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात्§ तेजसरूपा-
नुगृहीतयोः संसर्गं हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्यङ्ग्यमस्तीति । एकानेकविधत्वे
च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् रूपयोः पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं
रूपमाप्यं तु शुक्लमप्रकाशकं न चेतदेकगुणानां संसर्गं सत्युपलभ्यतइति । उदा-
हरणमात्रं चेतत् । अतः परं प्रपञ्चः । स्पर्शयोर्वा पार्थिवतेजसयोः प्रत्यक्षत्वात्

* विष्टत्वं संयोगविशेषः । न्या. वा. । संयोगविशेषो व्याप्तिरित्यर्थः ।
ता. टी. ।

† भूतसृष्टिप्रतिपादकेषु पुराणेषु । नेतर्हीति नेदानीमननुभवादित्यर्थः ।
ता. टी. ।

‡ चिचिधं द्रव्यं चातुषमिष्यते पार्थिवमाप्यं तेजसं च । तत्र रूपवत्त्वेन
तेजसमेव चातुषं स्याज्जैतरद्रूपत्वात् । न हि रूपिद्रव्यसंसर्गाच्चानुषत्वमरूपयोरपि
पार्थिवाप्ययोरिति युक्तं नभोनभस्वतोरपि चातुषत्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि तयोरपि
रूपवत्तेजसा संयोग इति । ता. टी. ।

§ तेजसरूपानुगृहीतयोः प्रत्यक्षत्वादित्यधिकम् २ । ५ ।

पार्थिवोऽनुष्णाशीतः स्पर्शः उष्णस्नेहसः प्रत्यक्षो न चेतदेकगुणानामनुष्णाशी-
तस्पर्शेन वायुना संसर्गेणोपपद्यतइति । अथ वा पार्थिवाप्ययोर्द्रव्ययोर्व्यवस्थि-
तगुणयोः प्रत्यक्षत्वाच्च चतुर्गुणं पार्थिवं द्रव्यं त्रिगुणमाप्यं प्रत्यक्षं तेन
तत्कारणमनुमीयते तथाभूतमिति* । तस्य कार्ये लिङ्गं कारणभावाद्विकार्यभावा-
इति । एवं तेजसवायुयोर्द्रव्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् गुणव्यवस्थायाः तत्कारणे
द्रव्ये व्यवस्थानुमानमिति । दृष्टश्च विवेकः पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवं
द्रव्यमवादिभिर्वियुक्तं प्रत्यक्षतो गृह्यते आप्यं च पराभ्यां तेजसं च वायुना
न चैकेकगुणं गृह्यतइति निरनुमानं तु विष्टं ह्यपरं परेणेत्येतदिति । नात्र लिङ्ग-
मनुमापकं गृह्यतइति येनेतदेवं प्रतिपद्येमहि । यच्चोक्तं विष्टं ह्यपरं परेणेति
भूतसृष्टौ वेदितव्यं न साम्प्रतमिति नियमकारणाभावादयुक्तम् । दृष्टं च साम्प्र-
तमपरं परेण विष्टमिति वायुना च विष्टं तेज इति । विष्टत्वं संयोगः स च
द्वयोः समानो† वायुना च विष्टत्वात्स्पर्शवत्तेजो न तु तेजसा विष्टत्वाद् रूपवा-
न्यायुरिति नियमकारणं नास्तीति । दृष्टं च तेजसेन स्पर्शेन वायव्यस्य स्पर्शस्या-
भिभवादयहणमिति न च तेनैव तस्याभिभव इति । तदेवं न्यायविरुद्धं प्रवाचं
प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धेरिति चेदितं समाधीयते ।

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ६८ ॥

तस्मान्न सर्वगुणोपलब्धिः घ्राणादीनां पूर्वं पूर्वं गन्धादेर्गुणस्योत्कर्षा-
त्तत्तत्प्रधानम् । का प्रधानता‡ विषयग्राहकत्वम् । को गुणोत्कर्षः अभिव्यक्तौ
समर्थत्वम् । यथा बाह्यानां पार्थिवाप्यतेजसानां द्रव्याणां चतुर्गुणत्रिगुणद्विगु-
णानां न सर्वगुणव्यञ्जकत्वं गन्धरसरूपोत्कर्षात् यथाक्रमं गन्धरसरूपव्यञ्जक-

* तथागुणमिति ३ । ५ ।

† नियमो गन्धश्च वै पृथिव्यामित्येवमादिः तस्य कारणं प्रमाणं नास्ति
तद्वाधकस्यैव प्रमाणस्योक्तत्वात् । तस्माद् भूतसृष्टिः कथं चिदुपचरते व्याख्ये-
येति । ता. टी. ।

‡ अत्यगुणो यदन्यत्रोपलभ्यते तत् किं संज्ञेतादाहो व्याप्तेः । यदि
व्याप्तेर्नोयोगालके बन्धिसंप्रकृते बन्धिगुणा एव्यरन् तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात् ।
तस्मादयसंयोगो हेतुः स च द्वयोरविशिष्ट इति तेजसा संयुक्तस्य वायोरपि रूप-
वत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति । ता. टी. ।

§ चतुर्गुणत्वादि । न्या. बा. ।

अ. ३ आ. १ सू. ६८-७१ घ्राणादीनां स्वगतगुणयाहकत्वम् । १४७

त्वम् । एवं घ्राणरसनचक्षुषां चतुर्गुणविगुणद्विगुणानां न सर्वगुणयाहकत्वं गन्ध-
रसरूपोत्कर्षात् यथाक्रमं गन्धरसरूपयाहकत्वम् । तस्माद् घ्राणादिभिर्न सर्वेषां
गुणानामुपलब्धि*रिति । यस्तु प्रतिजानीते गन्धगुणत्वाद् घ्राणं गन्धस्य
याहकमेवं रसनादिष्वपीति । तस्य यथागुणयोगं घ्राणादिभिर्गुणग्रहणं प्रसज्य-
तइति । किं कृतं पुनर्व्यवस्थानं किञ्चित्पार्थिवमिन्द्रियं न सर्वाणि कानि
चिदाप्यतेजसवायव्यानि इन्द्रियाणि न सर्वानीति ।

तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ॥ ६९ ॥

अर्थनिवृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो
भूयस्त्वम् । दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः प्रकृष्टो यथा विषयो भूयानित्युच्यते ।
यथा पृथगर्थक्रियासमर्थानि पुरुषसंस्कारवशाद्विषयधिमणिप्रभृतीनि द्रव्याणि
निर्वर्त्यन्ते न सर्वे सर्वार्थमेवं पृथग्विषयग्रहणसमर्थानि घ्राणादीनि निर्वर्त्यन्ते
न सर्वविषयग्रहणसमर्थानीति । स्वगुणान्नोपलभन्ते† इन्द्रियाणि । कस्मा-
दिति चेत् ।

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ७० ॥

स्वान् गन्धादीन्नोपलभन्ते‡ घ्राणादीनि§ । केन कारणेनेति चेत् ।
स्वगुणैः सह घ्राणादीनामिन्द्रियभावात् । घ्राणं स्वेन गन्धेन समानार्थकारिणा
सह बाह्यं गन्धं गृह्णाति तस्य स्वगन्धग्रहणं सहकारिवैकल्यान्न भवति । एवं शेषा-
णामपि । यदि पुनर्गन्धः सहकारि च स्याद् घ्राणस्य ग्राह्यस्येत्यत आह ।

तैनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७१ ॥

न गुणोपलब्धिरिन्द्रियाणाम् । यो ब्रूते यथा बाह्यं द्रव्यं चक्षुषा गृह्यते
तथा तेनैव चक्षुषा तदेव चक्षुर्गृह्यतामिति तादृगिदं तुल्यो ह्युभयश्च प्रतिपत्ति-
हेत्वभाव इति ।

* सर्वेषां समवायाविशेषे ऽपि गन्धस्यैव घ्राणे उत्कर्ष इति गन्धमेव
गृह्णाति । तेन गन्धवस्त्वनिषेधपरं प्राधान्याभिधानं न पुनर्गन्धवत्त्वं गन्धग्रहणे
प्रयोजकमपि तु गन्धस्योत्कर्ष इति सिद्धम् । ता. टी. ।

† घ्राणस्य घ्राणान्तरयाहकताया अदृष्टत्वाच्चाक्षेपः गन्धग्राहतायास्तु दृष्टत्वात्स्वगन्ध-
ग्रहणाक्षेपः । ‡ इन्द्रियाणीति २ ।

§ घ्राणादीनि केन कारणेनेति चेत् सगुणैर्घ्राणादीनां=२ पु. ।

॥ इत्येतद्वाहेति ४ ग्राह्यश्चेत्यत आहति १ ।

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७२ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्तइन्द्रियाणीति संतन्न भवति । उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेति ।

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यान् ॥ ७३ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति । न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते । अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वं च आकाशस्येति । परिशेषश्चा-
भुमानं वेदितव्यम् । आत्मा तावत् श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे बधिर-
त्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् । अस्ति
चेदं श्रोत्रमाकाशं च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति* ।

इति श्रीवात्स्यायनीये भाष्ये तृतीयाद्यमाह्निकम् ॥

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा किम-
नित्या नित्या वेति । कुतः संशयः ।

कर्मकाशसाधर्म्यात्संशयः ॥ १ ॥

अस्यशेषत्वं ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते बुद्धौ विशेषश्चोपपन्न-
पायधर्मवत्त्वं विपर्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते
तेन संशय इति । अनुपपन्नः खल्वयं संशयः सर्वशरीरीणां हि प्रत्यात्मवेद-
नीया अनित्या बुद्धिः सुखादिवत् । भवति च संवित्तिर्ज्ञास्यामि जानामि

* मनसः श्रोत्रत्वे बधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः सर्वविषयं
श्रोत्रं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न श्रोत्रम् घ्राणादिभावे विनियोगात् । घ्राणादिवि-
नियुक्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्ये शब्दानुपलब्धिप्रसङ्गः ।
त्वचः श्रोत्रत्वे बधिराभावः सर्वापघाते च प्रायणम् । दिक्कालयोः श्रोत्रत्वे च
शब्दस्यान्यगुणत्वाद्यग्रहणप्रसङ्गः । तद्गुणत्वमिति चेन्नान्वि विवादः । यस्य शब्दो
गुणस्तदाकाशं भवता संज्ञामात्रं भिद्यते तौ दिक्कालाविति । आकाशप्रत्याख्यानं
वा अन्यगुणत्वाच्छब्दस्य । यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्या-
ख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमस्ति यथा दिक्कालयोः परा-
परादि लिङ्गमिति न द्रव्यान्तरं शिष्यतइति । न च गुणानां श्रोत्रभावो युक्तः ।
न चाकाशोणां सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपलब्धेः । न चेदं श्रोत्रं नास्ति
शब्दोपलब्धिलिङ्गम् । न्या. वा. ।

अज्ञासिषमिति न चोपजनापायावन्तरेण वैकाल्यव्यक्तिस्ततश्च वैकाल्यव्यक्ते-
रनित्या बुद्धिरित्येतत्सिद्धम् । प्रमाणसिद्धं चेदं शास्त्रेष्युक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
त्यन्नं युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मेनसो लिङ्गमित्येषमादि तस्मात्संशयप्रक्रियानुपप-
त्तिरिति । *दृष्टिप्रवादोपालम्भायै तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति
सांख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्या बुद्धिरिति । साधनं च प्रवक्षते ।

विषयप्रत्यभिज्ञानात् † ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं पूर्वमज्ञासिषमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः
समानर्थं प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमेतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपत्तम् । नानात्वे
तु बुद्धिभेदेषूपपन्नपदविशेषं प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिज्ञा-
नातीति ।

साध्यसमत्वादहेतुः ‡ ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवं प्रत्यभिज्ञानमपीति । किं कारणं
चेतनधर्मस्य करणे ऽनुपपत्तिः । पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्बोधः
प्रत्ययो ऽध्यवसाय इति । चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थं प्रत्यभिज्ञानाति तस्येत-
स्माद्भेदोर्नित्यत्वं युक्तमिति । कारणचेतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं
नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तम् । ज्ञानं चेदुद्देश्यःकरण-

* सांख्यानां हि दर्शने प्रवादो महदन्तःकरणं बुद्धिरिति तदुपालम्भनार्थं
प्रकरणमिति । अयमभिप्रायो नेह नित्यानित्यविचारः प्रधानतो ऽपि त्वनया द्वारा
वृत्तेरतिरिक्ता सांख्याभिमतो बुद्धिर्निराक्रियते सामान्यतो बुद्धिमात्रस्य नित्यानित्य-
त्वविचारेण । यदि हि नित्या बुद्धिः स्यात्ततो वृत्तिभ्य उदयवतीभ्यो व्यतिरिक्तं
महत्तत्त्वमन्तःकरणं स्यात् । अथ तु नित्यत्वसाधनानि प्रतिसंधानादीनि न बुद्धि-
नित्यत्वस्येति ततो वृत्तय एव बुद्ध्यो न तदतिरिक्तं बुद्धितत्त्वं सिध्यतीति ।
ता. टी. ।

† वृत्तिमान् किल विषयं प्रत्यभिज्ञानात्मानमपि प्रत्यभिज्ञानाति न च
चेतनो वृत्तिमान् तस्य कूटस्थनित्यत्वात् । अन्यथा तु पूर्वापरावस्थामेदवात्र
कूटस्थनित्यः स्यात् । परिणामिनित्या तु बुद्धिरुदयव्यवधानेकवृत्तिमती युज्यते
इति भावः । ता. टी. ।

‡ वृत्तयो हि वृत्तिमतो भिन्नाः तेन तासामनित्यत्वे ऽपि न वृत्तिमान्
कूटस्थोऽप्येवेति । तथा च प्रत्यभिज्ञाता ऽऽत्मैव प्रत्यभिज्ञानाच्चित्यः सिध्यति न
त्वन्तःकरणं बुद्धिसंज्ञकं न हि तत्प्रत्यभिज्ञाने प्रकाशतद्वत्त्वर्थः । ता. टी. ।

स्याऽभ्युपगम्यते चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वं ज्ञानेन च बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति ।

चेतयतइति चेद् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धि-
जानातीति नेदं ज्ञानादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते पश्यति उपलभते इत्येको
ऽयमर्थ इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेद् अद्वा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्य-
मेतत् । एवं चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरणस्येति ।

प्रतिपुरुषं च शब्दान्तरव्यवस्थाप्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवच-
नम् । *यश्च प्रतिजानीते कश्चित्पुरुषश्चेतयते कश्चिदुच्यते कश्चिदुपल-
भते कश्चित्पश्यतीति पुरुषान्तराणि खल्विमानि चेतनो बोद्धोपलब्धा द्रष्टेति
नेकस्यैते धर्मा इति अत्र कः प्रतिषेधहेतुरिति ।

अर्थस्याभेदः इति चेत् समानम् । अभिन्नार्था एते शब्दा इति
तत्र व्यवस्थानुपपत्तिरित्येवं चेन्मन्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीते
इत्यवाप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति । यदि पुनर्बु-
ध्यते ऽनयेति बोधनं बुद्धिर्मन एवाच्यते तच्च नित्यम् अस्त्वेतदेवं न तु
मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वंम् । दृष्टं हि करणभेदे ज्ञातुरेकत्वात् प्रत्य-
भिज्ञानं सध्यदृष्ट्येतरण प्रत्यभिज्ञानादिति । चंचुर्वत् प्रदीपश्च प्रदीपान्तर-
दृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति । तस्माज् ज्ञातुरयं नित्यत्वे हेतु-
रिति । यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति
वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति तच्च ।

न युगपदग्रहणात् ‡ ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतो ऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति
ग्रानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्तइति युगपद् विषयाणां ग्रहणं प्रस-
ज्यतइति ।

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः § ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः

* को ऽपीति २ ।

† अर्थस्य भेद इति २ ।

‡ वृत्तिमतो ऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानप्रसङ्ग इति सूत्रार्थः । न्या. वा.

§ वृत्तीनामपगमे वृत्तिमतो ऽप्यपगम इति सूत्रार्थः । न्या. वा.

अ. ३ आ. २ सू. ४-८ वृत्तीनामन्तःकरणधर्मत्वनिरासः ।

१६१

प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति । विभु चेकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयु-
ज्यतइति ।

क्रमवृत्तित्वादयुगपद् ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति । एकत्वे च प्रादुर्भावतिरो-
भावयोरभाव इति ।

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः अनुपलब्धिश्च कस्य चिदर्थस्य विषया-
न्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादेकत्वे हि अनर्थको
व्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ।

न गत्यभावात्* ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्तर्यस्य गमनस्याभावः । तच्च क्रम-
वृत्तित्वाभावादयुगपद् ग्रहणानुपपत्तिरिति । गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुने-
ऽन्तःकरणस्यायुगपद् ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते इति । यथा चक्षुषो
गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात्प्राणिचन्द्रमसोर्व्यवधानेन
प्रतीयाते सानुमीयतइति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे ।
सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यं चेति । क्व तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तच्च
प्रमाणतोऽनुपलब्धे प्रतिषिद्धमिति । एकं चान्तःकरणं नाना चेता ज्ञानात्मिका
वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानम् । एतच्च वृत्ति-
वृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । एतेन
विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणे विषयान्तरव्यासङ्गः पुं-
स्य नान्तःकरणस्येति केन क्व चिदिन्द्रियेण सन्निधिः केन क्व चिदसन्निधि-
रित्ययं तु व्यासङ्गोऽनुज्ञायते मनस इति एकमन्तःकरणं नानावृत्तय इति ।
सत्यमेदे वृत्तेरिदमुच्यते ।

* प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूचार्थः न्या. वा. ।

† यदपि सांख्या आचक्षुरे विषयान्तरव्यासक्तेऽन्तःकरणे चतुरादिसं-
ख्यापर्यवस्याज्ञानादन्तःकरणवृत्तिज्ञानमिति तन्निराकरणपरं भाष्यम् । ता. टी. ।

‡ अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः । न्या. वा. ।

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः* ॥ ९ ॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानो यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके
अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति एवं विषयान्तरोपधानादिति ।

न हेत्वभावात्† । स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभि-
मानो गौणो न पुनर्गन्थाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुप-
पन्न इति । समानो हेत्वभाव इति चेद् न ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्श-

* एतदुक्तं भवति । यद्यपि वृत्तयो नाना प्रतिभान्ति तथापि भ्रान्तिरि-
यमेकस्मादन्तःकरणादभिमानां नानात्वानुपपत्तेः । तस्मात्स्फटिकस्य यथैकस्यापि
तापिच्छजपाकर्णिकारादिकुसुमोपधानाद्वेद औपाधिक एवमन्तःकरणे ऽपि स्वच्छस्ये-
न्द्रियप्रणाडिकया तत्तदर्थोपरक्तस्यौपाधिकं नानात्वं वृत्तिरिति च प्रत्यय इति च
ज्ञानमिति चाख्यायतइत्यर्थः । ता टी ।

† हेत्वभावादिति भाष्यं व्याचष्टे इति तात्पर्यटीकायां दर्शनाच्चेदं सूत्रम् ।
यो ऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पो ऽत्र किमयं स्फटिक उपधानभेदेन भिद्यते
उत नेति । किं चातः । यदि भिद्यते न दृष्टान्तः । अथ न भिद्यते नानात्वाभि-
मानः कथम् । यद्युपधानभेदाद् भिन्नमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यसे । यदि प्रत्य-
यभेदाद् व्याघातः । अभिन्ना वृत्तिः प्रत्ययश्च । व्याघातः प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः ।
अथ भवतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् । ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनम् । ज्ञाना-
न्युपजायन्ते उपयन्ति चेति दृश्यते । एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमान-
स्यैकानेकविषयाधिगतिः । कथमेकस्मिन्च विषये नानात्वाभिमानः स्फटिके दृष्टा-
न्तः । नानाभूतेषु गन्धादिषु नानात्वाभिमानो दृष्टः । तेन नानात्वाभिमानस्याभयथा
दृष्टत्वाद्विदमेकमिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यश्चायमभिन्ने स्फटिके भेद-
प्रत्ययः सो ऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि प्रत्ययाभेदवादिनः स्फटिके नीला-
दिप्रत्ययभेदो युक्त इति । स्फटिके नीलादिप्रत्ययो ऽसंबन्धाच्च युक्तः । न हि नीलं द्रव्यं
चतुः संनिहृष्टमिति । अथ संनिहृष्टं तदेव नीलं न स्फटिक इति । स्फटिके समाना-
धिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः । न नैरन्तर्यदलनात् । नैरन्तर्यणावस्थिते
स्फटिकनीलद्रव्ये चतुषा संनिहृष्येते । ततः संनिहृष्यानीलगुणाधारेणैव स्फटिके
मिथ्याप्रत्ययो नील इति । यथा सान्तरेष्वन्तरालदलनात्संयुक्तप्रत्यय इति । यस्य
च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य त्रीणि प्रमाणातीति शास्त्रं बाध्यते । न हि प्रत्ययाभेदे
प्रमाणभेदः संभवति । विषयभेदात् त्रित्वमिति चेदथ मन्यसे विषयस्त्रेधा भिन्न-
स्तेनानुरज्जितः प्रत्ययस्त्रेधा भवति । तच्च युक्तं प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः ।
न हि प्रमाणभेदमन्तरेण विषयभेदो ऽवगन्तुं शक्यतइति । विषयतादात्म्या-
दिति चेदथ मन्यसे विषय एवासौ तथा ऽवस्थितस्तत्तादात्म्यात्तथा ख्यातिरिति
प्रमाणवैयर्थ्यं चेन्न प्रसङ्गात् । एवं सति व्यर्थे प्रमाणं न विषयभेदं प्रमाणभेदो

नात् । क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते । तस्माद् गन्थाद्यन्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति । स्फटि-
कान्यत्वाभिमानवदित्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ।

स्फटिकेप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्वाक्तीनामहेतुः ॥ १० ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमभि-
द्यामानहेतुकः पक्षः । कस्मात् स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः । स्फटिकेपि अन्या
व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुद्धन्त इति । कथं क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनाम् ।
क्षणाश्चात्पीयान्कालः* क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः । कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय
इति । उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु † पक्तिनिवृत्तस्या ‡ हाररसस्य
शरीरे रुधिरादिभावेनोपचयो ऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्तते § उपचयाद्वाक्तीनामु-
त्पादः अपचयाद्वाक्तिनिरोधः । एवं च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य
कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिविशेषधर्मो व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ।

नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

सर्वासु व्यक्तिषु उपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति नायं नियमः ।
कस्माद्धेतुत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति । तस्माद्य-
थादर्शनमभ्यनुज्ञा यच्चयनोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्रतत्र व्यक्तीनाम-
परापरोत्पत्तिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरादिषु । यच्च
यच्च न दृश्यते तत्रतत्र प्रत्याख्यायते यथा यावप्रभृतिषु । स्फटिकेप्युपचया-

ऽवगमयति विषयसु तादात्म्यात्तथा व्यवतिष्ठत इति । यथा ऽध्यवस्यति तथा
चेतयत इति व्याहृतः अप्रकारत्वात् । प्रकारवत्येतद् युक्तमप्रकारे न युक्तम् ।
बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभत इति च विरोधो ऽधिकरणाधेययोरभेदात् । यः प्रत्ययः स
बुद्धिरित्यधिकरणाधेययोरभेदः । एवं च बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभत इति व्याहृतम् ।
न्या. वा. ।

* अल्पीयः काल इति २ ।

† पक्तिर्वृत्तस्येति २ ।

‡ अस्य प्रयोगः । प्रतिक्षणं शरीरमन्यच्चान्यच्च भवति । बाह्यप्रत्ययाभेदे
सत्यन्ते विशेषदलनात् पच्यमानभूमिपाकजवदिति । न्या. वा. । पटस्य कुङ्कुमादि-
द्रव्यसंयोगे सत्यन्ते ऽरुणिमलत्तयो विशेषो दृश्यते न चास्यार्हणमा प्रतिक्षण-
भावीत्यत्र उक्तं बाह्यप्रत्ययाभेदे सतीति । ता. टी. ।

§ वर्तते इति ५ ।

पचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्माद्युक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति* । यथा चार्कस्य कटुकिम्बा सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेत्तादृगेतदिति । यश्चा-
शेषनिरोधेनापूर्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिकतां मन्यते तस्येतत् ।

नैतत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिः† ॥ १२ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो बल्मीकादीनां विना-
शकारणं चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः । यस्य त्वनपचितावयवं निरु-
ध्यते अनुपचितावयवं चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे
न कारणमुभयचाप्युपलभ्यत इति ।

**क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्ध्युत्पत्तिवच्च
तदुत्पत्तिः ॥ १३ ॥**

यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञायते
तथा स्फटिके परापरासु व्यक्तिषु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञेय-
मिति ।

लिङ्गतो ग्रहणानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

क्षीरविनाशलङ्गं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिलङ्गं दध्युत्पत्ति-
कारणं च गृह्यते इति नानुपलब्धिः विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु

* सो ऽयं हेतुर्नोपलभ्यते तत्र क्षणिकत्वं साधेयं न पुनः सर्वभावानाम् । श्रीमिति
चेदनेन हेतुना न्यत्वं सिध्येच्च तु क्षणिकत्वम् । हेतोश्चान्यथोपपत्तेः क्षणिकत्वं विना नानुप-
पत्तिः । पूर्वशरीरावयवो हि आहारावयवसंहिताः पूर्वव्यूहपरित्यगेन व्यूहान्तरमापद्यमानाः
शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्ता भेद इत्यहेतुरेव । क्षणिकत्वमेव भेदहेतुः कुतो नेति चेत्साधनेन
निर्दिष्टेन हेतुनेव भेदसिद्धेः कृतं क्षणिकत्वस्य तद्वहेतुत्वकल्पयति । विशेषदलनं चान्यथोपपन्नं
क्षणिकत्वे न साधनमिति ।

+ उपचयापचयावस्थित्यवस्तुविषयो क्षणिकत्वे सर्वभावानां न संगच्छेयात्मा । न हि
लायमानोवर्धत इत्युच्यते विनश्यन्वा^१ उपचित इति । उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपल-
ब्धेरिति सूत्रार्थः । न्या. वा. । उपचयापचयौ च तावदुत्पत्तिविनाशकारणौ चेति
कर्मधारयः । ता. टी. । अथ वा । त्र कारणपदेनाधारोपाह्वः । आधाराधेयभावप्रतीतेर्न क्षणिक-
त्वम् । प्रयोगश्च कार्यकारणे एककालवर्तिनी आधाराधेयभावात्कुण्डक्षीरवदिति । क्षणिकत्वमते
आधाराधेयभावो ऽसिद्ध इति चेन्न सिद्धान्तविरोधात् । त्वया ऽपि हि रूपस्य सार्धं आधारो भ्यु-
पगत इति । आधाराधेयभावभावे ऽपि कार्यकारणभावस्तुलान्तनमनोव्रमनयोर्दृष्टे इति चेन्न ।
शुक्त्ववद्द्रव्यसंयोगस्येवाभा प्रति कारणत्वात् ।

अपरापरोत्पत्तीनां* न लिङ्गमस्तीत्यनुत्पत्तिरेवेति† । अथ कश्चि-
त्परीहारऽमाह ।

* अपरापरोत्पत्ती २।४।५। † त्वनुत्पत्तिरिति ४। § परिहारम् २।५।

‡ नन्वत्रापि शीतोष्णस्य श्रमेदाद्यानाम्बन्धुदकवदिति चेन्न । तस्यापुतेजोऽवयवानुप्र-
वेशनिमित्तकत्वेन तस्य स्फटिकगतत्वाभावात् । ननु न शैत्यौष्ण्ययोरपुतेजोवयवानुप्रवेशनि-
मित्तकत्वं हेमन्ते ऽनाद्यतानां काष्ठभूयश्मलोज्ज्वानां शैत्यतारतम्यस्य शोष्मे चाव्ययतारतम्यस्यानुप-
पत्तेः । न हि तेषु क्वचिदधिकवयवानुप्रवेशे क्वचिदल्पवयवानुप्रवेशे कारणं संभवति
तस्माद् बाह्यानिमित्तान्तरानपेक्षो भावानां स्वभावादेव भिन्नभिरूपेण परिणाम इति चेन्न ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपुतेजोऽवयवानुप्रवेशे कारणतायां दुर्वास्त्वात् । स्वभावस्य सर्वदातनत्वेनाहेतु-
त्वात् । अपुतेजोऽवयवानुप्रवेशे हेतुत्वमुपेत्य स्वभावस्य भेदहेतुत्वं खरसंज्ञेष्वापराणात्मकानि भूता-
नीति स्वसिद्धान्तविरोधः । एकस्यैव द्वित्रित्यभावकत्वेन व्याघतकत्वरूपलक्षणत्वासंभवात् । ननु न
विशेषमात्रस्य नानात्वसाधकत्वमपि तु विरुद्धविशेषस्य तेन काश्चनैव एकदैवौष्ण्यकाठिन्यवलनानां
दर्शनादविरुद्धत्वेन न भेदसाधकता । शैत्यौष्ण्ययोस्त्येकदेकत्रादर्शनेन भेदहेतुतेति चेन्न । सामा-
नाधिकरणयाम्युपगमे लक्षणत्वासंभवस्योक्तत्वात् । न हि काठिन्यादिकमन्वत्रापि विद्यमानं पृथ-
क्यादीनां लक्षणं भवितुमर्हति । मम तु काठिन्यादेः पृथिव्यादिमात्रवृत्तितया न्यत्रोपलभ्यस्य च
तत्तदवयवानुप्रवेशेन तत्तदवयवनिष्ठोष्णयादिविषयकतया साधारण्येन लक्षणत्वस्य नानुपपत्तिः ।
स्फटिके साध्यं चान्यत्वं परीक्षणार्थं कीदृशं तदिति । यदि भेदमात्रं ततः सिद्धसाधनं स्तस्मादि-
भेदेत्युच्यते । यदि स्फटिकान्तराद्भेदः स एव दोषः । पूर्वस्फटिकारोदेव इति चेन्न । प्रतियोग्य-
प्रसिद्धेः । न हि तस्य दृष्टिकस्य प्रतीतिविषयता प्रतीतिकाले भावात् । अथोभयपक्षसिद्धिं पूर्व-
प्रतीतं स्फटिकान्तरमपेक्ष्य भेदः साध्यते तदा सिद्धसाधनम् । यद्यतीते स्फटिके वर्तमानस्फटि-
कभेदः हेत्वसिद्धिः अतीतत्वेन स्पष्टमेतस्य तत्राग्रहमाणात्त्वात् । पूर्ववर्णितत्ववृत्तित्वविशिष्ट-
योर्भेदस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनं च । अथ तस्मिन्नेव भेदः साध्यते तर्हि बाधः । अथैकस्मिन्नुप-
पत्कालिकप्रत्ययविषयत्वं साध्यते तदा दृष्टान्ताभावः । प्रदीपो दृष्टान्त इति चेन्न । तत्र
स्वकारणसत्तासंबन्धकालस्य स्वाभिधैतिककालस्यावयवविभागकालस्यावयवसंयोगवर्तिनाशकालस्य
चानन्तरं दूष्यविनाशस्य सत्त्वेनैकस्याक्तकालचतुष्टयवृत्तिप्रत्ययविषयत्वात् । एवं सर्वत्र योज्यम् ।
अकारणकविनाशानुपपत्तेः । विनाशहेत्वभावाच्च विनाशः सकारणको ऽपि तु भावः स्वभावत-
यवोत्पत्त्येन नश्यतीति चेन्न । तथा सति विनाशे तुच्छत्वस्य वा निचल्यस्य प्रसङ्गात् । तथा सति भावानां
सर्वदातनत्वमन्यन्तानुपलब्धिर्या स्यात् । अथाविनाशित्वादकारणको विनाश इति चेन्न । हेत्वसि-
द्धेः । कार्यस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गाद्विनाशो विनाशीति चेन्न । कारणसामग्र्यामसत्यां विनाशानुपपत्ति-
रेण भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः । तस्याभावाभावमात्रत्वाभावात् । अभावस्य सकारणकत्वे ऽपि भावत्वा-
भावेन नाशभावापपत्तेश्च । सकारणकत्वे सति भावस्यैव नाशनियमात् । न च विनाशस्य
सकारणकत्वे अग्निसंयोगस्य पाकज्वरपाद्युत्पत्तिं प्रति तत्रांशं प्रति कारणत्वोपगमे जनकस्यैव
विनाशकत्वप्रसङ्ग इति बाध्यम् । अग्निसंयोगान्तरस्य तद्विनाशकत्वोपगमात् । ननु जनकसजा-
तीयस्य न विनाशकत्वमिति नियमः । नायं नियमः अकुरजनकस्याप्यप्यंशयोगस्य तद्विनाशकत्वदर्श-
नात् । अकारणकविनाशानुपपत्तेः पूर्वोक्तदोषाणां दुष्परिहरत्वात् । किं चेदं भावानां दृष्टिकत्वम्
यदि विनाशित्वं तदा सिद्धसाधनम् । यद्यामुविनाशित्वं तदा विशेषणं व्यर्थं त्वन्मते स्थिरान-
भ्युपगमात् । अथोत्पत्तिविनाशित्वं तदापि सिद्धसाधनम् । अप्रीत्यतिविनाशेरेककालत्वं तदा-
नुत्पत्त्यस्यैव विनाशापत्तिः । अथोत्पत्त्यस्य विनाश इत्युत्पत्तेः काठान्तिकत्वेन सकारणकत्ववद्वि-
शेषस्यापि सकारणकत्वमपेक्षं स्वसिद्धान्तविरोधः । दृष्टिक इति मन्वर्थोपपन्नं कथम् । यदि ह्येष
एव लक्षणशब्दार्थः तदा ह्येतदाश्रयरेककालिकत्वाभावेन भावस्य तदुत्पत्तानुपपत्तिः । यदि चावस्थान-
नरविशिष्टं भावान्तरं लक्षणशब्दार्थस्तदापि स एव दोषः । अथ प्राक्तनभाव एव लक्षणस्तदापि स एव
दोषः स्वर्गशब्दस्य स्वस्मिन्भावत्वात् । यदि सर्वान्त्यकालः लक्षणशब्दार्थस्तर्हि कालाभ्युपगमात्सिद्धा-
न्तविरोधः । तस्य कल्पनमिच्छसिद्धत्वे विशेषणत्वानुपपत्तिः । न चान्न दृष्टान्तः प्रदीपोदस्तत्वभा-
वस्य प्राक् साधितत्वात् । अत्रोक्ता हेतवश्चासिद्धा अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा उत्पन्नार्थसिद्धिनां विरो-

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणामश्चावस्थि-
तस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिरिति । गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्य-
पर आह । सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यतइति । स खल्वे-
कपक्षीभाव* इव । अर्था तु प्रतिषेधः ।

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्य-
निवृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

समूर्ध्वनलक्षणादवयवव्यूहाद् द्रव्यान्तरे दध्युत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्वे
पयो द्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते यथा मृदवयवानां व्यूहा-
न्तराद् द्रव्यान्तरे स्यात्स्यामुत्पन्नायां पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्यं मृदवयवविभागेभ्यो
निवर्ततइति । मृद्व्वावयवान्वयः पयोदध्नोर्नशेषनिरोधे निरन्वयो द्रव्या-
न्तरोत्पादो घटतइति । अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्यु-
त्पादं च प्रतिषेध उच्यतइति ।

यवत्वाऽनुपपत्तेः । तदभ्युपगमे तु विशेषाश्रयकालवर्तिनि क्षणिकत्वस्याभावाद्धेतोश्च सत्त्वाद् व्यभि-
चारे । अन्ते विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे तु विनाशकाले विशेषानुपलब्धेर्बाधः । अर्थान्तिमे वस्तुत्वान्तश-
ब्दार्थस्तथा सत्येकस्मिन्विशेषाभ्युपगमेन तस्य स्वयंसाधकतया विरुद्धत्वम् । दीपस्य दशामेदेन दर्शना-
दर्शनयोस्तत्तद्व्यभेदेनोत्पादविनाशहेतुकत्वयद् देवदत्तादेरपि देशभेदेन दर्शनादर्शनयोस्तत्र तत्रो-
त्पादविनाशहेतुकत्वमिति तु न । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः समर्थोऽपि तत्तद्व्यभेदसंयोगविभागनिमित्तक-
त्वेनोत्पादविनाशहेतुकत्वाभावात् । प्रदीपस्य तद्व्यभेदस्य सद्य एव ध्वस्तस्य संस्कारानाधार-
त्वेन देशान्तरे उत्पत्तुमयोग्यत्वात् । यदप्याकाशे क्षिप्रानां प्राक्प्राणमपां चातुल्यकालपातदर्शनात्क्ष-
णिकविलक्षणवस्थावत्त्वं कल्प्यतइति । तदपि न क्व चिद् गुरुत्वप्रयत्नक्षेपाणां समुदितानां क्व चिद्
गुरुत्वप्रयत्नगौरव क्व चिद्गुरुत्वमात्रस्य पाते करणस्य विलक्षणयादेव पातविलक्षणयोपपत्तेः । स्वयं
प्रमाणं स्वाधाराधेयभावः । न हि कार्यकाले विद्यमानं कारणं तदाधारः संभवति न चानाधार-
कार्यमिति । अतश्च विप्रतिपत्तिविषया अयुगपत्कालाः प्रत्यया एकविधया अभ्रान्ततत्पत्ययसा-
मानाधिकरण्ये सति समानशब्दवाच्यत्वात् । वर्तमानैकक्षणानेकपुरुषप्रत्ययवत् । यथा वर्तमानैक-
क्षणविषयायामनेकपुरुषप्रत्ययानामभ्रान्ततत्पत्ययविषयायामेकविषयकत्वमेवमयुगपत्कालानामप्य-
भ्रान्ततत्पत्ययविषयायामप्येकविषयत्वमिति । प्रत्यासं प्रत्यया नानेककर्तृका अप्रतिसंधानप्रस-
ङ्गाद्वदत्तादिप्रत्ययवदिति । रुपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकनिमित्ता ममेति प्रतिसंधानात् कृत-
समयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेकविज्ञानवदिति । श्वसनाद्यतनविज्ञानान्येकसंततावेकानेक-
निमित्तानि ममेति प्रतिसंधानात्पूर्ववदिति ।

* पक्षद्वयेपि द्रव्यमवर्तिते एकस्य तिरोभावाभिष्यक्ती अपरस्य विनाशप्रादुर्भावावि-
त्युपमार्थः ।

+ अयन्तु प्रतिषेध इ. २ । ५ ।

॥ न ह्यनपवृत्तस्य पूर्वावस्थातो ऽभिष्यक्त्यनभिष्यक्ती भवतो विनाशप्रादु-
र्भावा वेति तस्मादयुक्तमवस्थितस्य परिणाम इति । न्या. बा. ।

क्व चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्व चिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥१७॥

क्षीरदधिवन्निष्कारणो विनाशोत्पादो स्फटिकव्यक्तीनामिति नायमेकान्त इति । कस्माद् हेत्वभावाद् नात्र हेतुरस्ति । अकारणो विनाशोत्पादो* स्फटिकादिव्यक्तीनां क्षीरदधिवद् न पुनर्यथा विनाशकारणभावात्† कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणाभावेन‡ नुत्पत्तिरेवं स्फटिकादिव्यक्तीनां ॥ विनाशोत्पत्तिकारणभावाद्विनाशोत्पत्तिभाव इति ।

निरधिष्ठानं च **दृष्टान्तवचनम् । गृह्यमाणोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्दृष्ट्युत्पत्तिवच्चेति† तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानोऽयं दृष्टान्त इति ।

अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निष्कारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयायं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । क्षीरदधिवत् निष्कारणो विनाशोत्पादाविति शक्येयं प्रतिषेद्धं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् । क्षीरदधोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता यत्कारणमनुमेयं कार्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्या‡ बुद्धिरिति ।

इदं तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिरात्मेन्द्रियमनोर्थानां गुणः§ इति । प्रसिद्धो॥पि खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्तयामीति प्रक्रियते । सोऽयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति । तत्रायं विशेषः ।

* विनाशोत्पादौ स्फटिकादिव्यक्तीनामिति कस्माद् हेत्वभावाद् नात्र हेतुरस्ति स्वकारणो विनाशोत्पादो च स्फटिकादिरिति २ । † यथेति नास्ति १।४।

‡ कारणभावादिति ४ ।

§ चानुत्पत्तिरिति १ चोत्पत्तिरिति २।४।५।

॥ विनाशकारणोत्पत्तिभावादिति २ ।

॥ को ऽधिष्ठानार्थः । आश्रयार्थः किमुक्तं भवति निरधिष्ठानमिति धर्मो नास्तीति यावदुक्तं भवति । न हि स्फटिकस्योत्पादविनाशौ प्रतित्तणमुपलभ्येते यत इयं चिन्ता भवेत् किमेतौ सकारणकावाहो स्वदकारणकाविति । यथा ऽनभ्युपगतशब्दतत्त्वं प्रति कश्चिद् ब्रूयात्कृतकत्वादनिव्यः शब्द इति तादृगेतदिति । धर्म्यसिद्धेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम् । न्या. वा. ** चेति नास्ति ।

†† दध्युपलब्धिवच्चेति १ दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिवच्चेति ५ ।

॥ इतश्चानित्या बुद्धिः गुणत्वे सति प्रत्यक्षाया व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् । जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादाश्रितत्वाद् शब्दवत् । न्या. वा. ।

§ न गुणभावासिद्धेः अनित्यत्वे सत्यवानुषप्रत्यक्षत्वाद् गुणभावः । सच्चि-
कर्मोत्पत्तेः संशय इति । न्या. वा. । ॥ प्रसिद्धोऽपि चेति २।५।

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेपि ज्ञानाऽवस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावः । भवति खल्विदमिन्द्रियेर्धे च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति । न च ज्ञातरि विनष्टे ज्ञानं भवितुमर्हति । अन्यत् खलु वै तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रियार्थविनाशे न भवति । इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं* तस्य युक्तो भाव इति । स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वापलब्धेः स्मरणं युक्तं न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति । न च मनसि ज्ञातार्थभ्युपगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुम् । अस्तु तर्हि मनोगुणो ज्ञानम् ।

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गं तच्च युगपज् ज्ञेयानुपलब्ध्या †यदनुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ‡ज्ञानम् । कस्य तर्हि ज्ञस्य वशित्वात् । वशी ज्ञाता वश्यं करणं § ज्ञानगुणत्वे वा करणभावनिवृत्तिः । घ्राणादिसाधनस्य च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृतिश्चेति तच्च यज्॥ ज्ञानगुणं मनः॥ स आत्मा यत् सुखाद्युपलब्धिसाधनमन्तःकरणं मनस्तदिति सञ्ज्ञाभेदमात्रं नार्थभेद इति । युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च योगिन इति वा चार्थः । योगी खलु ऋद्वौ प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय

* आत्ममनःसन्निकर्षं आत्ममनसोः सन्निकर्षजमिति २ । † यदिदं नास्ति १ । ४ ।

‡ तत् खलु युगपज् ज्ञेयानुपलब्ध्या समधिगतं मनो नातस्तद्गुणो ज्ञानम् ।

विशेषणोपादानादन्तःकरणबहुत्वप्रसङ्ग इति चेन्न सर्वेन्द्रियस्य निमित्तत्वात्मनःननिमित्तत्वात् । सर्वमिन्द्रियं मनननिमित्तत्वात्मन इत्युच्यते । एवं च सति विशेषणं युक्तं युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिति । एवमपि व्यर्थं विशेषणमन्यस्यानभ्युपगमात् । यदि तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य* तर्हि साधनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् । अन्यस्यानभ्युपगमात् । अन्यस्योपपत्तेरप्रतिषेधः । अनवस्थितत्वात्प्रमाणप्रमेयभावस्य यदाऽयं योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति तदा पुरुषान्तरपरिच्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तस्य ज्ञानं गुणो भवतीति युक्तं विशेषणमिति । तस्माच्च तस्य गुणो ज्ञानमिति । न्या. वा. ।

§ न चैवं ज्ञातरि नियमो ज्ञाता वश्येव वश्यपि भवतीति । अचेतने तु नियमः अचेतनं सर्वं वश्यमिति । वश्यं मनो ऽचेतनत्वाद् घ्राणवदिति । न्या. वा. ।

॥ क्तु २ ।

॥ मन इति नास्ति ४ ।

सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु युगपज् ज्ञेयान्युपलभते तच्चैतद्विभो-
क्षातर्युपपद्यते नाणो मनसीति । विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्व-
प्रतिषेधः । विभु* च मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत्-
संयोगाद्युपगज् ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ।

तदात्मगुणत्वेपि तुल्यम् ॥ २० ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः† ॥ २१ ॥

गन्धादुपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षौपि कारणं
तस्य चायोगपद्यमणुत्वान्मनसः । अयोगपद्यमदनुत्पत्तिर्युगपज्‡ ज्ञानाना-
मात्मगुणत्वेपीति । यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमाचाद्§ गन्धादिज्ञानमु-
त्पद्यते ।

नात्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमाचाद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते इति नाचात्पत्ति-
कारणमपदिश्यते येनैतत्प्रतिपद्येमहीति ॥ *

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

तदात्मगुणत्वेपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते । द्विविधो हि गुणना-
शहेतुः गुणानामश्रयाभावा विरोधी च गुणः । नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः
विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ।

* विभु मनस्तदन्तःकरणभूतमिति ४ । ‡ विभुत्वमन्तःकरणभूतमिति १ ।

† तदनुत्पत्तिरिति ४ ।

‡ युगपदिति नास्ति २ । ५ ।

§ मात्रं कारणमिति २ । ५ गन्धादिज्ञानमिति च नास्ति ।

॥ अस्मादेवात्पद्यतामिति न कारणमपदिश्यतइति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षाज्ञानमुत्पद्यतइत्ययुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यतइति ।
विदेहप्रत्ययानुत्पत्तौ वा यदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन संबध्यते आत्मसंबन्धो
ऽपि तत्रास्तीति कस्माद्विदेहप्रत्ययाख्याने च केवलमात्मा स्मृत्यादिकारणमिति
कस्माच्च युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदा चेन्द्रियमात्मा ऽर्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा
किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमुतात्मार्यसन्निकर्ष उतात्मेन्द्रियसन्निकर्ष इति कार-
णानपदेश इति न्याः वा ।

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्धान्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् । गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्धान्तरं विरोधो गुण इत्यनुमीयते यथा* शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति† । असंख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतु-
ष्वात्मसमवेतेष्वात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारण-
स्यायोगपदमस्तीति युगपत्स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्या-
दिति । तत्र कश्चित्सन्निकर्षस्यायोगपदमुपपादयिष्यन्नाह ।

**ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्यु-
त्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥**

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतेरात्मप्रदेशैः पर्या-
येण मनः संनिकृष्यते । आत्ममनःसन्निकर्षात्स्मृतयोपि पर्यायेण भवन्तीति ।

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्मोपशयसहितो जीवन-
मिष्यते तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तःशरीरे वर्तमानस्य मनसः ‡ शरीराद्बुद्धिज्ञान-
संस्कृतेरात्मप्रदेशैः संयोगो नोपपद्यतइति ।

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

विपच्यमानकर्मोपशयमात्रं जीवनमेवं च सति साध्यमन्तःशरीरवृ-
त्तित्वं मनसः§ इति ।

* तथा २ ।

† बुद्धेरनित्यत्वे साधिते बुद्धान्तरात्संस्काराद्वा विनाश इति बोध्यम् । तस्या युगपदुत्प-
त्तिप्रतिषेधे ऽपि युगपत्स्थितेरप्रतिषेधाद् द्वितीयक्षणात्पत्रया बुद्ध्या प्रथमक्षणात्पत्रया बुद्धेर्नाशः
शब्दवत् ॥ अन्यथोक्तुं बुद्धिशब्दयोः स्थितहेतुभावात्संस्काराद्वा कालाद्वा विनाशः । कारणयोगप-
द्वानिमित्तकश्चेज् ज्ञानयोगपद्विवरहः स्मृतेनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति कारणयोगपद्यात् । अत्र
कारणस्य युगपदुत्पत्तिक्रियानिवृत्तौ सामर्थ्यविरहादिति परिहारी मुख्यः । स्मृतिर्न युगपदुत्पद्यते-
ऽर्थपरिच्छेदत्वादनुभववर्धिति वा ।

‡ मनसः शरीरासमवेतत्वे ऽपि संगोपमात्रस्यातिप्रसक्तत्वे ऽपि चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य मनः-
कार्यस्य शरीराद् बहिः सत्त्वेन शरीरान्तरेव कार्यकारित्वनियमाभावे ऽपि च येनात्मना यच्छरीरं
कर्मोपार्जितं तत्संयुक्तस्य मनसो वैशिष्ट्यकज्ञानादिलक्षणकार्यकारित्वं न तदसंयुक्तस्येति शरीरादि-
तत्त्वं मनसो नान्यदित्यर्थः ।

§ अशरीरं मनः पुरुषार्थोसमर्थमिति साध्यमेतत् । न्या. वा.

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

सुस्मूर्धया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कं चिदर्थं स्मरति
स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविधो-
धारकः प्रेरकश्च निःसृते च शरीराद्बुद्धिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद्
गुस्त्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य *स्मरतः† इति ।

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

आशुगति मनस्तस्य ब्रह्मिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन
सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं‡ युज्यतइति उत्पाद्य वा धारकं
प्रयत्नं शरीरान्निसरणं मनसो ऽतस्तचोपपन्नं धारणं§मिति ।

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

किं चित्तिप्रं स्मर्यते किं चिच्चिरेण यदा चिरेण तदा सुस्मूर्धया मनसि
धार्यमाणे चिन्ताप्रबन्धे सति कस्य चिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं॥
स्मृतिहेतुर्भवात् । त्वैतच्चिरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यतइति । शरीरसंयो-
गानपेक्षश्चात्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य ¶भोगायतनत्वाद् उपभो-
गायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं
ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्पते क्लृप्तौ वा शरीरवैयर्थ्य**मिति ।

• आत्मप्रेरणयदूच्छाज्जताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेरणेन वा मनसो ब्रह्मिः शरीरात् संयोगविशेषः स्याद् यदूच्छ-
या वा ऽऽकस्मिकतया ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः । कथं स्मर्तव्यत्वा-

* शरीरस्यात्मवत् इति ५ ।

† स्मरणशरीरधारणे युगपद्वत् इति दृष्टम् । दृष्टं च सर्वणं प्रतिपत्त-
व्यम् । चिरनिश्चरिते च मनसि स्मरतः शरीरधारणं न स्यात् । न्या. वा. ।

‡ उभयतः युज्यतइति २ ।

§ उभयं सिध्यति स्मरणं धारणं च । न्या. वा. । ॥ आरचितमिति २ । ४ । ५ ।

¶ उपभोगायतनत्वादिति २ । ५ ।

** अनियतः स्मृतिकालो ऽतो ऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं चात्ममनः-
संयोगं स्मृतिकारणं ब्रुवताः शरीरस्य भोगायतनत्वं निवर्तते ततस्तत्रिवृत्तौ शरीरो-
त्पत्तिवैयर्थ्यमिति । न्या. वा. ।

दिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च । यदि तावदात्मा अमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थौ भवति न स्मर्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः संस्कारो वा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संवित्तिरिति । सुस्मर्यया चायं मनः प्रणिधान-श्चिरादपि कं चिदर्थं स्मरति नाकस्मात् । ज्ञत्वं च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति एतच्च ।

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्व चिद्* दृश्ये शर्करया कण्टकेन वा पाद-व्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः । दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनं चेति तत्रायं समानः प्रतिषेधः । यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति ।

कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत्समानम् ।

कर्मोदृष्टं पुरुषस्य पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनं च सिध्यति चेत्येवं चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतव्यं संयोगविशेषो भवितुमर्हति । तच्च यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेष इत्ययमप्रतिषेध इति । पूर्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति । कः खल्विदानीं कारणयोगपदसद्भावे युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ।

प्रणिधानलिङ्गदिज्ञानाभासयुगपद्वावादयुगपत्स्मरणम् ॥ ३३ ॥

यथा खल्व्वात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्भवन्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति ।

‡ प्रातिभवत्तु प्रणिधानादानपेक्षे स्मार्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

यत्खल्विदं प्रातिभमिव ज्ञानं प्रणिधानादानपेक्षं स्मार्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो हेत्वभावात् सतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्रातिभेन समानाभिमानः । बह्वर्थविषये वै चिन्ताप्रबन्धे कश्चिदेवार्थः कस्यचित्स्मृतिहेतुः तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति न चायं स्मर्ता सर्वे स्मृतिहेतुं संवेदयते एवं मे स्मृतिरुत्पन्नेत्यसंवेदनात्प्रातिभमिव ज्ञानमिदं स्मार्तं (मित्यभिमान्यते न त्वस्ति प्रणिधानाद्यपेक्षं स्मार्तामिति ।

* देशे २।४।५। † समिति नास्ति २।४। ‡ इदं सूत्रं न वृत्तिकारसम्मतमिति ।

प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्मविशेषा)दुपभोगवन्नियमः* ॥

प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मान्नोत्पद्यते यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति ।

हेत्वभावादयुक्तमिति चेद् न करणस्य

प्रत्ययपर्याये सामर्थ्याद् ॥

उपभोगवन्नियम इत्यस्ति दृष्टान्तो हेतुर्नास्तीति चेन्नन्यसे न करण-
प्रत्ययपर्याये सामर्थ्याद् नैकस्मिन् ज्ञेये युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते । न चानेक-
स्मिंस्तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यमित्यभूतमिति न ज्ञातु-
र्विकरणधर्मणो देहानानात्वे प्रत्यययोगपद्यादिति । अयं च द्वितीयः प्रतिषेधः
व्यवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् क्व
चिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रबन्धेन न ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्म-
प्रदेशे समवैति । तेन यदा मनः संयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत्
स्मरणं प्रसज्यते† । प्रदेशसंयोगपर्यायाभावादिति । आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्त-
रत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियोगपद्यप्रतिषेधानुपपत्तिः । शब्दसन्ताने
तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत्संस्कारप्रत्यासत्त्या‡ मनसः स्मृत्यु-
त्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः । पूर्वं एव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे
युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति । पुरुषधर्मा ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुः-
खानि धर्मा इति कस्य चिद्वृत्तिर्न तत्प्रतिषिध्यते ।

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

अयं खलु जानीते तावदिदं सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति
ज्ञातं॥ स्वस्य सुखसाधनमाप्नुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति ॥ प्राप्नुमिच्छा-

* ( ) एतन्मध्यगः पाठः २ पु. नास्ति । † क्व चिच्छेदे इति २।५।

‡ प्रसज्येतेति २।५।

§ का प्रत्यासत्तिः न हि संस्काराणां संनिष्कृष्टविप्रकृष्टभावो ऽस्ति समा-
नदेशत्वात् । न ब्रूमः संनिष्कृष्टता प्रत्यासत्तिः । अपि तु संस्कारस्य सहकारिका-
रणसमवधानं प्रत्यासत्तिः । यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्वत्रैवाकाशे समवय-
न्ति समानदेशत्वे ऽपि यस्योपलब्धेः कारणानि सन्ति स उपलभ्यते नेतरं तथा
संस्कारेष्वपीति । न्या. वा. । ॥ ज्ञात्वा सुखसाधनमिति ४।५। ॥ प्राप्तीच्छेति ४।

युक्तस्यास्य* सुखसाधनाव्याप्ये समीहप्रविशेष आरम्भो जिहासाप्रयुक्तस्य दुःख-
साधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नद्वेषसुखदुःखानामेकेनाभिसंबन्धः ।
एककर्तृत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वं च तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसु-
खदुःखानि यस्मा नान्नेतनस्येति† आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्ट-
त्वात् परवानुमानं वेदितव्यमिति । अथ भूतचैतनिक आह ।

तल्लिङ्गत्वादिव्याप्येः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः‡ ॥ ३६ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविव्याप्येति यस्यारम्भनिवृत्तौ तस्येच्छाद्वेषौ
तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतेजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्ति-
दर्शनादिव्याप्येः ज्ञानैर्योग इति चैतन्यम् ।

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात्§ ॥ ३७ ॥

शरीरचैतन्यनिवृत्तिः आरम्भनिवृत्तिदर्शनादिव्याप्येः ज्ञानैर्योग इति
प्राप्तं परश्वादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चैतन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छा-
दिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्तौ व्यभिचरतः न तर्ह्ययं हेतुः
पार्थिवाप्यतेजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिव्याप्येः ज्ञानैर्योग
इति । अयं तर्ह्यन्यो ऽर्थस्तल्लिङ्गत्वादिव्याप्येः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः
पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत्॥ स स्यावरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः
प्रवृत्तिविशेषः लोष्टादिषु लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः आरम्भनि-
वृत्तिलिङ्गाविव्याप्येति । पार्थिवाद्येष्वणुषु तद्वर्शनादिव्याप्येः ज्ञानैर्योगाज्
ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचैतन्यमिति ।

* इच्छतीति १ नास्ति ।

† एतदुक्तं भवति । ज्ञानसामानाधिकरण्येनोपलब्धेरन्यदीयानामिव्याप्ये-
दीनामन्यस्याप्रत्यक्षीकरणात्तत्करणे वा मैत्रगतानां चैत्रेण ग्रहणप्रसङ्गादन्तःकर-
णवृत्तीनां च गुणान्तराणां नित्याप्रत्यक्षत्वादात्मश्रिता एवेच्छादयो नान्तःकरणा-
श्रया इति । ता. टी. ।

‡ प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां सामानाधिकरण्याच्छरीरादिव्यप्रसङ्गः इति सूत्रार्थः ।
न्या. वा. ।

§ अनेकान्तो वाक्यार्थः । न्या. वा. ।

॥ अस्य स्यावरशरीरेषु २ । तस्य ० ४ । आरम्भस्तु स स्यावर श ० १ ।

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३८ ॥

कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावो निवृत्तिः । न च मृत्सिकतानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छा-
द्वेप्रपञ्चज्ञानैर्योगः तस्मात्तल्लिङ्गत्वादित्थाद्वेप्रयोरित्यहेतुरिति ।

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३९ ॥

तयोरित्थाद्वेप्रयोरनियमानियमौ* विशेषकौ भेदकौ सत्येच्छाद्वेषनि-
मित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किं तर्हि प्रयोज्याश्रये । तच्च प्रयुज्यमानेषु
भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः न सर्वेष्वित्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु † ज्ञत्वाद्भूता-
नामित्थाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात् । यथा
भूतानां गुणान्तरनिमिता प्रवृत्तिगुणप्रतिबन्ध्याच्च निवृत्तिभूतमात्रे भवति
नियमेनैवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्यातां न तु
भवतः तस्मात् प्रयोजकाश्रिता ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्ति-
निवृत्ती इति सिद्धम् । एकशरीरे ज्ञातृबहुत्वं निरनुमानं भूतचैतनिकस्यैक-
शरीरे बहूनि भूतानि ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणानीति ज्ञातृबहुत्वं प्राप्सम् । ओमिति
ब्रुवतः प्रमाणं नास्ति यथा नानाशरीरेषु नानाज्ञातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्था-
नात् । एवमेकशरीरेपि बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्याज् ज्ञातृबहुत्वत्येति ‡ ।

* प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्यानियमः । यानि भूतानि प्रयु-
ज्यन्ते तेष्वेव प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतो न सर्वेषु । यदि पुनर्ज्ञत्वाद् भूतानां प्रवृत्तिनि-
वृत्ती स्यातां भूतमात्रे स्याताम् । यथा गुरुत्वादित्यः । यानि गुरुत्वादिमन्ति
भूतानि तानि स्वगुणात्पतन्तीति नियमश्च दृष्टः । तस्माच्च भूतानि चेतनानीति ।
न्या. वा. । † ज्ञत्वादभूतानामि २ । ५ । ज्ञानाद्भूतानामि ४ ।

‡ यथा हि मदिरावयवेष्वपि प्रत्येकमेव मदशक्तिरस्ति न पुनः समुदा-
यमात्रसमवायिनी एवं शरीरावयवेष्वपीति प्रत्येकमेव चैतन्यं भवितव्यम् । न च
वैयात्यात्कायसमुदायाश्रयमेव चैतन्यं नावयवाश्रयमिति शक्यमास्यात् त्रिचतुराव-
यवच्छेदे ऽपि चैतन्योपलभ्यात् । तस्मादवयवानां प्रत्येकं चैतन्ये शरीरेणैकस्मिन्
बहवश्चेतनाः स्युः । भवतु किं नो बाध्यत इति चेन्न विरुद्धाभिप्रायत्वे स्वतन्त्रा-
णां न किं चिदपि कार्यं जायेत । न च बहूनामेकाभिप्रायनियमो दृष्टः काकता-
लीयन्यायेन स्यादेकाभिप्रायत्वं न पुनरस्य नियमो दृष्टश्च इति प्रसिद्धत्वादेतद्
दूषणमुपेत्य वार्तिककृता प्रत्ययव्यवस्थानुमानं न भवेदिति दूषणमुक्तम् । एक-

दृष्टृश्चान्यान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानां
सोनुमानमन्यत्रापि ॥

*दृष्टृः^१ कारणलक्षणेऽपि भूतेषु परश्चादिषु उपादानलक्षणेऽपि च मृत्प्रभृ-
तिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोनुमानमन्यत्रापि स स्यावरशरीरेषु
तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषोऽपि भूतानामन्यगुणनिमित्त इति । स च
गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्थारा-
धनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्तित्वहेतुभिरात्मनित्य-
त्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । नेन्द्रियार्थयोस्तद्विना-
शेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति । क्रियामात्रं क्रियोपर-
ममात्रं चारम्भनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तं तल्लिङ्गत्वादित्यद्वेष्टयोः पार्थिवाद्यो-
ष्वप्रतिषेधः^२ । अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते न च तथाविधे
पृथिव्यादिषु दृश्येते तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादित्यद्वेष्टयोः पार्थिवाद्योष्वप्रतिषेध
इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्तूदाहरणमात्रम् ॥

यथोक्तहेतुत्वात्पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४० ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति यथोक्तं
संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः पारतन्त्र्यात् । परतन्त्राणि
भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात्प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः
स्वतन्त्राणि स्युरिति ॥ अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाङ्मृदुशरीरारम्भ इति
चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेणोपभुज्यतइति स्याद् अचैतन्ये

स्मिन् शरीरे प्रत्ययानां परस्परप्रतिसंधानं पश्यामो न शरीरान्तरइति व्यवस्था
संयं यद्येकस्मिन् शरीरेणैक एव चेतनो न च शरीरान्तरे ततो भवेच्चान्यथेत्यर्थः ।
ता. टी. ।

* दृष्टृश्चान्यान्यगुणनिमित्त इति २।४।५। + भूप्रभृतिषु इति २।५ पुस्तके चेा नास्ति ।

† प्रतिषेध इति २ ।

§ हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतुः परित्यक्तः प्रवृत्तिविशेषः । सोऽयं
प्रयोगः त्रसस्यावरशरीरेषु प्रवृत्तिः स्वाश्रयव्यतिरिक्ताश्रयगुणनिमित्ता प्रवृत्तिविशे-
षत्वात् परश्चादिगतप्रवृत्तिवत् । ता. टी. ।

॥ शरीरस्य चैतन्ये कर्तुर्भस्मीभावेन फलानुपभोगोऽकर्तुः शरीरान्तरस्याकृतफलभागात्
इत्यर्थः ।

तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यतइति । अथायं सिद्धोपसंग्रहः* ॥

परिशेषादयोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४१ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम् । परिशेषो नाम प्रसक्तप्रतिषेधे अन्यथा-
प्रसङ्गाच्छिष्यमात्रे संप्रत्ययः । भूतेन्द्रियमनसा प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते
शिष्यते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञायते । यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति
दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्वेवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधा-
दिति । परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थं च यथोक्तहेतूपपत्तिवचन-
मिति । अथ वोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदं नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादे-
कस्मिन् शरीरे धर्मं चरित्वा कायभेदात्† स्वर्गे देवेषूपपद्यते अधर्मं
चरित्वा देहभेदाद् नरकेषूपपद्यते इति । उपपत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिवशा सा
सति सत्त्वे नित्ये चाश्रयवती । बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया
नोपपद्यतइति । एकसत्त्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते शरीरप्र-
बन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते । बुद्धिसंततिमात्रे त्वेकसत्त्वानुपपत्तेर्न
कश्चिद्विधमध्वानं संधावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विमुच्यतइति संसारा-
पवर्गानुपपत्तिरिति । बुद्धिसंततिमात्रे च सत्त्वभेदात्सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजा-
तमप्रतिसंहितमव्यावृत्तमपरिनिष्ठितं च स्यात् । ततः स्मरणाभावान्नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरतीति । स्मरणं च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञाया ग्रहणमज्ञासि-

* उपसंहार इत्यर्थः । ता. टी. ।

† उपपत्तिवदार्थव्याख्यानमप्रतिषेधादिति । ता. टी. ।

‡ भेदाद्विनाशादिति । ता. टी. ।

§ स्वर्गेषूप. ५।२

॥ पूर्वकुर्यधृक्तानामपरिदुः परिसमापना दृष्टा समारब्धं ममैव समाप-
नीयमिति प्रतिसंधाय । अप्रतिसंधाने तु न समापयेयुः । परिसमापने वा चैत्रा-
रब्धमचैत्रः समापयेत् । यतः स्वयमारब्धात् परारब्धमव्यावृत्तमवशिष्टं स्वस्यापि
परत्वात् । अपरिनिष्ठितं च कर्मजातं स्यात् । तथा हि । वैश्यस्तोमे वैश्य एवा-
धिकारी न ब्राह्मणराजन्यौ एवं राजसूये राजैव न ब्राह्मणो वैश्यो वा । एवं सोम-
साधनके ब्राह्मण एवाधिकृतो न राजन्यवैश्यौ शूद्रश्चानधिकृत एवेति परिनिष्ठा
सा बुद्धिसंततिमात्रे न स्यात् । कुतः । सल्लक्षणाणां सर्वेषामेव त्रैलोक्यवैलक्षण्येन
भेदात् । अन्यापोहसामान्यस्य च व्यावर्तितत्वादित्यर्थः । ता. टी. ।

षममुमर्थं ज्ञेयमिति सोयमेको ज्ञाता पूर्वज्ञातमर्थं गृह्णाति तच्चास्य ग्रहणं स्मरणमिति तद् बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात्* ॥ ४२ ॥

उपपद्यते इति आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसंततिमात्रस्येति । तुशब्देऽवधारणे कथं ज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञ इत्यस्य स्वभावः स्वे धर्मः अयं खलु ज्ञास्यति ज्ञानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन संबध्यते तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिषमिति वर्तते तदस्यायं स्वे धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरात्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामगौपयद्याद्युपपदस्मरणमित्युक्तम् । अथ केभ्यः स्मृतिरूप्यद्यतइति स्मृतिः खलु ।

**प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रया-
श्रितसंबन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्ति-**

व्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्षिया-

रागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४३ ॥

सुस्मर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं सुस्मर्षितलिङ्गचिन्तनं चार्थस्मृतिकारणम् । निबन्धः खल्वेकग्रन्थोपग्रहमेथानाम् एकग्रन्थोपग्रहताः खल्वर्था अन्योन्यस्मृतिहेतव आनुपूर्व्येणेतरेषां वा भवन्तीति । धारणाशास्त्रकृतेषु वा प्रज्ञातेषु वस्तुषु स्मर्तव्यानामुपनिक्षेपो निबन्धः इति । अभ्यासस्तु

* त्रिकालव्यापिनी ज्ञानशक्तिरेव ज्ञस्वाभाव्यं तद्व्याकाशादिभ्यो व्यावृत्तं त्रिकालव्यापि स्वरूपमेवात्मनः । ता. टी. । † स्वत्यमिति १ ।

‡ स्मृतिहेतूनामगौपयद्यादित्येतत् सिंहावलोकितन्यायेन पृच्छत्यनन्तर-सूत्रमवतारयितुम् । ता. टी. ।

§ तेषु तेषु प्रसक्तस्य मनसस्ततो निवारणमित्यर्थः । सुस्मर्षितलिङ्गानुचिन्तनं वा साक्षाद्वा तत्र धारणं तल्लिङ्गे वा प्रयत्न इत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ यथा निग्रहस्थानानां स्मृत्वा प्रमाणानां स्मरति । ता. टी. ।

¶ धारणशस्त्रं जैगीषव्यादिप्रोक्तं तत्कृतो ज्ञातेषु वस्तुषु नाडीचक्रहृत्यु-गङ्गीककण्टकूपनासायतालुललाटब्रह्मरन्ध्रादिषु स्मर्तव्यानां बीजसंस्थानाभरणभूतां च देवतानामुपनिक्षेपः समारोपः । तथा च तत्र तत्र देवताः समारोपितास्तत्तदवयवग्रहणात्स्मर्यन्तइत्यर्थः । ता. टी. ।

समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कारः आत्मगुणोभ्यास-
शब्देनाच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति । लिङ्गं पुनः संयोगि समवाये-
कार्थसमवायि विरोधि चेति । संयोगि यथा धूमोग्नेः गोविषाणं पाणिः पादस्थ-
रूपं स्पर्शस्य† अभूतं भूतस्येति । लक्षणं‡ पशववयवस्य गोत्रस्यः स्मृतिहेतुः
बिदानामिदं गर्गाणामिदमिति । सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येव-
मादि । परिग्रहात्स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते । आश्रयाद्
ग्रामण्या तदधीनं संस्मरति । आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति । संबन्धाद्
अन्तेवासिना युक्तं गुरुं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति । अनन्तर्यादिति
करणीयेष्वर्थेषु । वियोगाद् येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदी भृशं स्मरति ।
एककार्यात् कर्त्तृन्तरदर्शनात्§ कर्त्तृन्तरे स्मृतिः । विरोधाद् विजिगीषमाणयो-
रन्यतरदर्शनादन्यतरः॥ स्मर्यते । अतिशयाद् येनातिशय उत्पादितः । प्राप्तेः
यतोनेन॥ किं चित्प्राप्तमाप्तव्यं वा भवति तमभीक्ष्णं स्मरति । व्यवधानात्
कोशादिभिरसिभृतीनि स्मर्यन्ते सुखदुःखाभ्यां तद्वेतुः स्मर्यते । इच्छाद्वे-
षाभ्यां यमिच्छति यं चे द्वेष्टि तं स्मरति । भयाद् यतो बिभेति । आर्थत्वाद्
येनार्थं भोजनेनाच्छादनेन वा । क्रियया रथेन रथकारं स्मरति । रागाद्
यस्यां स्थितां रक्तो भवति तामभीक्ष्णं स्मरति । धर्माज् जात्यन्तरस्मरणमिह
चाधीतश्रुतावधारणमिति । अधर्मात्प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति । न**चेतिषु
निमित्तेषु †† युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति । ‡‡ निदर्शनं चेदं
स्मृतिहेतूनां न परिसंख्यानमिति । अनित्यायां च बुद्धौ उत्पन्नापवर्गत्वात् काला-
न्तरावस्थानां नित्यानां संशयः किमुत्पन्नापवर्गणी बद्धिः शब्दवदाहो स्व-

* अत्र च स्मृतिहेतूनां न समावेशो विवक्षितः । तेन संस्कारेण स्मृति-
कारणानां सर्वेषामेव प्रणिधानादीनां समावेश एव निबन्धनादिभिस्तु यथायोगं
समावेशासमावेशावूहनीयविति ता. टी. ।

† एकस्यावयवविनोऽर्थस्य समवायो ऽत्रेति समासे पाणिः पादस्येत्युदा-
हरणम् । एकस्मिन्नर्थे समवायोऽस्येति समासे तु रूपं स्पर्शस्येति ।

‡ स्वाभाविकाधिनाभावयुक्तं लिङ्गं सांकेतिकं तु चिह्नमिति विशेषः ।
ता. टी. । § कर्त्तृन्तरबोधनाद् इति २ । ॥ अन्यतरत् २ । ॥ येन २ ।

** नेति नास्ति २ ।

†† अव्यवहिते २ ।

‡‡ ननुन्मादादयोपि स्मृतिहेतवो लोकसिद्धास्तत् किं ते ऽपि नोक्ता
इत्यत आह । ता. टी. ।

त्कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति । *उत्पन्नापवर्गिणीति पक्षः परिगृह्यते कस्मात् ।

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४४ ॥

कर्माणानवस्थायिना ग्रहणादिति क्षिप्रस्येषोरापतनात् क्रियासंतानो गृह्यते प्रत्यर्थनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासंतानवद्बुद्धिसंतानोपपत्तिरिति । †अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः । अवस्थिते च कुम्भे गृह्यमाणे सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्तते प्रागव्यवधानात् तेन व्यवहिते प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्तते कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेपि प्रत्यक्षमवतिष्ठेति । स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्ध्यवस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहेतुत्वात् । यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टा हि बुद्धिविषये स्मृतिः सा च बुद्धावनित्यायां कारणाभावान्न स्यादिति तदिदमलिङ्गं कस्माद् बुद्धिजो हि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति ।

हेत्वाभावादयुक्तमिति चेद् बुद्धयवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ।

यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्यार्थः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षे च स्मृतिरनुगपन्नेति ‡ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्संपाते रूपाव्यक्त-

ग्रहणवत् ॥ ४५ ॥

यद्युत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः प्राप्रमव्यक्तं बोद्धव्यस्य ग्रहणं यथा विद्युत्संपाते वैद्युतस्य प्रकाशस्यानवस्थानादव्यक्तं रूपग्रहणमिति व्यक्तं तु द्रव्याणां ग्रहणं तस्मादयुक्तमेतदिति ॥

* अन्येभ्यो विनाशिभ्य आशुतरं विनश्यतीति । न त्वयमर्थः उत्पत्तेत्यनन्तरं ध्वंसतइति । कः पुनरत्र न्यायः आशुतरविनाशिनी बुद्धिः जातिमस्त्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति व्यापकद्रव्यसमवायाच्छब्दवदिति । आत्मत्वे व्यभिचारवारणायार्थां विशेषणम् । आत्मगतपरममहत्परिमाणे व्यभिचारवारणाय द्वितीयम् । घटादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यं व्यापकत्वविशेषणं च । अथ वा ऽऽशुतरविनाशिनी बुद्धिः गुणत्वे सत्यबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति । सुखत्वादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणम् । न्या. वा. ता. टी. । † अव्यवहितेति २ ।

‡ बुद्धेः स्थिरत्वे घटप्रत्यक्षानन्तरं व्यवधाने ऽपि घटं साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायप्रसङ्गः । कालान्तरे स्मृतिस्तु तज्जन्यसंस्कारनिमित्तिका न बुद्धिस्थैर्यनिमित्तिका । स्मृतेरेव बुद्धेः नवस्थायित्वम् । प्रत्यक्षनिरोधे सति तत्पूर्वकविषयप्रतिसंधेरैव स्मृतिस्त्वात् प्रत्यक्षस्थैर्यं तदनुपपत्तेः ।

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४६ ॥

उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यं त*देवाभ्यनुज्ञायते विद्युत्सं-
पाते रूपाव्यक्तग्रहणवदिति । यचाप्यक्तग्रहणं तचोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ।

ग्रहणे हेतुविकल्पाद् ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पोत् ॥ ४७ ॥

यदिदं क्व चिदव्यक्तं क्व चिद्व्यक्तं ग्रहणमयं ग्रहणहेतुविकल्पाद्
यचानवस्थितो ग्रहणहेतुः तचाव्यक्तं ग्रहणं यचावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु
बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति । कस्मादर्थग्रहणं हि बुद्धिर्यत्र तदर्थग्रहणम-
व्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति । विशेषग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रं व्यक्तग्रहणं
तत्र विषयान्तरे बुद्धन्तरानुत्पत्तिर्निमित्ताभावात् । यत्र समानधर्मयुक्तश्च
धर्मी गृह्यति विशेषधर्मयुक्तश्च तद्व्यक्तं ग्रहणं यत्र तु विशेषे ऽग्रहणमात्रे सामान्य-
ग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम् । समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरं
तत्र यत्तु ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणं निमित्ताभावाद् न बुद्धेरनवस्थानादिति । यथा-
विषयं च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनां सामान्यविषयं च
ग्रहणं स्वविषयं प्रतिव्यक्तं विशेषविषयं न ग्रहणं स्वविषयं प्रतिव्यक्तं
प्रत्यर्थनियता हि बुद्धयः तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्धनवस्था-
नकारितं स्यादिति ।

धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः ।

धर्मिणः खल्वर्थस्य समानाश्च धर्मा विशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता
नानाबुद्धयः ता उभय्यो यदि धर्मिणि वर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणं धर्मिणम-
भिप्रेत्य । यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदा ऽव्यक्तं ग्रहणमिति एवं धर्मिणम-
भिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोरग्रहणयोरुपपत्तिरिति न वे॥दमव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बुद्ध-
व्यस्य वानवस्थायित्वादुपपद्यतइति । इदं हि न॥ ।

* तदेकत्रेति २ ।

† विद्युत्संपातकाले आलोकसंयोगेनैकस्याः सामान्यविषयिण्या बुद्धेरुत्पादे ऽपि द्वितीयवत्तु
आलोकसंयोगाभावेन सहकारिकारणवैकल्येन विशेषविषयकबुद्धेरनुत्पादादव्यक्तं ग्रहणमिति
भावः । ‡ प्रत्यव्यक्तमिति २ ।

§ ग्रहणमेव धर्मिणमभिप्रेत्य एवं व्यक्ताव्यक्तयोरुपपत्तिरिति २ । ॥ न चेदमिति २ ।

॥ अनेकान्ताच्च । नायमेकान्तो ऽस्ति विषयग्रहणहेतोर्ग्राह्यस्यानवस्थानं
तचाव्यक्तग्रहणम् । न्या. वा. ।

प्रदीपार्चिः संतत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४८ ॥

अनवस्थायित्वेऽपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं व्यक्तं प्रतिपत्तव्यम् । कथं प्रदीपार्चिः संतत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां संतत्या वर्तमानानां ग्रहणानवस्थानं ग्राह्यानावस्थानं च प्रत्यर्थनियतत्वाद्वा बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चिषां तावत्यो बुद्ध्य इति । दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति । चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ।

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४९ ॥

सांशयिकः सति भावः* स्वगुणोऽसु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुणश्चोष्णता तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति । न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ।

यावच्छरीरभावित्वाद्वर्तमानादीनाम् ॥ ५० ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनं तु गृह्यते यथोष्णताहीना आपः तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ।

संस्कारवदिति चेद् न कारणानुच्छेदात् ॥

यथाविधे द्रव्ये संस्कारः ॥ तथाविध एवापरमे न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं ॥ संस्कारानुपपत्तिर्भवति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध एवात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते तस्मात्संस्कारवदित्यसमः समाधिः । अथापि शरीरस्य चेतनोत्पत्तिकारणं स्याद् द्रव्यान्तरस्य वा उभयस्य वा तन्न नि-

* न सति भावाच्छरीरगुणत्वं चेतनायाः सिध्यति सति भावस्यान्यगुणत्वेऽपि दर्शनात् । न तावत्संयोगविभागसंस्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽसति चाभाव इति । तद्गुणत्वं च तत्रोपलब्ध्या सिध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपादिकं तत्तस्य गुण इति । अथ सति भावादित्येन शरीरे चेतनोपलब्धिं ब्रूयात्तस्याप्यसिद्धता दोषः । न हि शरीरे चेतनोपलभ्यते चेतनामात्रं तूपलभ्यते तच्च संदिग्धं किं शरीरे उतान्यस्मिन्निति । न्या. वा. ।

† दृष्टान्तसूत्रं वैधर्म्येण । न्या. वा. ।

‡ यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापि । न्या. वा. ।

§ संस्कारस्य न शरीरमात्रं कारणम् । तस्य नोदनादिकारणसंनिधाने तदभावे च भावाभावौ युक्तौ । न्या. वा. । ॥ द्रव्यन्ता-२ ।

॥ अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसंनिहितमेवं चेतनाकारणमपीति तदयुक्तम् । विकल्पानुपपत्तेः । यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तत्किं शरीर-

यमहेत्वभावात् । शरीरस्थेन कदा चिञ्चेतनोत्पद्यते कदा चिञ्चेति नियमे हेतुर्नास्तीति । द्रव्यान्तरस्थेन च शरीरस्य चेतनोत्पद्यते न लोष्टादिष्वित्यर्थः नियमहेतुरस्तीति । उभयस्य* निमित्तत्वे शरीरसमानजातीयद्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीरस्य चोत्पद्यते इति नियमहेतुर्नास्तीति । यच्च मन्येत संति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनापरमः स्यादिति ।

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५१ ॥

नात्यन्तरूपोपरमो द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुपपद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमो ऽत्यन्तमिति । अथापि ।

प्रतिद्वन्द्वसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्वसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्याग्रहणात् । न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्वसिद्धौ सहानवस्थायि गुणान्तरं† गृह्यते येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः । तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्तते न तु वर्तते तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति । इतश्च न शरीरगुणः चेतना ।

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५३ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वं चेतनोत्पत्त्या व्याप्रा इति न क्व विदुः न्यतिश्चेतनायाः शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्यं चेतनबहुत्वं तच्च यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्था लिङ्गमेवमेकशरी-

स्यमुत द्रव्यान्तरस्यम् । शरीरस्यमपि च यावद्द्रव्यभावि उत नैमित्तिकमिति । यदि यावद्द्रव्यभावि न कदा चिञ्चेतनाहीनं शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य संनिहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरवृत्तिकारणं शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरोष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । द्रव्यान्तरस्य नित्यमनित्यं वा । अनित्यमपि कालान्तरस्यापि प्रतिक्षणध्वंसि वेति चेतनावत्प्रसङ्गः । न्या. वा. ।

* उभयस्येति ५ उभयतस्तच्चि० २ ।

† नियमे १ ।

‡ अथ मन्यसे शरीरे ऽचेतना गुणान्तरमिति तच्च । रूपतो ऽनिर्देशात् । यत्तदचेतनत्वं तच्चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु उत चेतनाप्रतिषेधमात्रमिति । यदि विपरीतं चेतनावत्संबन्धं स्यात् । अथ चेतनप्रतिषेधमात्रं तच्च गुण इति । न्या. वा.

रेपि* स्याद् न तु भवति । तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति । यदुक्तं न क्व
दिच्छरीरावयवे चेतनाया अनुत्पत्तिरिति† स न ।

केशनखादिष्वनुपलब्धेः‡ ॥ ५४ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति अनुपपन्नं शरीरव्यापित्व-
मिति ।

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वनुपलब्धः ॥ ५५ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्यन्तं जीवमनःसुखदुःखसंविद्या-
यतनभूतं शरीरं तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते । अर्थकारितस्तु शरीरोपनि-
बन्धः केशादीनामिति§ । इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ।

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५६ ॥

द्विविधः शरीरगुणोऽप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् । इन्द्रियाग्राह्यश्च रूपादिः
विधान्तरं तु चेतना नाप्रत्यक्षा संवेद्यत्वाद् नेन्द्रियाग्राह्या मनोविषयत्वात्
तस्माद् द्रव्यान्तरगुण इति ।

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

यथेतेतरविधर्मणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहत्येवं रूपादिवैध-
र्म्ये चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ।

येन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति यथेतेतरविधर्मणो रूपादयो न द्वैविध्यमतिव-
र्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्याच्चेतना न द्वैविध्यमतिवर्तते यदि शरीरगुणः
स्यादिति । अतिवर्तते तु तस्मान्न शरीरगुणः॥ इति भूतैरेन्द्रियमनसां ज्ञान-

* । २ अपिर्नास्ति ।

† (सा) नास्ति २ ।

‡ दृष्टान्तसूत्रम् । न्या. वा. । न करचरणादयश्चेतनाः शरीरावयवत्वात्
केशनखादिवदिति । ता. टी. ।

§ शरीरावयवत्वं केशनखादीनां हेतुरसिद्धः । इन्द्रियाश्रयत्वं हि शरीर-
लक्षणं तद्यत्र शरीरं समवेतं तेनेन्द्रियाश्रयेणावश्यं भवितव्यं त्वक्पर्यन्तावयवसमूह-
स्तथा न तु केशनखादयस्तादृशा इति न शरीरावयवा इत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ चेतना शरीरगुणत्वाभावयती बाह्यकरणान्यप्रत्यक्षविषयव्याप्तुखादिवदिति
प्रयोगः ।

प्रतिषेधात् । सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थः । बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं
सुनिश्चिततरं भवतीति । परीक्षिता बुद्धिः मनस इदानीं परीक्षाक्रमः *तत्प्र-
तिशरीरमेकमनेकमिति विचारे ।

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५९ ॥

अस्ति खलु† वै ज्ञानायौगपदमेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयं करण-
स्यैकप्रत्ययनिवृत्तौ सामर्थ्यात् तदेकत्वे मनसो लिङ्गं यत्तु खल्विदं‡ मिन्द्रि-
यान्तराणां विषयान्तरेषु ज्ञानायौगपदमिति तल्लिङ्गम् । कस्मात्सम्भवति खलु
वै बहुषु मनः स्वमिन्द्रियमनःसंयोगयौगपदमिति ज्ञानयौगपदं स्यात् । न तु
भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः§ ।

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६० ॥

अयं खल्वध्यापकोधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति
शृणोत्या॥ रण्यजान् शब्दान् बिभेति॥ व्याललिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च
गन्तव्यं संस्त्यायन*॥ मिति । क्रमस्याग्रहणाद्युगपदेताः क्रिया इति प्राप्तं
मनसो बहुत्वमिति ।

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसंचारात् ॥ ६१ ॥

आशुसंचारादलातस्य†† भ्रमतो‡‡ विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्या-
ग्रहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवदुद्दिभेति§§ । तथा बुद्धीनां क्रियाणां चाशुवृत्ति-
त्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्याग्रहणाद्युगपत् क्रिया भवन्तीति अभि-
मानो भवति । किं पुनः क्रमस्याग्रहणाद् युगपत् क्रियाभिमानः अथ युगपद्वा-
धादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति । नात्र विशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यते॥
उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेषु पर्यायेण बुद्ध्यै भवन्तीति तच्चाप्रत्याख्ये-

* तत्क्रिमिति १।४।५। † २। खल्विति नास्ति । ‡ ४ इदमिति नास्ति ।

§ यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः संवन्ध इति युगपदनेका-
र्थसंनिधाने युगपदनेकज्ञानानि यत्त्वेकेन्द्रियग्राह्येषु ज्ञानानामयुगपद्भावः स न
मनस एकत्वे लिङ्गम् । करणत्वात्तद्व्यतीत्युक्तम् । न्या. ५।४।

॥ अरण्येति १।२।४।

॥ विभ्यद्व्याललिङ्गानि १।४।

* स्थायीयमिति २।५। स्थानीयमिति ४।†† अलातचक्रस्येति ५।‡‡ संभ्रमत इति ४।९।

§§ भवन्तीति इति २।४।५।

॥ उच्यते इति इति २।४।५।

यमात्मप्रत्यक्षत्वात् । अथापि दृष्टश्रुतानर्थोच्चिन्तयतः क्रमेण बुद्ध्यो वर्तन्ते
न युगपदनेनानुमातव्यमिति । वर्णपदवाक्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनां चाशुवृत्ति-
त्वात् क्रमस्याग्रहणम् । कथं वाक्यस्येषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु प्रतिवर्णं तावच्छ्वर्णं
भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन प्रतिसंधत्ते प्रतिसंधाय पदं व्यवस्यति
पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थे प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसंधानाच्च वाक्यं व्यव-
स्यति संबद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थे प्रतिपद्यते । न चासां* क्रमेण
वर्तमानानां बुद्धीनामाशुवृत्तित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनुमानमन्यच्च बुद्धि-
क्रियायोगपदप्रभिमानस्येति । न चास्ति† मुक्तसंशय‡ युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां
यया मनसो बहुत्वमेकशरीरे ऽनुमीयतइति ।

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणुः ॥ ६२ ॥

अणु मन एकं चेति धर्मसमुच्चयो ज्ञानायोगपद्यात् । महन्त्वे मनसः
सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति । मनसः खलु॥ भोः सेन्द्रियस्य
शरीरे वृत्तिलाभो नान्यत्र शरीरात् । ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्याद-
यो विषयोऽपभोगो जिह्वासितहान्मोप्सितावाप्रिश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहा-
राः । तच्च खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयं पुरुषकर्मनिमित्तः शरीरसर्गः आहो॥
भूतमात्रादकर्मनिमित्त इति । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति । तच्चेदं तत्त्वम् ।

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६३ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाबुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं कर्मोक्तं
तस्य फलं तज्जनिता धर्माधर्मौ तत्फलस्यानुबन्ध आत्मसमवेत्स्यावस्थानं

* न चासौ २ ।

† न चास्योभयपक्षसंप्रतिपत्ता युगपदुत्पत्तिर्यया बहुत्वं मनसः प्रतिपद्ये-
हीति । न्या. वा. । ‡ युक्तिः संशयादिति २ । मुक्तसंशया इति ४ ।

§ य एवैकत्वे मनसो हेतुरुक्ता ऽनेनैवाणु मनो ऽवसातव्यमिति ।
न्या. वा. ।

॥ मनसः खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे वृत्तिः । शरीरे विचारिते मन एव
विचारितं भवतीत्यतः शरीरं पुनर्विचार्यते । न्या. वा. । मन एवाधिकरणविचार-
णापि परीत्यतइति नासंबन्धः शरीरोत्पत्तिनिमित्तविचारस्य । परित ईत्ता हि
परीक्षा सापि रूपतः संबन्धितश्च । शरीरं च मनःसंबन्धि तदधिकरणत्वात्मनसः ।
तस्मान्मनस एवेयं परीक्षा या शरीरस्येत्यर्थः । ता. टी. । ॥ अथ वा इति ५ ।

तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्योत्पत्तिः* शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति । यदधिष्ठा-
नो ऽयमात्मायमहमिति† मन्यमानो यथाभियुक्तो यथापभोगतृष्णया विषयांनु-
पलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति, तदस्य शरीरं तेन संस्कारेण धर्माधर्मल-
क्षणेन भूतसहितेन (पतिते)‡ स्मिन् शरीरे उत्तरं§, निष्पद्यते निष्पन्नं स्य
चास्य॥ पूर्वशरीरवत्पुरुषार्थक्रियापुरुषस्य च॥ पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मा-
पेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गं सत्येतदुपपद्यते इति । दृष्टा च पुरुषगुणेन प्रब-
त्नेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां ** रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः
तथा†† नुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणा-
न्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यते‡‡ इति । अत्र नास्तिक आह ।

भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्तदुपादानम्§§ ॥ ६४ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृता मूर्तयः सिकता॥॥ शर्करापा-
षाणगैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो
भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वादुपादीयतइति ।

साध्यसमत्वात् ॥ ६५ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकताशर्करापाषाणगै-
रिकाञ्जनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यः साध्यसमत्वादसाध-
नमिति*† । भूतेभ्यो मूर्त्युत्पादनवदिति चानेन साम्यम् ।

* तस्य शरीरोत्पत्तिरिति २।५। † यदहमिति २।५। ‡ ( ) नास्ति २।५।

§ शरीरान्तरम् निष्पाद्यते इति २।५।

॥ तस्येति २।५।

॥ चे नास्ति २।५।

** सकप्रभृतीनामिति २।५।

†† तयेति २।५।

‡‡ पुरुषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् ।
यत्पुरुषार्थसमर्थं तत्पुरुषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि पुरुषगुणेन प्रयत्नेन
प्रेरितैर्भूतैरारभ्यमाणं पुरुषार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरं तस्माद्विदमपि
सापेक्षैर्भूतैरारभ्यते । सुखदुःखनिमित्तत्वाद् घटादिवत् । इतश्च कार्यत्वाद्रथा-
दिवदिति । बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे सति रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदेव । न्या. वा. ।

§§ पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वद्वारकं सूत्रम् । न्या. वा. ।

॥॥ पाषाणशर्करा इति २।

॥ साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसिद्धम् । अथ पक्षः निरपेक्षाणि भूतानि
शरीरमारभन्ते पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवदिति तच्च न । न्या. वा. ।

*† सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तकः सर्ग इत्येतस्माद्वृत्ताः सिध्यतीति ।

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६६ ॥

विषमश्चायमुपन्यासः । कस्माद् निर्वीजा इमा मूर्तय 'उत्पद्यन्ते बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः । मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते* गृह्येते तच्च सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म पित्रोश्च पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी मातुर्गर्भाश्रये शरीरोत्पत्ति भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजानुविधानमिति ।

तथा ऽऽहारस्य ॥ ६७ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । भुक्तं पीतमाहारस्तस्य पत्तिनिवृत्तं रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचिते बीजे गर्भाशयस्थे बीजसमानपाकं मात्रया चोपचयो बीजे यावद्व्यूहसमर्थः संचय इति । संचितं चार्बुदमांसपेशीकल-लकण्डरुशिरः॥पाण्यादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते व्यूहे च गर्भनाड्यावतारितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसवसमर्थमिति । न वाय-मन्नपानस्य स्थाल्यादिगतस्य कल्पतइति । एतस्मात्कारणात्कर्मनिमित्तत्वं शरीरस्य विज्ञायतइति ।

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६८ ॥

न सर्वो दंपत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तत्रासति कर्मणि न भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमाभाव इति कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु शरीरोत्पत्तिहेतुषु नियमः स्यात् न ह्यत्र कारणाभाव इति । अथापि ।

**शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म†† ॥ ६९ ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंवाहिनीनां नाडीनां शुक्रान्तानां

तथा चोभयपक्षसंप्रतिपक्षो रथादिर्दृष्टान्तः पुरुषगुणप्रेरितभूतपूर्वको ऽस्ति न तथा ऽकर्मनिमित्तसंगपक्षे दृष्टान्तो ऽस्तीति । न्या. वा. ।

* ननु मातापितरौ शरीरोत्पत्तौ न साक्षात्कारणमत आह । ता. टी. ।

† पाकमानं चेति २ ।

‡ पाचनव्यूहेति २ । ४ ।

§ कण्डूल २ कण्डरा ४ कण्डर ५ कण्डर ९ ।

॥ पाणिपाटादिनेति २ ।

॥ इदमिति २ । ५ ।

** नन्वात्मनां विभुत्वात्सकलशरीरैः संश्रन्थादिदं शरीरमस्यैवात्मन इति नियमे को हेतु-रित्यस्योत्तरद्वयं सूत्रम् ।

†† निमित्ते कर्माश्रये इति २ ।

अ. ३ आ. २ सू. ६६-७० शरीराणां प्रत्यात्मनियतत्वं हेतुः । १८६

धातूनां च स्नायुत्वगस्थिशिरामेशीकलकण्डराणां च शिरोबाहूदराणां
*सकुशां च कोष्ठगानां च वातपित्तकफानां च मुखकण्ठहृदयामाशयपक्वाश-
याधःस्रोतसां च परमदुःखसंपादनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनप्रशक्यां पृथि-
व्यादिभिः कर्मनिरपेक्षैः त्पादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरात्पत्तिरिति
विज्ञायते । एवं च 'प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावाच्चिरन्तरितिशरीरात्मभिः
संबन्धात्सर्वात्मनां च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिग-
तस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंबन्धित्वायतनं समानं
प्राप्नुम । यत्तु प्रत्यात्मं व्यवतिष्ठते तच्च शरीरात्पत्तिनिमित्तं कर्म॥ व्यवस्था-
हेतुरिति विज्ञायते । परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्मोऽशयो यस्मिन्ना-
त्मनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेवं
शरीरात्पत्तिनिमित्तवत्संयोगनिमित्तं कर्मैति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यवस्थानं तु
शरीरस्यात्मना संयोगं प्रचक्ष्मह ॥ इति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः** ॥ ७० ॥

†† सोऽयमकर्मनिमित्तं शरीरसर्गं सन्त्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरा-
त्पत्तिनिमित्तवत्संयोगात्पत्तिनिमित्तं कर्मत्वमेवा (नियमः)†† प्रत्युक्तः । कस्ता-
वदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः । §§ अन्यस्या-

* मत्तान्तकाष्ठाङ्गानाञ्चति २ ।

† व्यहितम् २ व्युहितम् ५ ।

‡ कर्मनिरपेक्षैर्यति २ ।

§ संविद्विज्ञानधर्ममिति २ । ५ ।

॥ येनैव कर्मणा शरीरमुत्पादयते तदेव संयोगं नियमयति । अकर्मनि-
मित्तं शरीरसर्गं यथोक्तदोष इति । न्या. धा. ।

¶ कर्मणस्तदात्मसंबन्धित्वनिमित्तस्तु संयोगनिमित्तकः । संयोगेऽपि तदात्मसंबन्धित्वनियमो
मनोनिमित्तकः यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्यते स तस्येति । मनस्तदीयभावस्तु कर्म-
निमित्तकः अनादित्वोच्च संसारस्य न चक्रकम् । संयोगप्रचयसंसर्गः २ पा. ।

** तदेवमात्मगुणनिबन्धने शरीरसर्गं व्यवस्था दर्शिता । ये तु मेनिरे न
कर्मनिबन्धनः शरीरसर्गोऽपि तु प्रकृत्यादिनिबन्धनः । प्रकृतयो हि स्वयमेव धर्मा-
धर्मरूपनिमित्तानपेक्षाः सत्त्वरजस्तमोरूपतया प्रवृत्तिशोभाः स्वं स्वं विकारमारभन्ते
प्रतिबन्धापगममात्रे तु धर्माधर्मावपेक्षन्ते । तद्वदथो हृषीकेशः केदारादयं पूर्णात्के-
दारान्तरमपूर्णमापिप्लावयिषुरपां सेतुमात्रं भिनर्ति । तास्तु निम्वाभिसर्पणस्वभावा
अपहतसेतवः स्वयमेव केदारमाप्लावयन्ति एवमाप्लावयन्ति प्रकृतयोऽपि विकारा-
निति । यथाहुः निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः तैत्रिकवादिति ता-
न्यत्याह । ला. टी. ।

†† सोऽयमकर्मनिमित्तशरीरसर्गं मते नियमः इ. २ ।

¶†† ( ) नास्ति । १ । २ । ४ । ५ §§ द्विवारं नास्ति ४ अन्यस्यान्यत्वात्तथेति २ ।

न्यशान्यस्यान्यथेत्यनियमे भेदो व्यावृत्तिर्निशेष इति । दृष्टा च जन्मव्यावृत्तिरुच्चाभिजने निकृष्टाभिजन इति प्रशस्तं निन्दितमिति व्याधिबहुलमरोगमिति समग्रं विकलमिति षोडाबहुलं सुखबहुलमिति पुरुषातिशयलक्षणापपन्नं विपरीतमिति प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्षणमिति षट्पिन्द्रियं मृद्विन्द्रियमिति । सूक्ष्मश्च भेदोऽपरिमेयः सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात्कर्मभेदादुपपद्यते असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्वादात्मनां समानत्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात्सर्व* सर्वात्मनां प्रसज्येत न त्विदमित्यभूतं जन्म तस्मान्नाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥

‡ उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥ ७१ ॥

कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोग उत्पन्नः । कस्मात्कर्मक्षयोपपत्तेः । उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शनात् प्रक्षीणे मोहे वीतरागः पुनर्भवहेतुकर्म कायधातुनेभिर्न करोति इत्युत्तरस्यानुपचयः पूर्वोपचितस्य विपाकप्रतिसंवेदनात्प्रक्षयः । एवं प्रसवहेतोरभावात् पतितेस्मिन् शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसंधिः ‡ । अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे § भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् ॥ ¶ पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गः ॥ ७२ ॥

अदर्शनं खल्वदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः ** शरीरोत्पातः । न जात्यनुत्पत्ते शरीरे दृष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति तच्चास्य दृश्यं द्विविधं विषयश्च नानात्वं चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः †† शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरितार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति । एवं चेन्मन्यसे पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गः पुनः शरीरोत्पत्तिः प्रसज्यतइति या चानुत्पत्ते

* सर्वं सर्वमिति २ ।

† न केवलमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे साधारणविषयवत्त्वं दोषः अपि तु मोक्षोऽपि न स्यादिति दर्शयितुं स्वपक्षे मोक्षमुपपादयति । ता० टी० ।

‡ शरीरान्तरानुत्पत्तिरप्रतिसन्धिरिति २ ।

§ भूतक्षयः २ ।

¶ उपभोग्यशब्दाद्व्यदर्शनं प्रकृतिपुरुषभेदादर्शनं चादृष्टमुच्यते तत्कारितमित्यर्थः । ता० टी० ।

¶ सूत्रद्वयम् ।

** भूतवहणमुपलक्षणार्थम् । ता० टी० ।

†† चात्मानात्मनोरिति २ ।

शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमतः, या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोरदर्शनयोः क्व चिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्गः* पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति (चरितार्थता विशेष इति चेत्) ।

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७३ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनावसानान्न शरीरान्तरमारम्भन्त इत्ययं विशेष एवं चेदुच्यते न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् । चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धि करणात्पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणान्निरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते । तस्मादकर्मनिमित्तायां भूतसृष्टौ† न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्ता तु कर्मनिमित्तं सर्वे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः । कर्मविपाकः संवेदनं दर्शनमिति तददृष्टकारितमिति चेत् कस्य चिददर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां गुणविशेषः क्रियाहेतुस्तेन प्रेरिताः परमाणवः संमूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः‡ समाविशति स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरितः॥ समनस्के शरीरे द्रष्टृरुपलब्धिर्भवतीति । एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात्पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गोऽपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेद्यत्वादिति॥ ।

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७४ ॥

मनोगुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोगव्युच्छेदो** न स्यात्तच्च†† किंकृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति । (तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयते इति अथ वा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गाद् अणुश्यामता दृष्टान्ते)‡‡ कर्मोपपत्तये तु §§कर्मोपपत्त्यन्तराद्विषयमानादपसर्पणोपपत्तिरिति । अदृष्टादेवापसर्पणमिति

* यथा प्रागदर्शनमेवं निरोधसमाधेः पश्चादप्यदर्शनमित्यपवृत्तौ ऽपि पुनः संसरेदित्यर्थः । ता. टी. । ( ) नास्ति २ चरितार्थविशेष इति चेदिति १ । ४ ।

† भानानामिति २ । ‡ सृष्टाविति २ । § तत्र मनः २ । ५ । ॥ प्रेरिते २ । ४ ।

॥ अपरे त्वार्हता अदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति पार्थिवादीनामणूनां मनसश्च गुणोऽदृष्टं तत्र पार्थिवाद्या अणवः स्वादृष्टप्रयुक्ताः शरीरमारम्भन्ते मनश्च स्वगुणप्रयुक्तं शरीरमाविशति तच्च स्वकादेवादृष्टात् पुद्गलस्य सुखदुःखोपभोगं साधयति न तु पुद्गलस्य धर्मोऽदृष्टमिति सांख्यवृत्तेषामपि द्विगम्बराणां पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग एतदुपपादयति । ता. टी. ।

** संयोगव्युच्छेद इति २ ।

†† तत्र २ ।

‡‡ ( ) अस्ति अधिकः २ ।

§§ कर्मान्तरादिति २ ।

चेद् यो ऽदृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स एवापसर्पणहेतुरपीति* । नेकस्य जीव-
नप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः । एवं च सति एको दृष्टं जीवनप्रायण्येहेतुरिति प्राप्तं
नेतदुपपद्यते ।

† नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७५ ॥

विपाकसंवेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणं कर्माशयान्तराच्च
पुनर्जन्मं भूतमावाप्तुं कर्मनिरपेक्षाच्च शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयाच्च शरीरपातः
प्रायणमिति प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गः† विद्वः यादृच्छिके तु प्रायणे
प्रायणभेदानुपपत्तिरिति । पुनस्तत्प्रसङ्गे ऽपवर्गइत्येतत्समाधित्सुराह ।

‡ अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत्स्यात् ॥ ७६ ॥

यथा अणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिविद्धा न पुनस्त-
त्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यतइति ।

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः कस्माद् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अकृतं॥ प्रमाणतो
ऽनुपपन्नं तस्माभ्यागमो ऽभ्युपगमिर्व्यवसायः एतच्च अदृष्टधानेन प्रमाणतो ऽनु-
पपन्नं मन्तव्यम् । तस्मान्नायं दृष्टान्ते । न प्रत्यक्षं न चानुमानं किं चिदुच्यतइति ।
तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयतइति॥ । अथ वा **नाकृताभ्यागम-

* अपसर्पणं मत्स्य इति २ ।

† ननु सदकरणं नित्यमिति कथं शरीरं सकारणं नित्यं भवेदित्यत
आह । ता० टी० ।

‡ प्रायणानुपपत्तिं ब्रूमो विनाशानुपपत्तेरित्यर्थः । ता० टी० ।

§ अकारणत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वेन प्रत्ययतिष्ठते । ता० टी० ।

॥ प्रमाणेनाविषयीकृतमकृतं प्रत्युत प्रत्यक्षागमविप्रतिषिद्धमिति यावत् ।
ता० टी० ।

¶ न च परमाणुश्यामता ऽप्यकारणा पार्थिवरूःत्वात्लोहितादिवदित्य-
नुमानेन तस्या अपि पाकजत्वाभ्युपगमादिति भावः । ता० टी० ।

** यथाश्रुतिं वा सूत्रार्थः । अकृतस्य कर्मणः फलोपभोगप्रसङ्गादिति ।
यदा खलु परमाणुगुण एव नित्यः शरीराद्वारम्भकस्तदासौ नित्यत्वाच्च केन चि-
त्क्रियते तस्याकृतस्यैव फलं पुरुषैरुपभुज्येत ततश्चायमास्तिकानां विहितनिषिद्ध-
प्रवृत्तिनिवृत्तयो ऽनर्थकः शास्त्रप्रणयनं चानर्थकं भवेदिति भावः । ता० टी० ।

अ. ३ आ. २ सू. ०६-०७ मुक्तेरनन्तरं शरीरान्तराभावहेतुः । १६३

प्रसङ्गाद् अणुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृता-
भ्यागमप्रसङ्गः । अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छ-
तीति प्रसज्येत । अमिति ब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः । प्रत्यक्षविरोध-
स्तावद्विज्ञमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीरिणाम् । को-
भेदः तीव्रं मन्दं चिरमाशु नानाप्रकारमेकप्रकारमिति एवमादिविशेषः । न
चास्ति प्रत्यात्मनियतः सुखदुःखहेतुविशेषः न चास्ति हेतुविशेषे फलवि-
शेषो दृश्यते । कर्मनिमित्ते तु* सुखदुःखयोगे कर्मणां तीव्रमन्दतत्पक्षे कर्म-
सञ्चयानां चात्कर्षापकर्षभावान्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदो-
पपत्तिः । सेयं हेतुभेदाभावाद् दृष्टः सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः ।
तथा ऽनुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानां सुखदुःखव्यवस्थानम् । यः
खलु चेतनावान् साधननिर्वर्तनीयं सुखं बुद्ध्वा तदीप्सन् साधनावप्राये प्रयतते
स सुखेन युज्यते न विपरीतः । यश्च साधननिर्वर्तनीयं दुःखं बुद्ध्वा तज्जि-
ह्वासुः साधनपरिवर्जनाय यतते† स च दुःखेन त्यज्यते न विपरीतः । अस्ति
चेदं यत्नमन्तरेण येनानां सुखदुःखव्यवस्थानं तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्था-
कृतेन‡ भवितव्यमित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यते
इति । तच्च गुणान्तरमसंबेद्यत्वाददृष्टं विपाककालानियमाच्चाव्यवस्थितम् ।
बुद्ध्यादयस्तु संवेद्याश्चापवर्गिणश्चेति । अथागमविरोधः बहु खल्विदमार्षमु-
षीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिवर्जनाश्रयमुपदेशफलं च शरीरिणां वर्णाश्रमवि-
भागानुष्ठानलक्षणा प्रवृत्तिः परिवर्जनलक्षणा निवृत्तिः तच्चोभयमेतस्यां§ दृष्टौ
नास्ति कर्म सुचरितं दुश्चरितं वा कर्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोग॥ इति
विरुध्यते । सेयं आपिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्मनिमित्तः
सुखदुःखयोगः॥ इति ।

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* तुर्वास्ति २ । † यतेत ४ । ५ । ‡ न कृतेनेति २ । ५ ।

§ यतस्यादृष्टे इति २ । ॥ प्रयोग इति २ ।

॥ प्रयोग इति २ ।

मनसैनन्तरा प्रवृत्तिः* परीक्षितव्या तच्च खलु यावद्दुर्माधर्माश्रयशरी-
रादि परीक्षितं सर्वा सा† प्रवृत्तेः परीक्षेत्याह ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति । प्रवृत्त्यनन्तरास्तिर्ह दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ।

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परीक्षिता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः प्रवृत्तिहेतुत्वात्
पुनर्भवप्रतिसंधानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः संसारस्यानादित्वादनदिना प्रव-
न्धेन प्रवर्तते मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदे
ऽपवर्ग इति । § प्रादुर्भावतिरोधानधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति । प्रव-
र्तनालक्षणां दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविविक्तिसामत्सरादयः ते
कस्मान्नोपसंख्यायन्तइत्यत आह ।

तत्तैराशयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः रागपक्षः कामे॥ मत्सरः स्पृहा
तृष्णा लोभ इति द्वेषपक्षः ¶ क्रोध ईर्ष्या ऽसूया द्रोहो ऽमर्ष इति** मोहपक्षो
†† मिथ्याज्ञानं विविक्तिसा मानः प्रमाद‡‡ इति त्रैराश्यान्नोपसंख्यायन्तइति ।
लक्षणस्य तर्ह्यभेदात्तित्वमनुपपन्नं नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्§§ आ-
सक्तिलक्षणे रागः अमर्षलक्षणे द्वेषः मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणे मोह इति । एत-
त्प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणां विज्ञानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नमस्ति मेध्यात्मं”

* अनन्तरमिति १ । ४ । ५ ।

† पूर्वा सा २ । ४ । सर्वसाम् १ ।

‡ अभीष्टानभीष्टविषयानुचिन्तनप्रभवा वक्ष्यमाणा दोषा न बुद्धिष्वधिकरणा भवितुम-
र्हन्ति तथा सति चैत्रस्य विषयानुचिन्तने मैत्रस्य द्वेषादिप्रसङ्गादिति भावः ।

§ निरोधधर्मका इति १ । ४ ।

॥ कामः स्त्रीगता ऽभिलाषः । प्रतीयमाणवस्त्वपरित्यागेच्छा मत्सरः । अस्व-
परस्वादानेच्छा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसंधानहेतुभूता तृष्णा । प्रमाणाविरुद्धपरद्रव्याप-
हारेच्छा लोभः । न्या. वा. । ¶ इति द्वेषपक्षा इति ४ ।

** शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकृत्यहेतुः क्रोधः । साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेश-
प्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या । परगुणात्तमता असूया । परापकारेच्छा द्रोहः । अपकारात्तम-
ता अमर्षः । न्या. वा. । †† मोहपक्षा इति ४ ।

‡‡ संशयो विविक्तिसा । विद्यमानाविद्यमानगुणाध्यायेणात्मात्कर्षप्रत्ययो मानः । कर्त-
व्याकरणं प्रमादः । §§ सक्तिलक्षणे राग इति १ ।

रागधर्म इति विरागं च विजानाति नास्ति मेध्यात्मं रागधर्मं इति एवमि-
तरयोरपीति । मानेर्घ्यासूयाप्रभृतयस्तु चैराश्वमनुपतिता इति नोपसंख्यायन्ते ।

नैकप्रत्यनीकभावात्* ॥ ४ ॥

नार्थान्तरं रागादयः कस्मादेकप्रत्यनीकभावात् । तत्त्वज्ञानं सम्यङ्-
तिरार्यप्रज्ञा संबोध इत्येकमिदं प्रत्यनीकं चयाणामिति ।

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोऽग्निर्भस्मयोगेनेकेन एकयोनयश्च पा-
कजा इति सति चार्थान्तरभावे ।

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः† ॥ ६ ॥

मोहः पापः पापतरो वा द्वावभिप्रेत्येकं कस्माद् नामूढस्येतरोत्पत्तेः
अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य तु यथासंकल्पमुत्पत्तिर्विषयेषु रञ्जनीयाः
संकल्पा रागहेतवः कोपनीयाः संकल्पा द्वेषहेतवः उभये च संकल्पा न मि-
थ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वात् मोहादन्ये ताविमौ मोहयोनौ रागद्वेषाविति । तत्त्वज्ञा-
नाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः । एवं च कृत्वा
तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्यप्रवृत्तिर्दिषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभा-
वादपवर्ग इति‡ व्याख्यातमिति । प्राप्तार्हः ।

निमित्तनैमित्तकभावादर्थान्तरभावाद् दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च नैमित्तिकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषो मोह
इति ।

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

* रागादय एकावन्त एकतत्त्वज्ञानविरुद्धत्वात् यथैकसंयोगविरुद्धो नानाहेतुकोऽपि वि-
भाग इति ।

† एकयोनित्वादेके रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकयोनयो रू-
पादयो न द्वैषामेकत्वमिति । न्या. वा. ।

‡ अमूढस्येतरोत्पत्तिर्न भवति यत इत्यर्थे नामूढस्येतरोत्पत्तेरित्युक्तम् ।
ता. टी. । § तदनन्तरापायादिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः ४ ।

॥ अदोषो मोहः दोषनिमित्तत्वादूपादिवदिति न्यायसंभवात् ।

॥ दोषनिमित्तत्वादिति हेतोरप्रयोजकत्वमाह । ता. टी. ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनावहृत्यते दोषेषु मोह इति ।

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजाती-

यानामप्रतिषेधः* ॥ ९ ॥

द्रव्याणां गुणानां वा ऽनेकविधविकल्पो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्य-
जातीयानां दृष्ट इति ।

दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्यासिद्धिः । आत्मनो नित्यत्वात् । न खलु
नित्यं किं चिज्जायते मिथतइति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनो ऽनुपपत्तिः
उभयं च प्रेत्यभाव इति तत्रायं सिद्धानुवादः ।

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्योयमात्मा प्रैति पूर्वशरीरं जहाति मिथतइति प्रेत्य च पूर्वश-
रीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादतइति तच्चैतदुभयं पुनरुत्पत्तिः
प्रेत्यभावः (इत्येवाक्तं पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरोपादानं प्रेत्यभावः) इति
तच्चैतन्नित्यत्वे संभवतीति । यस्य तु सत्त्वोत्पादः सत्त्वनिरोधः प्रेत्यभावः
तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋण्युपदेशाश्चानर्थ-
का इति । कथमुत्पन्निरिति चेत् ।

व्यक्ताद्भक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किंधर्मकात्कारणाद्भक्तं शरीराद्युत्पद्यतइति व्यक्ताद्भू-
तसमाख्यातात्पृथिव्यादितः परमसूक्ष्मान्नित्याद्भक्तं शरीरेन्द्रियविषयोपकर-
णाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते । व्यक्तं च खल्विन्द्रियग्राह्यं तत्सामान्या-
त्कारणमपि व्यक्तम् । किं सामान्यम् रूपादिगुणयोगः रूपादिगुणयुक्तेभ्यः
पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते । प्रत्यक्षप्रामा-
ण्याद् दृष्टो हि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो मृत्प्रभृतिभ्यः स्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः

* यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया च । तुर्यादयो द्रव्यनिमित्तं
द्रव्यजातीयाः । नोदनाद्भविघातसंयुक्तसंयोगाः संस्कारस्य गुणा इति न्या- वा- ।

( ) = पु- नास्ति ।

† अरूपस्यापि कपालद्वयसंयोगस्य रूपवदघटादिकारणत्वदर्शनादनेकात्म इति चेत्
गवादेव्यक्तस्य रूपादिमत्सामयीपूर्वकत्वव्याप्तेः । ‡ प्रकृतिभ्य इति ४ ।

तेन चादृष्टस्यानुमानमिति । रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः ।
पृथिव्यादीनां नित्यानामतीन्द्रियाणां कारणभावोऽनुमीयतइति ।

न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

इदमपि प्रत्यक्षं न खलु व्यक्ताद् घटाद् व्यक्तो घट उत्पद्यमानो दृश्यते
इति व्यक्ताद् व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनात् व्यक्तं कारणमिति ।

व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न ब्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं द्वयं
तत्तथाभूतादेशोत्पद्यतइति । व्यक्तं च तन्मृद् द्वयं कपालसंज्ञकं यतो
घट उत्पद्यते न चैतन्निर्ह्वानः क्व चिदभ्यनुज्ञां लब्धुमर्हतीति* । तदेत-
त्तत्त्वम् । अतः परं प्रावादुक्तानां दृष्टयः प्रदर्श्यन्ते ।

अभावाद्वावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

असतः सदुत्पद्यतइत्ययं पक्षः कस्मात् । उपमृद्य प्रादुर्भावात्
उपमृद्य बीजमङ्गु उत्पद्यते नानुपमृद्य न चेद्वीजापमर्दोङ्गुकारणम् अनुपम-
र्देषु बीजस्याङ्गुरोत्पत्तिः स्यादिति । अत्रामिधीयते ।

व्याघातादप्रयोगः† ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्युक्तः प्रयोगो व्याघातात् । यदुपमृद्वाति‡ न
तदुपमृद्य प्रादुर्भवितुमर्हति विद्यमानत्वात् । यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भू-
तेनाविद्यमानेनोपमर्दं इति ।

नस्तीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

अतीति चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः§ प्रयुज्यन्ते । पुत्रो
जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति
अभूत्कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि॥ अजाताः

* प्रत्यक्षकारणापलापी न कस्मिन्नपि दर्शने संघातं ब्रूयुं योग्यः स्यादित्यर्थः ।

† प्रादुर्भावस्योपमर्दात्तरकालिकत्वेनोपमर्दात्पूर्वमविद्यमानस्यापमर्दे हेतुत्वोक्त्याहतेत्यर्थः ।

‡ यदुपमृद्वाति इति १।४।५।

§ कारकशब्दः प्रयुज्यते २ ।

॥ भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानीति यद्यपि न साक्षात्कारकशब्दस्तथापि
षष्ठा संबन्धाभिधानात्तस्य क्रियागर्भत्वात्क्रियायाश्च कारकनान्तरीयकत्वात्पार-
म्येण कारकशब्दता द्रष्टव्या । ता. टी. ।

पुत्राः पितरं तापयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगा दृश्यन्ते । का पुनरियं भक्तिः
आनन्तर्यं भक्तिः आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भावार्थः प्रादुर्भवव्यञ्जकुर
उपमृद्वा*तीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ।

न विनष्टेभ्यो ऽनिष्यत्तेः† ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्वीजादङ्कुर उत्पद्यतइति तस्मान्नाभावाद्वावोत्पत्तिरिति ।

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

उपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स खल्वभावाद्वावोत्पत्ते-
हेतुर्निर्दिश्यते स च न प्रतिषिध्यतइति‡ । व्याहतव्यूहानामवयवानां पूर्व-
व्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद् द्रव्यनिष्पत्तिर्नाभावात् । बीजावयवाः कुतश्चिन्नि-
मितात्प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर
उत्पद्यते । दृश्यन्ते खलु अत्रयवास्तत्संयोगाश्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः । न चानिवृत्ते
पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्दप्रादुर्भावयोः
पौर्वापर्यनियमः क्रमः तस्मान्नाभावाद्वावोत्पत्तिरिति । न चान्यद्वीजावयवयो-
ङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजापादाननियम इति§ अथापर आह ।

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्॥ ॥ १९ ॥

पुरुषेयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलं प्राप्नोति तेनानुमीयते परा-
धीनं पुरुषस्य कर्मफलाराधनमिति यदधीनं स ईश्वरः । तस्मादीश्वरः
कारणमिति ।

* उपमृद्वातीति २ ।

† बीजविनाशश्चेदङ्कुरोत्पादहेतुरथ विनष्टे बीजे तदवयवेषु परस्परविच्छि-
न्नेषु असति तेषां व्यूहान्तरे कस्मादङ्कुरो न भवति सति तु तेषां व्यूहे भवति
तस्माद्विनष्टेभ्यो ऽङ्कुरानुत्पत्तेरसति व्यूहे न बीजविनाशः कारणमिति सूत्रार्थः ।
ता० टी० ।

‡ अनन्यप्रयुक्तमानन्तर्यं कार्यकारणभावसाधनमिदं तु व्यूहान्तरानन्तर्यप्र-
युक्तमिति नाभावस्य कारणत्वं गमयितुमर्हतीत्यर्थः । ता० टी० ।

§ बीजावयवोपादाने ऽवर्जनीयतया बीजमागच्छदशक्यप्रत्याख्यानमित्यर्थः ।
ता० टी० ।

॥ मा भूदयं नामरूपप्रपञ्चः शून्यतोपादानो ऽपि तु ब्रह्मोपादानो भवि-
ष्यति ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण परिणमते मृत्तिकेव घटशरावोदञ्चनादिभविन । न चैवं
नित्यत्वव्याघातः परिणामे ऽपि तत्त्वानपायाद् तल्लक्षणत्वाच्च नित्यतायाः । यदाह

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः* ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत्फलनिष्पत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य प्रमीहामन्तरेण फलं निष्पद्येतेति† ।

‡तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोनुगृह्णाति॥ फलाय पुरुषस्य यतमानस्येश्वरः फलं संपादयतीति । यदा न संपादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति । तस्मा-

यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यमित्येकं दर्शनम् । अपरं च ब्रह्मैवानाद्यविद्योपधानभेदाच्चात्मरूपप्रपञ्चभेदेन विवर्तते मुखमिवैकमनेकमणिः कृपाणां दर्शभेदाच्चैकविधप्रतिबिम्बभेदेनेति । तदेतद्दर्शनद्वयमनेन सूचितम् । ईश्वरो ब्रह्म ईशनायोगात् । जेतनाशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेतना सा चास्ति ब्रह्मणीति ब्रह्मेश्वरः कारणजगतः । श्रूयते हि तदैतत् बहुस्यां प्रजायेयेति । सा चेयं श्रुतिः चेतनस्य जगत्कारणतामाह । न चाभावो वा प्रधानं वा परमाणवो वा चेतयन्ते । ननु जीवा एव चेतनास्तत्कर्मनिबन्धनो नामरूपप्रपञ्चो भविष्यति कृतमत्र भगवतेश्वरगेत्यत उक्तं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषश्चेज्जैतयते नैव निष्फलं कर्माभेत । निष्फलं विद्वान् प्रवर्तमानः कथं चेतनो नाम । तस्मात्पुरुषकर्माफल्यदर्शनादीश्वरः कारणमित्यर्थः । ता. टी. ।

* न तावन्मुक्तिकेव नामरूपप्रपञ्चरूपेण ब्रह्म परिणमते । तद्वि सर्वात्मना वा परिणमत्येकदेशेन वा तत्र सर्वात्मना परिणामे तत्त्वविधातादनित्यत्वम् । एकदेशेन परिणामे सावयवत्वात्तदेवानित्यत्वम् । अथ तत्त्वानुगतस्यापरिणामसूत्रेण ब्रह्म न तर्हि ब्रह्मणः परिणामः । न च निर्भागस्यैकस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य विपरीतज्ञानगोचरत्वसंभवः । सामान्यतो यद्दे रूपविशेषाद्यद्दे च तदन्यरूपारापेण विभ्रमो दृष्टः शुक्तिरजतादौ । न जातु शुक्तिरूपं विद्वान् रजतमिति विपर्यस्यति । न च निरंशे स्वसंवेदनप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्स्वरूपायहः सामान्यग्रहो वा भवति तस्मादीश्वरो जगद्वेदेन विवर्ततइत्ययुक्तम् । निमित्तं तु स्यादीश्वरो जगतः । स चेदेनपेक्ष एव जगत्कारणमित्युच्यते तत्रेदमुपतिष्ठते । ता. टी. ।

† ततश्च कर्मलोपो ऽनिर्मातश्च । ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रियेति । अथेश्वरः कारणभेदानुविधानेन कार्यं निवर्तयति यद्वपेक्षते तत्र करोतीति प्राप्तं न हि कुलालो दण्डादि करोति । एवं कर्मसापेक्षचेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं स्यात्कर्मणीश्वरो नेश्वरः स्यात् । ता. टी. । तथा च तत्तत्कारणानि नेश्वरेण प्रयुज्यन्तइत्यनेकान्तो बह्यमाणो हेतुरिति । ता. टी. ।

‡ तदेवमीश्वरोपादानत्वं ब्रह्मविवर्तत्वं च निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वं च प्रत्याख्यायाभिमतं पक्षं गृह्णाति । ता. टी. ।

§ यद्यथाभूतं यस्य यदा विपक्वकालस्तत्तथा तदा विनियुक्ते । न्या. वा.

तद्यम् आप्रकल्पश्चायं* यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम् ।
न चात्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति । न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिदुर्मौ
लिङ्गभूतः शक्य उपपादयितुम् । आगमाच्च ऽदृष्टा बोद्धा सर्वज्ञाता ईश्वर-
इति । बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैर्निरुपाख्यमीश्वर प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीत-
कः शक्त उपपादयितुम् । स्वकृताभ्यागमलोपेन† च प्रवर्तमानस्यास्य यदुक्तं
प्रतिषेधजातमकर्मनिमित्ते शरीरसंगे तत्सर्वं प्रसज्यतइति । अपरे इदा-
नीमाह ।

नित्ये इत्यैश्वर्यं नित्यमणिमादिकं त्वनित्यं तदभिप्रायं च भाष्यस्य धर्मफलत्वा-
भिधानम् । नात ऐश्वर्यनित्यत्वे धर्मवैयर्थ्यमनित्यत्वे तत्कारणकल्पनया ऽनवस्थेति
चोद्धावकाशः । प्रत्यात्मवृत्तिधर्माधर्मसंनिचयाधिष्ठानं संकल्पानुविधायिन ईश्वर-
धर्मस्य प्रयोजनम् । आभ्यपेत्येश्वरधर्ममेतदुक्तं भाष्यज्ञाता । परमार्थतस्तु नेश्वरस्य
धर्मसद्भावे प्रमाणमस्ति नित्याभ्यामेव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां सकलकार्यात्पत्तिसिद्धि-
रित्याशयेन न चेश्वरधर्मो ऽस्तीति वार्तिकमिति । ता. टी. ।

* स्यादेतत् । प्रयोजनं विना प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः । न च प्राप्तफलप्रा-
प्तव्यस्यास्ति प्रापणार्थं किं चिदीश्वरस्य तस्मात्कृतमस्य जगन्निर्माणेनित्यत आह ।
आप्तकल्पश्चेति । मा भूदस्य भगवतः स्वार्थः पशुपुद्गलार्थं प्रवर्त्यतीत्यर्थः । ता. टी. ।

+ प्रधानपरमाण्वकर्मणि प्राक् प्रवृत्तेर्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तने ऽचेतनत्वाद्वा-
स्यादिवदित्यनुमानेन हीश्वरो बुद्धिमत्त्वेनैव सिध्यति । तस्य बुद्ध्यनङ्गीकारे तु स* एव न सिध्ये-
दिति भावः ।
‡ दृष्टा बोद्धेति २ ।

§ स्यादेतत् । यदि कारुण्यादीश्वरो जगदिर्मणे प्रवर्तते हन्त भोः
* सुखिनमेव सृजेच्च दुःखिनम् । न च क्षेत्रज्ञगतधर्माधर्मसहकारितया निर्माणवै-
चित्र्यं वाच्यमधर्मस्य तदनधिष्ठितस्य स्वकार्याकरणेन कारुणिकेनाधिष्ठानाया-
गात् । तस्मात्सुखदुःखादिभेदेन जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्चानुक्रम्याप्रयुक्त ईश्वरः करो-
तीत्यत आह । स्वकृताभ्यागमलोपेन प्रवर्तमानस्येति । अयमभिसंधिः । कारुणिको
ऽप्ययमात्मान्तरातिशायिमहिमापि न वस्तूनां सामर्थ्यमन्यथाकर्तुं पारयति ।
तस्मादधर्मैकात्म्यमता नेश्वरप्रभावादपि नित्येन भवितुं युक्तं न च स्वफलविरो-
धिना फलमप्रदाय विनष्टमपि शक्यम् । अतः क्षेत्रज्ञानां नियतिमलङ्घयतेश्वरेण
नाधर्मः शक्यो ऽनधिष्ठानं तस्मात्कारुणिकोप्ययं वस्तुस्वभावमनुविधीयमानो धर्मा-
धर्मसहकारी जगद्वैचित्र्यं विधत्ते । तदिदमुक्तं स्वकृतित्यादि । पुरुषैर्यत्कृतं तत्फल-
भ्याममलोपेन प्रवर्तमानस्येत्यर्थः । ता. टी. । ईश्वरप्रवृत्तिः क्रीडार्थमिष्टिके । क्रीडाया अय्या-
नन्दफलकत्वाच्चित्याप्तकामस्य क्रीडानुपपत्तेर्विभूतिख्यापनार्थमित्यन्ये । विभूतिख्यापने ऽपि प्रयो-
जनानुपपत्तेः तत्स्याभाष्यात्ववर्ततइत्यदुष्टमिति वार्तिकम् । प्रवृत्तिस्वाभावेऽपि सहकारिधर्माध-
र्मैकानुविशेषसंनिधानासंनिधानवशेन युगपत्सर्वकार्यानुत्पाद उपपादनीयः । अत्रेश्वरानुमानात्प्राप्ते-
प्राप्तिराकरणं च वार्तिकतात्पर्यटीकयोर्विस्तरेण कृतं विस्तरभयाच्चोद्धृतं तत एवावगन्तव्यम् ।

**अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैदृश्यादि-
दर्शनात्* ॥ २२ ॥**

अनिमिता शरीराद्युत्पत्तिः (कण्टकतैदृश्यादिदर्शनात्) कण्टकस्य तैदृश्यं पर्वतधातूनां चित्रता †यावृणां श्लक्ष्णता निर्निमित्तं चोपादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गोपीति ।

अनिमित्तनिमित्तत्वान्निमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्निमित्तम् । अनिमित्तस्य निमित्तत्वान्निमित्ता भावोत्पत्तिरिति ।

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यद्वि(निमित्तमन्यच्च)‡ निमित्तप्रत्याख्यानं न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं यथा ऽनुदकः कमण्डलुरिति नोदकप्रतिषेध उदकं भवतीति । स खल्वयं॥ वादो ऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते अभेदात्तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति । अन्ये तु मन्यन्ते ।

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम यस्य कदा चिद् भावद्वतदनित्यम् । उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं ॥ वाचिनष्टं नास्ति । किं पुनः सर्वं भौतिकं च शरीरादि अभौतिकं च ब्रह्मादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विज्ञायते तस्मात्सर्वमनित्यमिति ।

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत्सर्वस्यानित्यता नित्या तन्नित्यत्वान्न सर्वमनित्यम् । अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वं नित्यमिति ।

* कण्टकादीनां संस्थानभेदवतां निमित्तादर्शनेनानिमित्ततां मन्वानस्तेनैव दृष्टान्तेन शरीरादीनामपि संस्थानवतामनिमित्ततां मन्वानः पूर्वपक्षयति । अनिमित्तत इति । अदृश्यमाननिमित्तानां शरीरकण्टकादीनां पतनिःक्षेपात्पक्षेण व्यभिचारानुद्भावनादुद्भावेन वा सर्वानुमानोक्तेदप्रसङ्गात्सर्वत्र तस्य सुलभत्वादुभयसिद्धनिमित्तवत्पटदृष्टान्तेन संस्थानवत्त्वात् कण्टकशरीरादीनामपि निमित्तवत्त्वमिति रान्तः । ता० टी० । ( ) २ पु० नास्ति । † यावृणः इति २ । ५ । ( )‡ नास्ति २ ।

§ कस्मात्पुनः पूर्वपक्षः स्वयं सूत्रकारेण न निराकृत इत्यत आह । ता० टी० ।

॥ त्वंति ५ ।

तदनित्यत्वमग्नेर्दाहं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् । कथं यथा अग्निर्दाहं विना-
श्यानुविनश्यति एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ।

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

अयं खलु वादे। नित्यं प्रत्याचष्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नम् ।
कस्माद् यथोपलब्धि व्यवस्थानाद् यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमा-
णतस्तदनित्यं यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतम् । न च परमसूक्ष्माणां भूताना-
माकाशकालदिगात्ममनसां तदुत्थानां च केषां चित्सामान्यविशेषसमवायानां
चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते *तस्मान्नित्यान्येतानीति । अय-
मन्य एकांतः ।

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ।

ऽनोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणं चोपलभ्यते विनाशकारणं च तत्सर्वनित्यत्वे व्याह-
न्यतइति ।

ऽतल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यतइति मन्यसे न तदूतलक्षणाहीनम-
र्थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधादूतमात्रमिदमित्युक्तोऽयं प्रतिषेध इति ।

* सर्वस्य पक्षत्वे परमाण्वाकाशादिषु द्वैत्वभावेन भागासिद्धिः कस्य चि-
त्पक्षत्वे सिद्धसाधनमिति वार्तिकम् ।

† पञ्चभूतात्मकं खल्वेतद् गोघटादिकार्यमुपलभ्यते । व्यपदिशन्ति हि
मृदं घटो मृच्छरीरमिति । भूतानि च नित्यानि तेषामुच्छेदस्य नैयायिकैरन्यु-
पगमात् । तेन भूतात्मनां गोघटादीनां नित्यतेति पूर्वपक्षः । ता. टी. ।

‡ भूतेभ्यो भौतिकानि भिन्नानि न हि परमसूक्ष्माः परमाणवो गोघटा-
दयः परमाणुवत्तेषामतीन्द्रियत्वे सर्वग्रहणप्रसङ्गादित्युक्तं द्वितीयाध्याये । तस्माद्
ग्रहणाग्रहणाविरुद्धधर्मयोगादन्ये भौतिका भूतेभ्यः । तथा च तेषामुत्पत्तिविनाश-
कारणोपलब्धेर्न नित्यत्वं भूतनित्यत्वे ऽपीति सिद्धान्तमाह । ता. टी. ।

• § भूतसारूप्येण तादात्म्यं मन्यमानः पुनरपि पूर्वपक्षवाच्याह । ता. टी. ।

नैतत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः* ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणं चोपलभ्यते । न चैतदुभयं नित्यविषयं न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुं न चाविषया का चिदुपलब्धिः । उपलब्धिसामर्थ्यात्कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यतइत्यनुमीयते । स खलूपलब्धेर्विषय इति । एवं च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति । † उत्पत्तिविनाशकारणप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्ट इति । प्रसिद्धश्चावयवी तद्वत्मा उत्पत्तिविनाशधर्मा चावयवी सिद्ध इति । ‡ शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूतनित्यत्वात् तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च न व्याप्ताः तस्मादनेकान्तः§ ।

॥ स्वप्रविषयाभिमानवद् मिथ्योपलब्धिरिति चेद् भूतोपलब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमान इति । एवं चेतदूतोपलब्धौ तुल्यं पृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्रविषयाभिमानवत् प्रसज्यते ।

पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र समानम् । उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति सोऽयं नित्यानांमतीन्द्रियत्वादविषयत्वाच्चेत्पत्तिविनाशयोः स्वप्रविषयाभिमानवदित्यहेतुरिति । ¶ अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूपत्तिविनाशयोर्विषयः** । यच्चेपजा-

* भूतसारूप्यं गोघटादीनां भूतकार्यत्वे ऽप्युपपद्यमानं न भूतात्मकत्वमवगमयतीत्याशयवानाह । ता. टी. ।

† अपि च यद्युत्पत्तिविनाशो भावानां न वस्तुसन्तौ कथं प्रेक्षावतामभिमतोत्पत्तिकारणे ऽनभिमतविनाशकारणेऽपि तदर्थानां प्रवृत्तिरित्याह । ता. टी. ।

‡ अपि चाव्यापको हेतुरित्याह । ता. टी. ।

§ अव्यापकश्चानेकान्त उक्तः । पक्षो हि सर्वं नित्यमिति । तस्मिन्नस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामनेकान्तः । अनेकः सत्त्वासत्त्वलक्षणो ऽन्तो ऽस्येत्यनेकान्त इति । ता. टी. ।

॥ असति बाधके मिथ्यात्वकल्पनायामतिप्रसङ्ग इत्यमुमर्थं शङ्कानिराकरणाभ्यामाह । ता. टी. ।

¶ तदेष सौख्यानां मतमपास्य स्वायंभुवानां मतं वृषयति । ता. टी. ।

** त्रिविधः खल्वयं धर्मिणः परिणामो धर्मलक्षणावस्थारूपः । तद्वथा सवर्णं धर्मं तस्य परिणामो वर्धमानश्चकादिः । धर्मस्य तु लक्षणपरिणामो ऽनागतादिः । यदा खल्वयं सुवर्णकारो वर्धमानकं भङ्गत्वा स्वकमारचयति तदा वर्धमा-

यते* तत्प्रागप्युपजननादस्ति यच्च निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति† एवं च सर्वस्य नित्यत्वमिति ।

न व्यवस्थानुपपत्तेः‡ ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति (व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयो-
र्विद्यमानत्वात् । अयं धर्म उपजातो ऽयं निवृत्त इति) सद्भावाविशेषादव्यवस्था
इदानीमुपजननिवृत्ती नेदानीमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमा-
नत्वाद् । अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिः उभयोरविशे-
षाद् । अनागतो ऽतीत इति॥ च कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्तमानस्य सद्भावल-
क्षणत्वाद् । अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरि-
त्येतस्मिन्सति नैते दोषाः । तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तं चास्ति
तदयुक्तमिति । अयमन्य एकान्तः॥ ।

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

नको वर्तमानलक्षणं हित्वा ऽभेदलक्षणमापद्यते । स्वकस्त्वनगततालक्षणं हित्वा
वर्तमानतामापद्यते । वर्तमानतामापन्न एव तु स्वको नवपुराणभावमप्यदमानो ऽव-
स्थापरिणामवान् भवति । नवपुराणावस्थाश्च वर्तमानलक्षणाश्रया लक्षणपरिणा-
माः । सो ऽयं त्रिविधः परिणामो धर्मिणः । धर्मलक्षणावस्थाश्च धर्मिणो भिन्ना-
श्चाभिन्नाश्च । तथा च धर्म्यभेदात्तन्वित्यत्वेन नित्या भेदाच्चोत्पत्तिविनाशविषय-
त्वमित्युभयमुपपन्नमिति । ता. टी. ।

* ननु यद्युपजनापायधर्मकत्वं धर्माणां हन्तीत्युक्तेः प्राक् तेषामसत्त्वाद्वि-
नाशाच्चोर्ध्वमसत्त्वात्कथं सर्वनित्यत्वसिद्धिरित्यत आह । ता. टी. ।

† धर्मरूपेणेति शेषः । ता. टी. ।

‡ उपजनापाययोः स्वरूपतो कालतो विशेषतश्च संबन्धितो ऽनागतत्वाद्वि-
तश्च व्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावद्वेदाभेदौ परस्परपरीहार-
व्यवस्थितधर्मावेकत्र समवेतः । तस्मादुपजनापायव्यवस्थायै भेदं धर्मलक्षणावस्था-
नां धर्मिण इच्छता तेषामनित्यत्वमभ्युपेतव्यम् । सांख्यवत्सत्कार्याभ्युपगमेन तु
नित्यत्वव्यवस्थापने यन्निवर्तते तन्निवृत्तमप्यस्तीति ब्रूवाणो भवान् प्रष्टव्यो भवति
किमुक्तं भवति यदि ब्रूषे पूर्वमुपलब्धं पश्चान्नोपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्व-
विशेषप्रत्ययो ऽभ्युपेय इति व्याघातः । अथाविर्भावो ऽभिव्यक्तिस्तथापि पूर्वदोषा-
निवृत्तिरसती भवतीति । ता. टी. । ( ) = पु. नास्ति. § अनागते ऽतीते चेति २ ।

•॥ वेदाङ्गानाम् । ता. टी. ।

सर्वे नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते । कस्माद् भावलक्षणपृथक्तात् ।
 भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृथग्वि-
 षयत्वात् । सर्वा भावसमाख्याशब्दः समूहवाची कुम्भ इति संज्ञाशब्दो गन्ध-
 रसरूपस्पर्शसमूहे बुधप्राश्वर्षीवादिमूहे च वर्तते निदर्शनमात्रं चेदमिति* ।

नानेकलक्षणैरेकभावनिरूप्यते ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । गन्धादिभिश्च गुणे-
 बुध्नादिभिश्चावयवैः संबद्ध एको भावो निरूप्यते गुणव्यतिरिक्तं च द्वयमव-
 यवातिरिक्तश्चावयवीति । विभक्तन्यायं चैतदुभयमिति† । अथापि ।

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्युक्तः प्रतिषेधः । कस्माल् लक्षणव्यवस्था-
 नादेव । यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन्व्यवस्थितं यं कुम्भ-
 मद्राक्षं तं स्पृशामि यमेवास्याक्षं तं‡ पश्यामीति । नाणुसमूहो गृह्यतइति
 अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति ।

अथाप्येतदनुक्तं नास्त्येको भावो यस्मात्समुदायः । एकानु-
 पपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येको भावो यस्मात्समूहे भावशब्दप्रयोगः, एकस्य
 चानुपपत्तेः, समूहो नोपपद्यते एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहृतत्वादनुपपन्नं
 नास्त्येको भाव इति । यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगा-
 दिति हेतुं ब्रुवता स एवाभ्यनुज्ञायते । एकसमुच्चयो हि समूह इति । समूहे
 भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येकं समूहि॥प्रतिषेधो नास्त्येको भाव
 इति । सोयमुभयतो व्याघाताद्यत्किञ्चनवाद इति । अयमपर एकान्तः॥ ।

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः । कस्माद् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः

* अस्य प्रयोगः । कुम्भशब्दो ऽनेकविषय एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति
 न्या. वा. ।

† सर्वस्य पत्नीकरणाद् दृष्टान्ताभावः । आधाराधेयभावेनानुपपत्तानां कटा-
 दीनामवयविनश्च ग्रहणादयथासिद्धः । नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेना-
 वस्थानाच्च विरुद्धः । न्या. वा. ।

‡ अस्याक्षमिति ५ ।

§ तत्समूहइति २ । ५ ।

॥ समूहप्र. इति ५ ।

॥ संप्रति शून्यतावादिनमुत्थापयति । ता. टी. ।

असन् गौरश्वात्मना ऽनश्चो गौरसन्नश्चो गवात्मना ऽगौरश्च इत्यसंप्रत्ययस्य ।
प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्वमभाव इति ।

प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम् ।
अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः । पूर्वं सोपा-
ख्यमुत्तरं निरुपाख्यं तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति
न जात्वभावो निरुपाख्यो ऽनेकतया ऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति सर्व-
मेतदभाव इति चेद् यदिदं सर्वमिति मन्यसे तदभावं इति एवं चेदनिवृत्तो
व्याघातः अनेकमशेषं चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम् । अस्ति चायं
प्रत्ययः सर्वमिति तस्मान्नाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव
इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञाभावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः भावेष्वितरेत-
राभावमनुज्ञायश्रित्य चेतरेतराभावसिद्धौ सर्वमभाव इत्युच्यते । यदि सर्व-
मभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभाव-
सिद्धिः सर्वमभाव इति नोपपद्यते । सूत्रेण चाभिस्म्वन्धः ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्वमभावः । कस्मात् स्वेन भावेन सदावाद्भावानां स्वेन धर्मेण
भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वो धर्मो भावानां द्रव्यगुणकर्मणां

* प्रमाणादयः खल्वमी परस्परानात्मतया असदिति प्रत्ययस्य नञश्च गो-
चरा अनुभूयन्ते । अतस्तद्वाचिनां शब्दानां तत्सामानाधिकरण्यं ततः प्रमाणादयो
ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटवत् । अपि चामी भावा नित्या अनित्या वा नित्यत्वे
सर्वसामर्थ्यरहितस्यासत्त्वं न हि नित्यं क्व चित्कार्यउपयुज्यते क्रमाक्रमानुपपत्तेरि-
त्युक्तम् । अनित्यत्वे तु विनाशस्वभावाश्चेद् द्वितीयादित्तरेष्विव प्रथमतः ऽपि न
स्युः सत्त्वे वा नामी विनाशस्वभावाः । अतस्त्वभावत्वे वा तृणान्तरे ऽपि न नश्ये-
युः । नो खलु नीलं स्वकारणादुपजातं जातु कारणसहचैरपि पीतं कर्तुं शक्य-
मिति विनाशस्वभावकत्वमकामेनापि अनित्यानामेषितव्यम् । तस्माद्भावानां
शून्यतैव परमार्थिकी कल्पितया त्ववस्तुसत्या सन्त इव भासन्तइति युक्तमुत्प-
श्यामः । ता टी. ।
† एतदुक्तमिति २।४।५ ।

‡ न ह्यत्यन्तासन्निरुपाख्यं सर्वमिति वा भाव इति वा ऽभिमानस्य गो-
चरः असद्वा ऽनिर्वचनीयं वा न ख्यातिगोचरो ऽपि तु सदेव सन्दन्तरात्मना तथा
च कुतो ऽत्यन्तासतः कल्पनागोचरत्वमपीति । ता. टी. । § निरुपाख्यमिति २।५ ।

॥ स्वे भावो धर्मो द्रव्यादीनां सदादिः अथ वा स्वभावः स्वरूपं भावानां
येनामी भावाः स्वभावाद् व्यावर्तन्ते तस्य सिद्धेः । अथ वा ऽसन्निति प्रत्ययस्य

सदादि सामान्यं द्रव्याणां क्रियावदित्येवमादिविशेषः स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्या इति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः । सामान्यविशेषसमवायानां च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते । साध्यमभावस्य निरुपाख्यत्वात् संप्रत्यायको ऽर्थभेदो न स्यात् । अस्ति त्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथ वा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वरूपसिद्धेरिति । गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रं* यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत । गोशब्देन चाभाव उच्येत (तस्मात्) गोशब्देन चाभाव उच्यते) यस्मात् गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति । अथ वा न स्वभावसिद्धेरिति असन् गौरश्चात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनाद्गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः अनश्वो ऽश्व इति वा गौरगौरिति वा कस्मान्नोच्यते । अवचनात्स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते । अव्यतिरेके प्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिमन्बन्धो व्यतिरेको ऽवाऽव्यतिरेको ऽभेदाख्यमन्बन्धः प्रत्ययसामानाधिकरण्यं† यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति । असन् गौरश्चात्मना ऽनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरैकत्वं नास्तीति । तस्मिन्प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्चात्मनेति यथा न सन्ति कुण्डे बदराणीति कुण्डे बदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्गौरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ।

गव्यश्चात्मनेति विशेषणाद्गौरित्यस्य गां परिहृत्याश्वादिभिः संबन्धाद् गोभावसिद्धेरैवमश्वादिष्वपीति स्वभावसिद्धेर्भावानां नाभाव इत्यर्थः । ता. टी. ।

* नाभाव इति अथ वा न स्वभावसिद्धिमात्रमिति २ ।

† नेति २ ( ) ४ । ५ । नास्ति ।

‡ अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसत् इत्यधिकम् ५ ।

§ असत्त्वः खलु भावविशेषणं सदेवाभिधत्ते एवमसत्प्रत्ययो ऽव्यभावविशेषणं सदेवालम्बते । यथा शुक्लशब्दः शुक्लगुणविशिष्टे पटे वर्तते तथा चासत्प्रत्ययाभिधानरूपपक्ष भाववर्तिना पदेन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । भावश्च कश्चिचित्यः कश्चिदनित्यः तच्च नित्यस्यार्थक्रियाकारित्वमुपपादितं त्वणभङ्गभङ्गे । अनित्यापि न विनाशस्वभावा भावः कारणान्तरात् विनश्यति । यत्तु न शक्यं नीलं पीतं कर्तुमिति तत्र ब्रूमः शक्यं एव नीलः पीतः कर्तुम् । आमश्यामः कुम्भो घट्टिसंयोगाद्भक्तः । अथ नीलत्वं न शक्यं पीतत्वं कर्तुं ननु भावोपि नाभावः शक्यः कर्तुमिति यथैककुम्भाधिकरणे श्यामत्ववृत्तत्वे पर्यायेण भवतः एवं कपालाधिकरणो कुम्भभावाभावाविति न दोषः । ता. टी. ।

न स्वभावसिद्धिरपेक्षिकत्वात्* ॥ ४९ ॥ ३

अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं न
स्वेनात्मनावस्थितं किं चित्कस्माद् अपेक्षासामर्थ्यात् तस्मान्न स्वभावसिद्धि-
भावानामिति ।

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४७ ॥

यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते । अथ
दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमनापेक्षिकम् । अस्मिन्मतेतराश्रययोरेकाभावेन्यत-
राभावः इति दीर्घापेक्षाव्यवस्थानुपपन्ना । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः
परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः अपेक्षा-
यामनपेक्षायां च द्रव्ययोराभेदः । यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती एवा-
नपेक्षमाणे नान्यतरश्च भेदः । आपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरश्च विशेषो-
पजनः स्यादिति । किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेद् द्वयोर्ग्रहणे ऽतिशय-
ग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकं विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घं
मिति व्यवस्यति यच्च हीनं गृह्णाति तद्रुस्वमिति व्यवस्यतीति । एतच्चा-
पेक्षासामर्थ्यमिति । अथेमे संख्यैकान्ताः § । सर्वमेकं सदविशेषात् ॥ सर्वं

* सर्वं हि भिन्नस्वभावा भावा भिन्नत्वं च तेषामन्यापेक्षं तथा हि नीलं
भिन्नं पीताद्यपेक्षया न तु स्वभावतः । एवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परापरत्वे पितापुत्रा-
दयः परापेक्षा द्रष्टव्याः । यच्च परापेक्षं न तद्वाचिकं यथा जपाकुसुमापेक्षः स्फटि-
कस्यारुणिमैत्याक्षेपः । ता. टी. ।

+ दीर्घमनापेक्षिकम् अस्मिन्मतेतराश्रययोरेकाभावे अन्यतराभावादुभयं किमिति गृह्यते अथ
दीर्घापेक्षा उभयाभाव इति ५ ।

† सतेरेव वस्तुनोः परस्परापेक्षं ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिकं न वस्तुन्यसति घटतदित्यर्थः । किं
च न सर्वेषां भावानां सापेक्षत्वं यथा रूपादीनामिति हेतोः पक्षाव्यापकत्वम् । अपि च । सर्वमभाव
इति प्रतिज्ञायामुपन्यस्तहेतोः सत्त्वाङ्गीकारे व्याघातः । असत्त्वे साध्यातिरिक्तः । प्रयुज्यमानस्य
वाक्यस्याद्यं सत्त्वेनाङ्गीकृते व्याघातः । असत्त्वं तु वाक्यस्य निरर्थकत्वम् । सर्वमभावः सर्वे भाव इत्य-
नयोर्वाक्ययोराभेदे अभ्युपगते व्याघातः अनभ्युपगते तु विशेषोपादानवैषम्यम् ।

§ संख्या एकान्ता येषु वादेषु ते तथोक्ताः । ता. टी. ।

॥ इदमस्याकृतम् । न तावदयं नामरूपप्रपञ्चः प्रकाशाद्विचः सन् प्रकाशि-
तमर्हति जडस्य स्वयं प्रकाशासम्भवात् । न च प्रकाशयोगात्प्रकाशतर्हति युक्तं न
कल्पात्तरणं प्रकाशेनास्य कश्चिद्व्योमः सम्भवति । विषयविषयिभावः संबन्ध इति

द्वेधा नित्या नित्यभेदात्* । सर्वे चेथा ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति । सर्वे चतुर्दश
प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति† । एवं यथासम्भवमन्ये ऽपीति‡ तच्च परीक्षा ।

संख्येकान्तसिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४९ ॥

चेन्न । तत्राकिञ्चित्करस्य विषयित्वासम्भवात् न चार्थे ज्ञानं फलं जनयतीति
साम्प्रतम् । अतीतानागतयोरर्थयोस्तदसम्भवात् । न च न तयोर्विषयभावः ।
तस्माज् ज्ञानाद्विचस्य नामरूपप्रपञ्चस्य न प्रकाशसम्भव इति ज्ञानस्यैवायं विवर्त
इति युक्तमुत्पश्यामः । न च प्रकाशात्मानो घटपटादय एवादयव्ययधर्मिणः परस्पर-
व्यावृत्ताः सन्तिवति साम्प्रतम् । तद्व्यावृत्तिग्रहणे प्रमाणाभावात् । सा हि यद्यतो
व्यावर्तते तदुभेयधरे हृद्येति । न च विज्ञानानि विलक्षणानि स्वरूपमात्रावस्थि-
तानि परस्परवार्ताऽनभिज्ञानि ज्ञानान्तरमपि गृहीतुमुत्सहन्ते प्रागेव स्वस्माद्
व्यावर्तयितुम् । न च निषेधनिषेधाधिकरणग्रहणयोः व्यावृत्तिग्रहः स्वकारणेन
समसमयोत्पादो भवितुमर्हति । तादृशोः सत्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावाभा-
वात् । न चैकं विज्ञानं त्रिणिकं निषेधनिषेधाधिकरणे गृहीत्वा पश्चाद्भेदं गृह्णातीति
युक्तं त्रिणिकस्य क्रमाक्रमवद्व्यापारायोगात् । न चैकं विज्ञानं निषेधनिषेधाधिकरणे
गृह्णाति अथ ज्ञानान्तरं निषेधतीति युक्तं चैत्रागृहीतेति तस्मिन् मैत्रस्य निषेधज्ञा-
नप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्वरूपग्रह एवास्य निषेधग्रह इति साम्प्रतम् । एवं हि स
भवेद्यदि स्वरूपतदव्यव्यावृत्त्योरेकत्वं स्यात् तत्र व्यावृत्तिस्वभावे वा भावे भाव-
स्वरूपा वा व्यावृत्तिः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे व्यावृत्तिस्तुच्छत्वात् तत्त्वभावाभावपे-
दास्तुच्छाः स्युः ततश्च वचोभङ्गयन्तरेण शून्यवादप्रसङ्गः । इतरस्मिन्स्तु कल्पे विधिरूपो
भाव एवं व्यावृत्तिरिति विधिरूपतया च ते न व्यावर्तन्तइति न व्यावृत्ता भावाः
परस्परं परमार्थतः । तद्विदमुक्तं सदविशेषादिति । अनाद्यानिर्वचनीयाव्यानिबन्धनं
तु भावानां भेदं न व्यासिधामः । न च ज्ञातुरपि ज्ञानाद्भेदग्राहकमस्ति प्रमाणमुक्तादे-
वाविशेषात् । यस्माच्च ज्ञेयानां परस्परतश्च ज्ञानाद्भेदः नापि ज्ञातुर्ज्ञानादस्ति भेदो
नापि ज्ञानानामन्योन्यस्य तस्मात्प्रकाश एव प्रपञ्चो ब्रह्मेत्यद्वैतसिद्धिः । ता. टी. ।

* न हि नित्यानित्याभ्यामन्यो राशिरस्ति यमाश्रित्य पदार्थास्तित्वादिके
व्यवतिष्ठेरिति । ता. टी. ।

† ज्ञप्तिरपि ज्ञायमानत्वाज् ज्ञेयाज्ञातिरिव्यतइति भावः । ता. टी. ।
यद्ये चात्र ज्ञानपदं ज्ञानसाधनपरम् ।

‡ यदि प्रमितिर्नाम तत्त्वं प्रमाणादिभ्यो भिन्नं नास्थीयते प्रमायाः प्रधा-
नक्रियाया अभावात्कथं प्रमात्रादयः । कथं च प्रधानक्रियामन्तरैकैकज्ञाक्यता
स्यात् । काकवैचित्र्यं वा । प्रमायाः फलत्वावस्थाया उपरि प्रमेयत्वं न वारयामः
न चैतावता तत्त्वान्तरं न भवतीति । ता. टी. ।

§ प्रकृतिपुरुषाविति वा पञ्च स्कन्धा इति वा पशुपाशतदुच्छेदेस्वरूप
इति वेत्यादयः । ता. टी. ।

यदि साध्यसाधनयोरनानात्वमेकान्तो न सिद्धयति व्यतिरेकाद् । अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् न हि तन्मन्तरेण कस्य चित्सिद्धिरिति* ।

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न संख्येकान्तानामसिद्धिः कस्मात्कारणस्यावयवभावात् । अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः । एवं द्वैतादीनामपीति ॥

† अनवयवेन सर्वं चेदेकं द्वेधा त्रेधा चतुर्धा वेति प्रतिज्ञार्थः तदतिरिक्तं साधनं वाच्यं न हि साध्यमेव साधनं भवति । तथा च साधनस्य व्यतिरेकाच्च संख्येकान्तसिद्धिः । न च किं चिदपि स्वसंवेदनमस्ति ज्ञानप्रदीपादीनामपि परसंवेद्यत्वात् । यथा च ज्ञानातिरिक्तोऽप्यर्थो विषयस्तथा विज्ञानवादनिराकरणावसरे वक्ष्यते । न च विज्ञानादर्थभेदोऽशक्यग्रहः । तथा हि नीलमुपलभ्य त्वनहंकारास्पदमतीतादिरूपं नीलं प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । एवं नीलादीनामपि परस्परमन्यथा घटमानयेति देशितो लोचने निमील्य शयीत । शयीथा इति देशितस्तोयमेवाहरेत्कस्य वित्कथं चिद्विवेकाभावात् । न चानिर्वचनीयाविद्यानिबन्धनोऽयं भेदव्यवहार इति साम्प्रतम् । अनिर्वचनीयख्यातः पूर्वमेवापाकृतत्वात् । तस्मात्सर्वज्ञसंवेदनसिद्धौऽयं भेदप्रत्ययो न कारणमुखनिरीक्षणं युक्तो निराकर्तुमपि तु स्पष्टदृष्टकार्यभेदप्रत्ययात्तादृशं तत्कारणं कल्पनीयं यादृशेन कारणेन प्रपञ्चप्रत्ययोऽप्रत्यूहमुत्पत्तुमर्हति तच्च प्रत्यक्षमेव । तथा हि । त्वनीलं परिच्छिन्दत्यतीतादिभ्योऽस्य भेदं परिच्छिनत्ति संयुक्तविशेषणलक्षणादिन्द्रियायेंसचिकर्षात् । नीलं हि नीलमित्यनुभवत्रयं पीतं च पीतमित्यनुभवन् स्मरन्वा शक्नोति निषेधनिषेधाधिकरणतया समाकलयितुं रूपमात्रेणागृहीतपरस्परभेदमपि । न हि तत्र भेदेन प्रथतइत्यभेदेन प्रथेत येनानयोनानलपीतयोरगृहीतस्वरूपमपि । न हि तत्र भेदेन प्रथतइत्यभेदेन प्रथेत येनानयोनानलपीतयोरगृहीतस्वरूपयोरवध्यवधिमद्भावो न स्यात् । तथा च तौ गृहीत्वा प्रत्यक्षेण शक्नोत्ययमनयोर्भेदं गृहीतुमित्यसाम्प्रतमेतत् । अन्योन्यसंश्रयाद्वेदो न प्रमानरसाधनः । तस्मिन्निदं नार्यामिति वस्तुभेदं विना न धीरिति । एतेन प्रमातुरपि प्रमाया भेदो व्याख्यातः । प्रमातारश्चानेकविधसुखदुःखापभोगव्यवस्थानादुधिरान्धादिकोविदजालामुक्तसंसारविभागोपपत्तिश्च भेदवन्तोऽनुमीयन्ते । एकस्मिन्वर्षयायेण विरुद्धधर्मसंगोभावात् । कल्पनया कथं चित्सम्भाव्यमानोऽप्ययं गोमयपायसीयन्यायमावहति । तदेवं प्रत्यक्षादिशिरोधादनुपपन्नार्थाः श्रुतय एवमेवाद्वितीयमित्याद्याः प्रथमां वृत्तिमुल्लङ्घ्य जघन्यामालम्बन्ते यजमानः प्रस्तर आदित्यो वै यूपवदिति । तस्माच्चाद्वैतमिति । साध्यात्साधनभेदेन च संख्यान्तरैकान्ता अय्यपीकृता इत्युक्तम् ।

ता. टी. ।

† एकस्य च द्वयादीनां वा कश्चिदेकदेशः साधनं तथा च न संख्यान्तरं न च साधनाभाव इत्यर्थः । ता. टी. ।

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः कस्मात्सर्वमेकमित्यनपवर्गेण प्रति-
ज्ञाय कस्य चिद्वैकत्वमुच्यते तच्च व्यपवृत्तावयवः* साधनभूतो नोपपद्यते†
एवं द्वेतादिष्वपीति । ते खल्विमे संख्यैकान्ता विशेषकारितस्या‡ र्थभेदविस्ता-
रस्य प्रत्याख्यानेन वर्तन्ते प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्मिथ्यावादा मवन्ति ।
अथाभ्यनुज्ञानेन वर्तन्ते समानधर्मकारितार्थसंग्रहे विशेषकारितश्चार्थभेद
इति एवमेकान्तत्वं जहतीति । ते § खल्वेते तत्त्वज्ञानप्रविवेकार्थमेकान्ताः
परीक्षिता॥ इति । प्रेत्यभावानन्तरं फलं तस्मिन् ।

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोदनपयसी कृषति वषतीति काला-
न्तरे फलं सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोचं जुहुयात्स्वर्गकाम
इति एतस्याः फले संशयः ।

॥ सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

* यद्यवृत्तो ऽवयव इति २ । .

† यदि साध्यस्य कश्चिदवयवो भवेत् संख्यैकान्तः स्यादिति । सर्वमेक-
मित्येतस्मिन् प्रतिज्ञातेर्यं न किं चिद्भावते यतस्तत्साधनं स्यादित्यर्थः । ता. टी. ।

‡ धक्कोटरफाययादिविशेषकारितो यो ऽर्थविशेषः स्यात्पुरुषादिस्तत्प्र-
त्याख्यानेनेत्यर्थः । ता. टी. । § स्वचित्ते इति २

॥ अद्वैतत्वादिविचिन्तनेषु प्रेत्यभावो न तात्त्विको भवेदपि तु काल्पनिकः
केवलं प्रेत्यभावो ऽपि तु षोडशापि पदार्थाः तस्मादेतेषां यत्तत्त्वज्ञानं तत्प्रविवेकेन
ज्ञानप्रविवेक इति तदर्थमेते परीक्षिता इति । ता. टी. ।

॥ कर्मानन्तरं दुःखं लोकपण्डित्यादिकं चोपलभ्यते प्रशंसन्ति हि लौकिका
धार्मिका ऽयं साधुतम इति । तत्किमेतदेवास्य फलमस्तु अयामुष्मिकं स्वर्गा-
दीति । किं तावत्प्राप्तं स्वर्गादिफलत्वे कर्मणः स्वरूपेणाकारणत्वाच्चिरनिवृत्ते
तस्मिन्स्तुत्यत्तेरपूर्वकल्पनायां च प्रधानाङ्गापूर्वाणि भूयसि कल्पनीयानि । न च
तान्युत्पन्नमात्राणि जनयन्ति तात्सहकार्यन्तराणि कल्पनीयानीत्यदृष्टकल्पनगौर-
वासत्तदन्तरं दृष्टफलबाधनाच्च भास्यामुष्मिकं स्वर्गादि फलमपि त्वनन्तरदृश्यमा-
नमेव । तत्रापि दुःखफलत्वउपदेशव्याघाताल्लोके पङ्क्तिभ्रष्टात्यादिकमेव फलं
तच्च सुखहेतुतया स्वर्गादिफलत्वेनोच्यते दृष्टो हि सुखहेतौ स्वर्गपदप्रयोगो लोके
यथा चन्द्रसं स्वर्गः सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्ग इति प्राप्तम् । एवं, प्राप्ते ब्रूमः ।
स्वर्गपदस्य तावदर्थवादतो यत्र दुःखेन संभिन्नं न च ब्रह्ममनन्तरम् । अभिलषे-

स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्ने ऽस्मिन्देहभेदादुत्पद्यतइति न संद्वः
शामादिकामानामारम्भफलमिति ।

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणात्पत्तुमर्हति न खलु
वे विनष्टात्कारणात्किं चिदुत्पद्यतइति ।

प्राङ् निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तस्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थेना वृक्षमूले सेकादि परिक्रमे क्रियते तस्मिंश्च प्रध्वस्ते
पृथिवीधातुरव्यातुना संगृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्वयं निर्वर्त-
यति स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो व्यूहविशेषेण सन्निविशमानः
पर्णोदि फलं निर्वर्तयति एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् । न च विनष्टात्फलनि-
ष्पत्तिः । तथा प्रवृत्त्या संस्कारो*धर्माधर्मलक्षणो जन्यते स जातो निर्मिता-
न्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादयतीति उक्तञ्चेतत् पूर्वकृतफलानुबन्धा-
त्तदुत्पत्तिरिति । तदिदं प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ।

नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पत्तिर्धर्मकं नासद् उपादाननियमात् । कस्य चिदुत्प-
त्त्ये किं चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसद्भावे नियमो नापपद्यतइति । न सत् प्रागु-
त्पन्नविद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति सदसत् न सदसतोर्वैधर्म्यात्सदित्यर्थाभ्य-

पनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति सुखं प्रति वाचकत्वमवधारितम् । न च
तद्वाचकत्वेनैव चन्दनादी तत्प्रयोगोपपत्तावनेकार्थत्वकल्पना युक्ता । यथाहुरन्याय-
श्चानेकार्थत्वमिति । तस्मान्मुख्योयं स्वर्गशब्द उक्तभेदे सुखे । तस्मात्स्वर्गकाम इत्यत्र
मुख्यार्थसम्भवे नापचरितार्थता युक्ता । न चानेकार्थकल्पनाभयान्मुख्यार्थपरित्यागो
न्यायः । प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । यथाहुः । श्रुतसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ
यत्नवता भवितव्यं न तु श्रुतशैथिल्यमादरणीयमिति । तथा प्रमाणवन्त्यदृष्टानि
कल्याणि सुबहून्पि । न चानन्तरदृश्यमानं लोकवङ्क्यादि होमाद्यनुष्ठानफल-
मपि तु तदुपलम्भफलमदाम्भिकानां प्रच्छन्नमनुतिष्ठतामपि लोके पङ्क्त्यादेरभावात् ।
तस्मात्सुखं न सद्य इति ता टी ।

* नैव पुरुषसंस्कारः स्नानादिजन्य इव बोद्धव्यो ऽपि तु पुरुषधर्मतामात्रेण
संस्कार इत्युच्यते । परमार्थतत्त्वयं धर्मः पुरुषाश्रयो ऽपि वर्मणा फले जनयितव्यो
तस्य चास्तवव्यापार इति । ता टी ।

नुच्चा असदिति अर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघातो वैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेकानु-
पपत्तिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्युद्धा । कस्मात् ।

उत्पादव्ययदर्शनात्* ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्ये नासदुपादाननियमादिति ।

बुद्धिसिद्धं तु तदसत्† ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्त्ये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं कार्यं
बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् । तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु
कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ।

‡आश्रयव्यतिरेकाद्वृत्तफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलं चाभयं वृत्ताश्रयं कर्म चेह शरीरे फलं
चामुचेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ।

§प्रतीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रतीतेरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्मसंज्ञितं
धर्मस्यात्मगुणत्वात् तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपत्तिरिति ।

॥ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्रादिफलं निर्दिश्यते न प्रीतिः ग्रामकामो यजेत पुत्रकामो
यजेतेति तच्च यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्तमिति ।

* यथा नित्यस्वरूपायाश्चितिशक्तेर्नान्यादो न व्यय एवं फलस्यापि नित्य-
स्य तौ न स्यातामित्यर्थः । ता टी० ।

† तदसद् भाविकार्यमनेनैव कारणेन जन्यते नान्येनेत्यनुमानबुद्धिसिद्धमे-
वेत्यर्थः । ता टी० ।

‡ देहाद्यतिरिक्तात्मानं नित्यं परलोकिनमसन्तं मन्यमान आह ।
ता टी० ।

§ अस्यात्मा स्वर्गापभोगसमर्थः शरीरव्यतिरिक्तः कर्तृत्युपपादितमित्या-
शयश्चानाह । ता टी० ।

॥ अस्तु स्वर्गाद्यात्माश्रयं तथाप्यव्यापको हेतुः पुत्रादिफलेभ्यो निवृत्तिरिति
देशयति । ता टी० ।

तत्संबन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः* ॥ ५४ ॥

पुत्रादिसंबन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यतइति पुत्रादिषु फलवदुप-
चारः । यथान्ने प्राणशब्दोन्नं वै प्राणा इति ।

फलानन्तरं दुःखमुद्विग्नमुक्तं च बाधनालक्षणं दुःखमिति तत्किमिदं ।
प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य सुखस्य प्रत्याख्यानमाहो स्वदन्यः
कल्प इति । अन्य इत्याह । कथं न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्या-
ख्यातुम् । अयं तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्ताद् दुःखान्निर्विण्णस्य दुःखं
जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थः इति । कया पुनर्या सर्वे खलु
सत्त्वनिकायाः सर्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवो बाधनानुपपत्तो दुःखसा-
हचर्याद्बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तमृषिभिर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते । अत्र च
हेतुसूपादीयते ।

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

जन्म, जायतइति शरीरेन्द्रियबुद्ध्यः शरीरादीनां संस्थानविशिष्टानां
प्रादुर्भाव उत्पत्तिः विविधा च बाधना हीना मध्यमा उत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा
नारकिणां तिरश्चां तु मध्यमा मनुष्याणां हीना देवानां हीनतरा रीतरा-
गाणां च । एवं सर्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुपपत्तं पश्यतः सुखे तत्सा-

* स्वर्गो ऽपि यावत्स्वर्गतया न काम्यते किं तु भोग्यतया । एवं सति कैव
कथा पुत्रादिष्वपि तेषु भोग्यतयैव काम्यन्ते न तु स्वरूपं भोग्यमिति तत्साध्यं सुखं
भोग्यं तस्मात्पुत्रादिसंबन्धात्तदुत्पत्तेः सुखोत्पत्तेस्तेषु फलप्रयोगः । ता. टी. ।

† भवतु बाधनालक्षणं दुःखमनुभूयमानं, यत्पुनरिदं प्रत्यात्ममनुकूलवेद-
नीयं सुखं तत्कथं दुःखमनुभवविरोधात् । शरीरेन्द्रियबुद्ध्यश्च यदि दुःखहेतुतया
दुःखं कस्मात्सुखहेतुतया सुखमेव न भवन्ति । सेयमितिभीरता सकललोकयात्रा-
विरोधिनी । तस्मान्मांसार्था वैकः कण्ठतालूदृत्य मांसमशनवानर्थं कण्ठकज्जन्यमा-
प्रोत्थेवं प्रेक्षावान् दुःखमुद्विग्न्यादिसाधने सुखं भोग्यते । सन्ति च विविधदुःख-
परिवर्जनहेतवो दृष्टाः परिदृष्टसामर्थ्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यभिप्रायवान् पूर्व-
पत्नी गुडजिह्विकया संशयान इव पृच्छति । ता. टी. ।

‡ उत्पत्तिः सुखदुःखहेतुभूता विषयसंपत्तिः । तस्याः स्थानानि भुवनानि
आ सत्यलोकादा चावीचेरिति । एतदुक्तं भवति । यदि दुःखपरिवर्जनेन शक्येत
सुखमुपादातुं ततस्तादृशमनुकूलवेदनीयं कः प्रेक्षावान् प्रजह्यात् । न च तादृश-

धनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवतिष्ठते । दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात्सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भवति । अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते* तृष्णाप्रहाणात्सर्वदुःखाद्विमुच्यतइति । यथा विषयोगात् यो विषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति । दुःखोद्वेगस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानं कस्मात् ।

† न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्वेगः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः † निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणां तदशक्यं प्रत्याख्यतुमिति । अथापि ।

बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्वेगेनेति प्रकरणात् पर्येषणं प्रार्थनाविषयाज्जनतृष्णा पर्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न संपद्यते संपद्य वा विपद्यते न्यूनं वा संपद्यते बहुप्रत्यनीकं ता संपद्यतइत्येतस्मात्पर्येषणदोषाज्ञानाविधौ मानसः संतापो भवत्येवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्बाधनाया अनिवृत्तिः । बाधनाऽनिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्दिश्यते अनेन कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति । अथाप्येतदनूक्तं कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते । अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रवाधते । अपि चेदुदनेभिः समन्ताद्भूमिमालभते सं गवाश्वां न स तेन धनेन धनेषी तृप्यति किं नु सुखं धनकाम इति ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

मस्ति सुखं क्व चिदपि सर्वस्य दुःखाविनाभाविनः केवलस्योपादातुमशक्यत्वात् । तस्माच्चैवं सुखस्य प्रत्याख्यानमपि तु सुखएव दुःखः भावनमुपदिश्यते ऋषिणा । ता. टी. ।

* विलिख्यतइति २ ।

† सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः ४ ।

‡ समन्तादुदनेभिः यथा भवति तथा भूमिं लभतइति योजना । ता. टी. ।

§ ननु यद्व्यन्तरालसुखान्यनुभवति तथापि दुःखसंभेदमाकलयन् अनुपदिष्टोपि स्वयमेव निवर्त्यति कृतमस्य दुःखभावनोपदेशेनेत्यत आह । दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । अविवेकिनामिति शेषः । ता. टी. ।

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते । अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः
सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यत्तन्निःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः
कृतकरणीयो भवति । मिथ्यासंकल्पात्सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते
संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टवि-
योगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद् दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं
सुखमित्यभिमन्यते । सुखाङ्गभूतं दुःखं न दुःखमनापाद्य* शक्यं सुखमवाप्तुं
तादर्थ्यात्सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञापहतप्रज्ञो जायस्व मित्रस्व संधावेति† संसारं
नातिवर्तते । तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपक्षो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते
दुःखानुषङ्गाद् दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् । यद्येवं कस्माद् दुःखं
जन्मेति‡, नेच्छते सोयमेवं वाच्ये यदेवमाह§ दुःखमेव जन्मेति तेन
सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मविनियहार्थी॥ द्वै खल्वयमेवशब्दः कथं न
दुःखं जन्म स्वरूपतः किं तु दुःखोपचाराद् एवं सुखमपीति एतदनेनेव निर्व-
र्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति ।

दुःखोपदेशानुन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते ।

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५६ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋ-
णवान्** जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति
ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः संबन्धः कर्मसंबन्धवचनाज् जरामयं
वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरयां ह एष तस्मात्सत्त्वादिमु-
च्यते मृत्युना ह वेति । ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः ।
क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः क्लेशानुबद्ध एवायं म्रियते क्लेशानुबद्धश्च जायते
नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः जन्मप्रभु-

* अनासाद्य इति ५ ।

† सन्धावतीति । संवाधावेति ४ ।

‡ एवकारः क्रिमर्थ इत्यर्थः । ता. टी. ।

§ यदेवं प्राह २ ।

॥ जन्मविनियहो जन्मविनिवृत्तिः स एवाध्यात्र वर्तते इति जन्मविनिय-
हार्थीयः यथा मत्त्वर्थीय इति । एतदुक्तं भवति । जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं न मना-
गपि सुखबुद्धिः कर्तव्या अनेकानर्थपरम्परापातेनापवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति । ता. टी.

.. १ अनुबन्धः सर्वदा करणीयता । न्य. वा. । ** ऋणवा जायत इति २ । ५ ।

त्ययं यावत्प्रायणं वाञ्छुद्विशरीरारम्भेणात्रिमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःख-
जन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराण्ये तदनन्तराभावादपवर्ग इति तद-
नुपपन्नमिति । अत्राभिधीयते । यत्तावदृष्टानुबन्धादिति ऋणैरिव ऋणैरिति ।

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादे

निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणैरिति नयं प्रधानशब्दः । यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्विती-
यश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः । न चैतदिहोप-
पत्तेः प्रधानशब्दोपपत्तेः गुणशब्देनायमनुवाद ऋणैरिव ऋणैरिति । प्रयु-
क्तोपमं चेतद् यथा ऽग्निमाणवक इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयु-
ज्यते यथाग्निशब्दो माणवके । कथं गुणशब्देनानुवादः निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ।
कर्मलोपे ऋणीव ऋणादानान्निर्यते कर्मानुष्ठाने च ऋणीव ऋणादानात्प्र-
शस्यते स एवोपमार्थ इति । जायमान इति गुणशब्दो विपर्यये ऽनधिकारात् ।
जायमानो ह वै ब्राह्मण इति यः शब्दो गृहस्थः संपद्यमानो जायमान इति
यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतो जायमानस्यानधिका-
रात् । यदा तु मातृतो जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते अर्थिनः
शक्तस्य (चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभिरधिकारः कर्मविधौ कामसंयोग-
स्मृतेः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येवमादि शक्तस्य) च प्रवृत्तिसंभवात् ।
शक्तस्य कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिसंभवात् । शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्तते
नेतर इति । उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थः । मातृतो जायमाने कुमारो
उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं वाक्यं
प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन । तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षको ऽपि न जातमात्रं
कुमारकमेवं ब्रूयादधीष्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति । कुत एष ऋषिरुपपन्नानवद्या-
वादी उपदेशार्थेन प्रयुक्त उपदिशति न खलु वै नर्तकेन्द्र्येषु प्रवर्तते न गायनो
बधिरेष्विति । उपदिष्टार्थविज्ञानं चोपदेशविषयः यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति

* तत्र ऋणत्रयापाकरणेनैव वयःसमाप्तमोक्षनिवेशस्तथो नास्तीत्यपवर्गाभाव
इत्यर्थः । नानुच्छिन्ननिदानः संसारः शक्य उच्छेत्तुमित्यर्थः । ता टी० ।

† ( ) २ नास्ति ।

‡ विज्ञाता उपदेशविषय इति २ । ५ ।

तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारके इति । गार्हस्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिषदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिषदति *तत्पत्नीसंबन्धादिना† गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नं तस्माद्गृहस्थो जायमानो ऽभिधीयते इति ।

अर्थित्वस्य चाविपरिणामे जरामर्यवादोपपत्तिः ॥

यावच्चास्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्यवादस्तं प्रतीतिं जरया ह वेत्यायुषस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनं जरया ह वा गुणशतस्माद्विमुच्यतइति । आयुषस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते । तच्च हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासंयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तो विमुच्यतइत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य बाह्यां शक्तिमाह । अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा स परिक्रीतः क्षीरहोता वा जुहुयादनेन स परिक्रीत इति । अथापि विहितं वानूद्येत कामाद्वार्थः परिकल्प्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति* । ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थः कर्मसु प्रवर्ततइत्युपपन्नं वाक्यस्य सामर्थ्यम् । फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फलं† तानि संपन्नानि फलाय

* तत्फलंति २ । † गार्हस्थ्यस्य लिङ्गं पत्नी यास्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । ता. टी.

‡ परिणामे इति २ ।

§ तेन यदुक्तमृणापाकरणेन वयःपर्यवसानाच्चास्ति श्रोत्रावसर इति तदप्राकृतं भवति । ता. टी. ।

॥ यद्यपि गृहस्थस्य यज्ञान्तराणि सन्ति तथापि जायमानः चणैस्त्रिभिरिति वाक्यं बालस्यापि यज्ञादि विधास्यतीत्येतामाशङ्कां विमर्शपूर्वकमपाकरोति । ता. टी. ।

¶ वानूद्येतति २ ।

** न तावज्जायमानो ह वै इत्यादिवाक्ये विधिविभक्तिरस्ति तेन सिद्धानुवादः स्वरसतः प्रतीयते । यदि तु तस्यार्थस्य सिद्धिर्वाक्याद्वा प्रमाणान्तराद्वा कथमपि न कल्पेत ततो वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायेन विधित्वमस्य कल्पेत । सन्ति तु शतशस्तदर्थेविधायकानि वाक्यानि विधिविभक्तिमन्तीति को जात्यस्वच्छामात्रेण विध्यर्थतां कल्पयेत् । तस्माद्विहितावुवचनमेव न्याय्यमिति जायमानशब्दो जघन्यवृत्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । ता. टी. ।

†† अयमभिप्रायः विधिर्हि स्वध्यापारे दुरुषं कर्तृतया नियुक्ते प्रयत्नश्चास्य व्यापारः । स च निर्विषयो न शक्यो निर्वर्तयितुमिति स्वविषयमपवर्तते न चास्य साक्षात्फलं प्रयत्नविषयो भवितुमर्हति तदुद्देश्यतामात्रेण तु भवेच्चैतावता प्रयत्नोऽपि निर्वृणोति यावदयं साक्षादभिनिर्वर्तनीयं न प्राप्नोति तदुपायश्चास्य साक्षा-

कल्पन्ते* । विहितं च जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः संबद्ध्यते सोऽयं जायमान इति । प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेद् न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति । प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत्तदपि व्यधास्यत्† प्रत्यक्षतः । प्रत्यक्षविधानाभावान्नास्थाश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् । न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतोऽश्रवणादयत्नमेतदिति ।

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् । यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि नार्थान्तराभावाद्‡ एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वेऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति । ऋग्ब्राह्मणं चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिधादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्कर्मभिर्मुन्युमुषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्विविण्मिच्छमानाः । अथापरे ऋषयो मनीषिणः ॥ परं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः॥ । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं* गुहायां विभ्राजते तदातयो विशन्ति । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं† तमसः परंस्तात् । तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । अथ ब्राह्मणानि च यो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्योऽर्च्यकुलवासीति तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्वएवैते पुण्यलोका भवन्ति

दभिनिर्वर्तनीय इति फलोद्देशप्रवृत्तस्य पुरुषप्रयत्नस्य तदेवोपायो विषयः । न च बालस्यापि तदुपायमविदुषस्तत्र सीमार्थमस्ति । असमर्थश्चाकर्तो कथमेनं प्रयत्नेन व्याप्रादादव्यापुर्वश्च कथमधिकारीति जायमानशब्दो जघन्यवृत्तिरेव न्याय्य इति सिद्धम् । ता. टी. । * कल्पन्ते इति ३ । ५ । † व्यधास्यत् ३ । ४ ।

‡ न चाविधानेन तत्प्रतिषेधानुमानमिष्याह । अधिकाराच्चति । ता. टी. ।

अत एवास्य सूत्रत्वं नास्तीति मत्वा सूत्राङ्कः न निर्योगितः ।

§ प्राप्यान्तराभावादिति ३ नाप्यान्तराभावादिति ५ । ॥ परं इति ३ ।

॥ प्रेत्यभावमित्यर्थः । परं कर्मभ्य इति कर्मपरित्यागमपवर्गसाधनं सूचयति । अमृतत्वमिति चापवर्गः । ता. टी. ।

** नाकं परेण अविद्यातः परमित्यर्थः । निहितं गुहायामिति लौकिकप्रमाणागोचरत्वं दर्शयति । अविद्या तमः । ता. टी. ।

†† नित्यप्रकाशमित्यर्थः । तदनेनेश्वरप्रणिधानस्यापवर्गापायत्वमुक्तम् । ता. टी. ।

ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति । एतमेव प्रव्रजिने लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति ।
अथो खल्वबाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतु*
भवति यथाक्रतुर्भवति† तत्कर्म कुरुते (यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत)
इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति इति नु‡ कामयमानो ऽथा-
कामयमानो यो ऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्रकामो भवति न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवनीयन्ते§ ब्रह्मैव *सन् ब्रह्माप्येतेति । तच्च
यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गाभाव इत्येतदयुक्तमिति॥ । अत्र चत्वारः पथयो देव-
याना इति च चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मणं
जरामयं वा एतत्सचं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति वक्ष्यम् ।

॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६१ ॥

प्रजापत्यमिष्टिं निरूप्य तस्यां सार्ववेदसं** हुत्वा आत्मन्यग्नी-
न्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते तेन विजानीमः प्रजावितलोकैषणा-
(भ्यो†† व्युत्थितस्य निवृत्ते फलार्थत्वे समारोपणं विधीयतइति । एवं च
ब्राह्मणानि, सान्यद् व्रत‡‡ मुपाकरिष्यमाणो याज्ञवल्क्यो मेचेयीमिति§§ होवाच
प्रव्रजिष्यन्वाश्रमे अहमस्मात्स्थानादस्मि हन्त ते ऽनया कात्यायन्या सहान्तं
करवाणीति । अथाप्युक्तानुशासनासि मेचेयि एतावदरे खल्वमृतत्वमिति
होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्रजेति ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥

जरामयं च कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्मा-
णीति प्रसज्यते तच्चैषणव्युत्थानं न श्रूयेत्॥ । एतदुत्सम वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा
अनूचानां विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोय-
मात्मायं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-)

* क्रतुः संकल्पः । ता. टी. । † तथा तत्कर्म कुरुते ४ । ( ) न तदभिसंपद्यतइति २ ।

‡ तु इति २ । § समवनीयन्तइति ४ । ॥ एतदुक्तमिति ४ ।

॥ आत्मन्यग्नीनां समारोपणादृणानुबन्धेनापवर्गस्याप्रतिषेधः । तदनेन क्लेन
प्रत्यक्षविधानं प्रव्रज्याया अपि दर्शितम् । ता. टी. । ** सर्ववेदसं गृह्येत्येति २ ।

†† १ । ४ । पुस्तकयोर्नास्ति । ‡‡ वृत्तमिति । §§ मेचेयीति होवाचेति ।

॥ श्रूयते इति २ ।

( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थो मुद्रितपुस्तके नास्ति । कलिकाताग्नीतलिखितपुस्तकेऽपि
वृटितः । अन्येषु लिखितेषु त्रिष्वपि पुस्तकेषु दृश्यते । न्यायवार्तिके तात्पर्यटीकायां च पात्रचये-
त्यादिसूत्रमुपलभ्यते ।

याश्च व्युत्थायाश्च भिन्नाचर्य चरन्तीति । एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पाश्चयान्तानि कर्माणि नोपपद्यन्ते इति । नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवतीति चातुरागम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाग्रम्यानुपपत्तिः । तदप्रमाणमिति चेद् न (प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात्) प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते ते वा खल्वेते अथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्युदन्नितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति । तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च* धर्मशास्त्रस्य प्रागभूतां व्यवहारलोपात्तेकोच्छेदसङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । येष मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति । विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यमन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यच्चो मन्त्रब्राह्मणस्य लोकधृतिमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्वं व्यवस्थाप्यतइति यथाविषयमेतानि प्रामाणानीन्द्रियादिवदिति । यत्पुनरेतत् क्लेशानुबन्धस्याविच्छेदादिति ।

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुषुप्तस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च विच्छिद्यते तथापवर्गपीति† । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तस्यात्मनो रूपमुदाहरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रतीक्षेण रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय । प्रतिसन्धिस्तु पूर्वजन्मनिवृत्ते पुनर्जन्म तच्चादृष्टकारितं तस्यां प्रहीणायां‡ पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभावोऽप्रतिसन्धानमपवर्गः । ॥ कर्मवैफल्यप्रसङ्गइति चेद् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् । पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न

( ) ४ नास्ति । * वा इति ५ । † न सर्वमिति २ । ५ ।

‡ एतावांस्तु मुक्तावस्थायां विशेषः यदस्यां क्लेशावपनापि नास्ति सुषुप्तावस्थायां प्रलयावस्थायां च क्लेशविच्छेदे ऽपि तद्वासनास्तीति । ता. टी. ।

§ जन्मान्तराप्रतिबंधानमिति २ ।

॥ कर्मवैफल्यप्रसङ्ग इति १ । ४ ।

अ. ४ आ. १ सू. ६३-६८ मोक्षे क्लेशसंतत्युच्छेदः ।

२२३

तु कर्मविपाकप्रतिसंवेदनं प्रत्याख्यायते सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते* जन्मनि विपच्यन्तइति ।

न क्लेशसंततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः कस्मात्क्लेशसंततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं क्लेशसंततिः न चांनादिः शक्य उच्छेत्तुमिति । अथ कश्चित्परीहारमाह ।

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथानादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निश्च्यते एवं स्वाभाविकी क्लेशसंततिरनित्येति ।

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपर आह । यथा ऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनित्या तथा क्लेशसंततिरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वं च तत्त्वं भावे ऽभावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पत्ति-धर्मकमनित्यमिति नाथ हेतुरस्तीति । अयं तु समाधिः ।

न संकल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति॥ समुच्चयः । मिथ्यासंकल्पेभ्यो रज्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकाय-निर्वर्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमोहान्निर्वर्तयति नियमदर्शनात् । दृश्यते हि कश्चित्सत्त्वनिकायो रागबहुलः कश्चिन्मोहबहुल इति इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः । मूढो रज्यति मूढः कुप्यति रक्तो मुह्यति कुपितो मुह्यति । सर्वमिथ्यासंकल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्ते-

* त्वन्ते इति २ । ५ ।

† यदेतच्च श्यामं तदक्षस्येत्यागमः पार्थिवानां परमाणूनां श्यामतामनादिमाह अवपदेन मृदो ऽभिधानादिति भावः । ता टी ।

‡ नित्यत्ववत्त्वाभावे इति २ ।

§ अणुश्यामता कार्या पृथिवीरूपत्वालोहितादिष्वदिति प्रत्युतानित्यताहेतुरस्ति पुरुषप्रयवज्जन्यलोहितरूपवैलक्षण्येन त्वस्याप्रयवपूर्वकत्वमात्रेणानादित्वाभिधानमिति नागमविराधः । ता टी ।

॥ इतरेतरनिमित्ता चेति २ । ४ ।

¶ भव्यगेयादिपाठात्कर्तरि कृत्यः । ता टी ।

रिति । रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति । 'अनादिश्च क्लेशसंततिरित्युक्तं सर्वेदमे खलवाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयो न जात्वच कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते ऽन्यत्र तत्त्वज्ञानात् । न चेवं सत्यनुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद्विध्यधर्मकं प्रतिज्ञायतइति । कर्म च † सत्त्वनिकाय-निर्वर्तकं तत्त्वज्ञानकृतान्मिथ्यासंकल्पाविधातः रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति सुखदुःखसंवातफलं तु भवतीति ।

इति श्रीवात्स्याधनीये न्यायभाष्ये चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

किं नु खलु † मोः यावन्तो विषयास्तावत्सु प्रत्येकं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते अथ क्व चिदुत्पद्यतइति । कश्चात्र विशेषः । न तावदेकेकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते ज्ञेयानामानन्त्यात् § । नापि क्व चिदुत्पद्यते यत्र नोत्पद्यते तत्रानिवृत्तो मोहः इति मोहशेषप्रसङ्गः । न चान्यविषयेण तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेदुमिति ¶ । मिथ्याज्ञानं वै खलु ** मोहो न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानं † संसारबीजं भवति स

* इत्युत्पत्तिम् । ४ ।

† निकायेन जातिरुपलभ्यते । ता. टी. ।

‡ तदेवं संशयप्रमाणप्रमेयाणि परीक्षितानि प्रयोजनादयो ऽपि यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्ग इत्यतिदेशेन परीक्षित इति बोद्धव्यापि प्रमाणादयः परीक्षिताः । तेषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुरित्युक्तम् । तत्रापि प्रमेयतत्त्वज्ञानं साक्षात् निःश्रेयसहेतुरितरेषां तु तत्त्वज्ञानाङ्गतयेत्युक्तम् । इदमिदानीं परीक्ष्यते किं प्रत्येकमात्रं त्मादीनां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुस्तु कस्य चिदेषामेकदेशस्येति । ता. टी. ।

§ इयताप्रत्ययाविषयत्वात् ।

॥ यत्र मोहस्तत्र रागद्वेषाविति । रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमित्यनिर्मातृप्रसङ्गः । न्या. वा. ।

¶ एवमपवर्गः प्राणिमात्रे भवति । न्या. वा. ।

** वै पूर्वपक्षात्तमायां खलुशब्दो हेत्वर्थः । अयुक्तः पूर्वपक्षो यस्मान्मिथ्याज्ञानं मोह इति । न तत्त्वज्ञानमज्ञाननिवृत्तिमात्रेण निःश्रेयसोपयोग्यं तु संसारनिदानोच्छेदद्वारेण दृष्टेनैव न च तत्त्वज्ञानं संसारहेतुरपि तु मिथ्याज्ञानं तदुच्छिन्द्विरोधितया तत्त्वज्ञानमपवर्गहेतुरिति । ता. टी. ।

† स्वसंबन्धिना ह्यात्मादयो विपर्ययेण परिच्छिन्नाः संसारहेतव इति तद्विषयमेव मिथ्याज्ञानमपनेयं नात्मात्मन्तरविषयं तेन तत्र मिथ्याज्ञानं मा निवर्तिष्ट निवर्ततां वा स्वात्मादिदृष्टान्तेन न तु तस्य संसारनिवृत्तिं प्रत्युपयोगः यस्य तूपयोगस्तस्य तत्त्वज्ञानं न दुष्करमिति । ता. टी. ।

विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः अह-
मस्मीति मोहोहङ्कार इति । अनात्मानं खल्वहमस्मीति पश्यते । दृष्टिरहङ्कार
इति । किं पुनस्तदर्थजातं यद्विषयोऽहङ्कारः । शरीरेन्द्रियमनेवेदनाबुद्ध्यः ।
कथं तद्विषयोहङ्कारः संसारबीजं भवति । अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति
व्यवसितः तदुच्छेदनात्मोच्छेदं मन्यमानो ऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतः पुनः
पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतर्ते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखा-
दिमुच्यत इति । यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुषक्तं सुखं च सर्वमिदं दुःख-
मिति पश्यति स दुःखं परिजानाति परिज्ञाते च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपा-
दानात् सविषान्नवत् । एवं दोषान्* कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति । न चा-
प्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धोच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दोषान् जहाति प्रही-
णेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानायेत्युक्तम् । प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि
व्यवस्थापयति कर्म च दोषांश्च प्रहेयान् । अपवर्गाधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपा-
यस्तत्त्वज्ञानम् । एवं च तत्सृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो
भावयतः सध्यश्दशनं यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । एवं च ।

† दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य ।
तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्तयति समानविषये तयोर्वि-
रोधात् । एवं तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराभये
तदनन्तराभावादपवर्ग इति । स चायं शास्त्रार्थसंग्रहोऽनूद्यते नापूर्वा विधीयत-
इति । प्रसङ्गानानुपूर्व्या ऽतु खलु ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः ॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या संकल्प्यमाना
रागद्वेषमोहान् प्रवर्तयन्ति तान्पूर्वं प्रसंचक्षीत् । तांश्च प्रसंचक्षणास्य रूपादि-

* शेषादिति । २ । † अर्थगतिं परिशोध्यान्नार्थे सूत्रं प्रथति । ता. टी. ।

‡ शास्त्रतात्पर्यसंग्रहो द्वितीयसूत्रेणानूद्यतइत्यर्थः । ता. टी. ।

§ प्रसङ्गानां समर्थाजं तत्त्वज्ञानं तच्च विषये सुकरमिति तत्रैव प्राथमि-
कस्य प्रथमं यत्नो युक्तः । ता. टी. ।

विषयो मिथ्या*संकल्पो निवर्तते । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादि प्रसंचचीत । त-
त्प्रसङ्गानादध्यत्मविषयो ऽहङ्कारो निवर्तते । सोऽयमध्यात्मं बहिश्च विशत्त-
चित्तो विहरन्मुक्त इत्युच्यते । † अतः परं का चित्संज्ञा हेया का चिद्वावधि-
तव्येत्युपदिश्यते नार्थनिराकरणमर्थोपादानं वा । कथमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तं त्ववयव्यभिमानः । सा च खलु स्त्रीसंज्ञा(स-
परिष्कारा पुरुषस्य पुरुषसंज्ञा च स्त्रियाः परिष्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्य-
ञ्जनसंज्ञा च) निमित्तसंज्ञा दन्तोष्ठं चक्षुर्नासिकम् अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्यं
दन्तौ इत्यमोष्ठाविति सेयं संज्ञा कामं वर्धयति तदनुषक्तांश्च दोषान् ‡ विवर्ज-
नीयान् वर्जनं त्वस्याः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममांसशोणितास्थिस्रायुशि-
राकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा तामशुभसंज्ञेत्याचक्षते । तामस्य भावयतः कामरागः
प्रहीयते सत्येव च †† द्विविधेऽ विषये का चित्संज्ञा भावनीया का चित्परिवर्ज-
नीयेत्युपदिश्यते यथा विषसंपृक्ते ऽन्ने ऽन्नसंज्ञोपादानाय विषसंज्ञाप्रहाणायैति ।
अथेदानीमर्थे निराकरिष्यतावमप्युपपाद्यते ॥ ।

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोरुपलम्भाद्विद्या द्विविधा सदसतोरनुपलम्भादविद्यापि

* कः पुनरेषा मिथ्यासंकल्पः । असाधारणप्रत्ययोत्यन्तिनिमित्तत्वेन ममै-
वैतदिति व्यवसायस्तानसाधारणतया प्रसंचचीत नैते ममैव चौराग्निदायादसाधा-
रणा एवेति । न्या. वा. ।

† अन्ये खल्ववयवसंज्ञां निवर्तयन्तो ऽवयविनमेव प्रत्याचक्षते तान् प्रत्या-
चक्षणा आह । ता. टी. ।

( ) २ पुस्तके नास्ति ।

‡ दोषा विवर्जनीया इति २ ।

§ द्विविध एवासौ कामिनीलक्षणो विषयः तथापि रागादिप्रहाणार्थमवयवा-
दिसंज्ञागोचरत्वं परित्यज्याशुभसंज्ञागोचरत्वमस्योपादीयते वैराग्योत्पादनायेत्यर्थः
ता. टी. ।

॥ विज्ञानवादिना ऽयमविराकरणमुपपाद्यते । अर्थविशेषे खल्ववयवानु-
व्यञ्जनसंज्ञे तत्रार्थमात्रस्याभावात्कुतो ऽवयवानुव्यञ्जनसंज्ञे तन्निराकरणाय प्रथम-
मवयवी निराक्रियते पश्चात्परमाणुः ततश्च ज्ञानमात्रमर्थरहितं सिद्धं भवतीत्य-
भिप्रायः । ता. टी. ।

द्विविधा* । उपलभ्यमाने ऽवयविनि विद्य द्वैविध्यात्संशयः अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वै विध्यात्संशयः । सोऽयमवयवी यद्युपलभ्यते अद्यापि नोपलभ्यते न कथं चन संशयः न्मुच्यते इति ।

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः । कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्या-
न्तरारम्भ इति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

† संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति । तद्विभजते ।

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

एकैकोवयवो न तावत् कृत्स्ने ऽवयविनि वर्तते तयोः परिमा-
णभेदादवयवान्तरसंबन्धाभावप्रसङ्गाच्च । नाप्यवयव्येकदेशेन न ह्यस्यान्ये
अवयवा एकादेशभूताः सन्तीति । अथावयवेष्वेवावयवी वर्तते ।

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत्प्रत्यवयवं वर्तते तयोः परिमाणभेदाद् द्रव्यस्य चैकद्रव्य-
त्वप्रसङ्गात्॥ । नाप्येकदेशे सर्वेष्वन्यावयवाभावात् । तदेवं न युक्तः संशयो
• नास्त्यवयवीति ।

* उपलब्धिर्विद्या अनुपलब्धिश्चाविद्या । सच्चोपलभ्यते यथा तडागगतं
तोयमसच्चोपलभ्यते यथा मरुमरोर्चिकायामुदकं सच्च नोपलभ्यते यथा चिरनिश्वातं
भूमौ निध्यादि असच्च नोपलभ्यते यथा भूतले दृश्यमाने तत्तुल्योपलम्भयोग्यो
घटादिस्तदेवं विद्याऽविद्याद्वैविध्यादवयविनि संशयः । ता. टी. ।

† वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि । १ । ४ । ५ ।

‡ वृत्तस्तिष्ठति शाखादिषु शाखादयो वा वृत्त इति लौकिको प्रतिपत्ति-
मनुरुध्येदम् ।

§ अनुपरिमाणो ऽवयवो महापरिमाणो ऽवयवीत्यनुपरिमाणेन महापरि-
माणस्याव्याप्तेः । एकद्रव्यश्चावयवः प्राप्नोति एकावयववृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यं
द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति । कृतकनित्यत्वप्रसङ्गात् । ता. टी. ।

॥ एकावयववृत्तित्वात् एकद्रव्यो ऽवयवी प्राप्नोति । एकद्रव्यश्चावयवी
एकेन द्रव्येणारभ्यत इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः । किं चैकद्रव्यवृत्तित्वादेकद्रव्यं दृगणु-
मेकस्मिन् परिमाणौ वर्तते इति कारणविभागविनाशाभावाच्चित्यं प्राप्नोति । उत्पत्ति-
मच्च नित्यं चेति न दृष्टान्तो ऽस्ति । न्या. वा. ।

पृथक् चावयवेभ्यो ऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो धर्मिभ्यो धर्मस्याग्रहणादिति समानम् ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेर-

प्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययवर्धं कृत्स्नो ऽवयवी वर्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते प्रश्नः । कस्मादेकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । कृत्स्नमित्यनेक-
स्याशेषाभिधानम् एकदेश इति नानात्वं कस्य चिदभिधानं ताविमौ कृत्स्नै-
कदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्यते भेदाभावादिति । अन्या-
वयवाभावात्त्रैकदेशेन वर्तत इत्यहेतुः ।

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशो ऽवयवान्तरभूतस्य ‡ तथाप्यव-
यवे ऽवयवान्तरं वर्तते नावयवीति । अन्योऽवयवीति अन्यावयवभावे ऽप्यवृ-
त्तेरवयविनो नैकदेशेन वृत्तिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः । वृत्तिः कथमिति चेद्
एकस्यानेकं चाश्रयाश्रितसंबन्धलक्षणा प्राप्तिः । आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेद्
यस्य यतो ऽन्यचात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः न कारणद्रव्येभ्यो ऽन्यत्र कार्यद्र-
व्यमात्मानं लभते विपर्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति । नित्येषु कथमिति चेद्
(अनित्येषु दर्शनात्सिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इति चेद्॥)

* यस्तु मन्यत अवयवानां धर्ममात्रमवयवी न त्ववयवेभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नो ऽभि-
षो वा । भिन्नत्वे गवाश्ववद्वर्धमर्माभावानुपपत्तेः । अभिन्नत्वे ऽपि धर्मरूपवत्तदनुप-
पत्तेः । तस्मात् कथं चिद्विज्ञो ऽभिन्नः कथं चिद्वर्धमात्रमवयवानांमवयवीति तं
प्रत्याह । न चावयव्यवयवाः । न तावद्वेदाभेदौ परस्परभावात्मानावेकत्र समवेत
इत्युक्तम् नाप्यात्यन्तके ऽभेदे धर्मधर्मभावः । तस्माद्व्याथा ऽत्यन्तिकभेदे ऽपि केषां
चिदेष कार्यकारणभावस्तथा केषां चिदेव धर्मधर्मभाव इत्येषितव्यम् । तथा च
दूषणमित्यर्थः । ता. टी. ।

† एकदेशेन चावयवी, न स्वावयवेषु वर्तत इत्यत्र प्रतिज्ञार्थे ऽवयवान्तरा-
भावादित्यहेतुः । कस्माद्व्याप्यवयवान्तरमवयविनो भवत्यथाप्यवयवान्तरावयवा-
वयविनो ऽवयवान्तरं वर्तन्ते किमायातमवयविवृत्तेरिति । एकं चानेकत्र वर्तत इति
प्रतिज्ञानान्नः किं कात्स्न्येन किमेकदेशेनेति नानुयाज्यः । कस्मादुभयेन कात्स्न्येनैक-
देशेन वा नानान्वैकार्थसमवायित्वादिना एकस्यावयविनो व्याधीताता । ता. टी.

‡ भूतस्यातथापीति १ ।

§ नास्ति १ । ४ ।

॥ ( ) २ नास्ति

अनित्येषु (द्रव्यगुणेषु*) दर्शनादाश्रयाश्रितभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मा-
दवयव्यभिमानः प्रतिषिद्धते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्या-
संकल्पो न रूपादय इति । सर्वाग्रहणमवयवसिद्धेरिति प्रत्यवस्थिते† ‡ उपेतदाह ।

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथैकेकः केशः (तैमिरिकेण‡) नोपलभ्यते केशसमूहस्तूपलभ्यते
तथैकेको ऽणुर्नोपलभ्यते अणुसंघस्तूपलभ्यते तदिदमणुसमूहविषयं ग्रह-
णमिति ।

**स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य षट्समन्द्भावाद्विषय-
ग्रहणस्य तथा भावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥**

यथाविषयमिन्द्रियाणां षट्समन्द्भावाद्विषयग्रहणानां षट्समन्द्भावो
भवति । चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्धं गृह्णाति निकृष्यमाणं च न
स्वविषयात् प्रच्यवते । सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चि-
द्गृह्णाति केशसमूहम् । उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते परमाणवस्त्वती-
न्द्रिया (इन्द्रियाविषयभूता§) न केन चिदिन्द्रियेण गृह्यन्ते समुदितास्तु गृह्य-
न्तइत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत । न जात्वर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यत-
इति । ते खल्विमे परमाणवः संनिहिता॥ गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति
वियुक्ताश्चागृह्यमाणा इन्द्रियविषयत्वं न लभन्तइति । सोऽयं द्रव्यान्तराः
नुत्पत्तावतिमहान् व्याघात इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरं यद्वहणस्य विषय इति ।
संचयमात्रं विषय इति चेद् न *संचयस्य संयोगभावात्तस्य चाती-
न्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम् । संचयः खल्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणा-
श्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः भवति ह्रीदमनेन संयुक्तमिति तस्मादयुक्त-
मेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपल-
भ्यते तस्मान्नेन्द्रियदोर्बल्यादनुपलब्धिरणूनाम् । यथा नेन्द्रियदोर्बल्याच्चक्षुषा
ऽनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति ।

* ( ) २ नास्ति ।

† व्यवस्थितेपीदमाह २ ।

‡ ( ) २ नास्ति ।

§ ( ) २ नास्ति ।

॥ संनिहिता अतीन्द्रियत्वं जहतीति १ ।

¶ इत्युच्यते इति २ ।

** संचयसंयोगभावादिति ३ ।

*अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात्† ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविनो ऽवयवेषु वृत्तिप्रतिषेधादभावः सो ऽयमवयवस्यावयवेषु प्रसज्यमानः सर्वप्रलयाय वा कल्पेत निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्तते उभयथा चेत्पलब्धिविषयस्याभावः तदभावादुपलब्ध्याभावः उपलब्ध्याश्रयश्चायं वृत्तिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्रन्नात्मघाताय कल्पतइति । अथापि ।

न प्रलयो ऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

अवयवविभागमाश्रित्य वृत्तिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवात्परमाणोर्निवर्तते न सर्वप्रलयाय कल्पतेऽनिरवयवत्वं खलु परमाणोर्विभागेरल्पतरुप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् । लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमानावयवस्याल्पतरुमल्पतरुमुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरुप्रसङ्गः॥ यस्मान्नाल्पतरुमस्ति यः परमोल्पस्तत्र निवर्तते यतश्च नाल्पीयोऽस्ति तं परमाणुं प्रचक्ष्महइति ।

परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥

*अवयवविभागस्यानवस्थानाद् द्रव्याणामसंख्येयत्वात् त्रुटित्वनिवृत्तिरिति । अथेदानीमानुपलम्भिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह ।

* अपि चायं वृत्तिविकल्प आश्रयव्याघातादयुक्त इत्याह । ता० टी० ।

† अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । यो ऽयमवयवेष्ववयवविवृत्तिविकल्पानुपपत्त्या ऽवयविनो ऽभावप्रसङ्ग आपादयते स प्रलयाद्वा निवर्तते परमाणे वा न क्व चिदपि निवर्तते वेति । तत्र प्रश्नमद्वितीयविकल्पावाश्रित्येदं सूत्रम् । यथैष वृत्तिविकल्पः स्थूले घटादावेवं तदवयवेषु तदवयवेष्विति तदभावात्प्रलये व्यवतिष्ठेत । न च प्रलयः सर्वाख्यारहिता दर्शनविषयः संभवतीति दर्शनविषयाभावादनाश्रयो विकल्प आत्मानमेव न लभते । उपलक्षणं चेदमा प्रलयादिति आ परमाणोरित्यपि द्रष्टव्यम् । परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन दर्शनविषयत्वाभावादनाश्रयता विकल्पस्य तदवस्थेव तदिदमुक्तम् । ता० टी० ।

‡ कल्पते इति ४ ।

§ अल्पतराल्यतममिति २१५ ।

॥ प्रसङ्गे इति २ ।

॥ अथानन्तमेवायमवयवविभागः कस्माच्च भवतीत्यत आह । यदि त्रुटेः परं द्वित्रिपदके ऽवयवविभागो नावतिष्ठते ततो ऽवयवविभागस्यानवस्थानाद् द्रव्याणामसंख्येयत्वात् त्रुटित्वनिवृत्तिः त्रुटिरपि हि सुमेरुणा तुल्यपरिमाणः स्यात् । न खल्वनन्तावयवस्थे कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । ता० टी० ।

** अवयवविभागस्यानवस्थानेति ३ ।

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्य (नित्य*) स्यानुपपत्तिः । कस्माद् आकाश-
व्यतिभेदात् । अन्तर्बहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नो व्यतिभेदा-
त्सावयवः सावयवत्वादनित्य इति ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेष्यते परमाणोरन्तर्भास्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यते इति ।

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणास्तरवच-

नादकार्ये तदभावः ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहिते कारणान्तरैः कारणमुच्यते । बहिरिति च व्य-
धायकमध्यवहितं कारणमेवोच्यते । तदेतत्कार्यद्रव्यस्य संभवति नाणोरकार्य-
त्वात् । अकार्ये हि परमाणवान्तर्बहिरित्यस्याभावः । यच्च चास्य भावो ऽणु-
कार्ये तन्न परमाणुः यतो हि नान्यतरमस्ति स परमाणुरिति ।

शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यच्च क्व चिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया भवन्ति मनोभिः
परमाणुभिस्तत्कार्यैश्च संयोग्य विभवन्त्याकाशे नासंयुक्तमाकाशेन किं चिन्मू-
र्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नासर्वगतमिति ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

सर्पेणा प्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा कर्पुणेनोदकम् । कस्माद्
निरवयवत्वात् । सर्पेण प्रतिघातिद्रव्यं न विष्टम्भाति नास्य क्रियाहेतुं गुणं
प्रतिबध्नाति । कस्माद् अस्पर्शत्वात् विषय्ये हि विष्टम्भो दृष्ट इति
(सावयवे**) स्पर्शवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति ।

अणववयवस्याणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः ॥

* ( ) ४ नास्ति ।

† अतिभिन्ने । इति २ ।

‡ कारणान्तरं कारणविशेषः तस्य वचनमित्यर्थः । ता. टी. ।

§ सर्वसंयोगशब्देति १ । ४ ।

॥ स्यादेतत् । आकाशं चेत्सर्वगतं ततो मूर्तिमतां द्रव्याणां व्यूहान्तराणा-
दनं च जलोद्घस्येव नावादिना भवेद् न चास्ति तस्माच्च सर्वगतत्वमित्यत आह ।
ता. टी. । ॥ संयताप्रतिघातिनेति १ । ४ । ** ( ) नास्ति ४ स भवान् इति ५ ।

सावयवत्वे चाणोरण्ववयवो ऽणुतर इति प्रसज्यते । कस्मात्कार्यकार-
णद्रव्ययोः परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादण्ववयवस्याणुतरत्वं यस्तु सावयवो
ऽणुकार्यं तदिति । तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिषिध्यतइति । कारणविभागाच्च
कार्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् । लोपुस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाका-
शसमावेशादिति ।

*मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं चिकोणं चतुरस्रं समं परिमण्ड-
लमित्युपपद्यते यतत्संस्थानं सो ऽवयवसन्निवेशः परिमण्डलाश्चाणवस्तस्मा-
त्सावयवा इति ।

†संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नणुः पूर्वापराभ्याम् अणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं कुरुते ।
व्यवधानेनानुमीयते पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते परभागेन परेणाणुना
संयुज्यते यौ तौ पूर्वापरौ भागौ तावस्यावयवौ एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य
सर्वतो भागा अवयवा इति । ‡यतावन्मूर्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति
अत्रोक्तं किमुक्तम् । विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरवयववस्य
चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । यत्पुनरेतत्संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शव-
त्वाद्भवधानमाश्रयस्य चाव्याख्या प्रागभक्तिः । उक्तं चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्श-
वतोरण्वोः प्रतिघाताद्भवधायको न सावयवत्वात् । स्पर्शवत्वाच्च व्यवधाने
सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति भागवानिवायमिति । उक्तं
चात्र विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य
चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेः संयो-
गोपपत्तेश्च परमाणूनां सावयवत्वमिति हेत्वोः

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

* पुनः शून्यतावादी प्रत्यवतिष्ठते । ता. टी. ।

† संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगो घटादिर्निर्घटत्वादिजातिव्यक्तिहे-
तुरिति संयोगः । संयोगमात्रं त्वमाप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति तस्मादप्येनरुतयम् ।
ता. टी. । ‡ तदेतच्छून्यतामतमप्राकरोति । यत्तावदिति । ता. टी. ।

अ. ४ आ. २ सू. २३-२७ परमाणूनां सावयवत्वनिरासः ।

२३३

यावन्मूर्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमो
हेतू सा चानवस्था नोपपद्यते । सत्यामनवस्थायां* सत्यो हेतू स्यातां
तस्मादप्रतिषेधो ऽयं निरवयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानिनोप-
पद्यते तस्मात्प्रलयान्तता नोपपद्यतइति† । अनवस्थायां च प्रत्यधिकरणं
द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणं समानपरिमाणत्वं
चावयवावयवविभागदूर्ध्वमिति । ‡ यदिदम्भवात्बुद्धीरा-
श्रित्य बुद्धिविषयः सन्तीति मन्यते मिथ्याबुद्ध्युपगताः । यदि हि तत्त्वबुद्ध्यः
स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ।

**बुद्ध्या विवेचनान्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वप-
कर्षणं पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥**

यथा ऽयं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्था-
न्तरं किं चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् । याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये
पटबुद्धिर्भवन्ती॥ मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वचेति ।

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिः ।
अथ सर्वभावानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या विवेचनं भावानां ॥ याथात्म्यानु-
पलब्धिश्चेति व्याहन्यते** । तदुक्तम् अवयवावयवविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयादिति ।

* सत्यामवस्थायामिति ४ ।

† विभागस्य परमाणवन्तत्वं प्रलयान्तत्वमनन्तत्वं वा वक्तव्यं तत्राद्ये तत्रैव मूर्तिमत्वस्य
व्यभिचारः । निरवयवत्वेनाभ्युपगते तस्मिन् मूर्तिमत्वस्य सावयवत्वस्य चाभ्युपगमे व्याघातश्च ।
अन्तयोः पक्षयोर्ध्याघातस्फुटेरमेयत्वप्रसङ्गा विभागस्य चानाधारत्वप्रसङ्गः । परमाणुत्वेन स्वीकृते
सावयवत्वोक्तेः निरवयवद्रव्यानभ्युपगमाच्च । ‡ विज्ञानवाद्याह । यदिदमिति । ता. टी. ।

§ यथा ऽयं तन्तुरयं तन्तुरयं तन्तुरिति २ पुस्तके । ॥ भवतीति १ । २ । ४ । ५ ।

॥ बुद्ध्या विवेचनं चेति २ पुस्तके ऽधिकम् ।

** यस्य विविच्यमानस्य याथार्थ्यानुपलब्धिस्तत् कुतश्चिद्विवेचनीयम् ।
अबुध्यमाने तदनुपपत्तेः तथा च तेनावधिना क्व चिदवस्थातव्यम् । अनवस्थायां
स्फुटेरमेयत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात्परमाणुषु वा तत्संयोगेषु वा तेनावस्थातव्यं
तथा च यतो विविच्यते भावः स एवास्यावधियाथार्थ्येन नोपलभ्यतइति बुद्ध्या वि-
वेचनस्य भावानुपपत्तिव्याघात इति सिद्धम् । ता. टी. ।

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम्* ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत्कारणेभ्यः†, पृथङ् नोपलभ्यते विपर्यये
पृथग्ग्रहणात् । यथाश्रयाश्रितभावे नान्ति, तच्च पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेचै-
नानु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु । यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया
बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ।

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः‡ ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः यदस्ति यथा च (य-
न्नास्ति यथा च) तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति या च प्रमाणत उप-
लब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वे च शरी-
रिणां व्यवहारा व्याप्राः । परीक्षमाणो हि बुद्ध्या ऽध्यवस्यति 'इदमस्तीदं
नास्तीति तच्च न सर्वभावानुपपत्तिः ।

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवं च सति सर्वं नास्तीति नोपपद्यते कस्मात्प्रमाणानुपपत्त्युपप-
त्तिभ्याम् । यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते सर्वं नास्तीत्येतद्वा हन्यते ।
अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः । अथ प्रमाणमन्तरेण
सिद्धिः सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ।

॥ स्वप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति एवं न प्रमाणानि
प्रमेयानि च सन्त्यथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ।

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

* तन्तूनामनेकत्वेन ज्ञानं पटस्य त्वेकत्वेनेति पृथग्ग्रहणमस्येव । पटस्य तत्तत्तन्तूनां
चांशत्र इत्याधारभावे ऽपि । पटस्यान्यत्रादर्शने तु तटाश्रितत्वं तन्त्रमिति न तदभेदगमकमित्यर्थः ।

† तत्कारणेभ्य इति ५ । ‡ प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः २ । ( ) २ नास्ति ।

॥ यदुक्तं प्रमाणोपरत्यनुपपत्तिभ्यां न सर्वभावानुपपत्तिरिति तच्च प्रत्य-
वतिष्ठते विज्ञानवादी । ता टी । ॥ तदेतद् दूषयति । ता टी ।

अ. ४ आ. २ सू. २८--३४ प्रमाणादिप्रतीतिर्मिथ्यात्वनिरासः । २३५

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत्प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्यत्र हेतुर्नास्ति । हेत्वभावादसिद्धिः । स्वप्नान्ते* चासन्नो विषया उपलभ्यन्तइत्यत्रापि हेत्वभावः । प्रतिबोधेऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिषेधः । यदि प्रतिबोधेऽनुपलम्भात्स्वप्ने विषया न सन्तीति तर्हि यदमे. प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात्सन्तीति विपर्यये हि हेतुसामर्थ्यमुपलम्भाभावे सत्यनुपलम्भादभावः सिध्यति उभयथा त्वभावेनानुपलम्भस्य सामर्थ्यमस्ति यथा प्रदीपस्याभावादूपस्यादर्शनमिति । तत्र भावेनाभावः समर्थ्यतइति । स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् । स्वप्नविषयाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः । कश्चिस्त्वप्रोः भयोपसंहतः कश्चित्प्रमेदोपसंहतः कश्चिदुभयविपरीतः कदाचित्स्वप्नमेव न पश्यतीति । निमित्तवतस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्विकल्पोपपत्तिः ।

स्मृतिसंकल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धविषयः॥ यथा स्मृतिश्च^० संकल्पश्च पूर्वोपलब्धविषये न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्प्यते तथा स्वप्ने विषयग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्प्यतइति । एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्ते न यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स एव जाग्रत्स्वप्नदर्शनानि प्रतिसंयतइदमद्राक्षमिति । तत्र जाग्रदुबुद्धिवृत्तिवशात्स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः । सति च

* अन्तर्गच्छे, अवयववचनोऽप्याश्रितत्वमात्रेणावस्थायां प्रयुक्तः तेन स्वप्नावस्थायां जागरितावस्थायामित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । स्वप्नविज्ञानस्यायाथाव्यभि-
च्छता बाधक्रमन्तरेण तदनुपपत्तेर्जादत्तययोऽस्य बाधको वक्तव्यः । न चासावस-
मीचीनस्त्वं बाधितुमुत्सहतइति समीचीनत्वं जाग्रत्प्राप्तयानामभ्युपगन्तव्यं तथा
च जागरितान्ते विषयोपलब्धिवदित्युपपन्नम् । ता, टी. ।

† स्वप्नजागरितावस्थयोः भयोरपि विषयाभावाभ्युपगमेऽनुपलम्भेरभावग्रहकत्वमपि न सिध्येद्योग्यताया अभावादिति भावः ।

‡ स्वप्ने-इति १।४।

§ स्वप्नवैचित्र्यस्य कादाचित्कत्वेन सहेतुकत्वाच्चिमित्तवैचित्र्यस्यावस्थाभ्युपगन्तव्यत्वेन तेनैव विषयसत्तासिद्धेः सर्वशून्यता बाधितेति भावः ।

॥ उपलब्धो विषय इति ४ ।

¶ पूर्वोपलब्धेरुपकीयत्वेन तदुपपन्नत्वानुपपत्तेरिति भावः ।

प्रतिसंधाने या ज्ञायते। बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्रविषयाभिमानो मि-
थ्येति । उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यम् । यस्य स्वप्रान्तजागरितान्तयो-
रविशेषस्तस्य स्वप्रविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं तदाश्रयप्रत्याख्यानात् ।
अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यव-
सायः स प्रधानाश्रयो (न खलु पुरुषे ऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो
भवति एवं स्वप्रविषयस्य व्यर्थसाधो हस्तिनमद्रावं पर्येतमद्राक्षमिति प्रधा-
नाश्रयो) भवितुमर्हति । एवं च सति ।

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्रविषयाभिमान-

प्रणाशत्रयप्रतिबोधे* ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषो ऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिः (अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं
स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते
नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्यलक्षणः यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तथा स्वप्रवि-
षयाभिमानो) निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः तथा मायागन्धर्व-
नगरमृगतृष्णिकाणामपि या बुद्ध्यो ऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तथाप्यनेव
कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति । उपादानवच्च मा-
यादिषु मिथ्याज्ञानं प्रज्ञापनीयसरूपं च द्रव्यमुपादाय साधनवान्तरस्य मिथ्या
ऽव्यवसायं करोति सा माया लीहारप्रभृतीनां नगरसरूपसन्निवेशेऽ दूरान्नगर-
बुद्धिरुत्पद्यते विपर्यये तदभावात् । सूर्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृष्टेषु स्पन्द-
मानेषूदक्रबुद्धिर्भवति सामान्यग्रहणाद् अन्तिकस्थस्य विपर्यये तदभावात् ।
क्वचित् कदाचित् कस्यचित्त्वभावान्नानिमित्तं मिथ्याज्ञानं दृष्टं च बुद्धिद्वैतं
मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थयोगेन्धर्वनगरमृगतृष्णिकासु सुप्रप्रति-
बुद्ध्योश्च स्वप्रविषये तदेतत्सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वे ना-
पपद्यतइति ।

* एवं सति मिथ्याज्ञानस्य प्रधानाश्रयत्वे सति मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्व-
ज्ञानाद् बाधकात् स्वप्रविषयाभिमानप्रणाशत्रयप्रतिबोधे न त्वर्थस्य सामान्यस्या-
पीति शेषः । ता. टी. ।

† ३ ( ) भास्ति ।

‡ स्वहयेति ४ ।

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात्* ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः । कस्माद् निमित्तोपलम्भात् सद्भावोप-
लम्भाच्च । उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना
गृह्यते संवेदात्वात् तस्मान्मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ।

†तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्याणुरिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपाद्वेदात् स्याणौ
पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात् । एवं पताकायां बलाकेति
लोष्टे कपोत इति न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः सामान्य-
ग्रहणाव्यवस्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः
प्रसज्यते । गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्ध्यो मिथ्याभिमतस्तत्त्वप्रधानयोः
सामान्यग्रहणस्य चाभावात्तत्त्वबुद्ध्य एव भवन्ति तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्र-
मेयबुद्ध्यो मिथ्येति । दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् ।

अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ।

‡समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो** मनसो††धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाण-
स्यात्मना संयोग‡‡स्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो
नेत्यद्यन्त तदभ्यासवशात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते । यदुक्तं सति हि तस्मिन्
इन्द्रियार्थेषु बुद्ध्यो नेत्यद्यन्त इत्येतत् ।

§नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

* अर्थं हि निश्चितुं तद्ववेदयितुं तद्व्यवस्थापने तद्वदेवाप्रत्यूहं बुद्धिसद्भा-
वो ऽपि सिध्यति । ता. टी.०॥

† मिथ्याबुद्ध्या तन्निमित्तं लभ्यते तेन मिथ्याबुद्धिनिमित्तस्य द्वैविध्यमि-
त्यर्थः । ता. टी.० । ‡ मिथ्याबुद्धिर्द्वैविध्योपपत्तिरिति २ । § लोष्टेति १ । ४ ।

॥ असमाने इति २ पा. ० । † समाधितत्त्वाभ्यासादिति तात्पर्यटीकाधृतः पाठः ।

** इन्द्रियार्थेभ्य इति २ । ५ ।

†† अनेन विक्षेपं निवर्तयति । ता. टी.० ।

‡‡ इयं खलु सुषुप्तावस्थायामस्तीत्यत उक्तम् । ता. टी.० ।

.. § इन्द्रियविषयैरुपहतमनसो न धारणा तथा च तदभ्यासाभावाच्च तत्त्व-
साक्षात्कार इति सूत्रार्थः ता. टी.० ।

अनिच्छतो ऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतदुक्तम् । कस्माद् अर्थे विशेषप्राबल्याद्
प्रभुमुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा यथा स्तनयिबुशब्दप्रभृतिषु तत्र समाधि-
विशेषो नापपद्यते ।

*बुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

बुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतो ऽपि बुद्ध्यः
वर्त्तन्ते तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति । अस्त्वतस्समाधिं विहाय व्युत्थानं
व्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकं च सति त्वेतस्मिन् ।

†पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुधर्मप्रविवेकः ‡ फलानुबन्धो
योगाभ्याससामर्थ्यं निष्फले ह्यभ्यासे नाभ्यासमाद्वियेरन् । दृष्टं हि लौकिकेषु
कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् । प्रत्यनीकपरिहारार्थं च ।

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः § ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरे ऽप्यनुवर्तते प्रचयकाष्टागते॥
तत्त्वज्ञानहेतो धर्मं प्रकृष्टायां समाधिभावनायां, तत्त्वज्ञानमुत्पद्यतइति ।
दृष्टश्च समाधिना ऽर्थविशेषप्राबल्याभिभवः नाहमेतदश्रौषं नामहेतदज्ञा-
सिषमन्यच मे मनो ऽभूदित्याह लौकिक इति ।

यदार्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतो ऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते ।

अपवर्गोपेवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद् बुद्ध्य उत्पद्येरन्निति ।

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ¶ ॥ ४४ ॥

कर्मवशान्निष्पन्ने शरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाग्रये निमित्तभावादवश्यंभावी
बुद्धीनामुत्पादः न च प्रबलो ऽपि सन् बाह्यो**र्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो
भवति तस्येन्द्रियेण संयोगाद्बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ।

* बुधादिभिरिति क्वचित् ।

† पूर्वकृतः समाधिः । तस्य फलं संस्कारः तस्यानुबन्धः स्येमा तस्मा-
दिति सूत्रार्थः । ता. टी. ।

‡ प्रविविच्यते विशिष्यतइति प्रविवेकः धर्मश्चासौ प्रविवेकश्चेति धर्म-
प्रविवेकः । ता. टी. । § योगाभ्यासोपदेशादिति २. ॥ काष्ठं गते इति २ ।

¶ पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तसूत्रम् । ता. टी. । सति शरीरे बाह्यविशेषयोजनोत्प-
त्तिकारणत्वं नान्ययेति सूत्रार्थः । न्या. वा. । ** बाह्यार्थ इति २ । ५ ।

*तदभावश्चापवर्ग ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावाऽपवर्गे । तच्च यदुक्तमपवर्गे ऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम् । तस्मात्सर्वदुःखान्निमोक्षोऽपवर्गः । यस्मात्सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात्सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गे न निर्बीजं निरायतनं च दुःखमुत्पद्यत इति ।

**तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मवि-
ध्युपायैः ॥ ४६ ॥**

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः । यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनं नियमस्तु विशिष्टम् । आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति । इन्द्रियविषयेषु प्रसंख्यानभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः उपायस्तु योगाचारविधानमिति ।

ज्ञानग्रहणाभ्यासंस्तद्विद्वैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमिति प्रकृतम् । ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशस्त्रं । तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाऽध्ययनश्रवणचिन्तनानि तद्विद्वैश्च** सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थं परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थबोधो†† ऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति समापवादः संवादः ।

तद्विद्वैश्च सह संवाद इत्यभिमतार्थे वचनं विभज्यते ।

**तं शिष्यगुरुस्तब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयार्थिभिरनसूयुभिर्भ्यु-
पेयात्†† ॥ ४८ ॥**

* तदभावश्चापवर्गे तस्येति २ ।

† विशिष्ट इति २ ।

‡ योगाचार एकाग्रकारिता आहारविशेष एकज्ञानवस्थानादि इत्यादि यतिधर्मोक्तम् । ता. टी. ।

§ ननु यद्वेतत्तत्त्वज्ञानेत्यादक्रमेणापवर्गोपायः कृतं तस्यान्वीक्षिक्येत्यत आह । ता. टी. ।

॥ सहति नास्ति १ । ४ । ५ ।

¶ आत्मविद्या आन्वीक्षिकी । ता. टी. ।

** सहति नास्ति २ ।

†† अर्थावबोधोऽध्यवसितेति १ । ४ । १ ।

‡‡ अभिमुखमुपेत्य जानीयात् । ता. टी. ।

एतन्निगदनेनैव नीतार्थमिति ।

यदिदं मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति* ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति वर्तते । परतः प्रक्षामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रका-
शनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति ।

अन्योन्यप्रत्यक्षीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि† ।

स्वपक्षरागेण चेके न्यायमतिवर्तन्ते तच्च ।

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं

कण्टकशोखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति ।
विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य‡ ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम्§ ॥ ५१ ॥

विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति । तद्वेतद्विद्यापालनाये
न लाभपूजाख्यान्त्यर्थमिति॥ ।

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

* परस्य गुर्वोदेः । तस्माच्च वादोऽप्युचित इति । तत्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते ।
ता० टी० ।

† अयुक्तपरित्यागेन युक्तपरिग्रहेण च परिशोधयेदिति संबध्यते । ता० टी० ।

‡ ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । ता० टी० । परेणाविज्ञायमानस्येति २ ।

॥ न हि परहितप्रवृत्तः परमकारुणिको मुनिर्दुष्टार्थं परपाप्मनोपायमुप-
दिशतीति । ता० टी० ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति संक्षेपे-
योक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते । ताः खल्विमा जातयः* स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते
चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ।

साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापक्षवर्णावर्णावकल्पसाध्य-

प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदूष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-

प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्य-

नुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्टमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः† ।
अविशेषं तच्च तच्चोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः
लक्षणं तु ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वैधर्म्यविपर्ययोपपत्तेः

साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव प्रत्यवस्था-
नमविशिष्टमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । निदर्शनं क्रियावा-
नात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् । द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः 'क्रिया-
वान् तथा चात्मा तस्मात्क्रियावानिति । एवमुपसंहृते‡ परः साधर्म्येणैव
प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुने द्रव्यस्य निष्क्रियत्वाद् विभु चाकाशं
'निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेषहेतुः क्रिया-
वत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्याद्§ निष्क्रियेणेति ।

* तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुः । न्या. वा. ।
अत्र प्रतिषेधबुद्ध्या प्रयुक्त इति शेष इति । ता. टी. । यदा वादी परस्य साधनं
साध्यति मन्यते लाभपञ्जाख्यातिकामश्च भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदा चिदयं
जात्युत्तरेणाकुलीकृतो नास्ति प्रतिपद्यते उत्तराप्रतिपत्त्या च निरुस्यते । अनभिधाने
च जातिरेकान्तजयः परस्येत्येकान्तिकात्पराजयाद्विरुद्धमस्तु संदेह इति युक्तो जातेः
प्रयोगः । न्या. वा. ।

† समीकरणार्थं प्रयोगः समः । साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव सममिति । स-
मार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां परपक्षो मा वा कारि अयं
तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके कुटुम्बार्थं घटतइति । न्या. वा. । साधर्म्यमेव
समं यस्मिन् प्रयोगइति शेषः । ता. टी. ।

‡ एवमुपसंहृते इति २ ।

§ साधर्म्यानिष्क्रियेणेति ४ ।

विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति । अथ वैधर्म्यसमः क्रियाहेतु-
गुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावा-
निति । न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनः
क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चोपसंहारे*
निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात् क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्टो न च
तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय† इति । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं
क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं न तथात्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेष-
हेतुः क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति
विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टः तथा
चात्मा तस्मात् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियो
न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः ।
अनयोक्तारम् ।

गोत्वान्नोसिद्धिर्वत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

* वैधर्म्येण चोपसंहारः २ ।

† अस्ति खत्वात्मनः क्रियाहेतुगुणः प्रयत्नो ऽदृष्टं वा । लोष्टस्यापि क्रियाहे-
तुगुणः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोग इति एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते ।
निष्क्रिय आत्मा विभुत्वादाकाशवदिति । अत्र च साधनमाभासमुत्तरं च न
जातिः । विभुत्वस्याक्रियत्वेन स्वभावेतः प्रतिबन्धात् । तेनैतदुपेत्य वार्तिककारं
उदाहरणान्तरमाह । यथा ह नित्यः शब्द उत्पत्तिर्धर्मकत्वात् । इदं तु सम्यक् साध-
नमुत्तरं त्वाभासमिति । तां टी. । यन्नित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन
साधर्म्यममृतंत्वमस्तीति नित्यः प्राप्त इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादि-
त्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्याकाशेनामृतंत्वमते नित्यः
प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन् साधर्म्यं न नित्यः न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसा-
धर्म्यान्नित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेयं जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति विशेष-
हेत्वभावाच्चानैकान्तिक्रदेशनाभास इति । एवं वैधर्म्येणाक्ते हेतौ तद्विपरीतवैध-
र्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणाक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः ।
यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः
अनित्येन घटेनास्य वैधर्म्यममृतंत्वमते नित्यः प्राप्तः तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्या-
दित्युक्ते यन्नित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्त्यमृतंत्वमते नित्यः प्राप्तः ।
अथ मन्यसे सत्ये तस्मिन् वैधर्म्यं न नित्यः न तर्ह्ययमेकान्तो ऽनित्यघटसाधर्म्यान्नि-
त्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सोऽयं विशेषहेत्वभावः । न्या वा. ।

साध्यम्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्याद-
व्यवस्था सा तु धर्मविशेषे नेपपद्यते* गोसाध्यम्यद्वोत्वाज्जातिविशेषाद्वो-
सिध्यति न तु सास्त्रादिसंबन्धाद् । अश्वदिवैधर्म्यद्वोत्वादेव न गो-
सिध्यति न गुणादिभेदात् । तच्चैतत् कृतव्याख्यानामवयवप्रकरणे प्रमाणाना-
मभिसंबन्धाच्चैकार्यकारित्वं समानं वाक्यइति । हेत्वाभासाश्रया खल्वियम-
व्यवस्थेति ।

साध्यदृष्टान्तयोर्द्वैर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षा-

पकर्षवर्णायवर्णविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

दृष्टान्तधर्म साध्ये समासज्जन्॥ उत्कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुण-
योगाल्लोपवत् क्रियावानात्मा लोपवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति । अथ न स्पर्शवान्
लोपवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति विपर्यये वा विशेषे वक्तव्य इति । साध्ये
धर्माभावं दृष्टान्तात् प्रसज्जतोऽपकर्षसमः । लोपः** खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः
काममात्मा ऽपि क्रियावानविभुरस्तु विपर्यये वा विशेषे वक्तव्य इति ।
ख्यापनीया वर्या विपर्ययादवर्यः । तावेतौ साध्यदृष्टान्तधर्माः ॥ विपर्यस्यतो
वर्यावर्यसमौ भवतः । साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात्साध्यधर्म-
विकल्पं ॥ प्रसज्जतो विकल्पसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किं चिद् गुरु यथा लोपः
किं चिद्विषयं यथा वायुरेवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किं चित्क्रियावत्स्याद् यथा लोपः
किं चिदक्रियं यथा ऽऽत्मा विशेषे वा वाच्य इति । हेत्वन्तु श्रवणसामर्थ्ययोगी
धर्मः साध्यः तं दृष्टान्ते प्रसज्जतः ॥ साध्यसमः । यदि यथा लोपस्तथा

१ भवेदेवं यद्यन्यव्यतिरेकमात्राद्वैतार्थमकत्वं स्यात् । ततो विशेषग्रहणा-
भावात्प्रकरणसमत्वं स्यात् । न त्वत्र भवति स्वाभाविकसंबन्धभङ्गो गमकत्वात् ।
स्वभावेऽसंबन्धं च कृतकत्वमनित्यत्वं न त्वमृतत्वे तस्य स्वाभाविकसंबन्धो बुद्धि-
मौदौ व्यभिचारात् । तस्माद् एवमाणविशेषत्वाच्च प्रकरणसमः । ता. टी. ।

† कृतव्यवस्थानमिति १ । २ । ४ । ५ ।

‡ दृष्टान्ते दृष्टस्य पक्षे निष्ठस्य धर्मस्य साधनेन सुहापादनमुत्कर्षसमः । दृष्टान्ते विद्यमान-
नधर्माभावापादनमपकर्षसमः । दृष्टान्तसादृश्यमात्रेण साध्यापादनं वर्यसमः । पक्षसादृश्यमा-
त्रेण दृष्टान्ते साध्याभावापादनमवर्यसमः । पक्षदृष्टान्तयोर्धर्मान्तरेण वेत्तादृश्यात्साध्यसाधन-
मसाध्यसाधनं वा विकल्पसमः । दृष्टान्ते दृष्टस्यापि साध्यत्वापादनं साध्यसम इति षड् जातयः ।

§ साध्येनेति १ । ४ ।

॥ समासज्जन् इति २ समासज्जत इति ५ ।

** ॥ प्रसज्जतोपकर्षसम इति १ । २ । ५ । ** लोपमिति २ ।

†† विपर्यस्य ताविति ४ । ‡‡ प्रसज्जत इति १ । ४ । §§ प्रसज्जत इति १ । २ । ४ ।

ऽऽत्मा प्राप्तिर्ह्ययथात्मा तथा लोष्ट इति । साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोपि साध्यः । अथ नैवं तर्हि यथा लोष्टः तथात्मा । एतेषामुत्तरम् ।

किञ्चित्साध्यम्यादुपसंहारसिद्धेर्नैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अलभ्यः सिद्धस्य निन्हवः सिद्धं च किञ्चित्साध्यम्यादुपमानं यथा गोस्तथा गवय इति तत्र न लभ्यो गोःगवययोर्दुर्मविकल्पश्चोदयितुम् । एवं साधकं धर्मं दृष्टान्तादिसामर्थ्ययुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात्प्रतिषेधो वक्तुमिति ।

*साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यच्च लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं तेनाविपरीतो ऽर्थो ऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेवं साध्यातिदेशद् दृष्टान्तोपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या ऽविशिष्टत्वाद-

प्राप्या ऽसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साध्ययेदप्राप्य वा । न तावत्प्राप्यं प्राप्यामविशिष्टत्वादसाधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्नो सत्यां किं कस्य साधकं साध्यं वा अप्राप्यं साधकं न भवति नाप्रापः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिममः अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिममः । अनयोरुत्तरम् ।

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् गीडने चाभि-

चारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

* न हि दृष्टान्तदृष्टसकलधर्मयोगित्वं पक्षस्य सुवचं तथा सति दृष्टान्तदार्ढ्यकृतिकभावः स्वीयानुपपत्तेः किं तु दृष्टान्तदृष्टसाध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयेन साध्यमात्रं पक्षे सिध्यति न तत्समानाधिकरणं धर्मान्तरं नापि पक्षप्रसिद्धधर्मवत्ता दृष्टान्ते साधकभावादिति भावः ।

† लौकिके परीक्षकाणां भि २ । ५ ।

‡ यस्यां जातीनां प्रत्याख्यानमुक्त्वा वर्यावर्यसाध्यसमानामपरं प्रत्याख्यानमाहेति । ता. टी. ।

§ पक्षे हेतुसाध्ययोर्यत्मानतायां साध्यत्वानुपपत्तिरवर्तमानतायां हेतोः साधकत्वानुपपत्तिरिति द्वे जाती । असत्साध्यते न तु सत् । प्राप्तं तु सदसतः प्राप्यसंभवात् । तस्माच्च साध्यम् । अपि च येन यस्य प्राप्तिस्तेन तस्यैक्यमेव । यथा गङ्गा सागरेण संगता सागरेणाभिवा । तद्वदेवाभिचे चेत्साध्यसाधने नास्ति साध्यसाधनभावः तस्य भेदाधिष्ठानत्वादिति द्रष्टव्यम् । अप्राप्तिसमः स्फुट एवेति । ता. टी. ।

अ. ५ आ. १ सू. ५-११ प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमलक्षणे ।

२४५

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटा-
दिकार्यं निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति* ।

**दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च
प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमा ॥ ९ ॥**

साधनस्यापि साधनं धत्तव्यमिति प्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः†
प्रतिषेधः । क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट इति हेतुर्नोपदिश्यते न च हेतु-
मन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावा-
नात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाद् लोष्टवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रियाहेतु-
गुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियं दृष्टमिति । कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुगुणो वायुना
संयोगः संस्कारापेक्षः वायुवनस्पतिसंयोगवदिति । अनयोस्तरम् ।

प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं तावदयं पृष्ठो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति॥
दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मा-
न्नोपाददते अन्तरेणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः तच्च प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपा-
दानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तेः किमर्थमुच्यतइति अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति ।
अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते यदि प्रज्ञापनार्थं प्रज्ञातो दृष्टान्तः ।
स खलु लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । तत्प्र-
ज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् । अथ प्रतिदृ-
ष्टान्तसमस्योत्तरम् ।

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च न हेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकारेण प्रतिदृ-

* घटादेर्मित्यग्रे प्राप्तस्य समवेतस्य मृत्पिण्डसंयुक्तेरेव दण्डार्द्धमिदं न्यादनादभिचारेण च
अनेन दिनेच्छेद्यासंयुक्तेनेवेच्छेद्यपीडाया जननाद्यभयथावि प्रत्यवस्थानं युक्तमिति भावः ।

† कारणानपदेशादिति १ । ४ ।

‡ साध्यसमो हि दृष्टान्ते साध्यवद् हेत्वाद्यवयवं प्रसज्जयति पञ्चाव-
यवप्रयोगसाध्यतां दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रसज्जयतीति यावत् । प्रसङ्गमस्तु
दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रमाणमात्रसाध्यतामित्यपौरुषेयम् । ता. टी. !

•• § प्रदीपादानेति १ । ४ ।

॥ वेति ५ ।

॥ मृपते २ ।

श्रान्तः साधकः न दृष्टान्त इति । एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्त इत्युप-
पद्यते स च कथमहेतुर्न स्याद्* यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते अपर आह ।
प्रागुत्पत्तेरनुत्पत्तेः शब्दे प्रयत्नानन्तरीयकत्वम(नित्यत्व)कारणं नास्ति तद-
भावाद् नित्यत्वं प्राग् नित्यस्य चैत्यतिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनु-
त्पत्तिसमः । अस्य उत्तरम् ।

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणापपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथाभावादुत्पन्नस्येति उत्पन्नः खल्वयं शब्द इति भवति । प्रागुत्पत्तेः
शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावाच्च शब्दस्य सतः प्रयत्नानन्तरीयकत्व-
मनित्यत्वकारणमुपपद्यते कारणापपत्तेरयुक्तोऽयं दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणा-
भावादिर्हि । § ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्या-

नित्यसाधर्म्यात्संशयसमः ॥ १४ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते हेतौ संग-
येन प्रत्यवतिष्ठते । सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन

मदीयस्य दृष्टान्तस्याभ्युपगमाच्च त्वदीये दृष्टान्त इत्यर्थः । अथैवं प्रयुक्ते
यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघाताच्च दृष्टान्तः मदीय-
स्यादृष्टान्तत्वे साध्ये प्रतिदृष्टान्तेन हि तेन मदीयस्यादृष्टान्तता साध्या स चेन्न
दृष्टान्तस्तेन मदीयस्यादृष्टान्तता साध्यति व्याहतमित्यर्थः । ता. टी. ।

( ) नास्ति ५ ।

‡ अनित्यकारणमिति १ । २ । ४ ।

§ ज्ञापकश्चायं हेतुर्न कारकः । ज्ञापके च कारकवत् प्रत्यवस्थानमसंभ-
वम् । न्या. वा. ।

कारको हेतुर्निवर्तमानः स्वकार्यं निवर्तयति न तु ज्ञापकः । तदभावे ऽपि
भूमौ विरनिखातायां निध्यादीनाभनिवृत्तेरिति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रागुत्प-
त्तेरिति । प्रागस्तौ हि सत्तासंबन्ध उत्पत्तिः । प्रागपि चेदसावभ्युपगतः प्रागिति
विशेषणमनर्थकमुत्पत्तेरभावे सदेवानुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यर्थः । ता. टी. ।

॥ संशयसमा साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति चेन्न । उभयैकसाधर्म्यभेदाद्
उभयसाधर्म्यत्वं संशयसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति । न्या. वा. ।

साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येनातो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृतः
संशय इति । अस्योत्तरम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये इत्य-
न्तसंशयप्रसङ्गे नित्यत्वानभ्युपगमः सामा-
न्यस्याप्रतिषेधः* ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणे ऽर्थे गुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्या-
त्संशयो ऽवकाशं लभते । एवं वैधर्म्याद्विशेषात् प्रयत्नान्तरीयकत्वादवधार्य-
माणे शब्दस्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयो ऽवकाशं न लभते । यदि
वै लभेत ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्प्रन्तं संशये स्यात् । गृह्यमाणे
च विशेषे नित्य साधर्म्ये संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि गृह्यमाणे
पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति ।

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उभयेन नित्येन चानित्येन च साधर्म्यात्प्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः
प्रक्रिया । अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्तयति
द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् । एवं च सति प्रयत्नान्तरीयकत्वादित हेतुरनि-
त्यसाधर्म्येणाध्यमानेन हेतो तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकर-
णसमः । समानं चैतद्वैधर्म्ये ऽपि उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः
इति । अस्योत्तरम् ।

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः

प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति
यद्युभयसाधर्म्यं तच्च एकतरः प्रतिपक्षः इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति ।

* न सामान्यदर्शनमात्रं संशयस्य कारणमपि तु विशेषादर्शनमहितं
विशेषदर्शनं तु तद्वहितं न कारणमिति सूत्रार्थः । ता. टी. । † २ हिनास्ति ।

‡ उभयेन नित्येनानित्येन च साधर्म्येणाद्ध्यमानेन प्रक्रियायाः प्रकरणस्यानुमिति-
प्रयोजकस्य संशयस्येति यावत् । सिद्धेः प्रकरणसमेता नाम जातिरित्यर्थः । एवं च नित्यसाधर्म्यानि-
त्यसाधर्म्येण च प्रत्यवस्थानं प्रकारणसमद्वयम् । एवमेव वैधर्म्येणापि प्रकरणसमद्वयमिति प्रकरणस-
मवतुष्टयम् ।

§, यद्युभयसाधर्म्यात्स एकतर इति २ ।

प्रतिषेधोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधो यतः* प्रतिषेधोपपत्तिः† प्रतिषेधोपपत्ति-
श्चेति विप्रतिषिद्धिमिति । तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणाव-
सानात् तत्त्वानवधारणे ह्यवस्थितं प्रकरणं भवतीति‡ ।

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

§ (अहेतुसमः हेतुः) हेतुः साधनं तत्साध्यात् पूर्वं पश्चात्सह
वा भवेत् । यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पश्चाद् असति
साधने कस्येदं साध्यम् । अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयोर्विद्यमानयोः किं
कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति ॥ (हेतु)रहेतुना न विशिष्यते । अहेतुना
साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । अस्योत्तरम् ।

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः । कस्माद् हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्वर्तनीयस्य
निवृत्तिर्विज्ञेयस्य विज्ञानमुभयं कारणतो दृश्यते सोऽयं महान्प्रत्यक्षविषय
सदाहरणमिति । यत्तु खलूक्तमसति साध्ये कस्य साधनमिति यत्तु निर्वर्त्यते
यच्च विज्ञाप्यते॥ तस्येति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेः** प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पश्चाद्युपपत्त्या प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुपपत्तेः स्याध-
नाहेतुः सिद्ध इति ।

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति स्थापिते पक्षे
अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साधयतोऽर्थापत्तिसमः†† । यदि प्रयत्नानन्तरीयकत्वा-

* यदि २ । ५ ।

† प्रतिषेधो नोपपद्यते अथ प्रतिषेधोपपत्तिः प्रतिषेधो नोपपद्यते प्रतिषेधोपपत्तिश्चे-
त्यधिकम् २ । ५ ।

‡ प्रकरणसमस्य सत्प्रतिपक्षरूपहेत्याभासत्वेनोक्तत्वाच्च जातिव्येनाक्तिः कथमिति चेत् ।
स्वसाध्यनिर्णयेन परसाधनविघटनबुद्ध्या प्रतिपक्षसाधनं प्रकरणसमजात्युत्तरं भवति
सत्प्रतिपक्षतया वादिनः साधनमनिश्चायकं करोमीति बुद्ध्या प्रतिपक्षसाधनं प्रयु-
क्तजानो न जातिवादी सक्तुत्तरवादित्वाद् इति । ता. टी. । § ( ) २ नास्ति ।

॥ ( ) ४ नास्ति ।

॥ विज्ञायते इति २ । ५ ।

** बोधिकः ४ ।

†† वादिना प्रयुक्ते हेतौ तद्विपरीतहेतोः साध्याभावसाधकत्वमनुक्तमप्यर्थादापद्यतइति
हंभाष्ये वादितान्तर्यविषयताऽऽपादनेन यत्र प्रतिषेत्तुः साध्याभावसाधक इत्यापाद्यते सोऽर्थापत्ति-
समः ।

अ. ५ आ. १ सू. १८-२४ अविशेषसमलक्षणम् ।

२४६

दनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्द इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यादनित्य इति
अस्ति त्व*स्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति । अस्योत्तरम् ।

**अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादने-
कान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः ॥ २२ ॥**

अनुपपादा† सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यतइति ब्रुवतः पक्षहानेरुपप-
त्तिरनुक्तत्वाद् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति‡ । अनेका-
न्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः उभयपक्षसमा चेयमर्थापत्तिर्यदि नित्यसाधर्म्यादस्पर्शत्वा-
दाकाशवच्च नित्यः शब्दो ऽर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वा-
दनित्य इति । न चेयं विपर्ययमात्रादेकान्तेनार्थापत्तिः न खलु वै घनस्य§
पाव्णां पतनमिति अर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति ।

**एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावो-
पपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥**

एको धर्मः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दघटयोरुपपद्यतइत्यविशेषे उभ-
योरनित्यत्वे सर्वस्यविशेषः प्रसज्यते । कथं सद्भावोपपत्तेरेको धर्मः सद्भावः
सर्वस्योपपद्यते सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः ।
अस्योत्तरम् ।

**क्व चिद्धर्मानुपपत्तेः क्व चिच्चेोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः** ॥ २४ ॥**

* अस्ति चास्येति २ ।

† अनुपपद्येति २ ।

‡ तदेव खल्वनुक्तं वचनान्तरमिति यत्कल्पनमन्तरेण वचनाद्यो न घटते
यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के इति । यथा वा यागेन स्वर्गं भावयेदित्युक्तेऽ-
न्तरापूर्वे कृत्विति वाक्याद्योपपादने तस्य सामर्थ्यात् । न त्वव्यभिचारिणः साध-
र्म्यात् साध्ये साध्यमाने ऽर्थादुक्तं भवति व्यभिचारिणा ऽपि साधर्म्येण साध्यितव्य-
मिति तस्य वाक्याद्योपपादने ऽसामर्थ्यात् । तदन्तरेण वाक्याद्योपपत्तेः । यदि
पुनरनुपलब्धसामर्थ्यमनुक्तमात्रं गम्यते ततस्तथा अनित्यत्वापादने शब्दस्योच्यमाने
ऽनूच्यमानमनित्यत्वं प्रत्येतव्यं तथा च भवदभिमतस्य नित्यत्वस्य व्याहृतिः ।
ता. टी. । § घनोपलानामिति २ । ५ । घनस्य पाव्णाः पतनमिति १ । ४ ।

॥ एकसाधर्म्यात्प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः समस्तसाधर्म्यात् अविशेषसम इति भेदः ।

¶ क्व चिद्धर्मानुपपत्तेः क्व चिच्चेोपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति २ ।

** एतदुक्तं भवति । अविनाभावसंपन्नं साधर्म्यं गमकं न तु साधर्म्यमात्र-
मिति । ता. टी. ।

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्य-
त्वं धर्मान्तरमविशेषो नैवं सर्वभावानां सद्भावोपपत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति
येनाविशेषः स्यात् । अथ मत्तमनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं
भावानां सर्वत्र स्यादित्येवं खलु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भावाः सद्भा-
वोपपत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिज्ञार्थव्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति ।
अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति । प्रतिज्ञैकदेशस्य चोदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि
साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च नित्यानित्यभावादनित्यत्वानुपपत्तिः । तस्मा-
त्सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाक्यमिति । सर्वभावानां
सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवता ऽनुज्ञातं शब्दस्यानित्यत्वं त्वानुपपन्नः
प्रतिषेध इति ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

प्रयत्नित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्यत्वकारण-
मप्युपपद्यते ऽस्यास्पर्शत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते (उभयन्यानित्यत्वस्य
नित्यत्वस्य च*) कारणोपपत्त्यः प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः† । अस्योत्तरम् ।

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रति-
षिध्यते यदि प्रतिषिध्यते नौभयकारणोपपत्तिः स्यात् । उभयकारणोपपत्तिः
वचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुज्ञायते अभ्यनुज्ञानादनुपपन्नः प्रतिषेधः ।
व्याघातात्प्रतिषेध इति चेत्समानो व्याघातः । एकस्य नित्यत्वा-
नित्यत्वप्रसङ्गं व्याहतं ब्रूतेति प्रतिषेध इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो
व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ।

निर्दिष्टकारणाभावेप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टस्य‡ प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वकारणस्याभावे ऽपि वा-

* ( ) न नास्ति ।

† प्रकरणसमायां जातौ पक्षप्रतिपक्षसाधनयोः समानबलत्वे ऽपि प्रतिवादी
साधनात् स्वपक्षसिद्ध्या वादिसाधनदूषणे प्रवर्तते उपपत्तिसमायां तु स्वसाधनेने-
वेति विशेषः । ता टी ।

‡ निर्दिष्टप्रयत्नेति १ । ४ ।

अ. ५ आ. १ सू. २५-२६ अनुपलब्धिसमलक्षणम् ।

२५१

युनोदनादृचशाखाभङ्गस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते निर्दिष्टस्य साधन-
स्याभावे ऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः* । अस्योत्तरम् ।

कारणान्तरादपि तदुर्गोपपत्तेरप्रतिषेधः† ॥ २६ ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्यस्य
कारणनियमः । यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्व-
मुपपद्यते किमत्र प्रतिषिध्यत इति । न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य‡ शब्दस्या-
नुपलब्धिः कस्मादावरणाद्यनुपलब्धेः यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्यावर-
णादेरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्याग्रहणकारणेनावरणादिनानुपलब्धिः गृह्यते चे-
तदस्याग्रहणकारणमुदकादिवन्न गृह्यते तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दो ऽनुप-
लभ्यमान इति ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-

पपत्तेरनुपलब्धिसमः§ ॥ २६ ॥

तेषामावरणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावे
ऽस्याः सिध्यति अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीतमस्त्वमावरणादीनाम-
वधार्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत्प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्या-
नुपलब्धिरित्येतन्न सिध्यति सो ऽयं हेतुरावरणाद्यनुपलब्धेरित्यावरणादिषु
चावरणाद्यनुपलब्धौ च ॥ समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितो ऽनुपलब्धिसमो भवति ।
अस्योत्तरम् ।

* यद्यपि व्योक्तकः शब्दो ऽनित्यत्वेन साध्यतया विवक्षितः प्रकरणाद-
नित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति तथा ऽपि शब्दमात्रमनेन पक्षे-
तमित्यारोहणं साधनस्योपलब्धिसमार्थः । ता. टी. ।

† कारणतः प्रयत्नाच्च शब्दस्योत्पत्तिनियमो ऽभिधीयते वक्ष्यते नामनित्यत्वं
साधयितुं न तु कार्यस्य कारणनियमः प्रयत्नादेव तत्रैव शब्दो जायते न तु वायु-
संयोगाद् वृक्षभङ्गादिति नियम उच्यते येनाव्यापकत्वं हेतोः स्यादिति सूत्रार्थः ।
ता. टी. । ‡ अविद्यमानस्येति ४ ।

§ उपलभ्यमानत्वे उपलब्धिरूपतया ऽनुपलब्धित्वानुपपत्तेः । तथा चानु-
पलब्धेरनुपलम्भादनुपलब्धिर्नास्तीति आवरणं चावरणानुपलब्ध्यावप्यनुपलब्धिसमे-
त्यर्थः । ता. टी. ।
॥ समतयेति २ । ५ ।

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः* ॥ ३० ॥

आवरणाद्युपलब्धिर्नास्ति अनुपलम्भादित्यहेतुः । कस्मादनुपलम्भा-
त्मकत्वादनुपलब्धेः उपलम्भाभावमात्रत्वादनुपलब्धेः । यदस्ति तदुपलब्धे-
विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते । यन्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः
अनुपलम्भ्यमानं नास्तीति प्रतिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्युपलब्धेरनुपलम्भा-
भावोऽनुपलब्धेः स्वविषये प्रवर्तमानो न स्व विषयं प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा
† आवरणाद्युपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते । आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुप-
लब्धेः विषयाः तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम् । यत्नानि नोपलम्भ्यन्ते तदुपलब्धेः
स्वविषयप्रतिपादिकाया अभावाद् अनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते न
सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति । अनुपलम्भादनुपलब्धिः सि-
ध्यति विषयः स तस्येति ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

अहेतुरिति वर्तते । शरीरं शरीरिणां ज्ञानविकल्पानां भावाभावौ संवे-
दनीयौ । अस्ति मे संशयज्ञानं नास्ति मे संशयज्ञानमिति एवं प्रत्यक्षानुमाना-
गमस्मृतिज्ञानेषु । सेयमावरणाद्युपलब्धिरुपलब्ध्यभावः स्वसंवेद्यो॥ नास्ति
मे शब्दस्यावरणाद्युपलब्धिरिति नोपलम्भ्यन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणा-
दीनीति । तच्च यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धिरिति यतन्नेपपद्यते

साधर्म्यात्तुल्यधर्मापपत्तेः सर्वानित्यत्व-

प्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रूवतोस्ति घटेनानि-
त्येन सर्वभाष्यानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं संपद्यते सोऽयमनि-
त्यत्वेन प्रत्यवस्थानादनित्यसम इति । अस्योत्तरम् ॥

* आवरणाद्युपलब्धिर्आवरणादीनामभावं गमयति न त्वात्मनोऽभाव-
मावरणाद्युपलब्धिरूपं न ह्यस्यनुपलब्धिर्आत्मनो येनात्माऽभावं गमयेत् । उपल-
ब्धिर्ऋष्युपलम्भविषया नात्मविषया किं पुनरनुपलब्धिः । तस्मादनुपलब्धिरुपलब्ध्या-
भावहेतुर्न हेतुरात्माभावस्य तथा सति सैव न स्यादुपलब्ध्याभावोऽपीति आवरणं
‡ दुपलब्धिश्च स्यादिति । ता. टी. ।

† स्वविषयमिति १।२।४।५। ‡ आवरणादिति ३। * अनुपलब्धिरिति ३
॥ स्वसंवेद्येति ३

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेध्यसिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च* ॥३३॥

प्रतिज्ञाद्यवयवयुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्तकं † प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः तद्वद्वानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वसिद्धिः ‡ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ।

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते । स चोभयथा भवति § केन चित्समानः कुतश्चिद्विशिष्टः । सामान्यात्साधर्म्यं विशेषाच्च वैधर्म्यम् । एवं साधर्म्यविशेषो हेतुर्नाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाश्रित्य भवानाह साधर्म्यानुत्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति । अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तद्वन्नित्यत्वं किं शब्दे नित्यमनित्यं यदि तावत्सर्वदा भवति धर्मस्य सदा भावादुर्मिणो ऽपि सदा भाव इति ॥ नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्य भावान्नित्यः शब्दः । एवं नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानान्नित्यसमः । अस्योत्तरम् ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः

प्रतिषेधाभावः** ॥ ३६ ॥

* चे नास्ति २ । ५ । † निवर्तकमिति २ । ‡ अनित्यत्वस्यासिद्धिरिति २ ।

§ स हेतुः तस्य चोभयथा भावना ऽभिधीयते इति २ स हेतुः स चोभयथा भवतीति ५ ।

॥ धर्मस्य सर्वदा भावादुर्मिणो ऽपि सर्वदा भावः । न ह्यस्ति संभवः

सामान्यसमवायातिरिक्ता धर्मो नित्यो धर्मो चानित्य इति । तां टी ।

¶ प्रत्यवस्थानान्नित्यसम इति १ ।

** उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परिश्रनानुपपत्तिः । यदि हि निरोधकादभावो ऽनित्यत्वं तथापि परनानुपपत्तिरथाप्यस्मन्मते समवायस्तथा ऽपि तदनुपपत्तिः । अनित्यस्य हि शब्दस्यापरान्तावच्छिन्नसत्तासमवायः न चासौ शब्दाधेयः तस्य स्वतन्त्रत्वादेवेत्यर्थः । तां टी ।

प्रतिषेधे शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमाने ऽनुज्ञातं शब्द-
स्यानित्यत्वम् । अनित्यत्वेऽप्यनेश्च नानित्यः शब्द इति प्रतिषेधे नोपपद्यते ।
अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्वभा-
वात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति* उत्पन्नस्य † निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तच्च
परिप्रश्नानुपपत्तः । सो ऽयं प्रश्नः ‡ तदनित्यत्वं किं शब्दे सर्वदा भवति अथ
नित्यनुपपन्नः । कस्माद् उत्पन्नस्य यो निरोधादभावः शब्दस्य तदनित्यत्वमेवं
च सत्यधिकरणाधेयविभागे व्याघातान्नास्तीति । नित्यानित्यत्वविरोधान्न
नित्यत्वमनित्यत्वं च एकस्य धर्मिणे धर्माविति विरुध्यते न सम्भवतः ।
तच्च यदुक्तं नित्यमनित्यत्वस्य भावाद् नित्य एव तदवर्तमानार्थमुक्तमिति ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३० ॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद्नित्यः शब्द इति यस्य प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः
तत्खल्वभूत्वा भवति यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवती-
त्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रय-
त्नानन्तरमात्मनामश्व दृष्टे घटादीनां व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानां
तत्किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्याहो ऽभिव्यक्तिरिति विशेषे नास्ति
कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः । अस्योत्तरम् ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३१ ॥

* प्रतिषेधानुपपत्तिरिति २ । † निरोधादिति-विशेषादिति २ । ‡ तदेति ४ ।

§ प्रयत्नानन्तरीयकत्वं प्रयत्नान्तरोत्पादो वा स्यात्प्रयत्नानन्तरोपलब्धो वा
स्यात् । न तावत्पूर्वः कल्पः असिद्धत्वात् । तस्मात्प्रयत्नानन्तरोपलब्धः आस्ययः ।
तत्र कार्यसमप्रतिषेधमाह । प्रयत्नानन्तरमुपलब्ध्यमानानां प्रयत्नानन्तरमात्मलाभश्च
दृष्टा यथा घटादीनां व्यवधानापोहाच्चाभिव्यक्तिर्व्यवहितानां मूलकीलकादीनां तत्
किं प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य आहो स्विदभिव्यक्तिरिति विशेषे नास्ति
तदेवं कार्याविशेषेण प्रत्यवस्थानं कार्यसमः । ता. टी. ।

॥ कार्यस्योत्पत्तिलक्षणस्यन्यत्वे ऽभिव्यक्तिलक्षणात् कार्यात् प्रयत्नस्याभि-
व्यक्तिं प्रत्यहेतुत्वं कस्मादभिव्यक्तिं प्रति हेतुत्वं न भवतीत्यत आह । अनुपलब्धिका-
रणस्यावरोधोपपत्तेः । अभिव्यक्तिहेतुत्वं स्यात् । एवं तु नास्तीति व्यतिरेकपरं
द्रष्टव्यम् । यत्र प्रयत्नानन्तरमित्यत्र यत्रतत्रयोर्व्याप्तासः । तत्र प्रयत्नानन्तरमभि-
व्यक्तिर्नानुपलब्धिकारणं व्यवधानमुपपद्यते ता. टी. । संशयसंशयो न भिद्यत इति
सैदुभयसाधर्म्यात्संशयसमः अयं तु न तथा तस्माद् भिद्यते । साधर्म्यसमाप्तेः न

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः* प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्द-
स्याभिव्यक्तये† यच्च प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तत्रानुपलब्धिकारणं व्यवधानमु-
पपद्यते व्यवधानापोहान्न प्रयत्नानन्तरभाविना ‡शब्दोपलब्धिलक्षणाभिव्यक्ति-
र्भवतीति । न तु †शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किं चिदुपपद्यते यस्य प्रयत्नानन्त-
रमपोहाच्छब्दोपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति तस्मादुत्पद्यते शब्दो
नाभिव्यज्यतइति । हेतोश्चेदनेकान्तिकत्वमुपपद्यते अनेकान्तिकत्वादसा-
धकः स्याद् इति । यदि चानेकान्तिकत्वादसाधकम् ॥

§ प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधो ऽप्यनेकान्तिकः किं चित्प्रतिषेधति किं चित्नेति अनेकान्ति-
कत्वादसाधक इति । अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादो
नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः । नित्यत्वपक्षे ऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्य-
क्तिर्नैषाद् इति विशेषहेत्वभावः । सो ऽयमुभयपक्षसमा विशेषहेत्वभाव
इत्युभयमप्यनेकान्तिकमिति ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यच्च॥ यत्राविशेषो दृश्यते तत्रो-
भयोः पक्षयोः समः प्रसज्यतइति ।

प्रतिषेधं विप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

यो ऽयं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषो ऽनेकान्तिकत्वमापद्यते सो ऽयं
प्रतिषेधस्य प्रतिषेधे ऽपि समानः । तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति
साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः । प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम इति दूष-
मिदमतइति चेन्न हेत्वध्यारोपणात् । साधर्म्यसमा न हेत्वध्यारोपेण प्रवर्तते इयं
त्वन्वया ऽभिहिते हेतावन्यथाकारं प्रवर्तते न्यायाः ।

* कारणानुपपत्तेरिति २। पाठान्तरम् । † अभिव्यक्तिरिति २। ५। ‡ तुर्नास्ति २।

§ तदेवं जात्युत्तरवादिनं प्रति साधनवादिना सर्वत्रैव सम्यक् समाधानं
स्वसाधनस्य वक्तव्यमेवं सति तत्त्वनिर्णये कथापर्यवसानं भवति यदि पुनर्वाक्यापि
जातिवृत्तिं प्रति साधनाभासेन प्रत्यवतिष्ठते ततः षट्पक्ष्यां सत्त्वां न तत्त्वनिर्ण-
यावसाना कथा भवेदिति शिष्यहितः सूत्रकारः समाधानाभासवादिनं प्रति षट्-
पक्षीमवतारयति । ता. टी. ।

॥ यत्र विशेष इति ४ । यत्र यत्र विशेष इति २ । यत्राविशेष इति ५

णवादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः स च प्रतिषेध इत्युच्यते तस्यास्य प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति तृतीयः* पक्षो विप्रतिषेध उच्यते । तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधे ऽपि समानो दोषो ऽनेकान्तिकत्वं चतुर्थः पक्षः ।

**प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो
दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥**

प्रतिषेधं द्वितीयं पक्षं सदोषमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुज्ञा अनुज्ञाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीयपक्षे समानमनेकान्तिकत्वमिति समानं दूषणं प्रसज्यते† दूषणवादिना मतानुज्ञा प्रसज्यतइति पञ्चमः पक्षः ।

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्ष-

दोषाभ्युपगमात्समानो दोषः इति ॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यत्वानेकत्वादिति दोषः स्थापनाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति । कस्मात् स्वपक्षसमुत्थत्वात्सो ऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणो ऽनुद्धृत्यानुज्ञाय प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसंहरति इत्थं॥चानैकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्दिशति । तच्च स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षोभ्युपगतो भवति । कथं कृत्वा यः परेण प्रयत्नकार्यत्वा॥नेकत्वादित्यादिनानैकान्तिकदोष उक्तः तमनुद्धृत्य प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्याहं । एवं स्थापनां सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधे ऽपि समानं दोषं प्रसज्यतः** परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य †† प्रतिषेधविप्रतिषेधे ऽपि समानो‡‡ दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा प्रसज्यतइति तथास्यापि स्थापनां सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधे ऽपि समानं दोषं प्रसज्यते§§ मतानुज्ञा प्रसज्यतइति । स खल्वयं षष्ठः पक्षः तच्चखलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः प्रतिषेधहेतुवादिनः द्वितीयचतुर्थषष्ठपक्षाः । तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमानायां चतुर्थषष्ठ्योरपिशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः चतुर्थपक्षे समानदो-

* नास्ति १०४ ।

† समानदोषप्रसङ्ग इति ४ ।

‡ चः २ । ५ । नास्ति

** प्रसज्यत इति १ । २ । ४ ।

‡‡ नास्ति १ ।

†† प्रसज्यत इति १ । २ । ४ ।

§ कार्यानेकत्वादिति १ । २ । ४ । ५ ।

¶ कार्यानेकत्वादिति २ । ४ । ५ ।

†† नास्ति १ । ४ ।

§§ प्रसज्यत इति १ ।

षत्त्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे, प्रतिषेधदोषवद्दोष इति । षष्ठे ऽपि पर-
पक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यते नार्थविशेषः कश्चि-
दस्ति । समानस्तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेधे ऽपि
समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यते पञ्चमपक्षे ऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे 'स-
मानो दोषप्रसङ्गो ऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यतइति । तच्च पञ्चमपक्ष-
पक्षयोः अर्थविशेषात् पुनरुक्तदोषः । तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा । प्रथमद्वितीय-
योर्विशेषहेत्वभाव इति षट्पक्षामुभयोरसिद्धिः । कदा षट्पक्षो यदा प्रति-
षेधे ऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः । यदा तु का-
र्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षो युज्यते
तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति
सिद्धः* प्रथमपक्षो न षट्पक्षो प्रवर्ततइति ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्येर्विकल्पान्नियहस्थानबहुत्वमिति संक्षेपेणाक्तं
तदिदानीं विभजनीयम् । नियहस्थानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकर-
णानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्वदादिनमतत्त्ववादिनं चाभिसंप्र-
वर्तते† । तेषां विभागः ।

**प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासं-
न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपा-
र्यकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाष-
णमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेयो मतानुज्ञा पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसिद्धान्तो
हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥**

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ।

* सिद्धिः प्रथमपक्षे इति २ ।

† साध्यस्य साधनस्य वा विषयान्तरे आधितत्वात्प्रकृते तेन हेतुना साधयितुमशक्यं तत्सा-
ध्यत्वेन तदसाधकं वा तत्साधनत्वेनोपादधानस्य वादिनः कर्तुरेव निग्रहः । तदुपादानं वाज्ञानेन
विपरीतज्ञानेन वंति सामान्यतो द्वे एव निग्रहस्थाने आन्तरभेदाः पुनर्द्वाविंशतिः । साधयितुमश-
क्यस्य साध्यत्वेनोपादानादसाधकस्य च हेतोर्हेतुवाक्ये साधनत्वेनोपादानात्प्रतिज्ञादिविषयकाज्ञान-
विपरीतज्ञानवतः कर्तुर्निग्रहान्नियहस्थानस्य समवायेन कर्ता अधिकरणं विषयतया तु प्रतिज्ञादय इति

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्ययीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मे स्वदृष्टान्ते
ऽभ्यनुज्ञानन् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । निदर्शनम् ऐन्द्रियक-
त्वादित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह । दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्यं
नित्यं कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यदैन्द्रियकं सामान्यं
नित्यं कामं घटो नित्योऽस्त्विति । न खल्वयं साध्यकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं
प्रसज्ययन्निगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत्प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रति-
ज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तद-

र्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थो ऽनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते यो ऽस्य
प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति
तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साध-
र्म्ययोगे धर्मभेदात्सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगतमैन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट
इति धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देश इति साध्यसिद्धये कथं यथा घटो ऽसर्वगतं
एव शब्दोऽसर्वगतो घटवदेवानित्य इति तच्चानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा
असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं तत्कथं नियहस्यानमिति । न

कर्त्राश्रयस्यापि प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयत्वे न विरोधः । तत्त्ववादिना ऽपि परोक्तदूषणे अन्धासत्त्वा-
यहेण सम्यग्दूषणत्वग्रहेण वा तदाभ्यसत्यप्रदर्शने निषह्रातत्ववादिना ऽपि निषहस्यानाश्रयत्वं
नानुपपन्नम् । * घटस्तथैव नित्यो ऽस्त्विति २ । ५ ।

+ ऐन्द्रियकत्वस्य सामान्ये नित्ये ऽपि प्रदर्शनेन तस्य नित्यत्वव्याप्यता न संभवतीति चे-
दिते दृष्टान्ते घटे ऽपि नित्यत्वमभ्युपगच्छतो वादिन ऐन्द्रियकत्वस्य नित्यत्वव्याप्यत्वेनावधारणा-
त्तेन हेतुना शब्दे ऽपि निश्चिताप्राप्तेः प्रतिज्ञाहानिरिति भावः । वार्तिककारस्तु घटादेर्नित्यत्वाभ्यु-
पगममात्रेण शब्दं ऽपि नित्यत्वाभ्युपगमेनानुपपत्तेरनित्यत्वव्याप्यत्वासिद्धेरैन्द्रियकत्वे प्रतिदृ-
ष्टान्तेन लाभेऽपि शब्दे ऽनित्यत्वाभ्युपगमस्य वादिना ऽकृतत्वाच्चेदं प्रतिज्ञाहान्युदाहरणे किं तु तथा
चेदिते अस्तु शब्दो नित्य इति कथनस्य प्रतिज्ञाहानिः । सूत्रं तु दृष्टश्चासावन्ते व्यवस्थित
इति दृष्टान्तः स्वश्चासौ दृष्टान्तश्चेति व्युत्पत्त्या दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तशब्दाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोर्विष-
क्षितत्वात्पक्षपरित्यागे प्रतिज्ञाहानिरिति योज्यमित्याह ।

† धर्मविकल्पेन तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् २ । तदर्थमिति ५ ।

‡ सर्वदा तमिति २ ।

प्रतिज्ञायाः साधनं प्रतिज्ञान्तरं किं तु हेतुदृष्टान्तो साधनं प्रतिज्ञायाः तदे-
तदसाधनोपादानमनर्थकमिति । आनर्थक्यान्निग्रहस्यामिति* ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा । रूपादितोऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरि-
ति हेतुः सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । कथं यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं
रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिनोपपद्यते । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरस्या-
नुपलब्धः गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते, गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यं
रूपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्याहन्यते न संभवतीति ।

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥

* अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परं ब्रूयात्सामान्यमैन्द्रियकं
न चानित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इति । एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि
ब्रूयात् कः पुनराह अनित्यः शब्द इति । सोऽयं प्रतिज्ञातार्थनिवृत्तः प्रति-
ज्ञासंन्यास इति† ।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेष-

मिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥

निर्दर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा कस्माद्धेतोरैकप्रकृतीनां
विकाराणां परिमाणाद् मृत्पूर्वकाणां शरावुदीनां दृष्टं परिमाणं यावान्प्रकृते-
र्व्यूहो भवति तावान्विकार इति दृष्टं च प्रतिविकारं परिमाणम् । अस्ति चेदं

* असर्वगतत्वे सत्यैन्द्रियकत्वस्य सामान्यव्यावृत्तस्यानित्यत्वव्याप्यताया वादिना विष-
यिनत्वेऽपि तथा निर्देशादसर्वगतत्वस्य साध्यत्वेन निर्देशात्प्रतिज्ञालक्षणे गताप्रतिज्ञायाश्च
प्रतिज्ञान्तरासाधकत्वादितद निग्रहस्यानम् ।

† अत्र प्रतिज्ञाहेत्वोरिति प्रतियोगिद्वयमात्रोपलक्षणपरं तेन दृष्टान्ताद-
योऽपि प्रतियोगिन उच्येयः । एतदुक्तं भवति येषां वाक्यगतानां पदार्थानां मिथो
व्याघातः प्रतीयते प्रमाणान्तरं च विरोधकं स विरोधो नाम निग्रहस्थानं लक्ष्यस्थि-
तस्य प्रतिज्ञायहणस्य उपलक्षणार्थत्वात् । ता. टी. अत एव यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरु-
ध्यते प्रतिज्ञा स्वयमेव वा हेतुया दृष्टान्तेन प्रमाणान्तरं वा प्रतिज्ञाहेतू वा प्रमाणान्तरं
तस्य सर्वव्याप्यनेनैव संग्रह इति वार्तिकम् ।

‡ हेतोः साध्याव्याप्यत्वे प्रतिवादिना प्रदर्शिते तदनैकान्तिकत्वमुक्तिधीर्गुणा साध्याप-
लापे कृते साध्यस्यैवान्निर्देशे तद्व्यभिचारस्यान्यत्र प्रदर्शयितुमशक्यतया तदभ्युपगम्य पश्चाच्च द-
व्यभिचारप्रदर्शनापेक्षया अभ्युपगतसाध्यत्यागस्यैव निग्रहस्यानत्वोद्भावने प्रथममुपलक्ष्यत इति तेनैव
प्रतिवस्येकमिति भावः ।

परिमाणं प्रतिव्यक्तं तदेकप्रकृतीनां विकाराणां परिमाणात् पश्यामो व्यक्तम-
दनेकप्रकृतीति । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यवस्थानं नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीनां
च विकाराणां दृष्टं परिमाणमिति । एवं प्रत्यवस्थिते* आह एकप्रकृतिसमन्वये
सति शराबादिविकाराणां परिमाणदर्शनात् । सुखदुःखमोहसमन्वितं हीदं व्यक्तं
परमिदं गृह्यते तच्च प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे† सत्येकप्रकृतित्वमिति ।
तदिदमविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषं ब्रुवतो हेत्वन्तरं भवति । सति च
हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वाच्चिग्रहस्थानं हेत्वन्तरवचने सति यदि
हेत्वर्थनिदर्शनेन दृष्टान्तं उपादीयते नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरो-
पादनाद् अथ नोपादीयते दृष्टान्ते हेत्वर्थस्यानिर्देशितस्य साधकभावानुपपत्तेः
आनर्थक्याद्देतोरनिवृत्तं निग्रहस्थानमिति‡ ।

प्रकृतादर्थ्यादप्रतिसंबन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

यथोक्तज्ञचणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां ब्रूया-
न्नित्यः शब्दो ऽस्पर्शत्वादिति हेतुः । हेतुर्नाम हिनेतेर्धातोस्तुनिश्चित्यये कृद-
न्तपदं पदं च० नामाख्यातोपसर्गनिपाताः अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विशि-
ष्ट्यमाणरूपः शब्दो नाम क्रियाकारकसमुदायः कारकः सङ्ख्याविशिष्टक्रिया-
कालयोगाभिधाय्याख्यातं धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टं प्रयोगेष्वर्था-
दभिद्यमानरूपा निपाता उपलब्धमानाः क्रियावद्योतकाऽ॥ उपसर्गो इत्येव-
मादि तदर्थान्तरं वेदितव्यमिति॥ ।

* उक्तवते । इति २ ।

† समुच्चयाभावे इति २ ।

‡ साधनान्तरोपादाने पूर्वस्यासामर्थ्यव्यापनान्विग्रहस्थानत्वं सामर्थ्यं वा
हेत्वन्तरं व्यर्थमिति । न्या० वा० । दत्ताक्षरावसरण्य वादिनि यदि प्रतिवादी हेतुं
व्यभिचारयति वादी तृतीयपदके स्थितो हेतुं विशेषयति तदा साधनान्तरोपादा-
नाविग्रह्यतामुतानैकान्तिकसाधनोपादानाच्च तावदनैकान्तिकसाधनोपादानादस्य
नियहो हेतुविशेषणेन समाहितत्वात्समाद्वेत्वन्तरवचनादेव निगृह्यते पूर्वस्य वस्तु-
तो ऽसमर्थस्यासामर्थ्यव्यापनार्थत्वात्सामर्थ्यं वा हेत्वन्तरानर्थक्यमिति । ता० टी० ।

§ क्रियावद् द्योतका इति २ ।

§ अभ्युपगमार्थासंगतत्वाच्चिग्रहस्थानम् । न्या० वा० । यथा च साधनवा-
दिनो ऽर्थान्तरं नियहस्थानमेवमुक्तवादिनो ऽपि द्रष्टव्यम् । ता० टी० ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्* ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः† जबडदश‡ वात् कम्बुधर्धृषव-
दिति एवंप्रकारं निरर्थकम् । अभिधानामिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद्
वर्णोः क्रमेण निर्दिश्यन्तइति ।

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात- मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

यद्वाक्यं परिषदा प्रतिवादिना च चिरभिहितमपि न विज्ञायते‡
श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिदुतोच्चरितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञात-
मविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति नियहस्थानमिति ।

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यचनेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्ति इत्य-
संबद्धार्थत्वं गृह्यते तत्समुदायार्थस्यापादादपार्थक्यम् । यथा दश दाडिमानि
षड्रूपाः कुण्डलपूजाजिनं पूजलपिण्डः अधरोरुक्रमेतत्॥ कुमाय्याः पाय्यं
तस्याः पिता अप्रतिशीनः॥ इति ।

अवयवविपर्ययवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः तत्रावयवविपर्यय-
सेन वचनमप्राप्तकालमसंबद्धार्थे नियहस्थानमिति** ।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्†† ॥ १२ ॥

* वर्णक्रमनिर्देशवदिति वतिः । वर्णक्रमनिर्देशमात्रस्य विवक्षितार्थाबोधकत्ववत्प्रभा-
षानभिन्नं प्रति तदभाषया साध्यनिर्देशे प्रतिवादिना बोधानुत्पत्तस्तुल्यत्वात् । एवं च बोधाच्छे-
यबोधाजनकस्य बोधाजननयोग्यस्यापादाने एवेदं नियहस्थानं तेन कपोलवर्षदवादिना नातिप्रसङ्गः ।

† कचटतपानामिति २ ।

‡ वादिना त्रिरभिहितमपि परिषदा प्रतिवादिना च न विज्ञायतेइत्यन्वयः । अवि-
ज्ञाने हेतुः श्लिष्टशब्दत्वादिति । प्रायेण त्रिरभिधाने बोधानुत्पत्तिर्नापेक्ष्यतइति त्रिरित्युक्तम् ।

§ वाक्यार्थभूतत्वं निरर्थकत्वम् । समुदायार्थशून्यत्वमपार्थक्यम् । इति भेदः ।

॥ अधरोरुक्रमेतदिति ३ । ॥ अप्रतिशीत इति २ ।

** प्रतिज्ञादिप्रयोगस्य क्रमिकतायाः प्रथमाध्याये व्यवस्थापितत्वाद् व्युत्क्रमेण प्रयोगे
भट्टिति विवक्षितार्थाविति । अनेकेषां शब्दप्रयोगस्य कर्तुंशुचितत्वेन तदुत्पत्तौ वादिनाऽसाम-
र्थ्यावयवनादिति भावः ।

†† अवयवपक्षकामधेय इत्यतस्तस्याप्युपादाने विवक्षितार्थाविति प्रथमाध्याये निर्णीत-
त्वादिति भावः ।

प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं न्यूनं नियहस्यानं
साधनाभावे साध्यादिद्विरिति ।

हेतूदाहरणाधिकमधिकम्* ॥ १३ ॥

एकेन कृतत्वाद् अन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे
वेदितव्यमिति ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४ ॥

अन्यत्रानुवादाच्च शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं या नित्यः शब्दो नित्यः
शब्द इति शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तमनित्यः शब्दो निरोधधर्मको ध्वान इति ।
अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तिः ।

• यथा हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति ।

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

पुनरुक्तमिति प्रकृतम् । निदर्शनम् उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यमि-
त्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन ब्रूयादनुत्पत्तिध-
र्मकं नित्यमिति तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम् । • अर्थसंप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगे
प्रतीतः सार्थो ऽर्थापत्येति ।

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चा-

रणमननुभाषणम् ॥ १६ ॥

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदप्र-
त्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम नियहस्यानमिति । अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं
परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ।

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १७ ॥

विज्ञातार्थस्य परिषदा प्रतिवादिना त्रिरभिहितस्य यदविज्ञातं तदज्ञानं
नियहस्यानमिति । अयं खल्वविज्ञाय कस्य** प्रतिषेधं ब्रूयादिति ।

* एकेन हेतुना दृष्टान्तेन वा साध्यसिद्धौ निष्पत्त्यायां हेत्वन्तरस्य दृष्टान्तान्तरस्य वा सा-
धकत्वेनासाधनस्य साधनबुद्ध्या प्रयोगे विप्रतिपत्तेः सत्त्वात् । नियमानभ्युपगमे तु संभवतामने-
कत्वमपि प्रयोगः । † नास्ति २ । ‡ अत्रापि पूर्ववद्वेयार्थेन नियहस्यानत्वम् ।

§ पुनरभिधानमिति ५ ।

॥ अनुच्चारणमिति ४ ।

¶ दूषयितुमिष्टस्य हेतौर्दृष्टान्तस्य वा प्रत्युच्चारणे कटित्युत्तरमात्राभिधाने दूषणाधि-
करणस्याप्रतिपत्तेः यावामंशो ननु प्रत्युक्तिरिति । प्रत्युच्चारणमर्थं कार्यमिति भीवः ।

** अविज्ञापकस्येति ।

